Colin Imber

Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

COLIN IMBER

Cambridge Üniversitesi Doğu Araştırmaları Bölümü'nden mezun olduktan sonra, 1970-2005 yılları arasında Manchester Üniversitesi'nde, Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. Halen aynı üniversitede çalışan Imber'in erken Osmanlı dönemi üzerine çalışmalarının yanısıra Osmanlı askeri tarihi üzerine de makaleleri bulunmaktadır. Yazarın yayımlanan kitapları şunlardır: *The Ottoman Empire, 1300-1481* (Istanbul: Isis Press, 1990); *Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997).

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

COLIN IMBER
OSMANLI İMPARATORLUĞU, 1300-1650
İKTİDARIN YAPISI
ÇEVİREN ŞİAR YALÇIN

THE OTTOMAN EMPIRE, 1300-1650
THE STRUCTURE OF POWER
© COLIN IMBER, 2002
FIRST PUBLISHED 2002 BY PALGRAVE MACMILLAN

TÜRKÇE YAYIN HAKLARI AKÇALI TELİF AJANSI ARACILIĞI İLE ALINMIŞTIR.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 136
TARİH 20

ISBN 975-6176-33-4

KAPAK SULTAN ORHAN'LA BİZANS İMPARATORU KANTAKUZENOS'UN KIZI PRENSES TEODORA'NIN DÜĞÜNÜNÜ GÖSTEREN BİR YUNAN HALK RESMİ.

1. BASKI İSTANBUL, MAYIS 2006

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / FAKS: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN TANSEL DEMİREL
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ SALT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT ŞEFİK MATBAASI
MARMARA SANAYİ SİTESİ M. BLOK NO: 291 İKİTELLİ - İSTANBUL
TELEFON - FAX: 0212 472 15 00 (3 HAT)

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Imber, Colin.
Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1650: İktidarın Yapısı / Colin Imber; çeviren Şiar Yalçın.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6176-33-4 (pbk.)

1. Turkey—History—1288-1453. 2. Turkey—History—1453-1683. I. Title. II. Yalçın, Şiar.
DR486.I6319 2006

Colin Imber

Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı

Çeviren: Şiar Yalçın

İçindekiler

vii Önsöz

1 BİRİNCİ BÖLÜM Kronoloji
3 1650'de Osmanlı İmparatorluğu
6 Osmanlılardan Önce
12 Osmanlı Beyliği: Zaferden Felâkete, 1300-1402
23 Osmanlı Beyliği: İç Savaş ve Toparlanma, 1402-1451
36 Osmanlı İmparatorluğu: Fetihler ve Güçlenme Dönemi, 1451-1512
57 İmparatorluğun Doruk Noktası, 1512-1590
84 Osmanlıların Gaileli Dönemi, 1590-1650

111 İKİNCİ BÖLÜM Hanedan
113 Üreme ve Aile Yapısı
126 Veraset
148 Meşrulaştırma

165 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Devşirme

187 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Saray
189 Saraylar
195 Kapı Halkı
202 Divân-ı Hümayun

231 BEŞİNCİ BÖLÜM Eyaletler
242 Sancaklar
253 Dirlikler (Tımar Rejimi)
270 Değişen Eyaletler

281 ALTINCI BÖLÜM Hukuk
283 Hukukî Cemaatler
285 Kutsal Hukuk (Şeriat)
294 Medreseler, Müftüler ve Kadılar
317 Dünyevî (Seküler) Hukuk

327 YEDİNCİ BÖLÜM Ordu
329 14. Yüzyıl
335 1400'den 1590'a: Askerler
347 1400-1590: Silahlar
357 1400-1590: Taktikler
364 1590'dan Sonra: Askerî Devrim
371 SEKİZİNCİ BÖLÜM Donanma
373 Osmanlılar ve Deniz
374 Gemiler
379 Gemi Yapımı
385 Kaptan-ı Deryalar
392 Kaptanlar ve Tayfalar
399 Askerler
403 Taktikler
413 Bazı Sonuçlar

423 Kaynakça
435 Dizin

Haritalar

11 Harita 1 1340'larda Anadolu
83 Harita 2 Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi
85 Harita 3 Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, 16-17. yüzyıllar
89 Harita 4 Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu sınırı, 1600
238 Harita 5 Osmanlı eyaletleri, 16. yüzyıl

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel bir tarihini yazmaya çalışmak çılgınca bir iştir ve belirli gerekçelere dayanmalıdır. Genel bir tarih yazmak için, konunun tüm yönlerini kapsayan kitap ve makalelerden oluşan sağlam bir temele ve eserin biçimini ve yönünü belirleyen bir tartışma geleneğine ihtiyaç vardır. Bunlar Batı Avrupa tarihçileri için bir sorun oluşturmaz. Fakat bir Osmanlı tarihçisi için durum biraz farklıdır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu hakkında kitap ve makaleler yok demek değildir, fakat kuşkusuz sayıları daha az ve kaliteleri daha değişkendir. Dahası, bu alanda çalışan insanlar nispeten az olduğu için, araştırma sonuçları bölük pörçüktür ve dolayısıyla konu bir bütün olarak tutarlılıktan yoksundur. Aynı nedenle, Osmanlı tarihinde tartışmalardan söz etmek veya olayların belirli bir yöne doğru akışını algılamak zordur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihçileri, çok geçmeden, sadece belli başlı soruların cevaplandırılmadığının değil, fakat aynı zamanda bunların çoğu kez hiç sorulmamış olduğunun da farkına varırlar. Bu itibarla, yapılacak en doğru şey belki de genel bir sentez yazmaya başlamadan önce konunun iyice gelişmesini beklemektir.

Buna rağmen, bu konuda genel bir kitap yazmanın gerekli ol-

duğuna inanıyorum. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi önemlidir ve Balkanlar'daki son olayların gösterdiği gibi bazen çağdaş sorunları anlayabilmek için şarttır. Ne var ki, konunun uzmanı olmayanlar için alana girmek zordur. Kolayca elde edilebilecek şeyler tatmin edici değildir; en iyi eserlerin birçoğu ise okuyucuların çoğu için fazla uzmanlık konusu ve fazla tekniktir. Dolayısıyla genel bir tarih, uzman olmayanı alana sokmaya ve uzmanların yazdıklarının okunmasını sağlamaya yardım edebilir. Bunun Osmanlı tarihi uzmanları için de yardımcı olacağını ve onlara şimdiye kadar eksik kalmış olan bir olaylar kronolojisi sağlayacağını umuyorum; çünkü kronolojik hikâye her ne kadar demode olmuşsa da, tarihi anlamak için şarttır. Bu ayrıca Osmanlı kurumlarının gelişimi hakkında okuyuculara kaba taslak bir fikir vermiş olacaktır.

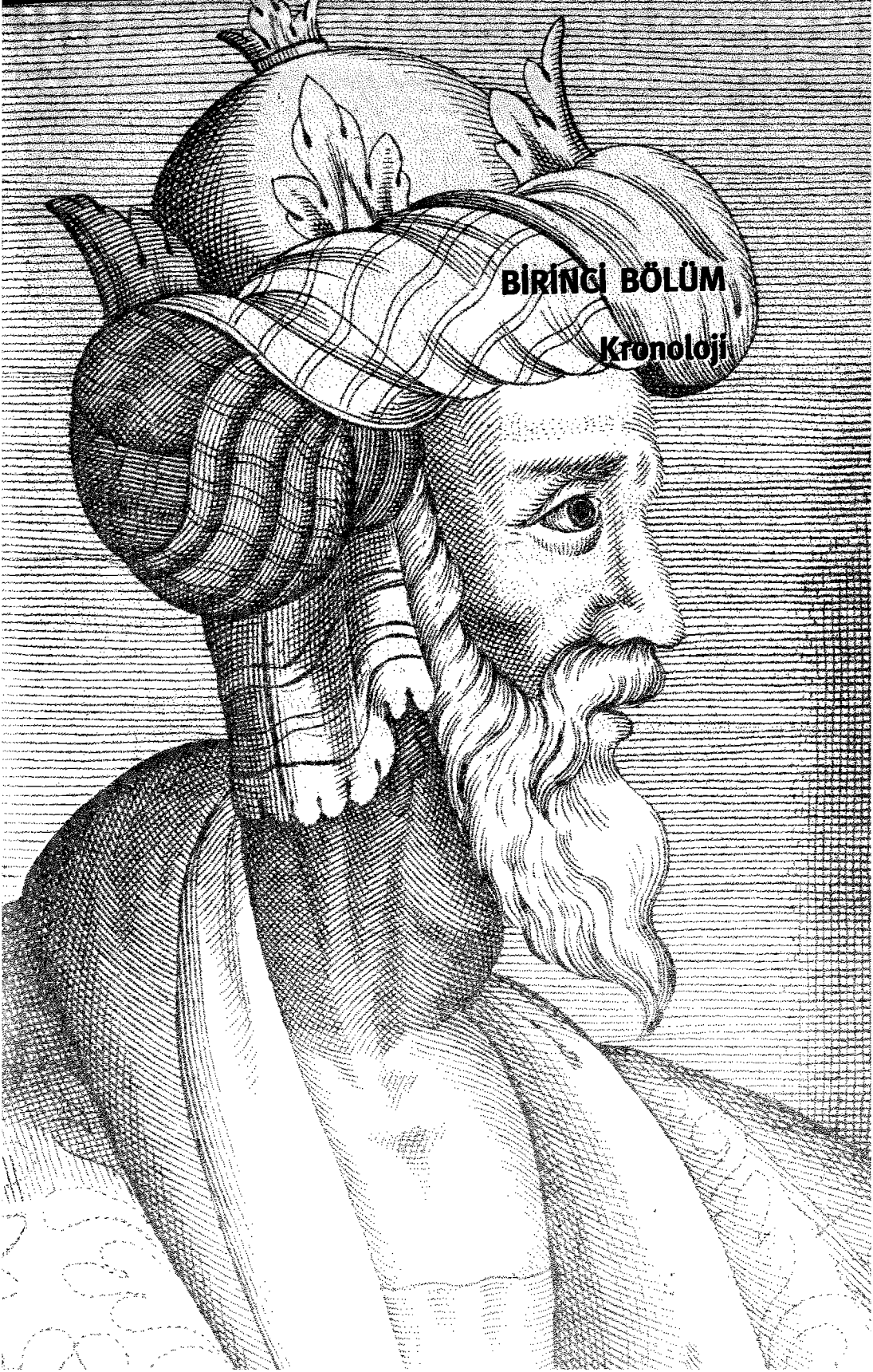
Konuya yaklaşımım dardır ve Osmanlı tarihçileri arasında baş gösteren, Osmanlı "İmparatorluğu'ndan" değil de, Osmanlı 'Devleti'nden' bahsetme eğiliminden kaynaklanmıştır.

Başlangıçta bu terim Türkiye Cumhuriyeti'ndeki milliyetçi tarihçiler tarafından kullanılarak yaygınlaştırılmıştır; zira bunlar Türklerin devlet yaratma konusunda deha sahibi oldukları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih boyunca kurulmuş bir dizi Türk devletinden biri olduğu yolunda bir kuramı popülarize etmişlerdir. Kuram tabiî saçmadır, ama ortaya bir soru koymaktadır: Osmanlı İmparatorluğu nasıl, ne tür bir devletti? İşte ben bu soruya cevap vermeye, daha doğrusu cevap vermeye başlamaya çalıştım ve bunun için Osmanlı sultanının iktidarını yaymak ve yansıtmak için kullandığı kurumları tasvir ettim: Hanedan ve hanedan hizmetine yabancı devşirme yolları; saray, mabeyn ve merkezî yönetim; mahallî yönetim; hukuk; ordu ve donanma. Aslında vergiler üzerine de bir bölüm olması gerekirdi, ama bu önemli konuyu sayılardan anlayan bir kişiye bıraktım, çünkü ben hiç anlamam! Bu kurumların üç buçuk asır boyunca nasıl geliştiklerini ve değiştiklerini göstermeye çalıştım. Çalışmam 17. asrın ortasında, İmparatorluğun genişlemesini sona erdiren ve kurumlarının yapısına değişiklikler getiren bir bunalım döneminin sonunda bitmektedir. Aşağı

yukarı 1600'de başlayan yarım yüzyıl içinde birbirini izleyen bunalımlar, Osmanlı tarihinin bir zamanlar 'Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu' diye tanımlamak âdet olan döneminin sonunun işaretleridir. Bu nedenle çalışmamı burada noktalamak bana uygun geldi.

Tarih çalışmasını hayata geçiren, ayrıntılar ve ana kaynakların farkında olmaktır. Ne var ki, genel bir tarih ister istemez ayrıntıları atlar ve esas itibariyle ikinci derece malzemeye dayanmak zorunda kalır. Ben buna rağmen bazı tarihî ayrıntılara yer vermeye çalıştım ve bu sayede ya genel konuları aydınlatmak ve örneklemek ya da ortaya attığım iddiaları onlarla kanıtlamak istedim. Aynı zamanda da, okuyucuyu ana kaynaklarla dirsek teması içinde tutmaya çalıştım.

COLIN IMBER

BİRİNCİ BÖLÜM

Kronoloji

Osman Gazi
(Thomas Artus, *Histoire des Turcs*, Paris 1662).

1650'DE OSMANLI İMPARATORLUĞU

1650'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da toprakları vardı. Avrupa'da, Osmanlı toprakları Tuna ve Sava ırmaklarının güneyindeki Balkan Yarımadası'nın hemen hemen tamamını ve kuzeydeki orta Macaristan topraklarını içine alıyordu. Macaristan ile Karadeniz arasında uzanan Erdel (Transilvanya), Eflak, Boğdan Prenslikleri ve Kırım Hanlığı Osmanlı sultanına bağlıydılar ve haraç öderlerdi. Asya'da, imparatorluk Boğaziçi'nden doğuya doğru dağlık İran sınırına, güneye doğru Basra Körfezi'ne ve güneybatıya doğru Arap Yarımadası'nda Yemen'e uzanırdı. Afrika'da, imparatorluk toprakları Kızıldeniz'in batı kıyısının bir kısmını, zengin Mısır eyaletini ve yarı özerk Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'in ileri karakollarını kapsardı. Kıbrıs ve Ege Denizi'ndeki adaların çoğu Osmanlılara aitti. 1669'da Girit Adası da bunlara eklenecekti.

17. yüzyılda Avrupalılar, bugün olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na "Türk imparatorluğu" ve halkına –hiç değilse Müslüman halkına– "Türk" derlerdi. Ama bu tanımlar ancak kısmen doğrudur. İmparatorluğun nüfusu din, dil ve sosyal yapı bakımından heterojendi.

Sultanların ve yönetici elit tabakanın dini olarak hâkim din tabiî İslâm'dı, ama Rum, Ortodoks ve Ermeni Kiliselerinin imparatorluğun siyasî yapısı içinde önemli bir yeri vardı ve birçok bölgede sayıları Müslümanlardan çok olan geniş Hıristiyan kitlelerine hizmet verirlerdi. Bunların dışında, bir de önemli bir Osmanlı Yahudileri topluluğu vardı. 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilerin yerleşmesi sonucunda, Selânik dünyanın en büyük Yahudi nüfusunu barındıran kent haline geldi.[1] Bu belli başlı grupların dışında, Lübnan'ın Marunileri ve Dürzileri gibi, daha birçok Hıristiyan ve Hıristiyan olmayan topluluk, cemaat vardı. Dinî cemaatler kadar kalabalık, çeşitli ve iç içe girmiş dilsel gruplar da eksik değildi. Balkan Yarımadası'nda, Slavca (Sırpça, Bulgarca vs.), Rumca ve Arnavutça konuşanlar kuşkusuz çoğunluktaydı, ama bunların yanı sıra önemli sayıda Türk ve Latin kökenli diller konuşan Ulah azınlıkları vardı. Anadolu'da Türkçe çoğunluğun diliydi, fakat bu bölge aynı zamanda Rumca ve Ermenicenin, güney ve güneydoğuda ise Kürtçenin konuşulduğu bir bölgeydi. Suriye, Irak, Arabistan ve Kuzey Afrika'da, nüfusun büyük çoğunluğu çeşitli Arap lehçeleri konuşuyor ve başlarında Türkçe konuşan bir elit tabaka bulunuyordu. Ne var ki, imparatorluğun hiçbir vilâyetinde tek bir dil konuşulmuyordu. İmparatorluğun sosyal yapısı da çeşitliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı çok büyük ölçüde tarımsaldı ve sultanların şan ve şöhreti, siyasî yazarların sık sık altını çizdikleri gibi, köylülerin emeğine dayanıyordu. Ama tarım ve hayvancılık tipleriyle köylerin ve köylü hanelerinin sosyal yapıları değişik geleneklere ve arazi ile iklim şartlarına göre değişiyordu. İmparatorluk nüfusunun bir kısmı, köylülerden farklı olarak, yarı göçebe bir çoban hayatı yaşıyor ve zaman zaman yerleşik düzen ve devlet çatışıyordu. Bu gruplar arasında, Arabistan, Suriye ve Mısır'ın çöl sınırlarında yaşayan Bedevileri, Balkan Yarımadası'nın Ulahlarını ve Anadolu, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Avrupa'nın Türkçe konuşan aşiretlerini sayabiliriz.

1 Heath W. Lowry, "When did the Sepharadim arrive in Salonica?"; Minna Rozen, "Individual and community in the Jewish society of the Ottoman Empire." İkisi de Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1994), 203-13; 215-73.

17. yüzyılın ortalarında, siyasî ve askerî elit daha çok Arnavut ve Kafkas –yani tipik olarak Gürcü, Abhaz ve Çerkez– asıllıydı.[2] Medreselerde, mahkemelerde ve camilerde çalışan hukuk ve din görevlileri genellikle Türk, Batı Balkanlar'da Boşnak ve Arapça konuşan eyaletlerde Arap'tılar. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu çokkavimliydi. Bazı gruplar siyasî memuriyetlere atanmak için elbette avantajlı durumdaydılar ve etnik hizipler arasında rekabet Osmanlı politikasında önemli bir unsurdu. Bununla birlikte, prensip olarak ayrımcılık ancak dinî temellere dayanırdı. Siyasî görevlere ve kalemiyedeki memuriyetlere Müslümanlar atanırdı, fakat burada bile Müslüman *asıllı* olmak şart değildi. Siyasî memuriyetlerde çalışanların çoğu değilse bile önemli bir kısmı birinci veya ikinci kuşak mühtedilerdi (Hıristiyan'ken din değiştirip Müslüman olanlardı). Eski Müslüman ailelerin inhisarında olan tek memuriyet belki kadılıklardı. Fakat devletin hayatî organlarından biri gayrımüslimlere açıktı: Potansiyel olarak kârlı fakat riskli iltizam, yani devlet adına vergi toplama işini üstlenenlerin birçoğu Hıristiyan veya Yahudi'ydi.

Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu sadece bir Müslüman ya da Türk imparatorluğu değildi. Daha ziyade bir hanedan imparatorluğuydu ve çok çeşitli sakinlerinden istenen tek şey sultana sadakatti. Devlet görevlisi olmayanlar için bu bağlılık isyan çıkarmamak ve nakdî, aynî veya hizmet olarak vergi ödemekten ibaretti. Bunlar bile bazen pazarlık konusu olabiliyordu. Son tahlilde, imparatorluğu bir arada tutan şey dinî, etnik veya başka kimlikler değil, sultanın şahsıydı.

Ama bununla birlikte, sultanın –Osmanlı terminolojisinde– "memâik-i mahruse"sinden, yani "korunan" topraklarından Türk imparatorluğu diye bahsetmek de büsbütün yanlış değildir. Gerçi 17. yüzyıla gelindiğinde, İstanbul'daki tahsilli çevreler kendilerini Türk olarak tanımlamadıkları gibi, tam aksine "ordubozan Türkler" veya "Etrak-ı bî-idrak" (idraksiz Türkler) gibi klişelerde "Türk" kelimesini bir hakaret olarak kullanır olmuşlardı. Bununla birlikte, Türkçenin inceltilmiş, rafine edilmiş bir şekli devletin resmî dili ve seçkin tabakanın

2 Bkz. İ. Metin Kunt, "Ethnic-regional (*cins*) solidarity in the seventeenth century Ottoman establishment", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 5 (1974), 233-9.

konuşma ve ortak iletişim diliydi. Bir vezir aslen Arnavut, Hırvat veya Abaza (Abhaz) olabilirdi, fakat resmî işlerinde ve edebî yazılarında kendi anadilini değil, Türkçe'yi kullanırdı. İktidarın dili olarak Türkçe'nin bütün imparatorlukta büyük bir prestiji vardı. Kaldı ki, Türkleri sözde hakir görmelerine rağmen, Osmanlı elit tabakası Müslüman Türklere sultanın en güvenilir ve sadık tebaası olarak bakmaktan geri kalmamıştır. 14. ve 15. yüzyıl Osmanlı fetihlerinin ardından, Türk kolonileri Balkanlar'a yerleşmişlerdi. 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra da Anadolu Türkleri zorla bu adada iskân edilmişlerdi. Yurtlarından çıkarılan bu insanlar zaman zaman Anadolu'da karışıklık çıkarmış kişilerdi, ama amaç onları uzak bir yere göndererek orada sadık Osmanlı tebaasından bir çekirdek oluşturmaktı. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, sultanlar 1571'den sonra Kıbrıs'a gayrimüslim gruplar da yerleştirmişlerdir. Adanın ticarî hayatını canlandırmak için gönderilen Yahudi cemaati bunlardan biridir. Yahudiler de, Türkler gibi, çalışkanlıkları ve padişaha sadık hizmetleriyle tanınmışlardı.

İmparatorlukta Türk dili hâkimiyetinin ve Türklerin imtiyazsız ama önemli mevkiinin sebebi imparatorluğun kaynaklarında ve kuruluşundan önceki iki buçuk yüzyıla ait Anadolu tarihinde yatmaktadır.

OSMANLILARDAN ÖNCE

Osmanlı İmparatorluğu aşağı yukarı 1300 yılında Bizans'ın başkenti Konstantinopolis (İstanbul) şehrinin doğusunda, Kuzeybatı Anadolu'da kuruldu. Osmanlı Beyliği, 13. yüzyılın son yirmi yılı içinde, eskiden Bizans İmparatorluğu'nun parçasını oluşturan topraklar üzerinde ortaya çıkmış çok sayıdaki küçük beylikten sadece biriydi. Bu toprakların sahipleri ve onların takipçileri Müslüman Türklerdi ve bunların Anadolu'daki varlıkları sadece egemenliğin değiştiğine değil, aynı zamanda bu bölgenin etnik kökeninin ve dininin de değiştiğine işaret ediyordu. 11. yüzyılda esas itibariyle Yunan ve Hıristiyan olan Anadolu 1300'de esas itibariyle Türk ve Müslüman olmuştu.

Bu değişikliğin kaynakları 11. yüzyıla dayanır. Yüzyılın ortasında Amu Derya ötesinden gelen bir Türk aşiretleri konfederasyonu

İran'a girdi ve 1055'te Bağdat'ı ele geçirerek Büyük Selçukluların başkenti yaptı. Bu olayların sonuçları sadece Bağdat'a yeni bir hükümdar getirmekten ibaret kalmadı. Ayrıca, Orta Asya'dan gelen Türk akınları yüzünden Ortadoğu'nun etnik dengesi değişti. Bu Türk göçmenlerinin birçoğu Anadolu'ya yerleşeceklerdi.

Bu sürecin başlangıcını belirtmek için 1071 uygun bir tarihtir. Bu yılın 26 Ağustos'unda Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Doğu Anadolu'da Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i yenmiştir. Bu bozgun üzerine Bizans'ın Doğu ve Orta Anadolu'daki hâkimiyeti hızla çökmeye başladı ve ilerleyen yıllar içinde Selçuk hanedanının bir kolu egemenliği ele geçirdi. Bizans egemenliğinin alanı Ege Denizi ile Orta Anadolu Yaylası arasındaki Batı Anadolu topraklarıyla sınırlı kaldı. Bizans savunmalarının çökmesi ve bir Müslüman hanedanının ortaya çıkması kuşkusuz Türklerin bölgeye göçünü teşvik etti. Coğrafyanın da bunda payı vardı. Amu Derya (Ceyhun) ötesinden Ortadoğu'ya göç eden Türklerin esas itibariyle yarı göçebe çobanlar olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu bu hayat tarzına çok uygundu. Akdeniz kıyısındaki topraklar ve Kuzey Suriye ovaları, bu Türklere daha ılıman bir kış mevsimi sağladığı gibi, yazın da eriyen karlarla birlikte sürüleriyle Toros Dağlarının ve Anadolu platosunun yüksek otlaklarına çıkabilmelerine de imkân veriyordu. İlk Türk göçmenlerini Anadolu'ya çeken belki de Bizans hâkimiyetinin çöküşü değil, bu faktörlerdi. Bu göçmenlerin birçoğu çobanlığı ve göçebeliği bırakıp köylere yerleşeceklerdi.[3]

Türkler kuşkusuz Anadolu Selçuklularının topraklarında önemli bir unsur oluşturmuşlardır. Ama bir hâkim sınıf oluşturmamışlardır. 12. ve 13. yüzyıllarda devlet dili, yani Farsça'ydı ve şehirlerin Farsça konuşan elit tabakası ile kırsal kesimlerdeki Türkler arasında büyük bir fark vardı. Anadolu'da Türkçe konuşanların siyasî statüsünü yükselten 13. yüzyılda meydana gelen olaylar olmuştur. Aynı olay-

3 Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri konusunda bkz. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism* (Berkeley ve Londra), 1971; V.L. Ménage, "The Islamisation of Anatolia', Nehemia Levtzion (ed.), *Conversion to Islam* (New York, 1979), 52-67.

lar ayrıca Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda siyasî parçalanmaya da yol açmıştır. Bu parçalanma, zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getirecek olan beyliğin kurulmasını ve hızla genişlemesini ve gelişmesini mümkün kılmıştır.

Bu bunalımların ilki Anadolu'yu değil, Balkan Yarımadası'nı etkilemiştir. 1204'te, Dördüncü Haçlı Seferi'nin ordusu İstanbul'u ele geçirerek şehirde bir Latin İmpararorluğu kurmuştur. Böylece başkenti ele geçirdikten sonra, Haçlı Seferi'nin liderleri Yunanistan Yarımadası'nı ve Ege Denizi'ndeki adaları aralarında paylaşarak Bizans hükümetini Nikaia (İznik) şehrine çekilmek ve hükümranlığını orada ilan etmek zorunda bırakmıştır. İlk başta toprakları Batı Anadolu topraklarından ibaret olan bu yeni imparatorluk zamanla Yunanistan anakarasıyla Peleponnesos (Mora) Yarımadası'ndaki toprakların bir kısmını geri almış, fakat bu alan küçük prensliklerden oluşan bir yamalı bohça olarak kalmıştır. Dördüncü Haçlı Seferi'nden kalıcı bir biçimde yararlanan, Mora Yarımadası'yla Ege Adalarında çok sayıda müstahkem mevkiler elde eden devlet Venedik olmuştur. En önemlisi, Yunanistan anakarasının doğu kıyısından Ege'ye uzanan büyük Eğriboz (Negroponte, Evvoia) Adası'dır. Balkan Yarımadası'nın 14 ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından fethi sırasında, Yunanistan'ın kuzeyindeki topraklar da benzer şekilde bölünmüştü. 14. yüzyılda kısa bir süre için bunlar Sırp Çarı Stefan Duşan'ın (ö.1355) hükümdarlığı altında siyasî birliğe kavuşmuşlardı. Stefan'ın toprakları, Sırbistan'ın kendisi dışında, Makedonya'nın büyük bir kısmını ve Tesalya (Thessalia), Epir (Epeiros) ve Arnavutluk'u da kapsıyordu. Fakat Stefan'ın ölümü üzerine, halefleri topraklarını küçük prensliklere ayırdılar. Aynı şey Bulgaristan'da da oldu. 1371'de Çar Aleksandr'ın ölümü üzerine, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasındaki toprakları üç ayrı prensliğe ayrıldı. Balkan Yarımadası'nın Dördüncü Haçlı Seferi'yle başlamış olan bu parçalanışı ilerde Osmanlı fatihlerinin işine yarayacaktı.

Bununla birlikte, Dördüncü Haçlı Seferi Anadolu'nun dengesini bozmamıştı. Bizans İmparatoru Batı Anadolu üzerindeki hâkimiyetini muhafaza etmiş ve Selçuklu sultanıyla barış içinde kalmıştı. Ne var

ki, 13. yüzyılın ortalarında Selçuklu sultanı büyük bir felâkete uğradı. 1243'te Moğol ordusu –1258'e gelindiğinde İran, Anadolu ve Irak'ı fethedecek olan bir müstevli gücün parçası– Kösedağ'da bir Selçuklu ordusunu bozguna uğrattı ve sultanı vasal durumuna düşürdü. Selçuklu sultanının efendisi bundan böyle İran'ın Moğol hükümdarları İlhanlılar idi.

Moğol istilası Batı Anadolu'daki Bizans topraklarının durumunu hemen etkilememiştir. Ancak bu sahadaki Bizans hâkimiyetinin sona erişinin bir etkeni olmuştur. Moğollar göçebeydiler ve yeni fethedilen Selçuklu topraklarının otlaklarına sadece koyun ve sığır sürüleri için değil, ayrıca ve özellikle askerî başarılarının başlıca dayanağı olan atları için muhtaçtılar. Bu itibarla, Moğol rekabetinin birçok göçebe Türk'ü batıda yeni topraklar aramaya sevk etmiş olması çok muhtemeldir. Türkler bu toprakları Bizans Anadolusu'nda bulmuşlardır. Burada nehir vadileri yüksek yaylalardan aşağı doğru iniyor ve Ege kıyılarındaki daha sıcak iklimli kıyılara ulaşıyordu. Doğa yapısının bu özelliği Türklerin yaz ve kış göçlerine çok uygun düşüyordu. Türklerin batıya göçü 1261'den sonra kolaylaştı.

Nitekim bu yıl içinde Bizans İmparatoru VIII. Mihael Palaiologos Konstantinopolis'i Latinlerden geri aldı. Ancak bu zafer, sonradan anlaşıldığı gibi, Bizanslılar açısından bazı olumsuz sonuçları beraberinde getirdi. Konstantinopolis'e yerleşen imparator bütün kaynak ve olanaklarını batıdaki düşmanlara karşı kullandı ve güvenli saydığı doğu sınırını ihmal etti. Bizans kaleleri ve askerî teşkilâtı bakım ve yenilenmeye muhtaç hale gelince, doğudan akın ve işgal kolaylaştı ve Türkler çöken savunmaların arasından denize doğru göç ettiler. Böylece, 13. yüzyılın son on yılında Batı Anadolu'nun etnik kompozisyonu, Orta ve Doğu Anadolu'nun 11. yüzyılın son on yılında uğradığı değişimin tıpkısına uğradı. 11. yüzyılda olduğu gibi, bu Rum çoğunluğundan Türk çoğunluğuna geçişin önemli siyasî sonuçları oldu.

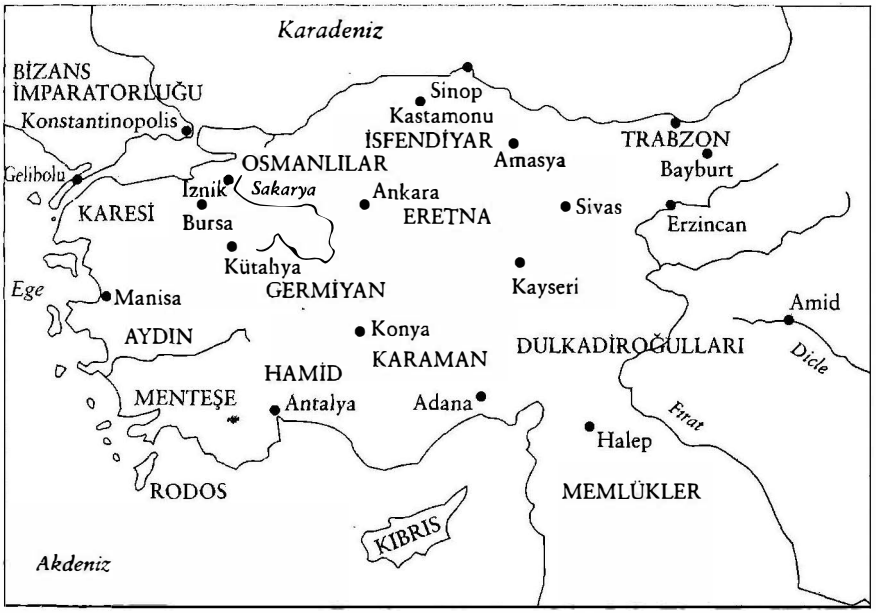
Bunlar büyük ölçüde eski Selçuklu topraklarında meydana gelen siyasî değişiklikleri yansıtmışlardır. 1243'ten sonra, Selçuklu sultanlarının güçsüzleşmesi sonucu bölgenin hâkimiyeti Moğol hüküm-

darlarının eline geçmiş ve eski Selçuklu toprakları İran İlhanlılarının Batı'daki ileri karakolları haline gelmiştir. 1302'de son Selçuklu sultanı öldü. Bu sırada İlhanlıların da Anadolu üzerindeki kontrolleri zayıfladı ve yerel yöneticiler, derebeyleri ve eşkıyalar kendilerini bağımsız hükümdarlar olarak ilan ettiler. Böylece, 14. yüzyılın başlarında Anadolu bir beylikler mozaiğine dönüştü. Bunların en büyüğü, en uzun ömürlüsü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en korkulu rakibi Güney-Orta Anadolu'da kurulan Karaman veya Karamanoğulları Beyliği'ydi ve eski Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya bu beyliğin de en büyük kentiydi.

Aynı olgu Batı Anadolu'nun eski Bizans topraklarında da görüldü. Bizans hâkimiyeti 13. yüzyılın sonlarındaki Türk göçüne dayanamadı ve 1300'e gelindiğinde Bizans egemenliğinin yerini Türk egemenliği aldı. Eskiden imparatorun olan topraklarda bir dizi Türk beyliği kuruldu. Anadolu'nun güney kıyısında, Antalya çevresinde, Teke Beyliği vardı. Teke'nin kuzeyinde ve İç Anadolu'da, Isparta etrafında Hamidoğulları ve başkenti Kütahya olan Germiyanoğulları vardı. Ege kıyısının güney ucunda Menteşeoğulları Beyliği kurulmuştu. Menteşeoğulları'nın kuzeyinde ise başkenti Tire olan Aydınoğulları ve başkenti Manisa olan Saruhanoğulları yer almıştı. Saruhan Beyliği'nin kuzeyinde, kıyısının bir kısmı Çanakkale Boğazı'nda olan Karesi Beyliği; Karesi Beyliği'nin kuzeydoğusunda, Bizans'ın eski Bitinya eyaletinde ise başında Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman'ın bulunduğu Osmanlı Beyliği vardı. Osman'ın toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturacaktı.[4]

Eski Bizans ve Selçuklu toprakları üzerinde ortaya çıkan beylikleri yerlerine geçtikleri siyasî topluluklardan ayıran önemli bir özellik vardı. Artık, eskisi gibi sadece yönetilenler, yani tebaa değil, hükümdarlar ve maiyetleri de Türk'tü. Bunlar aynı zamanda Müslüman'dı. 14. yüzyıl içinde inşa ettikleri camiler dinlerine şehadet ettiği gibi, camilerinin kitabelerinde kullandıkları şatafatlı unvanlar da Selçuklu

4 Osmanlı öncesi Anadolu için bkz. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (Londra, 1968).

HARİTA 1. 1340'larda Anadolu.

sultanlarını ve İslâm dünyasının hükümdarlarını taklit etmek istediklerini gösterir. Bununla beraber, 14. yüzyıl Anadolu'sundan kalan Türkçe metinler, bu yeni Türk beylerin "kaba saba, okumaları yazmaları kıt" insanlar olduklarını ve görünürde benimsedikleri ve uyguladıkları ortodoks İslâm'ın akidelerini bile doğru dürüst bilmediklerini göstermektedir.

Gelecekteki Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden çıktığı işte böyle bir dünya idi:[5] Kuvvetle Türk ve ortodoks sayılamayacak şekilde Müslüman. İmparatorluk genişledikçe hem tebaası olan nüfus bakımından, hem de yönetici eliti bakımından giderek daha çok hacimli bir nitelik aldı. Aynı zamanda, yöneticilerin İslam hukukunu yani şeriatı kabul etmelerinde ve Müslüman âyin ve ibadet usullerini uygulat-

5 Osmanlı İmparatorluğu'nun 1481'e kadar kronolojik tarihi için bkz. Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990).

tırmalarında ifadesini bulan Müslümanlık anlayışları gittikçe daha ortodoks olmaya başladı. Fakat bütün bunlara rağmen, devletin resmî dilinin Türkçe oluşu ve nüfusun içindeki Türk unsurunun hâkimiyeti –ki ikisi imparatorluğun kökenlerini yansıtıyordu– devlete Türk karakterini vermeye yetiyordu.

OSMANLI BEYLİĞİ: ZAFERDEN FELÂKETE, 1300-1402

Osmanlı geleneği Ertuğrul'un oğlu Osman'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu sayar[6] ve muhtemelen Bizans'ın eski Malagina[7] şehrine tekabül eden Karacahisar'da bağımsız beyliğini ilan ettiğini anlatır. Buraya kadar, geleneğin gerçeğe uygun olduğu anlaşılmaktadır. Ama Osman'ın ve adamlarının nasıl bu bölgeye yerleştikleri spekülasyon konusudur, çünkü daha sonra kaleme alınan Osmanlı tarihlerinde anlatılanların birer efsane olduğu neredeyse kesindir. Doğal bir afetin ilk yerleşme konusundaki itici gücü oluşturmuş olması da mümkündür. Sakarya Nehri'nin vadisi stratejik açıdan önemli bir bölgeydi, çünkü doğudan İstanbul'a girişi kontrol ediyordu. Batıdaki sorunlarla

---

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu birçok münakaşalara konu olmuştur. Bu tartışmaya katılmış olanların bazıları şunlardır: F. Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik*, 2 (1922), 246-71; M. F. Köprülü (çev. G. Leiser), *The Origins of the Ottoman Empire* (Albany, 1992); Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938); R. P. Lindner, "Stimulus and justification in early Ottoman history", *Greek Orthodox Theological Review*, 27 (1982), 207-24; R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, (Bloomington, 1983); R. C. Jennings, "Some thoughts on the gazi-thesis", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), 151-62; Gy. Kaldy-Nagy, "The Holy War (*jihad*) in the first centuries of the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979), 462-73; Colin Imber, "The legend of Osman Gazi", Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (Rethymnon, 1993), 67-76; Colin Imber, "What does *ghazi* actually mean?", Ç. Balım-Harding ve C. Imber (ed.), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, (İstanbul, 2000), 165-78; Aldo Gallotta, "Il 'Mito Oguzo' e le origine dello stato ottomano: una riconsiderazione", Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, 41-59; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1995); Linda T. Darling, 3Contested Territory: Ottoman Holy War in comparative context", *Studia Islamica*, XCI (2000), 133-69.

7 Bkz. Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, XI (1990), 161-84.

uğraşmasına rağmen, Bizans İmparatoru VIII. Mihael bu doğu sınırını yeniden tahkim etmeye karar verdi ve nehir kıyısı boyunca yaptırdığı bir dizi tabyayı 1280'e kadar tamamladı. Ne var ki, 1302 ilkbaharında Sakarya Irmağı taştı ve meydana gelen sel felâketinin sonucunda mecrasını değiştirdi. Yeni tabyalar işe yaramaz hale geldi. Belki de Osmanlıların ırmağı geçerek Bizans'ın Bitinya eyaletine yerleşmelerini mümkün kılan bu doğal afetti.[8]

Kısa bir süre içinde Türk akıncıları Marmara Denizi'ne ulaştılar. Çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres (Pahimeres), Osman'ın kazandığı zaferlere ilişkin haberlerin nasıl dört bir yana yayıldığını ve Batı Anadolu'nun başka bölgelerindeki Türklerin Osman'a katılmalarını sağladığını anlatır. Pachymeres, Osmanlılar ordusunun Nikomedia (bugünkü İzmit) yakınlarında bir Bizans ordusunu yenecek ve böylece tüm Bitinya'yı Türklerin akınlarına maruz bırakacak kadar güçlü olduğunu da anlatmıştır. Osmanlılar, Bizans müstahkem mevkilerini ele geçirdikleri Sakarya Vadisi'nden batıya akın ederek köyleri yağmalamışlar ve halkı surların arkasındaki kentlerine çekilmek zorunda bırakmışlardır. Bu kentler güvenliydi, çünkü Osman kuşatma yapacak askerî becerilerden yoksundu. Nitekim, Nikaia (İznik) kuşatması sonuç vermemiştir. Osman 1320'lerde öldüğünde, İznik, Prousas (Bursa), İzmit ve Biga henüz ele geçirilememişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan ve Osmanlı hanedanına adını veren Osman'dı, fakat onun küçük beyliğine daha yerleşik bir görünüm veren oğlu Orhan olmuştur (1324?-1362). Osman'ın topraklarında büyük kasabalar ve kentler yoktu. Oysa, 1326'da Bursa şehri açlığa yenilerek teslim oldu ve bu tarihten itibaren Osmanlıların ilk başkenti oldu. Ertesi yıl, istihkâmlarına zarar veren bir depremi müteakip, Çanakkale Boğazı'na yakın Bizans şehri Lopadion (Ulubat) Orhan'ın kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Bu yenilgiler üzerine 1328'de İmparator III. Andronikos bir ordunun başında Bitinya'ya yürüdü; fakat Orhan İstanbul'a yaya birkaç mil mesafedeki Pe-

8 Rudi P. Lindner, "Springtime on the Sakarya". Henüz basılmamış olan müsveddesini okumama izin verdiği için, Profesör Lindner'e teşekkür borçluyum.

lekanon'da bu yürüyüşü durdurdu. Bu şehirle Bitinya arasındaki karayolu artık geçit vermeyince, kalan Bizans şehirlerinin birer birer düşmesi kaçınılmaz oldu. 1331'de ilkin İznik düştü. Arkasından 1337'de İzmit düştü ve Asya'daki Bizans toprakları İstanbul'un ancak birkaç kilometre doğusuna uzanan bir bölgeden ibaret kaldı. Osmanlılar sadece Bizans topraklarını ele geçirmiyordu, 1345-46'da, Orhan Bey Karesi Beyliği'ni ilhak etti. Karesioğullarının Çanakkale kıyısındaki toprakları Asya'dan Avrupa'ya bir geçiş noktası sağlıyordu. On yıl geçmeden, 1354'te, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa babasının topraklarının doğusunda kalan Ankara'yı fethetti. Ancak bu dönem hakkındaki bilgimiz o kadar eksiktir ki, Orhan'ın Ankara'yı kimden aldığı bile belli değildir.[9]

Avrupa'da ilk kez bir Osmanlı köprü başı kurmuş olan da Orhan Bey'dir. Bu başarıyı rakip imparatorlar IV. İoannes Kantakuzenos ile V. İoannes Palaiologos arasında patlak veren bir iç savaştan istifade ederek elde etti. Kantakuzenos Batı Anadolu'nun Türk hükümdarları arasında kendine müttefikler aradı ve 1346'da kızı Theodora'yı (Nilüfer) Orhan Bey'le evlendirerek onunla bir ittifak kurdu. Strateji başarı sağladı ve Kantakuzenos 1347'de Konstantinopolis'e girerek kendini İmparator ve V. İoannes Palaiologos'u ortak hükümdar ilan etti. Fakat bu tertibin asıl galibi Orhan Bey oldu. 1352'de, V. İoannes ile Kantakuzenos'un oğlu Matheus arasında çıkan iç savaşta babâ, Orhan'dan yardım istedi ve buna karşılık Süleyman Paşa'nın kumandasındaki askerlerine Gelibolu Yarımadası'nda bir kale verdi. Bu, Osmanlıların Avrupa'da elde ettikleri ilk yer oldu. Bir başka doğal âfetten sonra yeni fetihler Osmanlıların Avrupa'daki durumunu sağlamlaştırdı. Mart 1354'te bir deprem Gelibolu Kalesi'nin surlarını ve Çanakkale kıyılarındaki başka şehirleri yıktı ve Süleyman Paşa buraları hemen fethederek Anadolu'dan getirdiği Türklerle iskân etti.

---

9 Osman ve Orhan'ın saltanatları esnasında Osmanlı Beyliği'nin büyümesiyle ilgili olarak bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr, "La conquête de la Bithnie maritime, étape décisive dans la fondation de l'Etat ottoman", Klaus Belke, Friedrich Hild, Johannes Koder ve Peter Soustal, *Byzanz als Raum* (Viyana, 2000), 11-36.

1354'te Kantakuzenos tahttan feragat etti ve V. İoannes tek imparator olarak kaldı. Orhan Bey'in V. İoannes ile aile bağları yoktu, çünkü imparatorun bir evlilik ittifakı kurmak yolundaki arzusunu yerine getirmemişti. Onun için de Avrupa'da yeni elde ettiği topraklardan vazgeçmek mecburiyeti yoktu. Bunun yerine, bir süre için Matheus Kantakuzenos'un Bizans tahtı üzerinde hak iddiasını destekledi ve kuvvetleri bu sırada Doğu Trakya'nın birçok yerine akınlar düzenlediler ve bölgenin büyük bir bölümünü fethettiler. 1359 veya 1361'de –tarih belli değildir– Orhan, Dimetoka'yı zaptetti ve böylece Ege Denizi'nin kuzey kıyısında Selânik'e doğru bir geçit sağlamış oldu.

Orhan Bey 1362'de öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyıla kadar kendisini benzerlerinden ayıracak seçkin özellikler kazanmıştı. Hem Asya'da hem Avrupa'da toprakları vardı; hem kentleri, hem kırsal yerleşim birimleri vardı ve beyliğine bir İslâm devleti damgasını vuran ilk camileri ve diğer dinî yapıları inşa ettirmişti.

Bir kaynaktan anlaşıldığına göre, Orhan'ın oğlu I. Murad (1362-1389) bir iç savaş sonunda tahta geçmiştir.[10] 1360'ların sonunda tahtını sağlamlaştırmıştı ve Anadolu ile Rumeli'deki toprakları hızla genişliyordu. Doğu'da, Kuzeybatı Anadolu'daki kendi topraklarıyla Antalya arasındaki Türk beyliklerini ilhak etti. Osmanlı kaynakları bu ilhakların tamamen barışçı yollardan gerçekleştiğini yazar. Bunlara göre, Murad Germiyanoğulları topraklarından bir kısmını, oğlu Bayezid'in soylu bir Germiyan kızıyla nişanlanmasının sonucunda elde etmişti. Germiyanoğullarının güneyindeki Hamidoğullarının topraklarını ise Murad satın almıştı. Aslında Germiyanoğullarıyla evliliğin ve Hamidoğullarının ilhakının askerî bir harekâtı izlemiş olması daha muhtemel gözükmektedir. 1439-40 yıllarına ait bir vekayiname, Germiyanoğulları ve Tatar ordularının bozguna uğratıldığını ve Kütahya ile bazı Germiyan kalelerinin ve Hamidoğulları topraklarının fethedildiğini bildirmektedir. Doğuya doğru genişleme Murad'ı Anadolu beyliklerinin en güçlüsü olan Karamanlılar ile karşı karşıya bıraktı ve bu-

10 Taht kavgalarının ayrıntıları için bkz. bölüm 2.

nun sonucunda savaş çıktı. 1387'de, Murad daha önceki bir Karamanlı saldırısının intikamını almak için beyliği ele geçirdi ve Karaman Beyi Alâeddin Ali'yi itaat altına aldı.

Germiyanoğullarını, Hamidoğullarını ve bunların güneyindeki toprakları ele geçiren Murad, başkenti Bursa'dan Antalya'ya uzanan bir ticaret yolunun denetimini sağlayarak bir yandan topraklarını genişletirken bir yandan da hazinesini zenginleştirdi. Fakat Avrupa fetihleri daha göz kamaştırıcıydı.

Ama Murad'ın saltanatı bir hezimetle başlamış ve Avrupa'daki Osmanlı fetihlerinin büsbütün durmasına ramak kalmıştı. 1366'da, Bizans İmparatoru V. İoannes'in yeğeni olan Amadeo de Savoia Gelibolu'yu zaptetti. Bu zafer aslında Bizanslılara Türklerin Çanakkale Boğazı'ndan geçişini engellemek fırsatını vermişti. 1369'da imparator papadan yardım istemek için Roma'ya gitti. Ama bütün bunlara rağmen Bizans'ın başarıları geçiciydi. Osmanlıların sürekli olarak Balkan Yarımadası'na ilerleyişi Anadolu'dan takviye aldıklarına işaret etmektedir. Bizanslılara ise Avrupa'dan yardım gelmedi. Bizans elde ettiği avantajlı durumu 1377'de kaybetti ve İmparator IV. Andronikos babasına ve kardeşlerine karşı giriştiği bir iç savaşta Türklerden yardım alabilmek için Gelibolu'yu Murad'a geri vermek zorunda kaldı.

Murad'ın Avrupa'daki büyük zaferlerinden ilki muhtemelen 1369'da[11] Türk kuvvetleri Edirne'yi fethettikleri zaman gerçekleşmiştir. Bu şehir Meriç ile Tunca nehirlerinin kavşağında stratejik bir yer işgal eder ve orta ve doğu Bulgaristan'la batı Trakya'ya geçit verir. Belki de Edirne'nin batısında yer alan topraklara yönelen bu yakın tehlike yüzündendir ki, Makedonya'nın iki Sırp derebeyi Murad'a karşı bir ittifak kurmuşlar ve 1371'de Meriç Nehri'nin kıyılarında Murad'ın kuvvetlerine saldırmışlardır. İkisi de çarpışmaları izleyen bozgunda ölmüş ve bir Rum tarihçisine göre, "o tarihten itibaren Müslümanlar Hıristiyanların imparatorluğunu ayaklar altına almışlardır."

11 Elizabeth A. Zachariadou, "The conquest of Adrinople by the Turks", *Studi Veneziani*, XII (1970), 246-71.

Bu Müslümanların uyguladıkları baskı hem siyasî hem askerî nitelikteydi. Bulgar Çarlığı, Murad'ın belli olmayan bir tarihte Çar Şişman'ın kızkardeşi olan Thamar ile evlenmesinden sonra sultanın bir vasalı olmuştur. Ancak Trakya ve Makedonya'nın fethi savaşla olmuştur. Türk akınları Meriç kıyısındaki savaştan hemen sonra başlamış ve 1372'de Selânik'e ilk saldırı vuku bulmuştur. Aynı yıl içinde Papa XI. Gregorius, Orta ve Güney Yunanistan'daki Latin kolonilerinin de saldırı tehdidi altında kaldıklarını iddia ederek Türklere karşı bir ittifak kurmaya çalışmış, ama buna muvaffak olamamıştır. Akınlar biçiminde başlayan saldırılar sürekli fetihlere dönüşmüştür. 1383'te Vezir Çandarlı Hayreddin Paşa'nın komutasındaki bir Osmanlı ordusu Serez'i ele geçirdi ve Selânik'i muhasara altına aldı. Dört yıl sonra, 1387'de, şehir düştü. Ancak Murad, Selânik'in kuşatılmasında kuvvetlerinin sadece küçük bir kısmını kullanmıştı. Tahminen 1385-86'da Verroia ve kısa bir süre sonra Manastır düştü ve böylece 1387'ye gelindiğinde Güney Makedonya'nın tümü Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oldu. 1380'lere gelindiğinde Türkler güneybatıya doğru Epir'e –1386'da Epir Despotu Esau Buondelmonti Murad'ın vasalı olmuştu– ve güneye Mora'ya doğru akınlar düzenlemeye başlamışlardı. 1387'de, Bizans'ın Mistra Despotu Theodoros'un daveti üzerine, Türk akıncı beyi Evrenos Mora'da yağma hareketlerine girişti ve sadece despota başkaldıranlara saldırmakla yetinmeyip yarımadadaki Venedik kolonilerini de hedef aldı. Bu arada, kuzeyde Osmanlılar Sırbistan istikametinde yayılmaya devam ettiler.

Muhtemelen 1385'te Sofya düştü. Ertesi yılın ilkbaharında veya yazında Niş ele geçirildi ve bu Murad'ın Sırp derebeyi Prens Lazar'ın topraklarına girmesine imkân verdi. Fakat bu akın başarılı olmadı. Lazar, belki 1386 yılının yazında, Murad'ın ilerleyişini Ploşnik'te durdurdu ve onu geri çekilmek zorunda bıraktı. Üç yıl boyunca Murad Sırbistan'a dönmedi. Batıda ilerleyişi, Karaman Beyi Alâeddin Ali'ye Murad'ın Anadolu'daki topraklarına hücum etmek fırsatını verdi ve böylece Murad 1387'de Karaman Beyi'yle savaşmak zorunda kaldı. Ondan sonra, aynı yıl içinde, Bulgar Çarı Şişman Murad'a biat

etmekten vazgeçti ve Vezir Çandarlı Ali Paşa'nın komutası altında kralı yeniden itaat altına almaya yönelik bir sefer düzenlenmesine neden oldu. 1388 Şubatı'nda Şişman, Murad'ın metbuluğunu yeniden kabul etti.[12] Fakat 1388'de meydana gelen başka bir olay Murad'ın Sırbistan'a dönmesine yol açtı.

Murad'ın vasalı ve Bosna'nın güneyindeki Zeta'nın derebeyi Stracimiroviç Balsic'in Bosna Kralı Tvrtko'ya hücum etmek için Murad'dan asker istediği sanılmaktadır. Murad buna Şahin isminde birini yollayarak cevap verdi. Ağustos 1388'de Bosna askerleri Şahin'in adamlarını Adriyatik Denizi'nin kıyısına yakın Bileka'da bozguna uğrattı. Murad belki de sonunda Kral Tvrtko'ya kendi hücum etmek amacıyla 1389'da batıya doğru yürüdü. Her halükârda yolu onu Sırbistan'a götürdü ve orada, 15 Haziran 1389'da Prens Lazar ile Kosova Polje'de çarpışmaya girdi.[13] Muharebenin sonucu bir Türk zaferi gibi görünmekte ise de, Türkler büyük kayıplar verdiler. Hem Murad hem Lazar muharebe alanında öldüler. Osmanlı geleneğine göre, Murad'ın oğlu Bayezid, Kosova muharebe alanında bir darbe sonucunda babasının yerine tahta geçti.[14]

14. yüzyıl kaynakları Murad'ın kendini henüz "sultan" olarak değil, alçakgönüllülükle "emir" olarak tanımladığını belirtirler. Orhan'dan kendisine intikal eden bu emirlik Osmanlı egemenliği altında bir derebeyleri federasyonundan oluşmuştu. Anadolu'da Bursa etrafında ve Trakya'da Edirne etrafında kendisine miras kalmış olan bu topraklar, belki doğrudan Murad'ın kendisinin veya tayin ettiği kimselerin hâkimiyeti altına girmişti. 1375-76'daki Germiyan evliliğinden sonra Anadolu'daki Osmanlı topraklarının çoğu muhtemelen oğlu Bayezid'in hâkimiyetine geçmiştir. Balkan Yarımadası'nda siyasî iktidar büyük ölçüde Müslüman akıncı beylerinin elindeydi. Bunlar ya, Ma-

12 Machiel Kiel, "Mevlana Neşri and the towns of medieval Bulgaria", C. Heywood ve C. Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage* (İstanbul, 1994), 165-88.

13 Stephen W. Reinert, "From Nis to Kosovo Polje: reflections on Murad I's final years", Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate*, 169-211.

14 Kosova muharebesi ve hakkında doğan efsaneler için bkz. özellikle, T.A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, (New York, 1990).

kedonya'da Evrenos gibi Türk asıllı, ya da Kuzeydoğu Bulgaristan'da Mihaloğlu ailesi gibi Hıristiyanlıktan dönme idiler. Ayrıca, Balkan Yarımadası'nın Hıristiyan hanedanlarından çoğu (Yanya'da Esau Buondelmonti, Zeta'da Georges Stracimiroviç, Bulgaristan'da Şişman ve İvanko, Bizans İmparatoru ve oğlu Theodoros) Murad'ın vasalıydı. Ona haraç öderler, istediğinde asker verirler, ama karşılığında düşmanlarına karşı destek elde ederlerdi. Osmanlı İmparatorluğu 1450 sonrasına kadar benzer bir siyasî yapıyı korumuştur.

Murad'ın Kosova'da öldürülüşünün haberi muhtemelen Anadolu'ya savaştan aylarca sonra ulaşmış ve komşu beylikleri Osmanlı topraklarını ele geçirmeye yöneltmişti. O döneme ait bir kaynak, özellikle Karamanoğlu Alâeddin'in Beyşehir'i geri aldığından ve Germiyan Beyi'nin de kayıp topraklarını geri almaya çalıştığından bahseder. Bayezid'in cevabı 1390'da geldi. O yılın mart ayında Anadolu'nun Ege kıyısında üç önemli beyliği –Saruhan, Aydın ve Menteşe Beyliklerini– fethetmiş, Beyşehir'i Karamanoğullarından tekrar geri almış, ya hemen arkasından veya diğer bir seferde Germiyanoğulları'na kalan toprakları da ele geçirmiştir. Ancak bu seferler Bayezid'in topraklarını genişletmiş ise de, barışı sağlayamamıştır. Bu arada Bayezid'in Anadolu'daki vasallarından biri olan Kastamonulu Süleyman Paşa Bayezid'i terk ederek, bağlılığını Orta Anadolu'nun büyük bir kısmına egemen olan Kadı Burhaneddin'e çevirmişti. Bayezid'in bir sonraki seferi Süleyman Paşa'ya yöneldi. Savaşın sonucu Süleyman Paşa'nın 1391'de idamı ve bütün topraklarının ilhakı oldu. Arkasından, Bayezid doğuya yönelerek Kadı Burhaneddin'in üzerine yürüdü. Kuzey Anadolu'nun mahallî beylerini ordusuna iltihak ettikçe, gücü arttı. Çorumlu'da gerçi bir yenilgiye uğradı, ama bu ilerleyişini engelleyecek veya zorlaştıracak çapta bir yenilgi değildi. Fakat aralık ayında hava ve arazi koşulları ve Avrupa'da cereyan eden olaylar Bayezid'i batıya dönmek zorunda bıraktı. Bu sefer sırasında, sultan Kastamonu'yu ilhak etmiş ve belki de Kuzey Anadolu beylerinin ve aşiret reislerinin bağlılığını kazanmıştı. Başında bulunduğu ordu kendinden önceki ilk iki Osmanlı hükümdarının ordularına benzemiyordu. Onun artık Bizans İm-

paratoru Manuel gibi bir vasalı ve Bizans askerlerinden oluşan destek kuvvetleri vardı. Manuel'in yazdığına göre, ayrıca Sırp, Bulgar ve Arnavutlardan oluşan askerî müfrezeleri de vardı.[15]

1392'de Bayezid'in tek hedefinin Sırbistan olduğu anlaşılmaktadır. Kosova Meydan Muharebesi'nden sonra, Sırbistan, sınırlarını tehdit eden iki düşmanla karşı karşıya kalmıştı: kuzeyde Macaristan Krallığı ve güney ile doğuda Osmanlılar. Birinden destek sağlamak için ötekinin metbuluğunu kabul etmesi şarttı. Sırbistan'da bir hizip, anlaşıldığına göre, Bayezid'i Macaristan Kralı Sigismund'a tercih ediyordu. Varılan anlaşmaya resmiyet kazandırmak için Bayezid, Lazar'ın oğlu ve halefi Stefan Lazareviç'in kız kardeşi Olivera ile evlendi. Stefan bundan böyle Osmanlı hünkârının vasalıydı. Bayezid ayrıca Zeta'lı George Stracimiroviç ve Priştine derebeyi Vlk Brankoviç üzerinde de metbuluğunu ilan etti. Bayezid'in bundan sonraki hedefi Bulgaristan'dı. 1393'te Çar Şişman'ın topraklarını niçin ele geçirdiği ve başkenti Tırnova'yu niçin zaptettiği belli değildir: Şişman belki ikinci kez Osmanlı hükümdarına bağlılığını sona erdirmişti. Ama Bayezid henüz işin başındaydı. İki yıl sonra, görünürde Macar Kralı Sigismund ile Eflak Voyvodası Mircea'nın Osmanlı'ya karşı akdettikleri ittifakın doğuracağı sonuçları engellemek için, Bayezid ordusuyla Tuna Nehri'nin kuzeyine yöneldi ve Ulahlarla şiddetli fakat iki tarafında üstünlük kuramadığı savaşa girişti. Dönüşünde Tırnova'ya girdi ve Çar Şişman'ı idam ettirdi; hanedanın diğer üyelerini ise Anadolu'ya sürerek valiliklere atadı.

Sırbistan üzerinde Osmanlı süzerenliğinin kurulması, Bulgaristan Çarlığı'nın tarih sahnesinden silinmesi ve Bayezid'in Eflak'ı istilâ etmesi, Tuna'nın kuzeyinde yer alan Macaristan Krallığı için bir tehdit oluşturdu. Bu tehlike karşısında, Kral Sigismund Türklere karşı bir ittifak kurma çabalarını yeniledi. Bayezid'in topraklarını tehdit ettiği ülkeler arasında müttefik bulmak zor değildi ve Bizans İmparatoru Manuel bunların başında geliyordu. 1394'te Bayezid İstanbul'u

15 Elizabeth Zacharriadou, "Manuel Palaiologos on the strife between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmed", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XLII (1980), 471-81.

kuşattı.[16] Yabancı güçlerin yardımı olmadan şehrin kuşatmayı kaldıramayacağı açıkça belliydi. İmparator başlıca umudunu Venedik'e bağlamıştı, çünkü bu devletin Yunanistan'ın anakarasında sahip olduğu topraklar Türklerin akınlarına uğruyor ve Ege kıyılarındaki müstahkem mevkileri Bayezid'in Gelibolu'daki gemileri tarafından topa tutuluyordu. 1396'ya gelindiğinde, Kral Sigismund, İmparator Manuel ile Venedik, Bayezid'e karşı açılacak bir savaşa asker ve gemi göndererek katılmaya karar verdiler. Daha büyük çapta bir askerî kuvvet de Fransa ile Burgonya'dan geldi. 1395'te Fransa ile İngiltere arasında bir ateşkes imzalanmış, Fransız ve Burgonyalı şövalyeler başka yerlerde macera aramaya başlamıştı. Böylece, Burgonya Dükü'nün oğlu Jean de Nevers'in kumandasında bir askerî birlik Sigismund'un Bayezid'e karşı açtığı Haçlı Seferi'ne katılmak üzere Macaristan'a hareket etti.

1396'da, Bayezid Haçlılarla Bulgaristan'da, Tuna kıyısındaki Niğbolu'da, karşı karşıya geldi. Hafif süvari birlikleri –aralarında Stefan Lazareviç'in komutasında bir müfreze de vardı– ağır silahlarla donatılmış Batılı şövalyeleri tuzağa düşürerek tam bir bozguna uğrattı. Bayezid öldürmediği kılıç artıklarını rehine olarak sakladı. Bu zaferden sonra, Bayezid son bağımsız Bulgar hükümdarı olan Vidin'li Sratsimir'i tahttan uzaklaştırarak Tuna'nın güneyindeki topraklar üzerinde Osmanlı hâkimiyetini pekiştirdi. Buna karşılık, Kral Sigismund'un korktuğu başına gelmedi ve Macaristan akınlara hedef olmakla birlikte istilâya maruz kalmadı. 1397'de Bayezid, Anadolu'ya sefer düzenledi.

Bayezid'in Avrupa'dan ayrılarak Asya'ya geçmesinin nedeni Karaman Beyi Alâeddin'in hareketleriydi. Bayezid Niğbolu'da Haçlılarla savaşırken, Karaman Beyi hünkârın Anadolu Beylerbeyi'ni esir etmişti. "Yıldırım" Bayezid'in cevabı çok sert oldu. 1397'de Karaman'ı istilâ etti, Konya'yı aldı ve Alâeddin'i idam ettirdi. Alâeddin, Ba-

16 Amacı belki âsi vasali II. Manuel'i Manuel'in rakibi VII. Ioannes ile değiştirmekti. Bkz. Stephen W. Reinert, "Political dimensions of Manuel II Palaiologos, 1392 marriage and coronation: some new evidence", C. Sode & S. Takacs (ed.), *Novum Millenium: Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck* (Aldershot, 2001), 291-303.

Yıldırım Bayezid, getirdiği kurallarla Osmanlı toprak düzenine de yeni bir hukuksal temel oluşturdu. (Kaynak: Thomas Artus, *Histoire des Turcs*, Paris 1662)

yezid'in aynı zamanda enişte siydi ve Bayezid Larende'yi (Karaman) kuşatmak için güneye doğru yürürken, kız kardeşi, yani Alâeddin'in dul karısı, Bayezid'e kapıları açmaları için askerlere emir vermişti. Alâeddin'in ölümü ve karısının Bursa'ya sürülmesi üzerine, Karaman bir Osmanlı toprağı ve kuzeydoğuda yeni fetihler için bir üs haline geldi. Bu da Bayezid'i ilk kez 1391 Anadolu seferinde tanıdığı Kadı Burhaneddin ile yeni çatışmalara sürükledi. Bayezid 1398'de Burhaneddin'i Sivas'tan kovdu, Karadeniz kıyısına yakın küçük beylikleri ilhak etti ve ondan sonra da Burhaneddin'in ölümü üzerine Sivas'ı ele geçirdi. Çok geçmeden, muhtemelen 1399'da, Malatya'yı zaptetti. Bu şehir Memluk sultanlarının en kuzeydeki ileri karakollarından biriydi. 1401'e gelindiğinde, sultan yukarı Fırat Vadisi boyunca ilerlemiş ve Erzincan'ı, hükümdarı Taharten veya Mutahharten'in elinden almıştı.

Bayezid'in Doğu Anadolu'ya dönük ihtirasının talihsiz bir sonucu oldu. Bayezid'in fetihler dönemi doğuda bir başka imparatorluğun doğması ve gelişmesi dönemine rastlamıştı. 1370'ler ile 1400 arasında Timur,[17] Orta Asya, Güney Rusya, İran ve Azerbaycan'da çok geniş topraklar istilâ etmiş, başkenti Semerkand'da olan büyük bir vasallar imparatorluğuna dönüştürmüştü. 1400'de, Timur İmparatorluğu'nun batıya doğru ve Bayezid İmparatorluğu'nun doğuya doğru yayılması çatışmaya yol açtı. Timur 1400'te Sivas'ı talan ederek Osman-

17 Timur için bkz. Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane* (Cambridge, 1989).

lılara ilk darbeyi indirdi. 1401'de ordusunu Suriye'ye sürdü ve Halep, Humus, Hama, Baalbek ve Şam'ı yağmaladıktan sonra 1401-02 kışını Karabağ'da geçirmek üzere geri döndü. Vasalların kime tâbi olduğu konusunda Bayezid ile aralarında çıkan tartışmayı bahane eden Timur hasmına savaş açtı ve 1402'de Bayezid'in topraklarını talan ettikten sonra temmuzda Ankara dışında ordugâh kurdu.

Timur'un stratejisi hem siyasî hem askerîydi ve Bayezid'in Anadolu'da kurduğu hassas dengeleri bozmaya dayanıyordu.[18] Nitekim 1390'da eski Germiyan, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri, toprakları Bayezid tarafından ilhak edildikten sonra, Timur'un himayesine girdiler. Timur da o insanları kendi ordusunda önemli mevkilere getirdi. Timur'un elçileri ayrıca Anadolu'nun aşiret reisleriyle görüşerek Bayezid'in ordusunda savaşan adamlarının muharebe alanında Bayezid'i terk etmelerini sağlamışlardı. Ayrıca Timur, savaş başlamadan önce su ikmal yollarını kontrol eden bir mevkiye yerleşmiş ve böylece Bayezid'in askerlerini muharebeden önce susuz bırakmıştı. Stratejisi başarılı oldu. Muharebe başladığında, eski beyliklerin süvarileri eski efendilerini Timur'un ordusunda görünce, Bayezid'i terk ettiler. Önceden kararlaştırıldığı gibi, aşiret askerleri de aynı şeyi yaptılar. Bu adamlar taraf değiştirince, Bayezid'in büyük ve küçük oğulları Süleyman ve Mehmed'in komutası altındaki güçler savaş meydanını terk ederek sultanı Yeniçeri Muhafızları ve Stefan Lazareviç'in komutasındaki Sırp müfrezesiyle baş başa bıraktılar. Muharebenin sonunda Bayezid Timur'a esir düştü. Bir yıl sonra, esaret altındayken öldü.

OSMANLI BEYLİĞİ: İÇ SAVAŞ VE TOPARLANMA, 1402-1451

Timur'un seferi Anadolu'da, özellikle batısında, taş üstünde taş bırakmadı. Ayrıca bölgenin siyasî görünümünü değiştirdi. Ankara Mey'dan Muharebesi'nden sonra, Timur eski Germiyan, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylerini önceki topraklarına yeniden yerleştirdi ve Karamanoğulları hanedanını yeniden kurdu. Böylece Anadolu'da Osmanlı hâ-

18 M. M. Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Bükreş, 1942; Londra, 1977).

kimiyeti, doğuda Amasya'dan batıda Bursa ve Marmara Denizi'ne kadar uzanan arazi şeridine inhisar etti. Timur Osmanlıların Balkanlar'daki topraklarına dokunmamıştı. Ama Ankara yenilgisinin ardından, bölgedeki Hıristiyan güçler –Bizans imparatoru, Venedik, Ceneviz ve Saint-Jean Şövalyeleri– Gelibolu'da imzalanan bir antlaşmayla Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'yi Selânik'i Bizans'a bırakmaya ve daha başka nispeten önemsiz tavizlerde bulunmaya mecbur etti.[19] Asıl Osmanlı toprakları da bölünmüştü: Bayezid'in en büyük oğlu Süleyman Avrupa'da, en küçük oğlu Mehmed Amasya'da hüküm sürüyordu. Üçüncü oğlu İsa ise Batı Anadolu'ya egemen olmaya çalıştı. Dördüncü oğlu Musa'ya gelince, Timur tarafından azad edildikten sonra, kardeşi Mehmed'in eline geçti. Mustafa adındaki son oğlu ise kayboldu ve muhtemelen savaş tutsağı olarak Semerkand'a götürüldü. Bayezid'in halefi anlaşma ile belirlenemeyince, iç savaş kaçınılmaz oldu.

1403'te, Süleyman, Bayezid'in mirasçılarının en güçlüsüydü. Gelibolu Antlaşması'yla Selânik'i ve daha başka toprakları elinden çıkarmış, fakat bunun dışında babasının Avrupa'daki topraklarına olduğu gibi tevarüs etmişti. Macar Kralı Sigismund'un 1406'da kendisiyle Sırp Kralı Stefan Lazareviç arasında yapılmasını teklif ettiği ittifak hiçbir zaman gerçekleşmedi. Onun yerine, 1409'da Süleyman'ın kuvvetleri Stefan'ın kardeşi Vlk Lazareviç ile Georgios Brankoviç'e yardım ederek Stefan'ın topraklarını yağmalamalarını ve kendilerini güney Sırbistan'da despot ilan etmelerini sağladılar. Süleyman'ın bu yardımı kendisini bu üç Sırp prenslik veya despotluğunun süzereni yaptı. Anadolu'da Mehmed Çelebi egemenliğini koruyabilmek konusunda daha çok muhalefetle karşılaştı. Ankara Meydan Muharebesi'nden sonra, Tokat'a kaçtı ve orada mahallî derebeyleri ile aşiret reislerinin saldırı ve isyanlarıyla baş etmek zorunda kaldı. Bu tehlikeleri atlattıktan sonra batıya doğru yürüyerek eski başkent Bursa'yı tekrar ele geçirmek için kardeşi İsa'ya meydan okudu. İsa etkin bir direnişte bulunmadı. Karaman'a kaçtı ve orada "kayboldu." Ancak İsa'nın kaçışı Mehmed'in sorunları-

19 G. T. Dennis, "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403", *Orientalia Christiana Periodica*, fas. 1 (1967), 72-88.

nın sonu anlamına gelmiyordu. 1404'te, Avrupa'daki topraklarının güvenliğinden emin olan Süleyman Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçti ve üstün kuvvetleri sayesinde Bursa'yı işgal ederek Mehmed'i Amasya'ya sürdü. Böylece, babasının tek halefi olmak isteyen Mehmed'in Osmanlı topraklarına hâkimiyeti Ankara'nın doğusuna inhisar etti. Gelecek beş yıl boyunca, Süleyman, Batı Anadolu'nun bir kısmına ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına egemen oldu.

Mehmed'in Süleyman'a karşı belirleyici darbesi askerî olmaktan ziyade siyasî idi. O zamana kadar yanında göz hapsinde tuttuğu kardeşi Musa'yı 1409'da serbest bıraktı. Esaretten kurtulan Musa, Karadeniz'i geçerek Eflak'a gitti ve orada Voyvoda Mircea'nın kızıyla evlendi. Bu sıhriyet ilişkisi sayesinde kayınpederinden aldığı askerlerle Tuna Nehri üzerinden Süleyman'ın topraklarına girdi ve ağabeyinin orada bulunmamasından yararlanıp Doğu Bulgaristan ile Trakya'yı geçerek Gelibolu'yu işgal etti. Musa'nın başarıları tam tamına Mehmed'in istediği sonuçları doğurdu. Avrupa topraklarındaki otoritesini yeniden kurma ihtiyacı Süleyman'ı Batı Anadolu'dan çekilmek zorunda bıraktı ve böylece onun fethettiği topraklar Mehmed'e kaldı. Mehmed zaferini tamamlayınca, 1410 yazında, Bizans İmparatoru Süleyman'ı ve adamlarını Musa ile savaşmak üzere gemiyle Çanakkale Boğazı'nın karşı yakasına geçirdi.

Süleyman kısa bir süre içinde üstünlüğü kazanarak Musa'yı "bir haydut gibi dağlarda bayırlarda" yaşamaya mecbur etti. Altı ay sonra Süleyman öldü. Felaketinin sebebi sarhoşluktu. 1411 yılının başlarında Süleyman Edirne'deydi ve bir kısa Bizans vakayinamesine göre, "genelevlerde yatıp kalkar ve kocaman bardaklarla şarap içerken" kardeşinin ordusu yaklaşıyordu. Süleyman iş işten geçene kadar hiçbir uyarıya kulak asmadı. Musa Edirne'yi işgal edince, İstanbul'a doğru kaçmaya başladı, fakat Musa'nın adamları kendisini yakalayıp yolda boğdular.[20]

Musa'nın saltanatı kısa sürdü. Sadece Anadolu'da kardeşi Mehmed'in düşmanlığını çekmekle kalmamış, ayrıca Moravya Vadisi'ndeki

20 Elizabeth A. Zachariadou, "Süleyman Çelebi in Rumeli and the Ottoman chronicles", *Der Islam, 60* (1983), 268-96.

topraklarına hücum eden Sırp despotunu ve Süleyman'ın oğlu Orhan'ı serbest bırakıp üstüne saldırtan Bizans imparatorunu da karşısına almıştı. Musa imparatorun bu düşmanca hareketleri yüzünden 1411'de kısa bir süre için İstanbul'u kuşattı, fakat başarılı olamadı. Musa bir yandan bu düşmanlarla uğraşırken, bir yandan da vasalları olan bazı güçlü tımar sahiplerinin kendisini terk ederek Mehmed'e iltihak etmelerine tanık oldu. Bu kişilerin gerekçesi şuydu: Sözde sultan, savaş ve siyasetteki belirsizlikler yüzünden vergilerin azaldığı çalkantılı bir zamanda hazinesini yeniden doldurabilmek amacıyla paralarına ve mallarına el koymuştu. Musa bütün bunlara rağmen 1411'de ağabeyi Mehmed'i yendi ve ertesi yıl da Sırbistan'a karşı misilleme operasyonlarına girişti. 1412'nin sonlarına doğru, Mehmed ikinci kez saldırıya geçtiğinde, kötü hava şartları yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Ama 1413'te Sırbistan'da Stefan Lazareviç'in dostluğunu elde ettikten ve doğu sınırlarını Dulkadiroğulları Beyi ile bir evlilik ittifakı kurarak emniyet altına aldıktan sonra, İstanbul Boğazı'nı üçüncü defa geçti. Temmuzda kardeşi Musa'yı Sofya dışında yendi ve öldürdü.

Musa'nın ölümü I. Mehmed'i (s. 1413-21) Avrupa ve Asya'daki Osmanlı topraklarının tek hâkimi haline getirdi. Fakat mirası kuvvetli temellere dayanmıyordu. Etrafındaki düşmanlar parçalanmış ülkesine saldırmaya kararlıydılar. İlk saldıran, daha önce de –Mehmed'in kardeşine karşı açtığı son sefer sırasında– Bursa'yı kuşatan Karaman Beyi oldu. Karamanlılar Mehmed'in Anadolu'ya dönmesi üzerine geri çekilince, Bizans İmparatoru Manuel Venedik Dukası'na müracaat ederek Türklere karşı yardım istedi. Ama bu girişiminde başarılı olamadı. Bunun üzerine Süleyman'ın tutsak oğlu Osman'ı yeniden serbest bırakarak Eflak Voyvodası Mircea ile birlikte Mehmed'i yenerek tahtından indirebileceğini umdu. Fakat bu plan da işe yaramadı. 1414'te bir fırsat daha zuhur etti: Trabzon'da demir atmış olan Venedikli bir kadırga kaptanı, Bayezid'in 1402 Ankara Meydan Muharebesi'nde kaybolan oğlu Mustafa olduğunu iddia eden bir adamın elçisini gemisine aldı. Fakat Venedikliler işbirliği yapmaya razı olmadılar; zira Mustafa'yı destekleyecek olurlarsa, Mehmed ile ilişkileri bozula-

bilirdi. Buna rağmen Mustafa, Mehmed'in başka düşmanlarının işine yarayacaktı.

Ne var ki, bunlar hemen harekete geçmeyerek Mehmed'in Karaman Beyi'nden öç almasına fırsat verdiler. 1415'te, Mehmed Konya'yı kuşattı ve Karaman Beyi Ankara yenilgisinden sonra Osmanlılardan almış olduğu Batı Karaman topraklarından çekilmek zorunda kaldı. Mehmed, Karaman'dan başlayarak eski Batı Anadolu Beyliklerini kontrol altına aldı, eski hükümranlığını yeniden kurdu ve Saruhan ile Aydın'ın bir kısmını ilhak etti. Eski Bulgar hanedanının bir mensubu olan Aleksandr Şişman'ı vali tayin etti. 1451 böylece Osmanlı ilerleyişlerinin yinelendiği bir yıl oldu.

Ama ertesi yıl Mehmed üç bunalımla karşı karşıya kaldı. Birincisi, gemilerinin Venedik'e ve Ege takımadalarındaki başka yerleşim merkezlerine saldırmaya başlamış olmalarının sonucuydu. Nisan 1416'da, diplomasiden bir sonuç alınamayınca, bir Venedik filosu Çanakkale açıklarındaki Osmanlı donanmasını imha etti. Osmanlı donanması 1450 sonrasına kadar bir tehlike teşkil etmeyecekti. İkinci bunalım ağustosta baş gösterdi: Mehmed'in kardeşi Mustafa olduğunu iddia ederek Venediklilerle temasa geçmiş olan kişi 1414'te Eflak'ta karaya çıkıp oradan, Türklerle Ulahlardan oluşan bir gücün başında, Tuna'yı geçerek Mehmed'in topraklarına girdi. Girişim başarısız oldu. Mehmed Mustafa'nın ordusunu yendi ve Mustafa'yı Bizans toprağı Selânik'e sığınmak zorunda bıraktı. Buna karşılık, Mehmed şehri kuşattı.

Mehmed orada iken saltanatına yöneltilen en büyük tehditle karşılaştı: Biri Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Dobruca'da, diğeri Anadolu'nun Ege kıyısında Khios (Sakız) Adası'nın karşısında Karaburun Yarımadası'nda olmak üzere iki ayaklanma aynı zamanda patlak verdi. Bulgaristan isyanının elebaşısı, 1411 ile 1413 arasında Rumeli'de Musa'nın kazaskeri olarak görev yapmış bir hukuk bilgini ve mutasavvıf olan Şeyh Bedreddin'di.[21] Karaburun'daki ayaklanmanın

21 F. Babinger, "Schejch Bedr ed-Din, der Sohn des Richters von Simaw" (Berlin ve Leipzig, 1921); Michel Balivet, *Islam Mystique et Révolution Armée dans les Balkans Ottomans: Vie de Cheikh Bedreddin, le "Hallâj des Turcs"* (1358/59-1416) (İstanbul, 1995).

lideri ise karizmatik bir derviş olan Börklüce Mustafa idi. Osmanlı kaynakları inandırıcı bir şekilde bu ikisinin ortaklaşa hareket ettiklerini ileri sürerler. İki isyan da Osmanlıların 1402 Ankara yenilgisini izleyen istikrarsızlık ve güvensizlik ortamından kaynaklanmıştı. Ayaklanma hakkındaki Osmanlı kaynakları taraflıdır, ama Bedreddin'in desteğinin büyük bir kısmını Dobruca'daki asker ve timar sahiplerinden aldığı yolundaki iddiaları gerçeği yansıtmaktadır. Zira, bu kimseler Rumeli'deki hükümdarlığı sırasında Musa tarafından tayin edilmiş ve Mehmed tahtı ele geçirir geçirmez onun tarafından görevlerinden alınmışlardı. Selçuklu hanedanının soyundan geldiğini iddia ederek saltanatta hak ettiği anlaşılan Bedreddin, dirlikleri elinden alınmışlara dirliklerini yeniden vereceğini ilan etti. Börklüce Mustafa Ayaklanması'nın niteliği ise biraz farklıydı. Anlaşıldığına göre, Börklüce'nin şahsı etrafında odaklanan ayaklanma milenaryanist bir halk hareketiydi. Nitekim, Bizanslı tarihçi Dukas'a göre, Börklüce vaazlarında Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki eşitlikten söz eder ve mülkiyetin ortak olması gerektiğini savunurdu. Börklüce'nin yandaşları ve izleyicileri, yine Dukas'a göre, "basit köylüler"di.

İki isyan da hüsranla sonuçlandı. Dobruca'daki ayaklanma, sultanın bir adamının Bedreddin'i yakalayıp Serez'de sultanın huzuruna getirmesi ve sultanın da İranlı bir mollanın fetvasına dayanarak Bedreddin'i çarşıda idam ettirmesiyle noktalandı. Börklüce ayaklanması daha çetindi. İsyancılar önce Saruhan Valisi Şişman'ın ordusunu yendiler ve arkasından başka bir Osmanlı valisi olan Ali Bey'in ordusunu bozguna uğrattılar. Fakat sonunda Mehmed, Bayezid Paşa kumandasında bir ordu göndererek isyanı bastırmayı başardı. Dukas'ın yazdıklarına göre, "Bayezid Paşa yoluna çıkan herkesi, genç yaşlı, erkek kadın demeden öldürdü." Börklüce ile dervişlerini ise Efes'e götürüp idam etti. Bu hezimete rağmen, isyanların anıları kaldı ve Bedreddin'in adıyla anılan bir mezhep Dobruca'da ölümünden sonra en az iki yüzyıl daha yaşadı.

Mehmed'in karşılaştığı zorluklardan istifade edenlerden biri Karaman Beyi oldu. Mustafa Avrupa'daki Osmanlı topraklarını istilâ

etmekle meşgul olduğu sırada, Karaman Beyi Bursa'ya kadar olan Anadolu'daki Osmanlı topraklarını yağma etmişti. Misilleme olarak Mehmed 1417'de Karamanoğulları topraklarını ele geçirdi ve ordusunu neredeyse Konya'ya kadar getirdi. Fakat şehre saldırmaktan kaçındı. Onun yerine, aynı sene içinde, Sinop ve havalisine hâkim olan İsfendiyaroğulları'na karşı ikinci bir sefer düzenledi ve Kastamonu ile buranın bakır kaynaklarını ele geçirerek İsfendiyar veya Candaroğullarının mülkünü Sinop'un etrafındaki topraklara inhisar ettirdi. Üç yıl sonra belirsiz şartlar içinde, Osmanlılar Cenevizlilerin Karadeniz kıyısındaki Samsun kolonisini de işgal ettiler. Mehmed Çelebi'nin Balkan Yarımadası'ndaki fetihleri Anadolu'daki fetihleriyle aynı düzeye ulaşmıştı. 1417'de, Venedikliler Osmanlıların Adriyatik Denizi kıyısındaki Vlore (it. Valona, Türkçe Avlonya) şehrini "Valona Kraliçesi" Rugina'dan aldıklarını öğrenince paniğe kapıldılar ve Osmanlı savaş gemilerinin şimdi de Adriyatik Denizi'ne çıkıp Venedik'in deniz ticaretini tehdit etmelerinden korkmaya başladılar. Fakat onun yerine, aynı yıl içinde Hamza Paşa Zenevis klanının müstahkem mevkii Ergirikasrı'nı (Gjirokaster) zaptetti. Böylece Avlonya ve Görice'yi fetheden Osmanlılar, güney Arnavutluk'ta hatırı sayılır arazi sahibi olmuştu. 1418'de Mehmed, Eflak Voyvodası Mircea'ya karşı açtığı bir seferi bizzat yönetti ve Tuna Nehri'nin geçiş noktalarını kontrol eden kaleleri işgal ederek voyvodayı itaate zorladı.

1421'de Çelebi Mehmed öldü. Oğlu II. Murad (1421-51) bölünmemiş, birlik içinde bir ülkenin mirasçısı olamadı. Osmanlı hanedanının veraset sorunlarından ve gün yüzüne çıkan belirsizliklerden yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru II. Manuel, Murad'ın amcası Mustafa'yı Selânik'teki esaretinden azat etti. Bu eyleminden dolayı imparatordan intikam almak isteyen Murad 1422'de İstanbul'u muhasara etti. Kuşatma eylüle kadar devam etti. Fakat ondan sonra yeni sultan, Bizans'ın direnişi karşısında fetihten umudunu kestiği için değil, yenilenen hanedan kavgaları yüzünden kuşatmayı kaldırdı.

Sebep, Ekim 1422'de küçük kardeşi Küçük Mustafa'nın ortaya çıkışıydı. Murad ancak bu kardeşinin ölümünden sonra dış düşmanla-

rıyla ilgilenme fırsatı buldu. Murad'ın biri büyük öbürü küçük iki Mustafa ile uğraştığı sıralarda, Eflak Voyvodası Drakul Tuna'yı geçmiş ve Osmanlı Rumeli'sini talan etmeye başlamıştı. Sinop Beyliği'nin hâkimi İsfendiyaroğulları da, I. Mehmed'in zaptettiği Kastamonu topraklarını geri almışlardı. Küçük Mustafa'nın ölümünden sonra, Murad kaybedilen toprakları ve bakır madenlerini geri almak için ordusunu bizzat Kastamonu'ya sürdü. Rumeli derebeylerinden biri de Eflak'ın içerisine doğru yıkıcı ve kanlı bir seferin başına geçti. Bu iki seferin sonucu hem Drakul'u hem de İsfendiyaroğullarını vasallaştırmak oldu. Bu arada Murad da İsfendiyaroğulları'nın bir prensesiyle evlendi.

Bu seferler Murad'ın topraklarına istikrar getirdi ve yirmi yıl içinde sultan, Karaman ile yukarı Fırat Vadisi dışında, Ankara Muharebesi'nde kaybedilen toprakların hepsini geri aldı. Bu dönemde Avrupa'da uğranılan en önemli kayıp Selânik olmuştu ve 1422'de Murad'ın kuvvetleri bu şehri abluka altına aldı. Bir yıl sonra, Bizanslılar artık saldırıya dayanamaz oldular ve Selânik'i Venedik'e bıraktılar. Aynı yıl içinde, Türk komutanlarından Turahan'ın Mora'da giriştiği bir dizi akın, 1403 Gelibolu Antlaşması'nı imzalamış olan Hıristiyanlara, Osmanlılar üzerindeki politik avantajlarının mazide kaldığını hatırlattı.

Selânik kuşatma altındayken, Murad güçlerini Batı Anadolu'nun kalan beyliklerine yöneltti. 1424'te, Aydın Beyi Cüneyd'in üstüne bir ordu gönderdi ve kendisini kıyı kalelerinden birine sığınmak ve Selânik'teki Venediklilerle Karamanoğullarından yardım istemek zorunda bıraktı. Bu çabalar işe yaramadı. Ceneviz gemilerinin yardımıyla Osmanlılar kaleyi fethettiler ve Cüneyd'i bütün ailesiyle birlikte idam ettiler. 1425'e gelindiğinde, Murad ayrıca Menteşeoğullarının topraklarını da ilhak etti ve Anadolu'nun bütün Ege sahillerini hâkimiyeti altına aldı. Üç yıl sonra, Samsun'un doğusundaki Karadeniz kıyısı boyunca uzanan yoğun ormanlık ve dağlık bölgelerini ve arkasından da, 1428'de son beyin ölümünden sonra Germiyanoğullarının topraklarını alarak Asya'daki fetihlerini tamamladı.

Bu yıllar zarfında Selânik'in kuşatması sürdü ve Venediklileri sultana karşı müttefikler aramaya zorladı. Atina Dukası Antonio Ac-

ciajuoli ve Mistra Despotu Theodoros'dan teklifler gelince, Venedikliler işi ağırdan aldılar. Onlar asıl Macaristan Kralı Zigismund ile ittifak yapmanın peşindeydiler. Zigismund ile Murad çatıştıkları halde, bu planlar gerçekleşmedi. Çatışmanın nedeni Sırbistan'a kimin hâkim olacağı meselesiydi. Anlaşıldığına göre, ihtiyar Stefan Lazareviç, Osmanlı sultanı yerine Zigusmund'a bağlı olduğunu bildirmiş ve ayrıca Tuna üzerindeki Golubats Kalesi'ni Macar kralına bırakmaya söz vermişti. Osmanlıların Sırbistan sınırına yürümesi üzerine, Stefan yola gelir gibi oldu, fakat 1427'de ihtiyar despot öldü. Bu durum savaşa yol açtı, Zigismund Belgrad'ı aldı ve Murad Golubats Kalesi'ni zaptederek misillemede bulundu. Yeni Sırp Despotu Georgios Brankoviç kral ile sultan arasında sıkışıp kaldı.

1430'a gelindiğinde, Venedik'in Selânik kuşatmasını kaldırmak konusunda Macaristan'dan yardım alamayacağı belli olmuştu ve o yılın mart ayında sultan şehrin önünde ordugâh kurdu. Ayın sonunda genel bir saldırı sonucunda Selânik düştü. Arkasından yapılan barış anlaşması ile Venedik, şehri teslim etti ve Murad'a Arnavutluk'taki Venedik toprakları için yıllık bir haraç ödemeyi kabul etti. Aynı yıl içinde Osmanlılar Yanya'yı fethettiler. Bunun bahanesi Despot Carlo Tocco'nun 1429'da yasal mirasçı bırakmadan *ölmesi* olmuştu. Bu yüzden Despotluk Anjou'lu Napoli Kralı'nın himayesindeki yeğeni II. Carlo'ya kaldı. Murad Yunanistan'da Anjou nüfuzunun yerleştiğini görmek istemiyordu ve II. Carlo'yu tahttan indirmek için bir bahane buldu. I. Carlo Tocco'nun yasal mirasçısı yoktu, ama altı tane evlilik dışı oğlu vardı. Bunlar sırayla Murad'ın sarayında kalmışlardı ve en büyükleri olan Hercules Tocco'nun çağrısı üzerine Murad 1430'da Sinan Paşa'yı Yanya'ya gönderdi. Paşa şehri işgal etti, fakat başına Hercules'i getireceği yerde doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına aldı. Ondan sonra II. Carlo'nun Arta'daki topraklarını talan ederek orada Murad'ın vasalı olarak hükmetmekte olduğunu hatırlatmak istedi.

1430'dan sonraki yıllar, Orta ve Güney Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin biraz istikrarsız bir şekilde kuruluşuna şahit oldu. Bu, Ergirikasrı'nın kuzeyinde Arianit ve Kastriyoti klanlarına ait toprakla-

rın işgali, arkasından yenilen derebeylerinin başarılı bir isyanı ve de Arnavutların Ergirikasrı'nı kuşatmasıyla başladı. Osmanlıların misillemeleri 1433'te gerçekleşti ve Evrenos'un oğlu Ali Bey'in kumandasındaki bir ordu Arnavutluk'a girdi, Ergirikasrı muhasarasını kaldırdı ve İoannes Kastriyoti'nin topraklarını yakıp yıktı. İoannes Kastriyoti Kruje'de bir Osmanlı vasalı olarak oğlu Georgios –ünlü İskender Bey– ile Osmanlı sarayında rehine olarak yaşayacaktı. Böylece Arnavutluk'un büyük bir kısmını kontrolü altına alan Murad hâkimiyetini Sırbistan'a da yaymak istedi, fakat bu defa bunu zorla değil, evlenerek yaptı. 1435'te Despot Georgios'un kızı Mara ile nikâhlandı ve babasını vasalı yaptı.

Bu evlilik Sırbistan'ın fethinde ilk adımdı. Brankoviç'in vasalı olarak himayesi altında bulunmasına rağmen, Murad 1438'de sefere çıkarak önce Sırbistan'ın kuzeyindeki Boraç (?) şehrini zaptetti, ondan sonra Tuna'yı geçerek Transilvanya'yı (Erdel) yerle bir etti. 1439'da Bosna sınırında Zvornik (İzvornik) ile Srebrenica'yı (Serebrenice) ve en önemlisi, Tuna kıyısındaki Smederovo (Semendire) Kalesi'ni ele geçirerek Kuzey Sırbistan'ın tamamını hâkimiyeti altına aldı. Ama Murad'ın nihaî hedefi Macaristan Krallığı idi. 1439'a gelindiğinde, Sırbistan'ın hâkimiyetini ele geçirmiş ve 1437'de Karamanoğlu İbrahim'i yendikten sonra doğu sınırını emniyet altına almış olan sultan artık harekete geçmekte özgürdü. Macaristan'a yüklenmenin tam zamanıydı. 1437'de, Kral Sigismund'un ölümünden hemen sonra, bir köylü ayaklanması Macaristan'ı sarsmıştı. 1440'ta Sigismund'un halefi II. Albert de, halefi olarak küçük bir çocuk bırakarak öldü. İşte tam bu anda Murad taarruza geçti. Stratejik bakımdan hayatî ehemmiyeti haiz olan Belgrad Kalesi'ni kuşattı ve Macaristan'ın içerisine akıncılar gönderdi.

Fakat Belgrad kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı ve bu hezimet Osmanlı yönetiminde bir bunalıma yol açtı. Bu ilk başta pek belli değildi. Macaristan'da Kral Albert'in halefinin kim olacağı sorunu üzerine patlak veren iç savaş Murad'ın 1441'de ikinci bir akın başlatmasına imkân verdi; Bizans'ta çıkan iç savaş da, taht üzerinde hak id-

dia eden Demetrios'un lehine müdahalede bulunmasını mümkün kıldı. Ne var ki, Demetrios imparator unvanını elde edemedi ve Transilvanya Voyvodası ünlü Hunyadi Yanoş 1441 ve 1442'de Osmanlı saldırılarını püskürttü. Bu küçük zaferler ve bunların yanı sıra Lehistan Kralı III. Vladislav'ın I. Vladislav adı altında Macaristan krallığına seçilmesi Hıristiyanların moralini açıkça yükseltti. Fakat Murad'ın karşısındaki en büyük tehlike yeni bir Haçlı Seferi ittifakıydı.

1439'da, Bizans İmparatoru VIII. İoannes Palaiologos, Katolik Avrupa'dan askerî yardım elde etmek karşılığında, Doğu ve Latin Batı Kiliselerinin Roma'nın öncülüğünde birleşmesini kabul etmişti. Papa IV. Eugenius bu konudaki sözleşmenin kendine düşen yükümlülüğünü yerine getirmek için sabırsızlandı ve imparatorun adına yeni bir Haçlı Seferi organize etti. Hıristiyan Kilisesi'nin başı olarak mevkii pek sağlam değildi, fakat başarılı bir Haçlı Seferi durumunu düzeltebilirdi. Bu proje için asker toplamakta hiç zorluk çekmedi. Özellikle Kral Vladislav'ı hemen gayrete getirdi, çünkü kralın ülkesi Osmanlıların tehdidi altındaydı. Venedik ittifaka katılmaya hazırdı, zira başarılı bir Haçlı Seferi Selânik'in yeniden işgali ve daha başka kazançlar sağlayabilirdi. Burgonya Dukası Haçlı Seferine katılmaya hevesliydi, çünkü Haçlı Ordusunda göstereceği yararlıklar kral olarak tanınmasını sağlayabilirdi. Papanın Osmanlı hasmına karşı bir başka gönüllü müttefik de, Karaman Beyi idi. Bey, doğuda Murad'a saldırabilir ve onu Anadolu'ya çekebilirse, Venedik, Burgonya, Papalık ve Bizans kadırgaları İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı abluka altına alarak Murad'ın Boğazlardan karşıya geçip Avrupa'daki Osmanlı topraklarını istilâ eden Macar ordusunun karşısına çıkmasını engelleyebilirdi.

Bu planın tek zor tarafı koordinasyonu sağlamaktı. 1443'te, müttefik donanması henüz savaşa hazır değilken, Karamanlı İbrahim, Murad'ın Anadolu'daki topraklarına hücum etti. Boğazlarda Bizans imparatorunun herhangi bir engellemesiyle karşılaşmayan Murad Anadolu'ya geçti ve tekrar Edirne'ye dönmeden İbrahim'i yola getirdi. Edirne'de önce gözde oğlu Alâaddin'in ölümü ve daha sonra, sonbaharın sonuna doğru, düşmanlarının başlattığı bir istilâ haberini aldı.

Hunyadi Yanoş'un komutası altında bir Macar ordusu Sırbistan'a girip ortalığı kasıp kavurmuş ve yoluna çıkan Osmanlı güçlerini imha ederek veya püskürterek Sofya'ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Macarlar sadece ordularının asker sayısı bakımından değil, ayrıca at arabaları ve sahra topları bakımından ve Osmanlı süvarisinin yanaşamayacağı devingen *istihkâmlar* ve yürüyen kaleler inşa etmek gibi yeni muharebe taktikleri bakımından da Osmanlılardan üstün durumdaydılar. Fakat eninde sonunda, süvari ordusunun firarına rağmen, Murad ve Yeniçerileri Macar ilerleyişini Balkanlar'ın Zlatitsa Geçidi'nde (İzladi Derbendi) durdurmayı başardılar. Soğuk ve acı kış şartları altında iki ordu da geri çekildi.

Murad ile Vladislas'ı barış yapmaya zorlayan belki de korkunç kış şartları olmuştu. 1444 yazında Murad ile Vladislas'ın temsilcileri arasında Edirne'de imzalanan on yıllık ateşkes anlaşmasına göre,[22] Golubats, Smederovo ve daha başka kaleler Georgios Brankoviç'e bırakılacaktı. Ağustosta bir Osmanlı elçisi Macaristan'a giderek anlaşma hükümlerini onayladı. Ondan sonra Murad olağanüstü bir karar aldı. Oğlu Alâaddin'in ölümünden ve kanlı kış savaşının olaylarından yeise kapılmış olacak ki, bütün sınırlarının emniyet altında bulunduğuna inanarak, on iki yaşındaki oğlu şehzade Mehmed adına tahttan feragat etti.

Bu, papa için kaçırılmaz bir fırsattı, o da kaçırmadı. Haçlı Seferi'nin devam etmesini sağlamak için, Macaristan Kralı'nı yemininden ibra etti ve 1444 Ağustosu'nda Kral Vladislav ve Hunyadi Yanoş Macaristan ordusunun başına geçerek Varna üzerine yürüdü. Bunalım sırasında vezirler Murad'ı istirahate çekildiği Manisa'dan geri çağırdılar. Fakat bu sefer müttefikler Boğazlar'ı abluka altına aldılar. Sultan Avrupa'ya İstanbul Boğazı'ndan geçmeye karar verdi ve kendisi toplarını Asya sahilinde mevzilendirirken, Pera'daki Cenevizliler de Avrupa tarafına bir sahil bataryası yerleştirdiler. Bu topların şemsiyesi altında ve Cenevizlilerin temin ettikleri filikalarla Osmanlı ordusu Boğaz'ı geçti.

22 Pal Engel, "Janos Hunyadi and the peace 'of Szeged' (1444)", *Acta Orientalia* (Budapeşte), XLVII (1994), 241-57.

10 Kasım 1444'te, ordular Varna'da karşı karşıya geldi ve Macar topları bir kez daha Osmanlı süvarisini dağıttı. Ama kritik bir noktada kral atının üstünde askerlerin yanından ayrıldı ve sultanın etrafındaki yeniçerilerinden biri bunu görür görmez fırsattan istifade ederek kralı atından düşürdü ve öldürdü. Kralın ölümü muharebenin kaderini belirledi. Bu Osmanlı zaferi sayesinde, nüfusunun büyük çoğunluğu Ortodoks olan Balkan Yarımadası Katolik Macarlar yerine Müslüman Osmanlıların hâkimiyeti altına girdi.

Murad Varna'dan Manisa'ya döndü, fakat sakin bir emeklilik hayatı yaşamak için değil... 1443-44 bunalımı sırasında, Mistra'nın Bizanslı Despotu Konstantino Güney Yunanistan'da bazı Osmanlı topraklarını zaptetmişti ve akınlarını sürdürmekteydi. Öte yandan, Georgios Kastriote, veya İskender Bey (Scanderbeg), Orta Arnavutluk'taki eski Kastriote malikânelerini geri almıştı. Ama eski sultanı aktif hayata döndüren 1446'da meydana gelen bir kriz oldu. Önce, büyük bir yangın Edirne'yi harap etti. Ondan sonra, Şehzade Mehmed'in kontrol altına alamadığı bir yeniçeri isyanı şehirde terör yarattı ve Vezir-i Azam Çandarlı Halil Paşa Murad'ı geri çağırmak zorunda kaldı.[23]

Yeniden tahta çıktığında, Murad âsi vasallarının üstüne yürüdü. 1447'de Mora'yı zaptetti ve Konstantinos'u itaat altına aldı. Ertesi yıl Arnavutluk'ta İskender Bey'e saldırdı, ama muharebe sırasında Hunyadi Yanoş'un bir Macar ve Ulah ordusuyla yeniden topraklarını işgal ettiğini haber aldı. Arnavut seferinden vazgeçerek kuzeye doğru yürüdü ve 1448'de Kosova Ovası'nda Hunyadi Yanoş ile karşılaştı. İki gün süren bir muharebe sonunda Hunyadi kaçtı. Macaristan'dan gelen tehlikenin ortadan kalkmasıyla önü açılan Murad 1448-49 kışında Yunanistan anakarasında Tocco topraklarının sonuncusu olan Arta'yı aldı ve 1449'da bir kez daha İskender Bey'e hücum ederek Kruje (Kruya; Akçahisar) Kalesi'ne sığınmasına neden oldu. Sultan bu kaleyi kuşattı, fakat ele geçiremedi.

Bu, II. Murad'ın son seferi oldu. 1451 yılının başında öldü.

23 F. Babinger, "Von Amurath zu Amurath: Vor- and Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)", *Oriens* (1950), 229-65.

OSMANLI İMPARATORLUĞU: FETİHLER VE GÜÇLENME DÖNEMİ, 1451-1512

1450'de Osmanlı İmparatorluğu Batı ve Kuzey Anadolu'ya ve Balkan Yarımadası'nın büyük bir kısmına hükmeden önemli bir bölgesel güçtü. Ama sultan bu alanın önemli bir kısmında hükmünü vasallar veya yarı bağımsız derebeyleri vasıtasıyla yürütüyordu. Ortadoğu bağlamında Kahire'deki Memluk Sultanlığı belki daha güçlü ve kesinlikle daha saygındı. Kutsal Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinin hükümdarları olarak Memluk sultanları bütün İslâm hükümdarları arasında birincilik iddiasında bulunabilirlerdi. Güneydoğu Avrupa bakımından ise Macaristan Krallığı hâlâ Osmanlı İmparatorluğu ile hemayar sayılabilirdi. Denizde, Osmanlı gücü yok gibiydi. 1512'ye gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu emperyal bir başkent edinmişti. Gerek Anadolu'da gerek Balkan Yarımadası'ndaki toprakları büyük ölçüde genişlemişti. Derebeylerin gücü azalmış ve artık imparatorluğun merkez teşkilâtında yer almaz olmuşlardı. Avrupa'da, Tuna Nehri'nin güneyinde, Osmanlı sultanı artık vasalları marifetiyle değil, kendi tayin ettiği kimseler vasıtasıyla hükmünü yürütüyordu. Bununla birlikte, bölgedeki eski Hıristiyan hanedanları, Müslüman olduktan sonra, imparatorluğun hâkim elit tabakasının parçaları olmaya başlamışlardı. Anadolu'da sultanın otoritesi sadece sınır topraklarında (uç beyliklerinde) hâlâ vasallarının sadakatine bağlıydı. Ayrıca, imparatorluğun kurumları da sonraki yüzyıllarda alışılacak olan şekillerini almaya başlamıştı.

Askerî gücüne gelince, henüz savaşta Osmanlı ordusu tarafından sınanmamış olmasına rağmen, komşularından –kuzeyde Macaristan, Mısır ve Suriye'de Memluk (Kölemen) Hanedanı ve İran'da Safevî sülâlesi– üstün sayılabilirdi. İmparatorluk, daha küçük bir ölçekte de olsa, bir deniz gücü olarak da sivrilmeye başlamıştı.

Şehzade Mehmed'in 1451'de II. Mehmed (1451-81) adı altında ikinci defa tahta çıkışı sırasında, ilk amacı Konstantinopolis'i fethetmekti.[24] Önce sınırlarını emniyet altına almak için, Murad'ın ölümü

24 II. Mehmed'in saltanatı konusunda bkz. F. Babinger (çev. R. Manheim, ed. W. Hickman), *Mehmed the Conqueror and his Time* (Princeton, 1978).

İstanbul'un fethi, farklı yorumlarla birçok ressamın çalışmalarına konu olmuştur. Adı bilinmeyen bir Yunan halk ressamının bu yapıtında herhangi bir perspektif bulunmadığı gibi olayların aktarılışı, yorumu vb.'de gerçeğin dışına çıkarak subjektif bir biçimde sunulmaktadır.

üzerine Osmanlı sınırındaki bazı kale ve hisarları zaptetmiş olan Karaman Beyi'ne karşı bir sefer düzenledi. Bu sefer bir kez daha Karaman'ı itaate ve Osmanlı egemenliğini kabule zorladı. Mehmed aynı zamanda Sırp kralı Georgios Brankoviç ve Macar kral naibi Hunyadi Yanoş ile antlaşmalar akdetti. Güney sınırını güvence altına almak için, 1452'de akıncı beyi Turahan'ı Mora'nın Bizanslı Despotları Thomas ile Demetrios'un üzerine saldı. Aynı yıl içinde, artık sınırlarından emin, İstanbul kuşatması için hazırlanmaya başladı ve İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyısında, I. Bayezid'in 1394-1402 muhasarası sırasında yaptırdığı Anadoluhisarı'nın karşısında, ikinci bir hisar inşa ettirdi. İki kaleden karşılıklı top ateşi gemilerin Boğaz'dan geçişini engelledi. 1453 ilkbaharının başında Mehmed'in ordusu şehrin çifte surları önünde kamp kurdu ve

gemileri Boğaziçi'nde demirledi. Osmanlıların surların altına mayın döşeme ve akıncıları hisarların düzeyine çıkarmak için kuşatma kaleleri kullanma çabalarını akim bıraktılar. Osmanlı donanması denizden gelen Ceneviz takviyesini de önleyemedi ve Haliç'e (Altın Boynuz) girişi engelleyen zincirli tomruk dizisini de kıramadı, çünkü Haliç şehir surlarının bir tarafında doğal bir hendek oluşturuyordu. Sonunda, kuşatıcılar gemileri karadan Boğaziçi'nden Haliç'e sürüklediler ama bu da kuşatmayı yarmaya yetmedi. Kuşatmanın sonucunu belirleyen, Osmanlı toplarının kara surlarını delik deşik eden büyük gücü oldu. 29 Mayıs'ta, Fatih Sultan Mehmed'in ordusu, yeniçerilerin öncülüğünde, açılan büyük gedikten şehre girdi ve üç gün süren bir yağma hareketine başladı. Fethin ertesi günü, sultan şehre girdi.[25] Harap olan metropolün yeniden iskânı, onarımı ve donatımı Mehmed'in saltanatı boyunca başlıca meşguliyetlerinden biri olacaktı.[26]

Konstantinopolis'in fethi Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa ve Asya'daki topraklarının bitişme noktasında, Karadeniz'i Marmara Denizi'ne bağlayan Boğaz'da büyük bir başkent hediye etti. İstanbul'un ayrıca Müslüman eskatolojisinde önemli bir yeri vardı ve bir ara Roma İmparatorluğu'nun merkezi olmuştu. Şehrin emperyal, eskatolojik ve coğrafî prestiji fatihinin (Fatih Sultan Mehmed) hem Müslüman hem de Hıristiyan dünyasındaki statüsünü yükseltti. II. Mehmed bu fetih sayesinde dünyaca meşhur oldu. Ancak bu fetih, saltanatının bitmek tükenmek bilmeyen savaşlarından sadece biri olmuştur.

Konstantinopolis'in düşmesinden sonra, Mehmed Bizans başkentinin karşısındaki Ceneviz şehri Pera'nın da teslim olmasını sağlamıştır. Ertesi yıl Sırbistan'a saldırdı. 1454 ve 1455'te çıktığı iki sefer sonunda Güney Sırbistan'ın Novo Brdo (Novaberde) kentini ve gümüş madenleri bölgesini zaptetti. Böylece Despot Georgios Brankoviç'in

25 J. R. Melville-Jones, *The Siege of Constantinople, 1453: Seven Contemporary Accounts* (Amsterdam, 1972); A. Pertusi, *La Caduta di Constantinopoli,* 2 cilt (Milano, 1976); J. R. Jones, *Nicolò Barbaro: Diary of the siege of Constantinople* (New York, 1969).

26 Halil İnalcık, "The policy of Mehmed II toward the Greek population of İstanbul and the Byzantine buildings of the city", *Dumbarton Oaks Papers,* 23/24 (1969-70), 231-49.

toprakları ülkenin kuzeyinden ibaret kaldı. 1456'da Mehmed Macaristan'a ait Belgrad şehrini kuşattı, fakat bu kez muvaffak olamadı. Hunyadi Yanoş'un güçleri saldırıyı püskürtmekle kalmadılar, Osmanlı kampını dağıtmalarına da ramak kaldı. Bu zafer Macaristan'ı büyük ölçüde bir istilâdan korudu, fakat Sırbistan'ın haritadan silinmesini engelleyemedi. 1457'de Georgios Brankoviç ve hemen arkasından oğlu Lazar öldü ve toprakları Macaristan Kralı Matthias Corvinus ile II. Mehmed'in istilâlarına maruz kaldı. İlk harekete geçen Mehmed oldu. 1458'de Sırp asıllı Veziriazam Mahmud Paşa'nın kumandası altında bir ordu ülkeyi istilâ etti ve Mahmud Paşa'nın askerî gücünün yanı sıra sergilediği siyasî hile sayesinde Golubats (Golumbaç; Güvercinlik), Smederovo (Semendire) ve daha başka önemli kaleleri zaptederek Sırbistan'ı Osmanlı hâkimiyeti altına aldı ve Tuna Nehri'ni Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınır olarak belirledi.

Sultanın aynı yıl içinde Ege Bölgesi'nde gerçekleştirdiği fetihler daha dar bir sahayı kapsamalarına rağmen, daha kârlı sonuçlar verdi. Konstantinopolis'in düşmesi Ege bölgesindeki Latin hükümdarlarında telaş yaratmıştı. Zira bunlar haklı olarak sıranın kendi topraklarına geleceğinden korktular. Özellikle Venedik Negroponte (Eğriboz) Adası'nı güvence altına almak için Kuzey Sporad adalarını ilhak ederek bir kuzey savunma hattı oluşturdu. Bir taraftan da sultan ile görüşmelere girişti. Bu görüşmelerin sonucunda imzalanan anlaşma ile Venedikliler serbestçe ticaret yapmak ve İstanbul'da bir *bailo* (balyos; elçi) yönetiminde bir koloni bulundurma hakkını kazandılar.

Saldırıya uğrayan daha çok Ceneviz kolonileri oldu. 1455'te sultan bir donanma göndererek Anadolu sahilindeki Eski ve Yeni Phokaia'daki (Foça) iki Ceneviz yerleşmesini zaptetti. Amacı büyük bir olasılıkla bu bölgedeki şap madenlerinin gelirlerine sahip olmaktı. Daha sonra, 1456 Ocağı'nın acı soğuğunda, bir orduyu Batı Trakya'da bir Ceneviz kolonisi olan Enez'e bizzat sevk etti ve hâkimi Dorino Gattilusio'yu Enez'le birlikte tuzla havuzlarını ve Semadirek, İmroz ve Limni adalarını teslim etmeye zorladı. Bu saldırılar açıkça planlanmıştı. Ama Atina'nın zaptı oportünist bir hareketti. 1451'de Atina'nın

Floransa Dukası II. Nerio Acciajuoli ölmüştü. İki yeğeni ve dul karısının yeni kocası Atina üzerindeki haklarını desteklemesi için sultana başvurdular. Mehmed bu isteği kabul ederek 1456'da Turahanoğlu Ömer'i Atina'yı işgal etmeye gönderdi. Ege'deki Katolik güçler Mehmed'in bu saldırıları karşısında öylesine paniğe kapıldılar ki, 1456'da Papa III. Calixtus ve eski patronu Aragon Kralı Alfonso Osmanlılara karşı bir donanma toplayarak, 1457'de İmroz (Gökçeada) ve Limni'yi zaptettiler.

Papa Calixtus'un donanmasının başarısı, Yunanistan ve Ege Denizi'nde Latin müdahalesinin tehlikelerine Fatih'in gözünü daha yeni açmıştı ki, Mora'nın Bizanslı despotlarından biri olan Demetrios Palaiologos'un kızıyla Aragon Kralı Alfonso'nun torunlarından biri arasında planlanan evlilik Yunanistan'a Latin müdahalesi ihtimalini daha da kuvvetlendirdi. 1458'de Mehmed saldırıya geçti. Sefer sona erdiğinde, Mora'nın büyük bir kısmı hâkimiyeti altına girdi ve Demetrios kızını Mehmed ile evlendirmeye, Mora'dan çıkmaya ve Trakya'da bazı topraklarla geri alınan İmroz ve Limni adalarını dirlik (has) olarak kabul etmeye söz verdi. Ama gitmek yerine kardeşi Thomas ile savaştı ve 1460'da yeni bir Osmanlı saldırısına yol açtı. Yılın sonunda eskiden Bizans'a ait olan Mora'nın tümü Mehmed'in eline geçmiş, Demetrios yeni topraklarına göç etmiş ve Thomas Roma'ya kaçmıştı. Sadece Venedik kolonileri sultandan bağımsız kalmıştı.

Mehmed'in bundan sonraki hedefi Karadeniz'in güney kıyılarında kalan ve güneydeki Osmanlı topraklarından dağlarla ayrılmış müstakil korunaklı bölgelerdi. Bunların birincisi bir Ceneviz kolonisi olan Amasra idi ki 1459'da savaşsız teslim oldu. İki yıl sonra Mehmed ikinci bir sefere çıktı ve Karadeniz sahiline bir donanma gönderirken kendi de ordusunu karadan yönetti. İlk hedefi İsfendiyaroğlu İsmail'in egemenliği altındaki Sinop idi. Amasra'da olduğu gibi, denize açılmış olan donanma ve surlarının altındaki ordu İsmail'i teslim olmaya ikna etti. Sinop yerine sultan ona Bursa'da bazı topraklar verdi. Bu arada Mehmed zahmetli ve zor bir yürüyüşün sonunda Trabzon'a vardı. Trabzon, 1204 Latin işgalinden önce Konstantinopolis'te hüküm sür-

müş olan Komnenos hanedanından bir imparatorun hâkimiyeti altında bir Rum müstakil bölgesiydi. 1461'de Trabzon'un düşmesiyle Bizans İmparatorluğu'nun son kalıntısı da silindi.

Sultanın bundan sonraki seferi Eflak'ın azılı Kazıklı Voyvodası Vlad'a karşıydı. Vlad sultana haraç ödemeyi reddetmiş, elçisini öldürmüş ve Bulgaristan'daki Osmanlı topraklarına dehşet saçmıştı. Sonunda ülkesinden kaçması ve Eflak'ın teslimi Karadeniz'in batı kıyısının büyük bir kısmını, bölgenin hâkim gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolüne sokmuştu. Mehmed aynı sene içinde, Çanakkale Boğazı ile Akdeniz arasındaki deniz trafiğini kontrol edebilmek için Boğaz'da iki kale inşa ederek bu durumunu daha da pekiştirdi. Mehmed 1462'de ayrıca Cenevizlilere karşı savaşını da devam ettirdi ve onlara ait Lesbos (Mytilene, Midilli) Adası'nı da zaptederek doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na bağladı.

Bundan sonraki hedefi Bosna Krallığı oldu. 1463'te ordusunu batıya sürdü ve o yıl içinde krallığı düşürdü. İlk teslim olan büyük kale Bobovac oldu ve ordu buradan Travnik'e yürüdü. Kralın Jajce'ye (Yayça) kaçtığını haber alan sultan, Mahmud Paşa'yı peşinden gönderdi. Mahmud Paşa Kral Stefan'ı eninde sonunda Kluc'da yakalayıp idam ettirdi ve eski Bosna Krallığı böylece haritadan silindi. Mahmud Paşa seferi sürdürerek Duka Stefan Vucic-Kosaca'nın Bosna-Hersek'teki topraklarının da bir kısmını zaptetti. Duka'nın elinde kalan topraklar ise Mehmed tarafından 1466'da ele geçirildi. Sırbistan, Bosna ve Hersek'in fethi Osmanlıların Macaristan ile sınırını Sava Nehri'nin kıyısına, güneyde ise Vrbas boyunca Adriyatik Denizi'ne getirdi.

1463'te padişah, kaynaklarının büyük bir kısmını Bosna seferinde kullandığı sırada, Mora'da da savaş patlak verdi. Yılın başında Turahanoğlu Ömer, Venediklilere ait Argos şehrini ele geçirmişti ve bu olay üzerine, Mehmed'in Mora ve Ege'deki fetihlerinden dolayı bir süreden beri telaşa kapılmış olan Venedik Senatosu nihayet savaş ilan etmeye karar verdi.

İlk önce, olaylar Venediklilerin hesabını doğrular gibi oldu. 1463 sonunda Venedik Argos'u geri almış, Monemvasia'yı işgal etmiş

ve Mora Yarımadası'nın büyük bir kısmını kotrolü altına almıştı. Ege Denizi'nde de Venedik donanması Limni'yi ele geçirmişti. Diplomatik alanda, Venedik, Macaristan kralını, papayı, Burgonya dükünü ve doğuda Karamanoğullarını içine alan bir ittifak kurmuştu. Macaristan'ın buna dahil olması derhal sonuçlar doğurdu. Mehmed'in Bosna'dan çekilmesi üzerine, Kral Matthias Corvinus Zvecaj ve Jajce (Yayça) kalelerini kuşatarak zaptetti ve ertesi sene bir Venedik donanması Midilli'ye saldırdı. Fakat 1464'te Venedik'in planları suya düşmeye başladı. Midilli saldırısı başarıya ulaşmadı ve padişahın Macaristan seferinde Jajce Kalesi geri alınamadıysa da, Mahmud Paşa'nın komutasındaki bir ordu Macarların İzvornik'i zaptetme çabalarını akim bıraktı. Aynı yıl içinde Karaman Beyi öldü ve Venediklilerin doğu ittifakı planları da suya düştü. Arkasından Papa II. Pius da ölünce, bir Haçlı Seferi düzenleme planları da gerçekleşmedi. Fakat bütün bunlara rağmen, Venedik Senatosu Mahmud Paşa'nın barış teklifini geri çevirdi. Belki de doğuda çıkacak yeni bir müttefikin Osmanlı padişahının hakkından gelebileceğine inanmıştı.

Evet, doğuda böyle birisi vardı ve o da Uzun Hasan'dan başkası değildi. Uzun Hasan, 15. yüzyılda İran, Irak ve Güneydoğu Anadolu'da büyük bir güç haline gelmiş olan Akkoyunlu İmparatorluğu'nun hükümdarıydı.[27] 1464'te Uzun Hasan Osmanlı padişahının düşmanı olarak ortaya çıkmıştı. Husumet sebebi ölen Karaman emirinin halefinin kim olacağı sorunuydu. Emir yedi erkek çocuk bırakmıştı, fakat bunların altısı bir Osmanlı sultanından (padişah veya şehzade kızı) dünyaya gelmiş, yedincisi İshak ise başka bir anneden doğmuştu. II. Mehmed'in bir akrabasının Karaman tahtına vâris olmasını istemeyen Uzun Hasan duruma müdahale ederek İshak'ı emir yaptı. Aynı zamanda Venedik'e bir elçi göndererek Osmanlılara karşı bir ittifak teklif etti. Venedik bu teklifi kabul etti ve Mehmed batıda bir Venedik-Macar ittifakı ve doğuda Uzun Hasan'ın da katıldığı bir üçlü ittifak ile karşı karşıya kaldı. Padişah 1465'te kendisine yönelik tehlikeyi ortadan kal-

27 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Minneapolis, 1976).

dırmak için bir sefere çıkmaya hazırlandığında, askerleri savaşmaya yanaşmadılar. Sürekli savaş kendilerini bitkin ve yoksul bırakmıştı.

Buna rağmen müttefikler bir şey yapamadılar. Onların yerine, Mehmed 1465'te Karaman'a küçük bir kuvvet göndererek İshak'ı tahtından indirdi ve yerine kendi amca çocuğu Pir Ahmed'i çıkardı. Doğu sınırındaki tehlike böylece ortadan kalkınca, padişah 1466'da batıya bir sefer düzenledi. Hedefi, 1444'te babasının topraklarını geri almış ve o zamandan beri Osmanlıların bu toprakları yeniden işgal etme girişimlerine direnmiş olan İskender Bey –Georgios Kastriote– idi. 1466'nın sonuna gelindiğinde, Osmanlı ordusu İskender Bey'i Kruje (Akçahisar) Kalesi'nden dışarı çıkarmamıştı. Fakat kışın İskender Bey İtalya'ya gitmek fırsatını buldu ve orada Napoli Kralı Ferrante'den askerler alarak Akçahisar kuşatmasını yarmayı ve kayıp topraklarını yeniden ele geçirmeyi başardı. Ama 1467'de Fatih yeniden taarruza geçti ve bu sefer İskender Bey'i kaçmak zorunda bıraktı. 1468'de İskender Bey öldü ve Akçahisar Venediklilere kaldı. Nitekim, Mehmed'in Arnavutluk'taki seferlerinden yararlananlar Venedikliler olmuştur. 1466'da da Venedikliler fırsattan istifade ederek İmbros (İmroz, bugün Gökçeada) Adası'nı ve Atina etrafındaki toprakları almışlardı. Mehmed'in buna cevabı, belki de Negroponte (Eğriboz) Adası'na hücum etmek için bir donanma inşasına başlamak olmuştur; ancak İskender Bey'in 1467'deki karşı saldırısı bu planları altüst etmiştir.

Mehmed Venediklilere 1468'de de saldırmadı. Onun yerine, Asya'da bir sefer için hazırlıklara girişti ve belki de ilk hedefi Memluk Sultanı'nın Suriye'deki toprakları oldu. Fakat sonradan anlaşıldı ki, Karamanlı amcaoğlu Pir Ahmed sefere katılmaya yanaşmadı ve rehber olarak hizmet etmeyi bile istemedi. Böylece Fatih'in Memlûklere taarruz planını bozdu, çünkü Karaman onların toprakları ile padişahın Anadolu toprakları arasında yer alıyordu. Bunun üzerine Mehmed, Karaman'a saldırdı ve Pir Ahmed'in Toros Dağları'nın kuzeyindeki topraklarının çoğunu ele geçirerek oğlu Mustafa'yı buraya vali yaptı. 1469'da çıktığı ikinci bir sefer durumunu büsbütün sağlamlaştırdı.

Mehmed'in 1468'de Arnavutluk'ta bulunmayışı nasıl Venediklilerin işine yarayıp İmroz ile Attika'nın bir kısmını işgal etme fırsatını verdiyse, Karaman seferi de Temmuz 1469'da Venedikli Kaptan-General Niccolò da Canal'a Trakya sahilindeki Enez'i yağmalamak fırsatını verdi. Ancak bu defa misilleme çabuk oldu. 1470 Haziranı'nda, bir gözlemcinin dört yüz yelkenliden oluştuğunu tahmin ettiği bir donanma Çanakkale'den ayrılırken, sultan da bir orduyu karadan geçirdi. İkisinin de hedefi Yunanistan'ın doğu kıyısındaki Venedik'e ait Negroponte (Eğriboz) Adası'ydı. Osmanlı donanması Da Canal'in savaşa davet edemeyeceği kadar büyüktü. Kaptan çaresiz, Osmanlı askerlerinin anakaradan bir köprüyü geçerek adayı yağmalamalarına ve başkent Khalkis'i istila etmelerine seyirci kaldı. Eğriboz'un düşmesiyle Venedik Ege Denizi'ndeki en önemli stratejik ve ticarî merkezini kaybetmiş oldu. Ama yediği darbe bundan ibaret değildi. Adanın fethinden sonra, Has Murad Paşa –Bizans hanedanının bir ferdi– yönetimindeki bir kuvvet Venedik'in 1463'e kadar Ege Denizi'nde fethetmiş olduğu kalelerin çoğunu geri aldı.

Fakat bütün bu hezimetlere rağmen Venedik, Mehmed'in 1471'de ilettiği bir barış teklifini, anlaşılan Uzun Hasan'la akdedeceği bir ittifakla padişaha karşı zafer kazanılmasını sağlayacağına inanarak reddetti. Mehmed ile Uzun Hasan arasında çatışma artık kaçınılmaz olmuştu ve dava Karaman'a kimin hâkim olacağı idi. Osmanlıların 1468 ve 1469 seferlerine rağmen, Karaman şehzadelerinden biri olan Kasım isyan etmiş ve Osmanlıların Eğriboz'u kuşattıkları sırada Ankara'ya saldırmıştı. Misilleme olarak, Mehmed 1471 ve 1472'de Karaman'a iki sefer düzenledi ve ülkenin sadece kuzeyini kendine bağlamakla kalmayarak Akdeniz kıyısına kadar uzanan dağlık iç bölgesini de ele geçirdi. Bu seferlerin ikincisi sırasında, Uzun Hasan saldırıya geçti ve kaçan Pir Ahmed'i Karaman tahtına, İsfendiyaroğlu İsmail'in oğlu Kızıl Ahmed'i ise Sinop tahtına oturtacağına ahdetti. Bu harekâtla eş zamanlı olarak, Venedikliler Osmanlıların Antalya ve İzmir limanlarına saldırarak buraları tahrip ettiler. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa, Akkoyunlu istilâsını püskürttü, ama bu arada büyük kayıplar verdi ve Kayseri şehrini Uzun Hasan'a kaptırdı.

Uzun Hasan'ın (1423-1478) bu portresi dönemin İtalyan kaynaklarından alınmıştır.

Anadolu'da ikinci bir Akkoyunlu saldırısı bekleyen Venedikliler 1473 başlarında Gelibolu'daki Osmanlı donanma cephanesine karşı kısmen başarılı bir sabotaj düzenlediler ve yazın da, Uzun Hasan'ın adamları tarafından alınmak üzere Akdeniz kıyılarına toplar çıkardılar. Karamanlıların adına da Silifke'yi işgal ettiler. Bu arada Mehmed Uzun Hasan'la savaşmak üzere bir ordu hazırladı ve doğuya yürüdü. Yukarı Fırat üzerindeki ilk karşılaşmalarında, Akkoyunlular 1473 yılının Ağustos başlarında Osmanlı ordusunun bir müfrezesini yendiler; ama daha sonra, Bayburt civarındaki bir muharebede, Uzun Hasan Osmanlı toplarından ürkerek kaçtı. Kendisinin topları yoktu ve Venediklilerin Akdeniz sahiline bıraktıklarını da alamamıştı.

Uzun Hasan'ın yenilgisi Mehmed'e Akkoyunlu sultanının müttefiklerine saldırmak fırsatını verdi. 1474'te, Bosna'dan Venedik anakarasının içine akınlar düzenledi ve Arnavutluk'taki Venedik müstahkem mevkilerine karşı bir sefer düzenledi. Bu arada ülkenin kuzeyindeki İşkodra Kalesi'ni kuşattı. Bu kuşatma, muhtemelen bir Macar saldırısından korkulduğu için, başarılı olmadı. Aynı yıl içinde, Gedik Ahmed Paşa Toroslar'daki son Karamanoğlu müstahkem mevkiine karşı sefere çıktı. 1474'e gelindiğinde, Karaman Beyliği haritadan silindi.

Bu arada Venedik hâlâ sultanla bir barış anlaşması imzalamanın mümkün olacağına, ya da İtalyan prenslerini, Lehistan kralını, Macaristan kralını veya Moskova Büyük Dukası'nı içine alacak Osmanlı karşıtı bir ittifak kurulabileceğine inanıyordu. 1475 yılında,

İşkodra kuşatmasının kumandanı Süleyman Paşa'nın, zaten kıpırdayacak halleri kalmamış olan askerlerini, sultana haraç ödemediği için Kral Stefan'ı cezalandırmak üzere Boğdan'a (Moldova) götürmesi üzerine, Venedik'in umutları daha da arttı. Stefan, Süleyman Paşa'nın ordusunu perişan etti, büyük çapta insan ve malzeme kayıpları verdirdi ve sultanın nezdindeki Venedik elçisinin kalbinde yeni barış umutları yeşertti. Fakat elçinin elde edebildiği tek şey, Osmanlı donanmasının altı ay süreyle Venedik'e saldırmayacağına dair bir vaatten ibaret kaldı. Osmanlılar sözlerinde durdular ve nitekim donanma 1475'te Kırım'a, Cenevizlilere ait Kefe (Feodosiya) şehrine doğru yola çıktı. Bu seferin gerekçesi, Kefe etrafında toprakları olan Tatar Kırım Hanı'nın yardım çağrısıydı: Hükümdar ailesinin içinde bir anlaşmazlık (kan davası) çıkmış ve Han Kefe'ye sığınmak zorunda kalmıştı. Gedik Ahmed Paşa'nın komutasındaki donanma önce Kefe'yi, arkasından Don Nehri'nin ağzında bir başka Ceneviz şehri olan Tana veya Azov'u (Azak) ve daha sonra da Kırım'daki diğer bazı kaleleri zaptetti. Kefe'ye sığınan Han Mengli Giray, yeniden hanlığının başına getirildi, ama bu sefer Osmanlı padişahının bir vasalı olarak.

Kırım'daki Ceneviz şehirlerinin zaptı ve Mengli Giray'ın Osmanlı padişahının vasalı olmayı kabul edişi Mehmed'in Karadeniz Bölgesi'ndeki zaten sağlam konumunu bir kez daha teyit etmişti. Padişah, muhtemelen bu bölgedeki kontrolünü daha da güçlendirmek için, 1476'da ordusunu Boğdan'ın âsi kralı Stefan'a karşı sefere çıkardı. Ordusu sonbaharda Edirne'ye döndüğünde, yokluğunda Macarların, Smederovo yolunu abluka altına almak için Tuna ile Morava ırmakları arasına üç kale inşa etmiş olduklarını haber aldı. Açık bir isyan tehdidine rağmen sultan, askerlerin terhisini yasakladı ve orduyu karların içinden Morava Irmağı'nın başına sevk etti. Kalelerin hendekleri donmuştu ve kuşatıcılar ancak buzların üzerinden surlara yaklaşıp çalı çırpı yığınları atmak ve bunları ateşe vermek tehdidinde bulunmak suretiyle garnizonu teslim olmaya zorlayabildiler. Böylece Smederovo üzerindeki tehdidi kaldırdılar.

II. Mehmed (Fatih) (1432-1481) tahta çıktığında İstanbul'u fethetmeyi düşünmüştü. Bu onun "cihangir" olarak tanınmasını sağladı. (Kaynak: *Die Heutige Türkei*, Leipzig, Berlin 1882)

Kırım, Boğdan ve Macaristan kalelerine karşı çıkılan seferler Osmanlıların kaynaklarını Venedik'ten başka yere kaydırmıştı. Ama 1477'de sultan, Korent Körfezi'nde Venedik'e ait İnebahtı (Lepanto, Navpaktos) şehrine ve İskender Bey'in Kruje'deki eski kalesine saldırdı. İki kuşatma da başarıya ulaşmadı, fakat aynı yıl Venedik anakarasına bir akın başladı. 1478'de, Arnavutluk yeni saldırılara hedef oldu ve ilkin İşkodra Kalesi kuşatıldı. Son düşen yer de burası oldu. Padişah, henüz bizzat şehre girmeden, Kruje'nin teslimini sağlamıştı. İşkodra'ya gelince, çevresindeki yerleri ele geçirmeden kalenin teslim olmayacağını anlamıştı. Bu amaçla Zhabljak, Drisht ve Lezhe'yi zaptetmeleri için müfrezeler gönderdi. Sonbaharın başında ordunun esas kısmı, arkasında ablukayı sürdürmesi için Evrenosoğlu Ahmed Bey'i bırakarak Arnavutluk'tan ayrıldı. Venedik'in İşkodra'ya takviye gönderme çabaları sonuç vermedi.

1479 yılının başında, Venedik Senatosu padişahla barış yapmaktan başka çare olmadığını anladı. Etkili bir Osmanlı aleyhtarı ittifak oluşturma çabaları sonuç vermemişti ve Venedik tek başına savaşı sürdürmesini sağlayacak kaynaklara sahip değildi. Ocakta İşkodra'yı teslim etme kararını aldı ve müteakip görüşmelerde Limni Adası'nı da teslim ettiği gibi, 10.000 altın duka tutarında haraç ödemeyi de kabul etti. 1479 Nisanı'nda antlaşmanın onaylanmasıyla on altı yıl süren bir savaş sona ermiş oldu.

Fakat bu, Mehmed'in fetih ihtiraslarını sona erdirmedi. Şimdi de gözünü muhtemelen İtalya anakarasına çevirmişti. Nitekim, bun-

dan sonraki amacı İonia (İyonya) adalarından Levkas, Cephalonia (Kefalonya) ve Zanta'yı ele geçirmekti. Bu adaların efendisi, karısı Napoli Kralı Ferrante'nin yeğenlerinden biri olan Leonardo Tocco idi. Bu itibarla, Osmanlı askerleri Ferrante'nin Güney İtalya'daki krallığına hücum edeceklerse, Tocco'nun bertaraf edilmesi şarttı. Nitekim, 1479'da Gedik Ahmed Paşa bu üç adanın kontrolünü ele geçirdi ve ertesi yıl Adriyatik Denizi'ni aşarak İtalya'nın topuğundaki Otranto'ya geldi ve kalesini ele geçirdi. Gedik Ahmed Paşa'nın İtalya'daki bu operasyonları sürerken, Vezir Mesih Paşa da Saint Jean şövalyelerinin kalesi olup Ege ile Akdeniz arasında korsanlık yapmalarına izin veren Rodos Adası'na hücum etti. Bu saldırının bir amacı da belki Suriye ve Mısır'daki Memluk ülkesini istilâya hazırlanmaktı. Çünkü padişahın İstanbul ile doğu kıyıları ve Mısır arasındaki deniz trafiğini kontrol etmesi böyle bir harekâtın güvenliği için şarttı.

Rodos kuşatması başarılı olmadı. Ama buna rağmen sultan 1481'de ordusuyla bir doğu seferine çıktı. Görünürde amacı Memlûklerle savaşmaktı. Ama İstanbul'dan çıktıktan birkaç gün sonra yolda öldü. Ordusu matem tutmadı. Yeniçeriler İstanbul'a dönerek şehri günlerce yağmaladılar. Sonunda vezirler toplandılar ve geçici bir tedbir olarak Mehmed'in torunu Korkud'u tahta çıkardılar.

Saltanatının sonuna geldiğinde II. Mehmed, Osmanlı topraklarını, Avrupa'da, kuzeyde Tuna ile Sava arasındaki arazilerin çoğunu ve güneyde Mora Yarımadası'nı kapsayacak şekilde genişletmişti. Anadolu'da ise Osmanlı arazisine Karadeniz kıyılarının bir kısmını, Yukarı Fırat Vadisi'ni ve eski Karaman Beyliği'ni katmıştı. Avrupa ve Asya'daki bu iki toprak kütlesi gelecek yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüvesini teşkil edecekti.

Mehmed'in oğlu II. Bayezid'in saltanatı (1481-1512) babasının otuz yıllık sürekli fütuhat döneminden çok farklı olacaktı.[28] Bu farkın

28 II. Bayezid'in saltanat dönemi için bkz. Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1989): III. Bölüm "L'ascension des Ottomans (1451-1512)" (Nicolas Vatin); Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany, 1994).

nedenlerinden biri yeni padişahın kişiliğiydi. Nefret ettiği söylenen babasının aksine, Bayezid açıkça savaş düşmanı, barıştan yana bir insandı. Nitekim tebaasından birçoğu onu savaşta ordusunun başına geçmediği için üstü kapalı olarak eleştiriyordu. Ama sosyal ve politik sebepler de vardı. Savaştan başını kaldırmayan Fatih Sultan Mehmed sadece adamlarını bitap düşürmekle kalmamış, imparatorluğun malî kaynaklarını da zorlamış, neredeyse tüketmişti. Köylülerin topraklarından vergi tarh ve tahsil etmiş, gümüş akçenin ayarını bozmuş (tağşiş) ve daha da kötüsü, mülk ve vakıflara ait gelirleri müsadere edip, dirlik olarak adamlarına dağıtmıştı. Bu tedbirler o kadar hoşnutsuzluk yaratmıştı ki, Bayezid'in tahta geçer geçmez ilk eylemlerinden biri bu mülkleri ilk sahiplerine iade etmek olmuştu.[29] Son olarak, küçük kardeşi Cem'in kaçarak Avrupa'da esir olarak tutuluşu, Avrupa güçlerinin ellerinde Bayezid'in batıya karşı saldırmazlık politikasını garanti eden bir rehine bulundurdukları anlamına geliyordu.

Yeni padişahın hükümdarlığı Bayezid ile Cem arasında bir iç savaşla başladı.[30] Savaş Cem'in kaçışıyla sona erdi. Önce Rodos'ta Saint Jean Şövalyelerinin gözetiminde, daha sonra yine Şövalyelerin elinde siyasî bir rehine olarak Fransa'da kalan Cem Sultan'ın bu durumu, ağabeyi II. Bayezid'in saltanatının ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasını şartlandırdı ve yönlendirdi. Bayezid 1483'te Cem'in bakımı ve güvenliği için Rodos'a yıllık bir haraç ödemeyi kabul etti ve sonradan Cem 1489'da papanın gözetimine intikal edince, bu ödeneği Roma'ya nakletti. Önce Şövalyelerle ve sonradan papa ile yapılan bu anlaşmanın, Bayezid'in ülkesini hem iç savaştan hem de Katolik Avrupa ile savaştan kurtarmak bakımından hayatî önemi vardı. Bayezid barışı sağlamak için daha başka tedbirler de aldı. Gedik Ahmed Paşa'nın Otranto'ya dönmesini yasakladı ve Venedik'le imza-

29 N. Beldiceanu, "Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, 4 (1965), 27-39.

30 Cem hakkında bkz. Nicolas Vatin, *Sultan Djem* (Ankara, 1997); Rodos ve Saint Jean Şövalyeleri için bkz. Nicolas Vatin, *L'Ordre de St-Jean-de-Jérusalem, l'Empire Ottoman et la Méditérranée Orientale entre les Deux Sièges de Rhodes (1480-1522)* (Louvain, 1994).

lanan 1479 antlaşmasını onayladı. Aynı zamanda bu devleti haraç ödemek yükümlülüğünden de ibra etti.

1483'te, sınır boyunca bir dizi akın ve karşı akınlardan sonra, Macaristan Kralı Matthias Corvinus ile beş yıllık bir ateşkes anlaşması yaptı. 1490'da, Venedik, Papalık Devleti ve Rodos'a saldırmamayı taahhüt etti. Bu tedbirler sayesinde, Macaristan, İtalyan devletleri ve Saint Jean Şövalyelerinin Cem'i Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir silah olarak kullanmayacaklarını ummuştu. Böylece tahtını güvenlik altına aldığına inanıyordu.

Ne var ki, batıda barışı sağlamak ihtiyacı hiç savaş olmayacak anlamına gelmiyordu. 1483'te, Rumeli Beylerbeyi Hersek'i istilâ ve sonunda ilhak etti. Ertesi yıl da Bayezid Boğdan seferine çıktı. Mazeret olarak, Voyvoda Stefan'ın Bulgaristan'a akınlarını, Eflak'ı padişaha sadakatten vazgeçirme çabalarını ve Tuna Deltası'ndan hareket eden korsanların Osmanlı savaş ve ticaret gemilerine saldırılarını gösterdi. Bayezid'in ordusu önce Kili'yi, arkasından Akkerman'ı ele geçirdi. Bunların ikisi de önemli ticaret merkezleriydi. Stefan 1485'te karşı saldırıya geçti, fakat kaleleri geri alamadı. Bu başarısızlık Karadeniz'de Osmanlı hâkimiyetini tescil etti. 1485 yılı ayrıca Memlûklerle savaşın patlak verdiğine tanık oldu.

Bu iki İslâm İmparatorluğu arasında çatışma belki de kaçınılmazdı. Osmanlıların Karamanoğullarını ilhakı Osmanlılarla Memlûkleri doğrudan temas haline getirdi. Toros Dağları iki ülke arasında iyi belirlenmemiş bir sınır teşkil ediyordu. Bölgedeki Türkmen aşiretlerinin sadakatini kimin sağlayacağı sorunu aralarında sürekli bir ihtilaf kaynağı oluşturacaktı. Ayrıca, Bayezid'in vasalı Dulkadıroğlu Alâüddevle'ye gönderdiği yardım aralarındaki anlaşmazlığa tuz biber ekiyordu. Çünkü Dulkadıroğullarının toprakları hem Osmanlı hem de Memluk topraklarına bitişikti. 1485'te, Bayezid Memlûklerin barış önerisini reddedince ve Karaman'ın Osmanlı beylerbeyi Çukurova'da Adana ve Tarsus'u işgal edince, savaş patlak verdi.[31]

31 Osmanlı-Memluk savaşı için bkz. Shai Har-El, *Struggle for domination in the Middle East: the Ottoman-Mamluk War, 1485-1491* (Leiden, 1995).

Ertesi yıl, Memlûkler bu başarının rövanşını aldılar. Bir Memluk ordusu Adana'yı geri aldı ve bunun akabinde cereyan eden bir muharebede Anadolu beylerbeyini ve daha başka Osmanlı ileri gelenlerini esir etti. Belki de bu yenilgi yüzünden, Toros Dağları'nda yaşayan Türkmen aşiretler Karaman tahtına göz diken birinin yönetiminde Osmanlılara isyan etmeye karar verdiler. Bu isyanı Sadrâzam Davud Paşa 1487'de bastırmayı başardı, ama Osmanlıların durumu yine de pek parlak değildi. Memlûklerin kendilerine Hıristiyan müttefikler aradıklarının ve aynı zamanda Cem'in serbest bırakılmasını sağlamaya çalıştıklarının farkında olan Bayezid 1488'de yeni bir sefere çıkmak üzere hazırlıklara başladı. Bu yıl içinde, Hadım Ali Paşa bir ordunun başında Çukurova'ya yürürken, savaş tutsağı olarak tutulduğu Kahire'de serbest bırakılmış olan Hersekzade Ahmed Paşa bir donanma ile yardıma gelmek üzere hazırlanıyordu. Ama bu sefer de hüsranla sonuçlandı ve Memlûkler Adana ile Tarsus arasındaki ovada önemli bir zafer kazandılar. Aynı yıl içinde Bayezid'in vasalı Dulkadıroğlu Alâüddevle Memlûkler'e iltica etti. Sonra 1490'da, Memlûklerin Kayseri'yi kuşatmaları üzerine, Bayezid bizzat savaşa gitmek üzere hazırlıklara başladı. Bu tehdit Memlûkleri müzakerelere başlamaya ikna etmeye yetti. Memlûkler hiçbir zaman askerî üstünlüklerinden yararlanmalarını sağlayacak kaynaklara sahip olmamışlardır. 1491'de imzalanan barış anlaşmasına göre, Osmanlılar Çukurova ve şehirleri üzerindeki iddia ve isteklerinden vazgeçmişlerdir ve iki devlet arasında savaş öncesi sınırlara dönülmüştür.

Memlûklerle savaş bitince, Bayezid, Kral Matthias Corvinus'un ölümünden sonra Macaristan'da meydana gelen siyasî istikrarsızlıktan ve Belgrad'daki garnizonun görünürde çekilmeye hazır oluşundan yararlanmayı umdu. Fakat bu planı boşa çıktı. 1492'de Sofya'ya vardığında Macaristan'daki siyasî bunalım yeni kralın taç giymesiyle sona ermişti. Fikir değiştirerek Macaristan ve Erdil'e akıncılar saldı ve kendi ordusuyla Arnavutluk üzerine yürüdü. Amacı Yorgi Kastriota tarafından çıkarılan isyanı bastırmaktı. Kastriota, aile geleneğine uyarak, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden beri Osmanlıların vasalı olmayı

kabul etmemişti. Bayezid'in seferi tam bir başarıya ulaşmadı: Arnavut isyanı 1500'e kadar devam etti. Ama bu seferin beklenmedik bir sonucu oldu. Ordu dönüş yolculuğu sırasında Pirlepe'den (Prilep) geçerken, "çıplak ayaklı ve çıplak başlı üryan bir derviş" Bayezid'i öldürmeye teşebbüs etti. Dehşete kapılan padişah bütün bu gibi dervişleri topraklarından sınırdışı edilmesini buyurdu, fakat anlaşıldığına göre bu emri yerine getirilmedi. Daha önemlisi, kendi de halkın gözüne görünmemek için inzivaya çekildi. Bu olay padişahların yavaş yavaş tebaasıyla temas etmekten çekinmeleri sürecinin başlangıç noktası oldu.

Üç yıl sonra, 1495'te, Bayezid 14 yıldan beri korkarak beklediği bunalımla karşı karşıya kaldı. 1494'te Fransa kralı VIII. Charles İtalya'yı istilâ etti ve Roma'yı zaptederek Cem'i ele geçirdi. Ocak 1495'te, Cem'i güçlü bir silah gibi yanına alarak Türklere karşı bir Haçlı Seferi ilan etti. Bayezid'in şehir istihkâmlarının takviyesini emretmesi üzerine İstanbul'da panik başladı. Sultan kendisini batıdan korumak üzere Macaristan'la üç yıllık bir saldırmazlık antlaşması imzaladı ve Haçlı Ordusu'nun istilâsını beklemeye başladı.

Bu hiçbir zaman olmadı. Şubatta Cem öldü ve olayların baskısıyla Fransa kralı İtalya'dan çıkmak zorunda kaldı. Böylece Bayezid Avrupa devletleriyle daha kolay başa çıkacak duruma geldi. İlk işi Macaristan'la yaptığı antlaşmayı bozmak ve Osmanlıların Bosna'da bazı Macar kalelerini zaptetmelerine izin vermek oldu. Aynı zamanda eski düşmanı Büyük Stefan'ın yardım çağrısına cevap verdi. Lehistan Kralı Jan Adalbert Boğdan üzerinde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmediği için, bu ülkenin başına Stefan'ın yerine kendi kardeşi olan Sigismund'u geçirmek istedi. Stefan'ın isteği üzerine Bayezid'in askerleri Kral Adalbert'in askerlerini kovdular ve 1498'de Osmanlı ve Tatar akıncıları Lehistan'ı yerle bir ettiler. Bayezid Venedik'e karşı da yeniden savaş açtı. Fakat padişah Osmanlı donanmasının eksikliklerinin farkındaydı. Babasının denizdeki başarılarının sebebi gemi ve gemici sayısındaki ezici üstünlüktü. Bundan ders alan Bayezid 1498'de hem gemi hem de gemici sayısını artırdı. Bu arada tecrübeli korsanları donanmasında kullandı. Korsanlık, sonraki yüzyıllarda Osmanlı denizcilerinin yetiştiği

en önemli okul olmuştur. En başarılı Osmanlı kaptan-ı deryaları korsanlar arasından çıkmıştır. Korsanlık ile Osmanlı donanması arasındaki yakın ilişkiyi Bayezid kurmuştur.

İki tarafın da korsanlık yapması Venedik ile savaşa yol açan gerginlik sebeplerinden biri olmuştur. 1499'da Cem'in naaşının İtalya'dan İstanbul'a getirilmesi ve gösterişli cenaze törenine halkın da katılması, Cem Sultan'ın hâlâ sağ olduğuna dair dolaşan söylentilerin içerde muhalefeti teşvik edebileceği korkusunu ortadan kaldırdığından, Bayezid savaş ilan etti. İlk Osmanlı zaferi ağustos sonunda Korent Körfezi'ndeki İnebahtı'nın düşüşüyle kazanıldı. Padişah aynı zamanda Venediklilerin Dalmaçya'daki ve daha sonra Friuli'deki topraklarına akıncılar gönderdi ve böylece Venediklileri savaşa diplomatik yollarla son vermek için çalışmaya ikna etti. Ne var ki Bayezid'e gönderilen elçilik heyeti bir sonuca ulaşamadı ve 1500'de Venedik, Mora Yarımadası'ndaki Methoni, Koroni ve Navarino kıyı kalelerinin ağustosta düşmesiyle ciddi kayıplara uğradı.

Bu kayıplar Venedik'i yeniden diplomatik girişimlere itti ve bu sefer bunlar başarılı oldu. 1501 yılı Mayıs sonuna gelindiğinde, müzakereciler Papalık, Venedik ve Macaristan arasında üçlü bir ittifak kurmuşlar, ayrıca Fransa ve İspanya krallarını savaşa katkıda bulunmaya ikna etmişlerdi. Bu müttefiklerinin yardımıyla Venedik zaferler kazanmaya başladı. Aralık 1500'de İspanyol kuvvetleriyle Kefalonya'yı işgal etmişti. 1501'de, Midilli Adası'nın başlıca kalesi olan Midilli'ye yöneltilen ortak bir Fransız-Venedik saldırısı başarısızlığa uğradı, ama 1502'de Papalığın silahlı yardımı sayesinde Venedik Lefkada Adası'nı aldı, böylece Korfu, Lefkada, Kefalonya ve Zakynthos Adalarını kontrol etmek suretiyle hiç değilse şimdilik İyonya Adaları'nda hâkimiyetini sağlamış oldu. Bayezid ise bu kaybı aynı yıl içinde Venedik'in Adriyatik Denizi üzerindeki liman kenti Draç'ı (Durres) almak suretiyle telâfi etti.

1502'ye gelindiğinde, savaş Venedik'i iflâsa sürüklemişti ve Bayezid amaçlarını gerçekleştirmiş olduğundan barış yapmaya hazırdı. 1503 antlaşmasına göre Venedik, ticarî imtiyazlarını korumakla birlikte Methoni, Koroni, İnebahtı ve Draç'tan feragat etti ve Lefkada'yı

Bayezid'e bıraktı. Aynı yıl içinde padişah Macaristan'la da yedi yıllık bir ateşkes imzaladı. Savaş Bayezid'e Yunanistan'da önemli toprak kazanımları getirmişti. Midilli muhasarası sırasında Fransız topçularıyla karşı karşıya gelen Osmanlı topçuları en modern topçu tekniklerini öğrenmişlerdi. Hepsinden önemlisi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk defa olarak bir deniz gücü hüviyetine bürünmüş olmasıydı.

1503 antlaşması, Osmanlıların Avrupa'yla savaşı sona erdirme sürecinin başlangıcını teşkil etmişti ve bu süreç 1521'e kadar sürecekti. 16. yüzyılın ilk yirmi yılı içinde padişahları asıl doğudaki olaylar meşgul etmişti. Bu gailelerin ilk işareti 1500'de Toros Dağlarının Turgut ve Varsak Türkmenleri arasında çıkan bir isyandı. İsyanın nedeni Karamanoğullarını diriltmek isteyen bir kişiydi. Veziriazam Mesih Paşa'nın isyanı kolaylıkla bastırdığı anlaşılmaktadır. Fakat bu ne de olsa mahallî bir olaydı; oysa, gelecekte Anadolu'da patlak verecek isyanlar çok daha tehlikeli uluslararası boyutlar kazanacaktı. Bunun da sebebi İran'da Safevî hanedanının kurulmasıydı.[32]

Bu hanedan ismini kurucusu olan Safiyüddin'den almıştır. Safiyüddin, 14. yüzyılda Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Erdebil'de kurulmuş bir tarikatin lideriydi. 15. yüzyıl içinde tarikatin niteliği değişti. Safiyüddin'in torunları kendileri için ulûhiyet iddia etmişler ve aynı zamanda İslâm'ın Şia kolunu benimsemişlerdi. Ulûhiyet iddiasına paralel olarak siyasî iktidar da isteyen Safevîler yalnız İran'da değil, aynı zamanda Suriye'de ve özellikle Anadolu'da faal bir mezheplerini yayma programı uyguladılar. Safevî tarîkatinin en faal destekçileri Anadolu'nun Türkmen aşiretleriydi ki bunların birçoğu İran'a göç etmişlerdi. Kırmızı başlıklarından dolayı *Kızılbaşlar* diye bilinen bu insanların desteği sayesinde 1501'de Tebriz'de Şah İsmail iktidara gelmiştir. İran ve Irak'taki düşmanlarını yenen ordularda savaşanlar da onlar olmuştur. 1501'de Şah İsmail Tebriz'i ve Azerbaycan'ı zaptetti; 1503'te son Akkoyunluları Hemedan'da mağlup etti ve hükümranlığını Orta ve Güney İran'a kadar genişletti. 1504'te Hazar Denizi kıyısındaki Mazendaran

32 Bkz. Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safawiden in Persien und ihre Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), 95-223.

ve Gürgan eyaletlerini fethetti. 1505 ile 1507 arasında Suriye'nin kuzeyinde Diyarıbekir'i ilhâk etti. 1508'de, Güneybatı İran'ı ve Bağdat'ı fethetti. Bunları 1509'da Şirvan ve 1510'da Horasan izledi.[33] Böylece on yıl içinde Şah İsmail kaynakları bakımından Osmanlı İmparatorluğu'yla baş edebilecek bir devlet kurmuş oldu. Üstelik bu devlet Şiiliği, yani Osmanlı padişahlarının mensup oldukları Sünniliğe düşman bir mezhebi benimsemişti. Ayrıca kendisini Mehdi sayan lideri, Osmanlı padişahının on binlerce uyruğunu kendisine bağlamıştı.

Bayezid'in bu yeni tehlikeye yaklaşımı ve tepkisi son derece ihtiyatlı oldu. İsmail Tebriz'e girmeden önce yandaşlarını Doğu Anadolu'da Erzincan'a çağırdığında Bayezid doğu sınırına bir ordu gönderdi, fakat herhangi bir müdahalede bulunmadı. İsmail 1501'de kendini şah ilan edince, Bayezid topraklarındaki bütün Safevî sempatizanlarının tutuklanarak Mora Yarımadası'na sürülmelerini emretti. Ayrıca, böyle bir şeyin mümkün olduğu ölçüde, doğu sınırını kapattı. Ancak, kervan ticaretini yasaklamadığı için, Safevî misyonerler bu yoldan Osmanlı topraklarına girebildiler. Bayezid ne olursa olsun savaşı tahrik etmemek istiyordu. 1505'te Şah İsmail'in Trabzon üzerinde hak iddia eden bir elçilik heyetini kabul etmeye ve o sırada Trabzon valisi olan oğlu Selim'in Safevî topraklarına düzenlediği akınlara karşı protestolarını dinlemeye bile razı oldu. 1507'de de Bayezid Şah İsmail'in Dulkadıroğulları'na karşı giriştiği bir seferde Osmanlı topraklarından geçmesine izin verdi ve sadece tedbir olarak sınıra bir ordu göndermekle yetindi.

Bayezid'in Safevî tehdidi karşısında gösterdiği çekingenlik bir ölçüde yaşlılığından ve hastalığından ileri geliyordu. Bu iki etken padişahın son yıllarında baş gösteren bir başka bunalımın, yani oğulları Korkud, Ahmed ve Selim arasındaki taht kavgasının da başlıca sebepleriydi.

İşte bu ihtilâf sırasında, Nisan 1511'de, Anadolu'nun güneybatısındaki Teke'de, Şehzade Korkud'un vali olduğu bölgede, korkunç bir isyan çıktı. Lideri Şah Kulu adında biriydi. Babası Şah İsmail'in büyükbabası Şeyh Haydar'ın hizmetinde bulunmuştu. Babası ölünce,

33 R. M. Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1988).

Şah Kulu Doğu Rumeli'de Safevîliğin propagandasını yapmaları için ajanlar göndermiş, Teke'deki yerel yandaşları ise Şehzade Korkud'a gelen bir rapora göre, "O Tanrıdır, o Peygamberdir. Kıyamet günü herkes onun önünde olacaktır. Ona inanmayan imansızdır"[34] gibi vaaz ve telkinlerde bulunmuşlardır. İsyana katılanlar sadece samimi dindarlardan, müminlerden ibaret değildi. Gelen raporlara göre, Şah Kulu'nun taraftarları arasında çok sayıda sipahi de vardı ve bunlar üç kâğıtçıların tımarlarını ellerinden alarak kendilerini soyup soğana çevirdiklerini iddia ediyorlardı. İsyan karşısında Korkud Manisa'ya çekildi. Bu arada âsiler şehzadenin kendilerine karşı gönderdiği bir gücü yenerek Antalya'yı işgal ettiler. Şah Kulu'nun kuzeye doğru ilerlerken kazandığı ikinci zafer Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'ya karşı oldu. Kütahya'ya yaklaştığında, Karagöz Paşa yeniden saldırıya geçti, fakat Şah Kulu bir karşı-saldırıda Karagöz Paşa'yı yendi ve öldürdü. Rivayete ve Şehzade Korkud'un babası Bayezid'e gönderdiği bir habere göre de, kazığa geçirilerek vücudu ateşte kızartıldı. Şah Kulu Kütahya'dan Bursa'ya doğru ilerledi. Nihayet haziranda Bursa'dan gelen âcil bir çağrı üzerine, Sadrazam Hadım Ali Paşa ve Şehzade Ahmed müştereken âsilerin üzerine yürüdüler ve Şah Kulu'yu önce Karaman'a ve arkasından Sivas'a çekilmeye zorladılar. Bu arada Hadım Ali Paşa Ahmed'i geride bırakarak küçük bir Yeniçeri müfrezesiyle Şah Kulu'nun peşine düştü. Sivas yakınındaki çarpışma Şah Kulu'nun son zaferi oldu. Hadım Ali Paşa'yı yendi ve öldürdü, ama anlaşıldığına göre kendi de hayatını kaybetti ve lidersiz kalan âsiler sınırı geçerek İran'a kaçtılar.

Şah Kulu İsyanı hem Bayezid'in hükümdarlığına leke düşürdü, hem Teke'yi âsilere terkeden Korkud'un ve âsileri takip operasyonunu beceremeyen Ahmed'in babalarının yerine tahta geçme taleplerini geçersiz kıldı. Selim kuşkusuz bütün bunları bilerek isyan etti. 1512 Nisan'ında başkente girdi ve on iki gün sonra Bayezid oğlu lehine taht-tan feragat etti. İhtiyar padişah ertesi yılın haziranında öldü.

34 Ş. Tekindağ'ın "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı"ndan aktarılmıştır, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 3. cilt (1967), 34-39; 4. cilt (1967), 54-59.

Bayezid'in saltanatı, başındaki ve sonundaki iç savaşlara ve Memluk savaşının yenilgilerine rağmen, imparatorluğun evriminde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlıların Memlûklere yenilmeleri Sultan'ı Yeniçerilerin silahlarını ıslah etmeye ve taşradaki sipahiler üzerinde kontrolünü güçlendirmeye itmiştir. Donanmayı yeniden inşa etmesi ve korsan kaptanları teşvik etmesi Venedik donanmasına eşit bir donanma yaratmış ve Osmanlıların deniz gücünü Akdeniz'e taşımıştır. Fetihleri, babasınınkilerle kıyaslanacak olursa sınırlı olmakla birlikte yine de anlamlı sayılabilir, çünkü Osmanlı hâkimiyetini Karadeniz kıyılarına ve Mora Yarımadası'na kadar götürmüş ve Arnavutluk'u pasifize etmiştir. Fakat daha da önemlisi, kurumsal yenileştirmeleriydi. Osmanlı örf hukukunun sistematik kodifikasyonunu başlatan Bayezid olmuştur. Bu kanunlar esas itibarıyla dirlik sahipleriyle topraklarında oturan köylüler arasındaki ilişkileri ve dirlik sahiplerinin askerî yükümlülüklerini düzenlemişlerdir. Böylece denebilir ki "klasik Osmanlı kurumları" diye bilinen kurumlar "klasik" formülasyonlarına Bayezid'in saltanatı döneminde kavuşmuşlardır.

İMPARATORLUĞUN DORUK NOKTASI, 1512-1590

I. Selim (Yavuz Sultan Selim) tahtını emniyet altına aldıktan sonra, ilk işi kardeşlerini yenmek ve öldürmek oldu. Ondan sonraki amacı da Safevîleri ve kendi toprakları içindeki yandaşlarını imha etmek oldu. İlk önce, Şah Kulu ve ikinci derecede âsilerin kendilerine taraftarlar bulduklarını bölgelerde araştırmalara girişti, sonra elebaşlarını idam ettirdi ve ihanet etmiş olan dirlik sahiplerinin ellerinden dirliklerini aldı. Daha sonra da Şah İsmail'in üzerine yürümeye hazırlandı. Kendisini buna tahrik eden olaylar, Safeviler'in 1512'de Tokat'a yönelttikleri bir saldırı, Şah İsmail'in iç savaşta Şehzade Ahmed'e destek sağlamış ve savaşın akabinde de Ahmed'in oğlu Şehzade Murad'ın kendisine sığınmasına izin vermiş olmasıydı. Selim ayrıca, Sünnî İslâm'ın savunucuları oldukları yolunda yeni bir Osmanlı iddiasını açıkça belli eden bir hamle yaparak şeyhülislâmdan bir fetva aldı. Bu fetvada, Şah İsmail ve yandaşları dinden çıkmış sapkınlar olarak ilan ediliyor ve bunların im-

hasının sadece meşru olmakla kalmayıp farz olduğu bildiriliyordu.[35] Girişeceği eylemin bu meşruiyet kılıfını elde ettikten sonra, Selim İstanbul'dan ayrılarak Şah İsmail'e karşı sefere çıktı.

Ağustos 1514'te, Selim'in ordusu Çaldıran Ovası'nda ezici bir zafer kazandı. Safevîlerin süvarileri, tıpkı 1473'te Uzun Hasan'ın atlıları gibi, Selim'in muharebe hattının ortasındaki müstahkem ordugâhtan gelen topçu ateşine karşı koyamadılar. Çaldıran'dan doğuya yürüyen Selim Tebriz'e girdi ve sefere ertesi yıl devam etmeye karar verdi. Ama Yeniçeriler kışı Tebriz'de geçirmeye yanaşmadılar ve Selim Amasya'ya çekilmek zorunda kaldı.

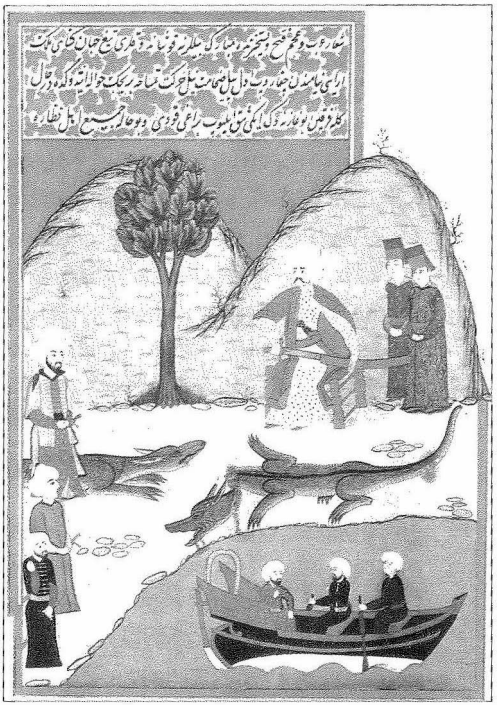
Bu aksiliğe rağmen, Selim Safevilere karşı savaştan vazgeçmedi ve Çaldıran Muharebesi'ni izleyen iki yıl içinde onları Anadolu'nun güneydoğusundan ve doğusunun büyük bir kısmından çıkardı. Bunu kısmen zorla kısmen ikna yoluyla başardı. Elçisi İdris-i Bitlisî adında bir Kürt ileri geleni ve bilginiydi. İdris-i Bitlisî eskiden Akkoyunlu sultanlarına hizmet etmişti. 1515'te Selim onu Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak Kürt aşiret reislerinin sadakatini temin etmekle görevlendirdi ve ertesi yılın sonuna kadar, biri dışında hepsi Selim'e tâbi oldular. Bu sadık Kürt liderlerinin içinde, Bitlis hâkimi olarak irsî haklarının tanınması karşılığında Selim'e sadık kalmayı teklif etmiş olan Şerefeddin de vardı.

Askerî harekâtın kumandanı Bayburt ve Kiğı fatihi Bıyıklı Mehmed Paşa'ydı. Selim kendisini Çaldıran zaferinden sonra Erzincan'a vali tayin etmişti. Mehmed Paşa'nın ilk işi 1515'te Yukarı Fırat'ta önemli bir kale olan Kemah'ı kuşatmak oldu. Kale mayısta ele geçirildi ve aşağı yukarı aynı zamanda Osmanlı zaferlerinden ve İdris'in propagandalarından cesaret bulan Âmid (Diyarbakır) sakinleri Safevî valisine isyan ettiler. Şah İsmail'in buna cevabı kalelerini kuşatmak oldu. Kuşatma eylüle kadar sürdü ve sonunda Mehmed Paşa Kürt çoğunluklu bir kuvvetle yetişerek şehri teslim aldı. Buradan da Mardin'e yürüdü ve şehri ele geçirdi, ama kaleyi zaptedemedi. 1516 yazında, Anadolu'da kalan son Safevî ordusunu yenince, Sincar, Ergani, Siverek, Birecik ve Urfa teslim oldular.

35 Osmanlıların Safevî karşıtı propagandaları için bkz. Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert* (Freiburg, 1970).

Yılın sonunda Mardin Kalesi de teslim oldu ve böylece Güneydoğu Anadolu'daki Safevî hâkimiyeti tamamen yıkıldı ve Osmanlı İmparatorluğu Suriye'deki komşu Memluk topraklarıyla uzun bir sınıra sahip oldu.

Bu zamana gelindiğinde, Selim nüfuz sahasını daha da genişleterek 1485-90 savaşında Osmanlı hezimetlerine sahne olmuş olan Dulkadır ve Adana bölgesini de içine almıştı. Bu arada Dulkadırlı hanedan üyeleri arasında çıkan bir kavgadan yararlandı. 1514'te Dulkadıroğullarından Alâüddevle Çaldıran seferine katılmayı reddetmiş, fakat âsi yeğeni Ali Osmanlı ordusuyla birlikte savaşmıştı. Selim de kendisini ödüllendirerek Dulkadıroğulları'na komşu olan Kayseri'ye vali yapmıştı. 1515'te Ali, Rumeli Beylerbeyi'nin komutasındaki bir Osmanlı ordusunun yardımıyla, Alâüddevle'ye saldırmış ve savaşı kazanmıştı. Selim, Ali'yi bir kez daha mükâfatlandırarak Dulkadıroğulları Beyliği'nin başına getirdi. Aynı yıl içinde Selim Adana'nın irsî valisi Ramazanoğlu Pîri'nin de bağlılığını elde etmiş olmalıdır ki, kendisini Adana ve çevresinin Osmanlı beylerbeyi olarak tayin etmiştir.

I. Selim'in (Yavuz) (1470-1520) Nil kıyısında bir timsahın başını kesmesi. (Kaynak: *Hünername*, Topkapı Sarayı Müzesi)

Ramazanoğlu ve Dulkadıroğlu hanedanlarının toprakları Osmanlılarla Memlûkler arasında bir tampon bölge oluşturmuştu.[36] İki-

36 Margaret L. Venzke, "The case of a Dulgadir-Mamluk Iqta: a re-assessment of the Dulgadir principality and its position within the Ottoman-Mamluk rivalry", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 43 (2000), 399-474.

sinin de Osmanlıların metbuluğunu kabul etmiş olmaları ve Diyarbakır'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi ister istemez Selim ile Memluk Sultanı Kansu Gavri arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti. Bunun sonucu olarak da Kansu Gavri, Şah İsmail'den gelen ve Osmanlılara karşı bir ittifak teklifinde bulunan elçilik heyetini memnuniyetle karşıladı. Bir Safevi-Memluk ittifakı ihtimalinin farkında olan Selim 1516'da bir doğu seferine çıkmaya hazırlandı.[37] Haziranda İstanbul'dan ayrıldı ve Dulkadır toprakları içinde bulunan Elbistan'da ordunun esas kısmının başına geçti. Anlaşıldığına göre, Selim bu aşamada doğuya yönelerek Şah İsmail'in üstüne mi yürüyeceğine, yoksa önce Suriye'deki Memlûkler'e mi saldıracağına henüz karar vermemişti. Sonunda bu konuda karar vermesini sağlayan Memluk Sultanı'nın eylemleri oldu. Bir Osmanlı istilâsından korkan Kansu Gavri ordusunu Kahire'den Halep'e getirmiş ve aynı zamanda Selim'in istihbaratına göre, Şah İsmail'den yardım istemişti. Selim, sınırında bir Memluk ordusu varken elbette Şah İsmail'e saldıramazdı.

Dolayısıyla ağustos başında Kansu'nun üzerine yürümeye başladı. 24 Ağustos'ta ordular Halep'in kuzeyinde, Mercidabık'ta karşılaştı ve büyük bir ihtimalle Osmanlıların topçu kuvvetinin üstünlüğü sayesinde Memlûkler bozguna uğratıldı. Memluk sultanın savaşta ölmesi ve Mısır ordusunun kaçması üzerine Selim'in Suriye'yi hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. 1516 Ekimi'nin başında Şam'a girdi ve Sina Yarımadası'nda Mısır askeri bulunmadığından Halep'e, Şam'a, Trablusşam'a, Kudüs'e ve Suriye, Lübnan ve Filistin'in başka ana yerleşim birimlerine Osmanlı valileri atayabildi. Bu safhada henüz Mısır'ı istilâ etmeye karar vermemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sina Çölü'nü geçmenin riskleri ve Şah İsmail'in saldırısına uğrama tehlikesi, ihtiyatı elden bırakmamayı gerektiriyordu. Ama sonunda, maiyetinde bulunmuş eski bir Memluk kumandanı olan Kayıtbay'ın teşvikleri ve Kansu'nun halefi Tumanbay'ın Gazze'de bir karşı saldırıya geçmesi ve bir Osmanlı elçisini idam etmesi Selim'in sabrını

37 Suriye'nin fethi için bkz. Herbert Jansky, "Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1923-26; yeni baskı, Osnabrück, 1972), 169-241.

taşırdı ve temkinli hareketten vazgeçmesine yol açtı. Ocak 1517'de Gazze'den ayrıldı, ordusuyla çölü geçti ve ayın sonunda Tumanbay'ın ordusunu Kahire'nin dışında, Ridaniye'de yendi. Yılın sonuna kadar Kahire'de kaldı. 1517-18 kışını yeni bir sefer planlayarak Şam'da geçirdi. Ama mayısta Fırat Nehri kıyısında toplanan ordu, daha fazla ilerlemeye yanaşmadı. Böylece, Selim'in ihtirası ikinci kez askerlerinin kapasitesini aşmıştı.

Selim planlar yapmaya devam etti, İstanbul'daki Tophane'yi genişletti ve büyük bir donanma hazırlamaya başladı. Kimi Venedikli gözlemciler bu donanmanın asıl hedefinin Rodos Adası olduğunu söylüyorlardı. Bu varsayım akla uygundu, zira Rodos Saint Jean Şövalyelerinin elinde kaldıkça, İstanbul ile yeni fethedilen Mısır vilayeti arasındaki deniz yolunun güvenliği hiçbir zaman sağlanmış sayılamazdı. Osmanlı denizciliğini güçlendirmeye yönelik bu hazırlıklar imparatorluğun büyük bir deniz kuvveti olarak ortaya çıkışının önemli bir aşamasını oluşturuyor ve Osmanlı topraklarının Batı Akdeniz'e doğru genişlemesine paralel olarak ilerliyordu. Bu özel teşebbüsün sonucuydu. 16. yüzyılın ilk on yılı içinde Barbaros Hayreddin ve Oruç Reis, Bayezid'in oğlu Korkud'un himayesi altında Anadolu'nun güney ve batı kıyılarında korsanlık eylemlerine girişmişlerdi. Selim'in Korkud'u idam ettirmesi ve 1513'te taraftarlarının takibine çıkması bu iki kardeşin Kuzey Afrika sahiline kaçmalarına ve burada sadece korsanlık yapmakla yetinmeyerek Tunus ve Cezayir'in yönetimlerini ellerine geçirmelerine yol açmıştı.[38] Ancak 1519'dan itibaren Hayreddin zor durumda kaldı. Kardeşi ölmüştü; karada siyasî muhalefetle karşılaşmış, denizde İspanya'nın deniz gücüyle karşı karşıya gelmişti. Bu nedenle kendisini destekleyecek ve himaye edecek birine ihtiyacı vardı ve bunu Osmanlı padişahında buldu. Tunus ve Cezayir yarı özerk Osmanlı vilayetleri haline geldiler. Padişahın iktidarı böylece Batı Akdeniz'e kadar yayıldı ve bu da İspanya ile uzun sürecek bir çatışmanın başlangıcını oluşturdu.

38 S. Soucek, "The rise of the Barbarossas in North Africa", *Archivum Ottomanicum*, III (1971), 238-50.

Selim 1520'de öldü. Sekiz senelik saltanatında kendisine miras kalan imparatorluğunun yüzölçümünü iki katına çıkartmıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da eski Safevi Devleti'ni, Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin ve Hicaz'da Memluk İmparatorluğu'nun bütün topraklarını ve bunlara ilaveten Tunus ve Cezayir'i ilhak etmişti. Bunların yanı sıra, kutsal Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerini de Memlûklerden almış olması, Osmanlı padişahına İslâm hükümdarları arasında üstünlük kazandırmış ve yani Sünniliği Safevi "sapkınlığına" karşı savunan tek güç olma iddiasını desteklemişti. Ne var ki, bu şanlı sayfaların arkasından, Safevi propagandasının gücü ve Anadolu'da, özellikle aşiretler arasında, Osmanlı hâkimiyetine karşı çıkan zorlu bir muhalefet kendini belli etmekten geri kalmadı. 1519'da Orta Anadolu'da Celâl adında bir âsi, Şah Kulu'nu andırır bir ulûhiyet iddiasıyla ortaya çıkarak ortalığı kasıp kavurdu. Osmanlı ordusu isyanı ancak çok büyük bir zorlukla bastırabildi.

I. Selim'in halefi babasının yerine barış içinde tahta çıktı. Çünkü oğlu Süleyman'ın (1520-66) tahta rakip olabilecek kardeşleri yoktu.[39] Fakat Suriye'de kendisine meydan okuyan biriyle karşılaştı. Selim'e bağlı eski bir Memluk olan Şam valisi Canberdi Gazâlî bağımsızlığını ilan etmişti. Dulkadıroğullarından Şehsuvaroğlu Ali ile Rumeli beylerbeyinin yönetiminde bir kuvvet Canberdi'nin isyanını derhal bastırırken, yeni padişah ilk seferine hazırlanıyordu. Süleyman tahta çıkar çıkmaz, Macaristan kralı Lajos'a bir elçi göndererek babasıyla imzalamış olduğu antlaşmayı yenilemeyi teklif etti. Fakat Lajos, belki de Canberdi'nin başarılı olacağını umarak, elçiye saygısızca davrandı ve padişahın teklifini geri çevirdi. Neticede Süleyman 1521'de Macaristan'a karşı ilk seferine çıktı.

Seferin hedefi Belgrad idi ve temmuzda padişah, sadrazamını küçük bir kuvvetin başında şehri kuşatmaya gönderdi. Kendi ise doğru Belgrad'a gidecek yerde, batıda Sava Nehri kıyısındaki Sabac (Böğür-

39 I. Süleyman'ın Avrupa savaşları ve diplomasisi için bkz. Gy. Kaldy-Nagy, "Suleymans Angriff auf Europa", *Acta Orientalia* (Budapeşte), XXVIII (2) (1974), 163-212. Ayrıca bkz. G. Veinstein, "Suleyman I", *Encyclopaedia of Islam*, 9 (1997).

delen) kalesini kuşattı ve ele geçirdi. Arkasından da nehirden bir kuvvet göndererek ve Sava ile Tuna arasındaki bütün toprakları yağma ettirdi. Bu sözde şaşırtıcı taktiğin belirli bir amacı yoktu ve sadrazam, hemen Böğürdelen'e padişahın yanına gelmesi yolundaki emre karşı gelmiş olmasaydı, Belgrad belki de hiç düşmeyecekti. Ama şehrin garnizonu sadece yedi yüz kişilikti ve kral da yardım göndermeyince Belgrad 1521 Ağustosu'nun sonunda düştü.[40] Bu Süleyman'ın ilk büyük zaferi oldu. Saltanatının ikinci zaferi için, Süleyman babasının donanmasından yararlandı. 1522 yazında, bir donanma ve bir ordu Rodos'tan hareket ederken, sultanın kendisi de karadan Marmaris'e gitti. Aralık 1522'de, beş aylık bir kuşatmadan sonra, Rodos güçlü istihkâmlarına rağmen teslim oldu. 1 Ocak 1523'te Saint Jean şövalyeleri adadan ayrıldılar.[41] Ancak tarikatleri varlığını sürdürdü ve Malta'daki yeni üslerinden Müslüman deniz trafiğini taciz etmeye devam ettiler.

Belgrad ve Rodos'un fetihleri iki açıdan önemliydi. Bir kere, Süleyman, şöhretini büyükbabasının babası Fatih Sultan Mehmed'in yapamadığını yapan padişah olarak şöhret kazanmıştı. İkincisi, Belgrad da, Rodos da stratejik olarak önemli yerlerdi. Tuna ile Sava ırmaklarının kavşak noktasındaki Belgrad, Macaristan'ın güneyden fethinin anahtarıydı. Rodos Adası ise Akdeniz ile Ege Denizi arasındaki trafiği ve özellikle İstanbul ile Mısır arasındaki denizyolunu kontrol eden bir mevkideydi.

Süleyman'ın bundan sonraki seferi, Belgrad zaferinden elde edilen sonuçlardan yararlanmaya yönelikti. Macaristan'la diplomatik ilişkiler düzelmemişti ve 1525'te birdenbire Yeniçeriler ayaklandı. Şikâyetleri seferlerin gittikçe azalması yüzünden ulûfe ve yağma fırsatlarından mahrum olmalarıydı. 1526'da Süleyman ordusunu Macaristan'a sevk etti ve 29 Ağustos'ta Mohaç'ta Macar ordusunu darmadağan etti. Osmanlı topçu ateşine Macar hafif süvarisi dayanamamıştı. Eylülde Süley-

40 Ferenc Szakaly, "Nandofehérvar: the beginning of the end of medieval Hungary", Géza David ve Pal Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994), 47-76.

41 Nicolas Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem*, 341-60.

man Macaristan'ın başkenti Buda'ya (Budin) girdi, fakat on gün sonra şehirden ayrıldı ve böylece kendisini bütün saltanatı boyunca meşgul edecek olan bir bunalımı hızlandırdı. Bir an önce İstanbul'a dönmesine bir başka bunalım yol açmıştı. İmparatorluk ordusunun Macaristan'da zafer kazandığı bir sırada, Orta Anadolu'da, ancak büyük bir askerî kuvvetle bastırılabilecek önemli bir isyan patlak vermişti. Sonra 1527'de, Kalenderoğlu adında, 1000 yıllık altın çağın (millennium) geldiğine inanan bir dervişin önderliğinde ikinci ve çok daha korkunç bir isyan çıktı ve Süleyman'ın bastırılması için gönderdiği orduyu yendi. Asilerin hakkından ancak Sadrazam İbrahim Paşa'nın siyasî tecrübe ve mahareti gelebildi. Sorun şuydu: 1522'de Osmanlılar Dulkadıroğulları Beyliği'ni ilhak etmişler ve son hükümdarı Şehsüvaroğlu Ali'yi idam etmişlerdi. Aynı zamanda Dulkadır Beyliği'nin tımar sahipleri tımarlarını kaybetmişler ve çaresizlikten Kalenderoğlu isyanına katılmışlardı. İbrahim Paşa bunlara tımarlarını iade etmeye söz verdi ve böylece bunların ayrılmasıyla asıl isyancıların safları azaldı. İbrahim Paşa kalanları savaşta yendi. Bu son isyan değildi. 1528'de Çukurova'da daha başka isyanlar çıktı ve yüzyılın sonuna kadar çıkan bütün isyanların önünü alabilmek için Süleyman ve halefleri özellikle Safevî sempatizanlarına karşı kuvvetli bir casus ve muhbir şebekesi kurmak zorunda kaldılar.[42]

Ama asıl siyasî bunalım Macaristan'daydı. Kral Lajos Mohaç Savaşı'nda hayatını kaybetmişti ve Süleyman 1526'da ülkeden ayrıldığında Macaristan tahtı münhaldi. Kasımda Macar soyluları Jan Zapolya'yı kral seçtiler. Ne var ki, Avusturya Arşidükü Ferdinand –Mukaddes Roma Germen İmparatoru ve İspanya Kralı V. Carlos'un kardeşi ve Kral Lajos'un kayınbiraderi– bu kararı kabul etmedi ve aralıkta kendisini Macaristan kralı ilan etti. İhtilâfın hakemliğini yapmak Mohaç fatihine düştü ve 1528'de Süleyman hiç beklenmedik bir şekilde Zapolya'yı kral olarak kabul etti. Ferdinand bu kararı kabul etmeyerek Buda'yı işgal etti. Süleyman'ın 1529 seferi, 20. yüzyıla kadar sü-

42 Colin Imber, "The persecution of the Ottoman Shi'ites according to the *Mühimme Defterleri, 1565-85*", *Der İslam*, 56 (1979), 245-73; yeni baskı: Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 103-28.

recek olan bir Osmanlı-Habsburg çekişmesinin başlangıç noktası oldu. Padişah Macaristan'a yürüdü, Buda'yı yeniden ele geçirdi ve sonbaharda Viyana'yı kuşattı. Hava muhalefeti ve kararlı bir direnme nedeniyle Süleyman 14 Ekim'de geri çekildi. 1530'da Ferdinand Buda'yı bir kez daha kuşattı. Başarılı olamadı, ama Macaristan Krallığı'nın batı kısmını işgal etmesi ve Macaristan tahtı üzerinde iddiasını sürdürmesi Süleyman'ı bir kez daha Kral Zapolya lehinde müdahaleye zorladı. Sefer bir fetih seferi değildi: Osmanlı ordusu ancak uzun bir kuşatmadan sonra Köszeg'i zaptedebildi, bir de Styria'ya akınlar düzenledi. Fakat bu bile Habsburgları bir ateşkes istemek zorunda bırakmaya yetti. 1533'te imzalanan bir anlaşma Macaristan'ın mevcut taksimini teyit etti: Ferdinand ve Zapolya kendilerine tahsis edilmiş toprakları Osmanlılara bağlı krallar olarak yöneteceklerdi.

Bu ateşkesten yararlanan Süleyman Safevilere karşı sefere çıktı. Padişah iki mazeret öne sürdü. Birincisi, 1528'de Bağdat'ın Safevi valisi kenti Osmanlılara teslim etmeyi önermişti ve her ne kadar Şah I. Tahmasb kısa bir süre sonra kendisini bu yüzden idam ettirdiyse de, vali tarafından resmen yapılmış olan bu teklif yıllar boyu süregelen bir iddiaya zemin teşkil etmişti. İkincisi, Azerbaycan'ın Safevî valisi Ulama Tekelu 1530'da Osmanlıların tarafına geçmiş, ayrıca o tarihte Tahmasb'a bağlılığını ilan eden Bitlisli Şerefeddin'i gözden düşürmek için çaba harcamıştı. Süleyman Ulama'ya Bitlis'i zaptetmesi için emir verdi –ki Ulama bu emri hiçbir zaman yerine getirmedi– ve sefer hazırlıklarına başladı. 1533'te Sadrazam İbrahim Paşa Bitlis'i geri aldı ve 1534'te hiçbir direniş görmeden Tebriz'i ele geçirdi. Aynı yıl içinde Süleyman Tebriz'de İbrahim Paşa'ya katıldı ve oradan ordusunu Bağdat'a götürdü. Kasım sonunda Bağdat da hiç direnmeden teslim oldu.[43] Bağdat'tan ordu zahmetli bir yürüyüş sonunda Zagros Dağları'nı aşarak Tebriz'e geldi. Padişah 1536'da İstanbul'a döndüğünde, Bağdat'ı, Erzurum'u ve geçici olarak, Van'ı imparatorluğun topraklarına kattığı.

43 Elke Niewöhner-Eberhard, "Machtpolitische Aspekte des Osmanischen-Safawidischen Kampfes um Baghdad im 16/17. Jahrhunderd", *Turcica*, VI (1975), 103-27.

Batı sınırını emniyet altına almak ve doğudaki topraklarını genişletmek hususunda kazandığı başarılara rağmen, Süleyman deniz kuvvetlerinin birleşik Hıristiyan donanmasıyla baş edebilecek durumda olmadığının farkındaydı. Özellikle, Messina'da üslenmiş İspanyol donanması ve Saint Jean şövalyelerine ait gemiler sürekli bir tehlike oluşturuyordu. Padişah, belki de bunu düşünerek Hayreddin Barbaros'u Cezayir'den getirerek kaptan-ı derya yaptı. İspanya tehlikesi iki yıl sonra kendini gösterdi: 1535'te V. Carlos –Kutsal Roma, Germen İmparatoru ve İspanya Kralı– Tunus'a karşı bizzat bir sefer düzenledi. Bu İspanyol zaferi, ertesi yıl Venedik ile çıkan savaşın yanı sıra, Süleyman'ı, baş düşmanı V. Carlos'a karşı bir müttefike ihtiyacı olan Fransa Kralı I. François'dan gelen ittifak teklifini kabul etmesine yol açtı.

1537'de, Süleyman ve François İtalya'daki Habsburg topraklarına karşı ortak bir saldırı planladılar. François Lombardiya'yı istilâ edecek, Süleyman ise Arnavutluk üzerinden Napoli Krallığı'na Fransız donanmasının yardımıyla bir deniz saldırısı düzenleyecekti. Plan gerçekleşmedi. François İtalya'ya hücum etmedi ve ağustosta Süleyman Napoli'yi işgal edecek yerde Venedik'e ait Korfu Adası'nı kuşattı ve Brindisi ile Otranto'ya akıncılar gönderdi; fakat Fransa Kralı'ndan ses çıkmayınca kuvvetlerini geri çekti. Korfu kuşatması da akim kaldı ve Süleyman eylülde ricat etti. Ama Venedik'le savaş buna rağmen devam etti. 1538'de Barbaros, Ege Denizi'nde Venediklilerin elinde kalmış olan Venedik adalarının çoğunu zaptetti. Başlıcaları Naksos, Paros, Santorini ve Andros idi. Venediklilerin tepkisi yeni müttefikler aramak oldu ve Şubat 1538'de Papa III. Paulus, V. Carlos, kardeşi Ferdinand ve Venedik'ten oluşan Mukaddes İttifak vücuda geldi. Aynı senenin içinde bu ittifak önemli bir çarpışmaya girdi. İspanyolların Dalmaçya kıyısındaki Kotor'u almalarından sonra, Andrea Doria kumandasındaki müttefik donanma Barbaros'un gemilerini Preveze Körfezi'nde sıkıştırdı. Bunu izleyen deniz savaşı Barbaros'un en büyük ve ünlü zaferidir. Müttefikleri yendikten sonra, Kotor'u geri aldı ve 1540'ta savaşa son verilmesini sağladı. O yıl imzalanan anlaşmaya göre, Venedik

Barbaros'un Ege Denizi'nde almış olduğu adaları Süleyman'a bıraktığı gibi, Mora'daki Monemvasia (Menavişe) ve Navplion'u (Anabolu) da teslim etti.

Süleyman bu arada 1538'de ordusuyla, padişaha ödemekle yükümlü olduğu haracı ödemeyen ve Ferdinand ile işbirliği yaptığından ve Lehistan kralını kışkırttığından şüphelendiği Boğdan Voyvodası Petru Rareş'in üzerine yürüdü. Bu istilâ sonucunda Süleyman, Dinyester kıyısındaki Benderi (Bender) limanı dahil olmak üzere güneydoğu Boğdan'ı ilhak etti ve böylece İstanbul ile Kırım arasındaki kara bağlantısını tamamladı.

1540'larda Osmanlı-Habsburg anlaşmazlığı yenilendi ve odak noktası on yıl önce olduğu gibi yine, Akdeniz'de tâli bir savaş sahnesiyle birlikte Macaristan oldu. Anlaşmazlığın kaynağı, Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın 1538'de Kral Zapolya ile akdettiği bir antlaşmaydı. Bu antlaşmanın hükümlerine göre, taraflar birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi kabul ediyor, ancak Szapolya'nın topraklarının ölümünden sonra Ferdinand'a geçmesini ve böylece Ferdinand'ın Macaristan'ın tek hâkimi olmasını öngörüyordu. 1540'ta Kral Zapolya arkasında küçük bir erkek çocuğu bırakarak öldü. Varad Piskoposu George Martinuzzi birtakım entrikalarla çocuğun Buda Kralı seçilmesini sağladı. Ferdinand hemen kendi haklarını garanti altına almaya çalıştı ve eylülde Buda'yı kuşattı. Operasyon başarısızlıkla sonuçlandı, fakat ordusu yine de Vac (Baç), Visegrad (Vişgrad) ve Szekesfehérvar (İstolni-Belgrad) şehirlerini ele geçirdi. 1541'de, ikinci bir harekâta girişti, fakat Martinuzzi yeterince dayanabildi ve padişahın ordusu kuşatıcıları tam bir yenilgiye uğrattı. Ancak, ağustosun sonunda, Yeniçeriler Buda Kalesi'ni ele geçirince, Martinuzzi Süleyman'ın kendisini Macaristan'a kral naibi yapmak istemediğini anladı. Padişah eski Macaristan Krallığı'nın orta kısmına bir Osmanlı beylerbeyi tayin etti ve küçük Janoş Zigismund'u Erdel –eski krallığın doğu kısmı– kralı yaptı ve Martinuzzi'yi kendisine vâsi atadı. Fakat Martinuzzi umduğunu bulamayınca Ferdinand ile temasa geçti.

Ferdinand'ın Buda kuşatması Habsburgların 1541'de Süleyman'a karşı giriştikleri eylemlerden sadece bir tanesiydi. V. Carlos aynı yıl içinde, Macaristan'daki saldırı ile eş zamana rastlamak üzere ve kuşkusuz 1535'te Tunus'ta kazandığı zaferin aynını kazanmayı umarak Cezayir'e saldırdı. Ancak, teşebbüsü hezimetle sonuçlandı. Hasan Ağa'nın kuşatmacıları püskürtmesinden sonra, şiddetli bir fırtına İspanyol donanmasının büyük bir kısmını batırdı. 1541 Habsburg saldırısı sadece savaş alanında bozguna uğramakla kalmadı, aynı zamanda Fransa Kralı I. François'i Süleyman'la ortak düşmanları Habsburglara karşı ittifaklarını yenilemeye itti. 1542'nin yaz sonlarında Ferdinand'ın ordusu Buda'ya üçüncü kez saldırırken, bir Fransız elçisi İstanbul'da görüşmeleri yürütüyordu. 1543'te müşterek bir eylem planı için varılmış bir anlaşmayla ülkesine döndü. Bu yılın ilkbaharında, Süleyman ordusunu Macaristan'a götürdü ve Valpo, Siklos, Pécs (Peçuy), Székesféhervar ve Esztergom (Estergon) şehirlerini alarak imparatorluğun sınırlarını Tuna Nehri'nin batısına kadar genişletti. Bu arada, Barbaros'un kumandasındaki donanması Nice'i topa tuttu ve kışı Fransızlara ait Toulon limanında geçirdi. Süleyman'ın donanması batı Akdeniz'de Habsburglara ne kadar korkunç görünmüş olursa olsun, tehlike sadece geçiciydi. Barbaros Fransız desteğine güvenmişti ve V. Carlos ile I. François arasında imzalanan barış antlaşması Osmanlı-Fransız işbirliğini geçici olarak sekteye uğratmıştı. Ancak, Macaristan'da savaş devam ediyordu. Süleyman'ın kendisi bir daha sefere çıkmadı, ama 1544'te Buda genel valisi Buda'nın kuzeydoğusundaki Neograd (Noygrad), Hatvan ve Simontornya dahil olmak üzere birçok Habsburg Kalesi'ni zaptetti. Aynı yıl içinde, Ferdinand barış yolunda ilk adımları attı. 1545'te Ferdinand ve kardeşi V. Carlos İstanbul'a elçiler gönderdiler. 1547'de Süleyman'la, toprak statükosunu teyit eden beş yıllık bir antlaşma imzaladılar. Fakat Ferdinand Macar krallığı üzerindeki hakkından feragat etti ve yönetmeye devam ettiği Macar toprakları için Osmanlı İmparatorluğu'na her yıl 30.000 duka ödemeyi kabul etti. Süleyman için bu antlaşmanın özel bir sembolik anlam ve önemi vardı, çünkü metninde Carlos'dan artık "İmparator" diye değil, sadece "İspanya Kralı" diye

bahsediliyordu. İşte bu andan itibarendir ki, Osmanlı padişahı kendisini "Roma imparatoru" veya "Sezar" telakki etmeye başlamıştır.[44]

Kanuni (1494-1566) en güçlü imparatordu. Kanuni'nin Batılı bir sanatçı tarafından yapılmış gravürü. (Kaynak: Peter Coeck, Londra 1873)

Habsburglarla imzalanan barış, daha önceki 1533 barışı gibi, Süleyman'ı İran'a karşı bir sefer düzenlemekte serbest bıraktı. Bu seferin mazereti, Şah Tahmasb'ın Osmanlı sarayına sığınmış olan kardeşi Alkas Mirza'nın isyan çıkarmış olmasıydı. 1548'in başlarında padişah, Alkas'ı sınıra gönderdi. Kendisi de nisanda arkasından gitti ve temmuzda hiçbir direnişle karşılaşmadan Tebriz'i bir kez daha ele geçirdi. Ne var ki, daha beş gün geçmeden batıya döndü ve Safevilerin, Süleyman'ın 1533-36 seferinden sonra yeniden işgal etmiş oldukları Van Kalesi'ni kuşattı. Van ağustosta düştü ve padişah kışı geçirmek üzere Halep'e çekildi. 1549'da ordusu imparatorluğun kuzeydoğu sınırını Gürcistan saldırılarına karşı korumak için sefere çıktı, fakat asıl amacı bakımından bu sefer başarılı olmadı. Şah Tahmasb kardeşi Alkas Mirza'yı yakaladı, böylece Süleyman'ın isyandan yararlanma umutlarını boşa çıkardı. 1549 sonunda padişah İstanbul'a döndü.

Yokluğu sırasında Macaristan'da cereyan eden olaylar yine Habsburglarla çatışmaya yol açtı. Ferdinand doğrudan bir saldırıyla 1547 antlaşmasını çiğnemedi, fakat Martinuzzi ile görüşmeler yaptı ve

44 Stéphane Yerasimos, *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie* (Paris, 1990), 221.

onu 1549'da Erdel'i teslime ikna etti. Süleyman bu gelişmeleri Fransız elçisinden öğrendi ve Buda valisine müdahale etmesi için emir verdi. Ama ne vali ne de Jan Sigismund'un annesi Kraliçe İsabella'nın ricası, 1551'de kraliçeyi Erdel'i kendisine bırakmaya zorlamış olan Martinuzzi'yi yolundan döndüremedi. On yıl önce olduğu gibi, bu olayların da uluslararası sonuçları oldu. Padişahın Erdel ile meşgul olmasından yararlanan V. Carlos'un amirali Andrea Doria 1550'de, Türk korsanı Turgut Reis'in müstahkem mevkileri olan Tunus kıyısındaki Mehdiye ile Manastır'ı zaptetti. Habsburgların gücündeki bu ilerleme Fransızları o kadar kaygılandırdı ki, 1551'in başlarında Fransa Kralı II. Henri, padişahla bir ittifak kurmalarını teklif etti. Buna göre, iki donanma Akdeniz'de işbirliği yapacak ve Fransızlar Piemonte'yi işgal ederken Türkler de Erdel'e saldıracaktı.

Bu ittifak da, daha önceki işbirliği girişimleri gibi havada kaldı. 1551'de Papa Piemonte'de barış görüşmelerine başladı, Fransız donanması Marsilya'da lengerendaz kaldı (demir attı) ve Rumeli Beylerbeyi Sokollu Mehmed Paşa'nın Erdel istilâsı akamete uğradı. Fakat Osmanlı donanmasının bu seferberliği yine de önemli bir sonuç doğurdu. Mehdiye ve Manastır başarısından sonra, Andrea Doria Cerbe Adası'na hücum etti ve Turgut Reis'in esir alınmasına ramak kaldı. Misilleme olarak, Süleyman Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'yı Malta'ya saldırttı. Sinan Sicilya'ya akın ettikten sonra Malta önünde demir attı. Fakat Fransız donanması ufukta görünmedi. Bunun üzerine Osmanlı donanmasının bir kısmı Kuzey Afrika'ya yelken açarak Saint Jean şövalyelerinin 1530'da işgal etmiş oldukları Trablusgarb'ı kuşattı. Trablusgarb Ağustos 1551'de teslim oldu. Bu arada muharip taraflar boşuna ittifaklar peşinde koştular: Vb Carlos Şah Tahmasb ile Süleyman ve Fransa Kralı II. Henri, Almanya'daki Protestan prenslerle anlaşmaya çalıştılar.[45]

Bu arayışlardan bir şey çıkmadı ve ortak Fransız-Osmanlı harekâtına yönelik olarak 1552'de yapılan girişimler bir yıl öncekilerin

45 Stéphane Yerasimos, "Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551", Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 529-44.

âkıbetine uğradı. Osmanlı donanması nisanda denize açıldı[46] ve Napoli Krallığı'nın batı sahilinde kol gezdiyse de, eylüle, yani deniz mevsiminin sonuna kadar, Fransızlarla ilişki kuramadı. Bu zamana gelindiğinde, V. Carlos ile II. Henri de geçici olarak barışmışlardı.

Aynı yıl içinde, bu beyhude deniz seferinin yanı sıra, Erdel'de bir bunalım daha yaşanmıştı. Aralık 1551'de Martinuzzi öldürülmüş ve bir İspanyol paralı asker onun yerine iktidarı ele geçirmişti. Kısa bir süre sonra, Szeged'de (Segedin) bir isyan çıktı. Bu iki bunalımın üstesinden gelebilmek için iki sefer gerekiyordu. İlk önce Buda valisi isyanı bastırdı. Sonra, mayıs ayı içinde İkinci Vezir Kara Ahmed Paşa da Macaristan'a bir sefer düzenledi. Bunu öğrenen vali de saldırıya geçerek önce Veszprem'i ve arkasından Buda'nın kuzeyindeki bir dizi kaleyi zaptettti. Bu arada Kara Ahmed Paşa Erdel'de Temeşvar ile Lipova'yı ele geçirdi ve arkasından da genel vali ile kuvvetlerini birleştirerek Szolnok'u (Solnok) aldı. Sefer başarısız bir Eğri muhasarasıyla sona erdi.

1552 seferi ancak kısmî bir başarıydı. Gerçi Temeşvar'ın Osmanlılar tarafından işgaline ve Erdel'in bir kısmının fethine yol açmıştı, ama ne Jan Sigismund ile annesinin yeniden tahta geçmelerini, ne de Ferdinand'ın krallık iddiasından vazgeçmesini sağlamıştı. Süleyman yine de batı sınırının yeterince güvenli olduğununun inancı içinde, 1551'deki Safevi akınlarından ötürü üçüncü bir Irak seferine çıkmaya karar verdi, fakat bu da 1548-49 seferi gibi başarısızlıkla sonuçlandı. Süleyman Nahçıvan'a kadar ilerledi, ama Tahmasb'ın düşman yararlanmasın diye mahsulü yakma ve binaları yıkma politikası yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Üstelik Şah Tahmasb bu defa bir ölçüde direndi, Erzurum valisini şehrin dışında yendi ve sınırda birkaç kaleyi ele geçirdi. Bu seferin sonucu, İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında mevcut sınırları tescil eden 1555 tarihli Amasya Antlaşması oldu.

46 Gilles Veinstein, "Les préparatifs de la campagne navale franco-turque de 1552 à travers les ordres du Divan ottoman", G. Veinstein, *Etat et Société dans l'Empire Ottoman, XVIe-XVIIIe Siècles* (Aldershot, 1994), VI.

Amasya'daki belli başlı görüşmeler Süleyman ile Şah Tahmasb arasında geçti. Bunlara bağlı olarak da Süleyman ile Ferdinand arasında müzakereler cereyan etti. Bu müzakerelerde Süleyman Ferdinand'a, barış istiyorsa Erdel Krallığı üzerindeki talebinden vazgeçmesi gerektiği mesajını iletti, fakat Ferdinand buna yanaşmadı. Bunun üzerine Süleyman ertesi yıl Buda valisine Tuna Irmağı'nın güneyindeki sınır kalesi Zigetvar'ı ele geçirmesini emretti. Kuşatma başarılı olmadı, fakat Erdel Hanlığı'nın gözünü korkutarak haziranda Sigismund ile İsabella'nın yeniden tahta geçirilmeleri için oy kullanmalarına yol açtı. Anaoğulun Eylül 1556'da Cluj'a dönmeleri Erdel tahtı krizine son verdi.

1556 yılı Batı Avrupa'nın siyasî şekillenmesinde meydana gelen bir değişikliğe tanık oldu. V. Carlos tahttan feragat etti. Oğlu II. Felipe, İspanya Krallığı'nın ve İspanyol Felemenk'inin mirasçısı oldu, ama Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun halefi olamadı. Felipe ayrıca II. Henri ile de görüşerek Fransa ile Habsburg hanedanı arasındaki husumete son vermeye çalıştı. Osmanlı sultanı bu husumetten yararlanarak Fransa ile ittifak kurmuştu. Bu ittifakın son örneği 1555'te İspanya'nın Napoli Krallığı'na karşı girişilen ortak Fransız-Osmanlı deniz seferi olmuştu. Müttefikler birkaç kale zaptetmişler, ama bunlara sürekli garnizonlar yerleştirmemişlerdi. 1559'da İspanya Kralı II. Felipe ve Fransa Kralı II. Henri, Cateau-Cambrésis'te bir barış antlaşması imzalayarak Süleyman'ı İspanya'ya karşı bir müttefik bulmaktan alıkoydular ve Felipe'nin Akdeniz'de Fransızlardan korkmadan Osmanlılara karşı savaşmasına izin verdiler. Bu husumetlerin odak noktası Kuzey Afrika sahiliydi. 1556'da Osmanlı amirali Piyale Paşa Cezayir valisiyle işbirliği yaparak Cezayir'in batısındaki İspanyol kalesi Wahran'ı işgal etmişti. Ertesi yıl Piyale Paşa Tunus civarındaki Bizerta'yı aldı ve 1558'de Minorca Adası'ndaki Ciudadela şehrini yağmaladı. Felipe misilleme olarak Tunus sahili açıklarındaki Cerbe Adası'nı işgal etti. Ama başarısı geçici oldu, çünkü 1560'da Piyale Paşa İspanyol garnizonunu mağlup ederek adayı geri aldı.

Başlıca Osmanlı deniz harekâtı Akdeniz'de yer almakla birlikte, Hint Okyanusu'ndaki deniz çarpışmaları netice itibariyle belki da-

ha anlamlı olmuştur.[47] I. Selim 1517'de Mısır'ı fethetmekle Hint Okyanusu'na bir çıkış noktası sağlamış ve Güney Asya'dan Akdeniz'e çıkan bir ticaret yolu –özellikle baharat için– açmıştı. Ne var ki, fetihten birkaç yıl önce Portekizliler Ümit Burnu yoluyla Doğu Hint Adalarından Lizbon'a yeni bir yol açmışlardı ve şimdi de silah gücüyle bir ticaret tekeli kurmaya çalışıyorlardı. Daha Memlûklerin Mısır'daki son egemenlik yılları sırasında, Kızıldeniz'den gelen ticaret gemilerini yakalamaya başlamışlardı ve bu arada Kızıldeniz kıyısındaki Cidde limanına saldırmışlardı. Portekizlilerin oluşturduğu tehdit ve bunun yanı sıra padişahın Doğu Hint Adalarının ticaretini kontrol etmek fırsatını eline geçirmiş olması, Cidde valisi Selman Reis'in 1525'te padişaha sunduğu bir muhtıranın konusunu teşkil etmişti. Ama padişah buna aldırış etmedi ve ancak 1530'larda, Akdeniz üzerinden baharat ticareti düşük bir düzeye indikten ve sarayda karabiber yokluğu görülmeye başlandıktan sonra harekete geçti. 1531'de Portekiz kralı Süveyş'te yeni bir Osmanlı donanmasının inşa edilmekte olduğuna dair bir haber aldı. 1538'de donanma nihayet tamamlandı ve Mısır Valisi Süleyman Paşa'nın kumandası altında denize açılarak Gucarat kıyısındaki Portekiz kalesi Diu'yu kuşattı, fakat kaleyi ele geçiremedi. 1541'de Portekizliler misillemede bulunarak Süveyş'i kuşattılar, ama onlar da başarılı olamadılar. Süleyman Paşa'nın seferinin yine de önemli sonuçları oldu. Diu'ya doğru yol alırken donanma kıyı bölgesindeki Aden ve Yemen'e garnizonlar yerleştirmiş ve bu suretle Portekizlilere karşı bir kara sınırının oluşturulmasında ilk aşamayı noktalamıştı. 1547 ve 1552'de Osmanlılar sırasıyla Taiz ve Sana'yı zaptederek Yemen'in dağlık bölgelerine yerleştiler.

1540'ların ilk yıllarında Süleyman, Portekiz Kralı Joao ile görüşerek bir dizi konuda anlaşmaya çalıştı. Bunlar Müslüman ticaret gemilerinin serbest geçiş hakkı, Şehr-Aden-Zeila'nın Portekiz ile Osmanlı donanmaları arasındaki sınır çizgisi olarak tanınması ve Osmanlı buğ-

47 Osmanlı-Portekiz ihtilafı için bkz. Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration of the Arab Lands during the Sixteenth Century* (İstanbul, 1994).

dayı ile Portekiz karabiberinin trampa edilmesi gibi şeylerdi. Bu görüşmeler bir sonuç vermedi. Okyanusta güvenlik içinde seyredemeyen Osmanlı gemileri Portekizlileri rotalarından döndüremiyor ve kıyı tahkimatlarından çıkaramıyorlardı. Ama Arap Yarımadası'nın açıklarındaki bu deniz operasyonları belki de, 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz baharat ticaretinin yeniden ele geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Irak'ın fethi Osmanlılara Basra Körfezi yoluyla Hint Okyanusu'na ikinci bir mahreç sağlamıştır. 1538'de, yani Bağdat'ın fethinden dört yıl sonra, körfezin girişinde yer alan Basra'nın mahallî yöneticisi resmen Osmanlı valisi tayin edildi, fakat aslında Basra ancak 1546'da gerçek anlamda bir Osmanlı eyaleti haline geldi. Ne var ki, stratejik mevkiine rağmen, bir deniz ticaret merkezi olarak yıldızı parlamadı, çünkü Portekizliler 1515'ten beri Hürmüz Boğazı'nı işgal etmişler ve gemilerin Körfez ile Hint Okyanusu arasından geçmelerine istedikleri gibi engel olabilmişlerdi. 1546'da Basra Valisi Ayas Paşa Basra'yı bir ticaret limanı haline getirmeye çalışmış ve anlaşılan Hürmüz'de Portekizliler'le başa çıkabilmek amacıyla körfezin batı kıyısındaki el-Ahsa'yı (Lahsa) işgal etmiştir. 1550'de Osmanlılar el-Katif'i işgal etmişler ve iki yıl sonra Hürmüz Boğazı'ndaki kuşatmayı yarmaya çalışmışlardır. 1552'de Piri Reis otuz gemilik bir filo ile Süveyş'ten Körfez'e yelken açtı. İlk işi Muskat'taki küçük Portekiz kalesini zaptetmek oldu. Fakar Hürmüz Kalesi'nin muhasarası başarılı olmadı ve Piri Reis onun yerine Keşm Adası'nı (Basra Körfezi'nin en büyük adası olan Cezîretü'tavile'yi [Uzun Ada]) talan etti ve elde ettiği ganimetle Basra'ya döndü. Kahire'ye vardığında, padişahın gönderdiği ferman üzerine başarısızlığından dolayı boynu vuruldu. Gemileri Basra'dan Süveyş'e geri getirmek için girişilen ilk çaba da sonuç vermedi, çünkü Portekizliler boğazı abluka altına almışlardı. Sonradan, 1554 yılında, Seydi Ali Reis ablukayı yardı, ama bu sefer de okyanusa çıkar çıkmaz, şiddetli bir fırtına gemisini Kızıldeniz'den Hindistan kıyılarına savurdu.

Portekizlilerle çatışma aralıklarla sürdü. 1555'te padişah Osmanlıların Kızıldeniz'deki durumunu sağlamlaştırmak için, Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Habeşistan eyaletine ve bu arada özellikle Sawa-

kin ve Massawa limanlarına çekidüzen vermeye gönderdi. El-Ahsa ve Yemen eyaletleri gibi, Habeşistan'ın da gelirleri garnizonları ayakta tutabilmenin gerektirdiği masrafları karşılamıyordu. Ama hiç değilse Portekizlilere karşı bir savunma sınırının oluşmasına katkıda bulunuyordu. 1559'da, el-Ahsa valisi hem Osmanlıların Basra Körfezi'ndeki konumunu sağlamlaştırmak, hem de kârlı inci ve balık ticaretini kontrol edebilmek için, Bahreyn Adası'nı işgal etti. Fakat bu Portekizlilerin Osmanlı ordusuna yönelik bir karşı saldırısına ve yüz kızartıcı bir hezimete yol açtı. 1560'a gelindiğinde, Portekizlilerin Osmanlıları ne Basra, el-Ahsa ve el-Katif'ten, ne de Kızıldeniz'den çıkartamayacakları belli oldu. Ama Osmanlılar da Hürmüz'deki ablukayı yaramıyor ve açık denizde de Portekizlileri yenemiyorlardı. Bunun üzerine ticaretin sürdürülebilmesini sağlamak için, görüşmelere başvurdular. 1562'de Basra valisi, Portekizlilerle körfez üzerinden ticarete yeniden başlanılması konusunu müzakere etmek üzere Hürmüz'e bir elçi gönderdi ve 1564'te de padişah bizzat Portekiz kralına bir mektup yazarak "Portekiz egemenliği altındaki topraklara ihracat ve onlardan ithalat yapmak isteyen Osmanlı halkına ve tacirlerine karadan ve denizden serbest geçiş hakkı tanımasını" istedi. Küçük çapta çatışmalar ve çarpışmalar buna rağmen devam etti. Ne var ki, Osmanlılar Güney Asya'dan gelen denizyollarını hiçbir zaman kontrol edemediler ve baharat ticaretinin canlanması belki de bir yandan Portekiz'in kaynaklarının sınırlı olmasından ve öte yandan Osmanlı gücünün artmasından ileri gelmişti.

Padişahın gözünde, Hint Okyanusu'nun kıyılarındaki bu marjinal olaylar, İran, Macaristan ve Akdeniz'deki gelişmeler yanında muhtemelen önemsizdi. Son yıllarını en çok Macaristan ve Akdeniz havzası meşgul edecekti. Ancak, ilk planda kendi ülkesindeki bir iç savaşın üstesinden gelmek zorunda bıraktı. 1555'ten itibaren, yaşlanan Süleyman'ın ölümü yakın görünmeye başlamış ve yerine tahta kimin geçeceği sorunu gündeme gelmişti. 1553'te, tahtına ve hayatına göz diktiğini sandığı oğlunun sözde bir suikast teşebbüsünün önüne geçmek için Şehzade Mustafa'yı öldürtmüştü. Böylece geriye iki rakip şehzade

kalmıştı: Bayezid ve Selim. 1558'de, babasının Selim'i tercih ettiğine inanan Bayezid ayaklanınca, Süleyman fiilen Vezir Sokollu Mehmed Paşa'nın kumandasındaki orduyla üzerine yürümek zorunda kaldı. Padişahın adamları 1559'da Bayezid'i Konya yakınlarında yendiler ve şehzade İran'a kaçmak ve sığınmak zorunda kaldı. Fakat burada şah ile padişah arasında sürekli görüşme ve pazarlıklara konu oldu ve sonunda Tahmasb bir barış antlaşmasıyla malî bir tazminat karşılığında bir Osmanlı celladının Bayezid'in hücresine girerek onu öldürmesine izin verdi.

1562'de Tahmasb ile varılan bu anlaşma Ferdinand ile akdedilen sekiz yıllık bir barış anlaşmasıyla aynı zamana tesadüf etti ve böylece Süleyman son seferlerini hazırlamak için serbest kaldı. Piyale Paşa'nın 1550'lerde Batı Akdeniz'e akınları donanmasının menzilini genişletmiş ve yeni fetihlerin ufkunu açmıştı. Ancak, bunun birinci şartı Malta'nın ele geçirilmesiydi. Denizin en dar yerinde bulunan bu ada Doğu Akdeniz'den Batı Akdeniz'e geçişi kontrol eden bir mevkideydi. 1565 kuşatması başarılı olmadı ve 1566'da Piyale Paşa sanki Malta hezimetini telafi etmek için Cenevizlilere ait Sakız Adası'nı aldı. Bu önemli bir olaydır, çünkü Sakız Adası Ege Denizi'nde ve Osmanlı kıyılarının açığındadır: Bu adanın fethi Osmanlı deniz hâkimiyetinin batıya doğru genişlemesini noktalamıştır.

Süleyman'ın son seferi Macaristan'adır. 1564'te Ferdinand öldü. Oğlu Maximilian barışı yenilemek istedi, ama bunun asıl nedeni Erdel üzerindeki talebinde diretmek için elinin serbest kalmasını sağlamaktı. 1565'te, kuvvetlerinin büyük bir kısmını Malta kuşatmasında kullanan Süleyman'ın yapabildiği tek şey Temeşvar valisini sınırlı bir akın için Erdel'e göndermek oldu. 1566'da daha büyük bir sefere hazırlandı. Nisanda, artık iyice ihtiyarlamış ve takatten düşmüş olan padişah yol boyunca büyük ölçüde sedye ile taşınmak üzere İstanbul'dan ayrıldı. Vezir Pertev Paşa'yı Tisza Nehri'nin doğusundaki ihtilaflı toprakları ele geçirmeye gönderdikten sonra, kendisi Zigetvar Kalesi'ni kuşattı. 1566'da, kalenin teslim olmasından iki gün önce, savaş alanında öldü.

Kırk altı yıl süren saltanatı esnasında Süleyman imparatorluğa Doğu Anadolu'da topraklar, Irak, Basra Körfezi, Ege Denizi, Boğdan ve Macaristan'ı katmıştı. Bu topraklardan bazılarının astarı yüzünden pahalıya geldi, savunmaları için yapılan masraflar gelirlerinden fazlaydı. Bütün bu fetihler Sultan Süleyman'ın statüsünü olağanüstü yükseltti, dünyanın en büyük imparatorluklarından birinin hükümdarı haline getirdi. Osmanlı toprakları iki halefinin zamanında daha da genişleyecekti, fakat imparatorluk artık hiçbir zaman Süleyman'ın gücünün doruğunda olduğu o en parlak döneminde oynadığı uluslararası rolü oynayamayacaktı. Ünlü ve güçlü Fransa kralları I. François ve II. Henri onu müttefikleri yapmak için can atmışlardı ve Almanya'nın Protestan prensleri de hiç değilse kısa bir süre için aynı şeyi yapmışlardı. Hindistan ve Habeşistan'ın Müslüman hükümdarlarına toplar ve topçular sağlamış ve hatta saltanatının son zamanlarında Sumatra'daki Açe Sultanlığı'na gemiler göndermişti. Ancak, Süleyman'ın seferleri aynı zamanda şunu da göstermişti ki, imparatorluğu büyütme ihtiraslarının karşısında coğrafî sınırlamalar ve engeller vardı. Süleyman'ın Safevîlere karşı giriştiği 1548-49 ve 1553-54 seferleri iki imparatorluk arasındaki sınır bölgesindeki elverişsiz arazi şartlarının, Safevîler askerî bir mukavemet göstermemiş olsalar bile, Osmanlıların saldırı planlarını akamete uğratmaya kâfi geldiğini kanıtlamıştır. Ayrıca, güneyde Süveyş berzahı, Kızıldeniz'de gemi inşa edebilmek için Akdeniz kerestesi ve gerekli başka malzemeleri ithal edebilmek ve gemileri bir denizden diğerine geçirebilmek için doğal bir engel teşkil ediyordu. Daha da önemlisi, okyanusları geçebilecek sağlamlıkta savaş gemilerinin nasıl inşa edileceği konusundaki bilgisizlik veya acemilik Osmanlıların Hint Okyanusu'nda Portekizlilere meydan okumalarını imkânsız kılıyordu. Bu sorunlar Süleyman'ın haleflerinin de karşısına çıkacaktı.

Selim, II. Süleyman'ın hayatta kalan tek oğluydu ve onun için ihtilafsız bir şekilde tahta geçti. Selim babasından çok farklı bir insandı. Barışçı bir mizacı vardı ve devlet işlerinden pek hoşlanmazdı. Saltanatı boyunca, devlet sorumluluğunun çoğunu sadrazamı ve damadı Sokollu Mehmed Paşa'ya devretti. Selim tahta çıktığında, Sokollu'nun

önünde hemen çözülmesi gereken üç önemli sorun vardı: Macaristan'daki savaş, Zeydî Yemen imamının isyanı –Osmanlılar bu yüzden hemen hemen bütün Yemen vilayetindeki kontrollerini kaybetmişlerdi[48]– ve Basra'nın kuzeyindeki bataklıklarda çıkan bir başka Arap isyanı. Sokollu kararlı bir şekilde hareket ederek her üç sorunu da çözdü. 1567'de ırmakların içinden düzenlenen bir sefer, bataklıklarda yaşayan Arapların lideri İbn Ulayyan'ın nihayet hakkından geldi. Ama isyan ancak padişahın lidere resmen vali unvanını vermesinden sonra sona erdi; Osmanlılar imparatorluğun uçlarındaki mahallî hanedanların sadakatini sağlamak için sık sık bu tedbire başvururlardı. Yemen'deki isyan ancak üç yılda bastırılabildi. Operasyon, tenkil ordusu kumandanı Lala Mustafa Paşa'nın azli ve yerine Mısır Valisi Koca Sinan Paşa'nın getirilmesiyle başladı. Sinan Paşa karadan ve denizden girişilen bir saldırıyla önce Taiz'i, arkasından Aden'i zaptetti. 1569'da, imamın Sana'daki müstahkem mevkii düştü ve ertesi sene Kavabakan'ın da ele geçirilmesiyle sefer sona erdi. Macaristan'da Sokollu 1568'de Maximilian ile, imparatorun yılda 30.000 dukalık bir haraç ödemesi şartını koyan sekiz yıllık bir barış antlaşması imzaladı.

Belki de Yemen'deki savaş, 1568'de Sokollu'nun Süveyş'i Akdeniz'e bağlayan bir kanal inşasını emretmesine yol açtı. Böyle bir proje hem Akdeniz'den Kızıldeniz'e doğrudan doğruya gemi, asker ve harp malzemesi sevkini, hem de Süveyş'teki tersaneye süratle ikmal yapılmasını mümkün kılacaktı. Bu gerek Yemen'deki savaşta, gerek Portekizlilerle devam etmekte olan çarpışmalarda Osmanlıların işine yarayacaktı. Fakat ne bu plan, ne de 1569'da gündeme gelen benzeri bir proje gerçekleşebildi.[49] İkinci projenin başlıca saiki, Rusların Astrahan'ı işgal etmiş olmalarıydı. Astrahan Volga kıyısında, ırmağın Hazar Denizi'ne döküldüğü noktada bir kenttir. Ruslar Osmanlı topraklarını

48 J. Richard Blackburn, "The collapse of Ottoman authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams*, XIX (1979), 119-76.

49 Don-Volga projesi hakkında bkz. L. Tardy & I. Vasary, "Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandschaftsreise in der Tartarei (1569)", *Acta Orientalia* (Budapeşte) XXVIII (2) (1974), 213-52.

doğrudan tehdit etmemişler, daha ziyade Osmanlı padişahının vasalı olan Kırım hanına bağlılığını kime yönelteceği konusunda alternatif bir odak noktası sunmuşlardır. Sokollu bu yüzden Don ile Volga arasında, iki nehri ayıran en dar noktada, bir kanal açmayı planlamış ve bu sayede Astrahan'a ve Hazar Denizi'ne Karadeniz'den doğrudan bir donanma gönderebileceğini ummuştu. Bu proje ayrıca, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'daki engebeleri aşmaya gerek kalmadan İran'a asker göndermesini de sağlayabilecekti. Ağustos 1569'da Osmanlı-Tatar ordusu Perevolok'ta kamp kurarak işe başladı. Ne var ki, kanalın ancak üçte birini tamamladıklarında, kısalan günler ve artan soğuklar hafriyata engel olmaya başlamıştı. Bu arada, seferin kumandanı Kasım Paşa Astrahan bölgesine akınlar düzenlemiş, ancak şiddetli bir mukavemetle karşılaştığından şehri zaptedememişti. Eylülde Kasım Paşa geri çekilme emrini verdi. Ordusunun neredeyse yarısı bataklık step arazisinde telef oldu. Daha sonra da, Azak kentindeki bir erzak deposunda çıkan yangın sefere ertesi yıl devam etmeyi bile imkânsız kıldı. Vezirler her iki kanal projesini müteakip fetihlerin önündeki coğrafî engellerin üstesinden gelmek için birer çare olarak düşünmüşlerdi. İki projenin de akim kalması üzerine, Osmanlı Devleti askerî faaliyetini eski sınırları içinde sürdürdü.

Onun için, Selim devrinin başlıca seferi daha konvansiyoneldi. 1489'dan beri Kıbrıs bir Venedik kolonisiydi. 1570'te, Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında henüz geçerli olan bir barış antlaşması bulunmasına rağmen, bir Türk donanması adaya saldırdı. Bu taarruz, anlaşıldığına göre, padişahın kişisel arzusuydu ve iki vezirinin, Piyale Paşa ile Lala Mustafa Paşa'nın desteğini kazanmıştı. Bunlardan ilki deniz kuvvetlerine, ikincisi kara kuvvetlerine kumanda edecekti. Venedik, İspanya, Saint Jean Şövalyeleri ve Papa arasında bir ittifak kurulmasından çekinen Sokollu Mehmed Paşa bu savaşa karşı çıkmıştı. 1570'te Lala Mustafa Paşa Lefkoşa'yı fethetti. 1571'de, uzayan bir kuşatmadan sonra, Magosa'yı da aldı. Ne var ki, Sokollu'nun korktuğu başına geldi ve Ekim 1571'de Osmanlı donanması Corinth (Korent) Körfezi'nde İnebahtı açıklarında Mukaddes İttifak gemileriyle karşı-

laştı. Çıkan çarpışmada Hıristiyan müttefikler Osmanlı donanmasının büyük bir kısmını imha ettiler. Osmanlı denizcileri içinde bir tek Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Paşa (daha sonra Kılıç Ali Paşa diye bilinir) iyi savaşarak başarılı oldu ve kalan gemileri İstanbul'a getirebildi. Fakat İnebahtı stratejik sonuçlar doğurmayan bir savaş oldu. Sonbaharda meydana geldiği için müttefik donanma hemen üslerine döndü. 1571-72 kışında, Osmanlı tersaneleri, Sokollu Mehmed Paşa'nın emriyle, 1572'de Uluç Ali'nin kumandasında denize açılan yeni bir donanma inşa ettiler. 1573'te savaş, Kıbrıs'ın Osmanlılara teslimiyle sona erdi.[50] İnebahtı galiplerinin bu seferki bozgununu daha da belirginleştiren gelişme, 1574'te Uluç Ali ve Koca Sinan Paşa'nın kumandası altında ikinci bir deniz seferiyle Tunus'u İspanyolların elinden alınmasıyla, böylece Wahran'ın (Oran) doğusundaki Kuzey Afrika sahilinin büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı.

Tunus'un fethedildiği yıl içinde II. Selim öldü ve oğlu III. Murad (1574-95) tahta çıktı. Murad Selim'in tek erişkin oğlu olduğu için tahtın intikali iç savaşsız gerçekleşti.

Saltanatının ilk yıllarında Murad Sokollu Mehmed Paşa'yı sadrazam olarak alıkoydu. Ne var ki, şehzadeliğinde Manisa valisi olarak edinmiş olduğu maiyetini İstanbul'a getirmişti ve bunlar Sokollu'nun düşmanlarıyla birleşerek sadrazamın otoritesini sarsmaya başlamışlardı. 1579'da, belki de bu adamların teşvikiyle, derviş kılığına girmiş bir arzıhalci Sokollu'yu evinde hançerleyerek öldürdü. Sokollu'nun ölümü Osmanlı dış politikasını barış eğiliminden savaş eğilimine soktu.[51] Şah Tahmasb da 1576'da ölmüş ve ertesi yıl halefi II. İsmail de ölünce, yerine kardeşi Hudâbende geçmişti. Safevilerin diyarındaki bu istikrarsızlık üzerine Özbekleri doğudan İran'a saldırmış ve bu da Osmanlıların batıdan saldırmaları için bir fırsat oluşturmuştu. Safevi propagandacılarının süregelen faaliyetleri ve Osmanlı sınırındaki Kürt beylerinin taraf değiştirmeleri üzerine, padişah Safevilerin Amasya

50 Sir George Hill, *A History of Cyprus*: c. III *The Frankish Period* (Cambridge, 1948), 950-1040.

51 Bekir Kütükoğlu, "Les relations entre l'Empire Ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Turcica*, VI (1975), 128-45.

Antlaşması'nın hükümlerini ihlal ettiklerini ileri sürdü. 1578'de Lala Mustafa Paşa Hazar Denizi'ndeki Şirvan'ı Gürcistan'dan transit geçerek fethetme emrini aldı. Anlaşıldığına göre Sokollu, ister istemez dağlarda ve elverişsiz arazide dövüşüleceğini bildiği için, savaşa karşı çıkmıştı; fakat rakipleri üstün çıkarak sadrazamın 1579'da ölmesi üzerine savaş taraftarlarını iktidara getirmişlerdi.

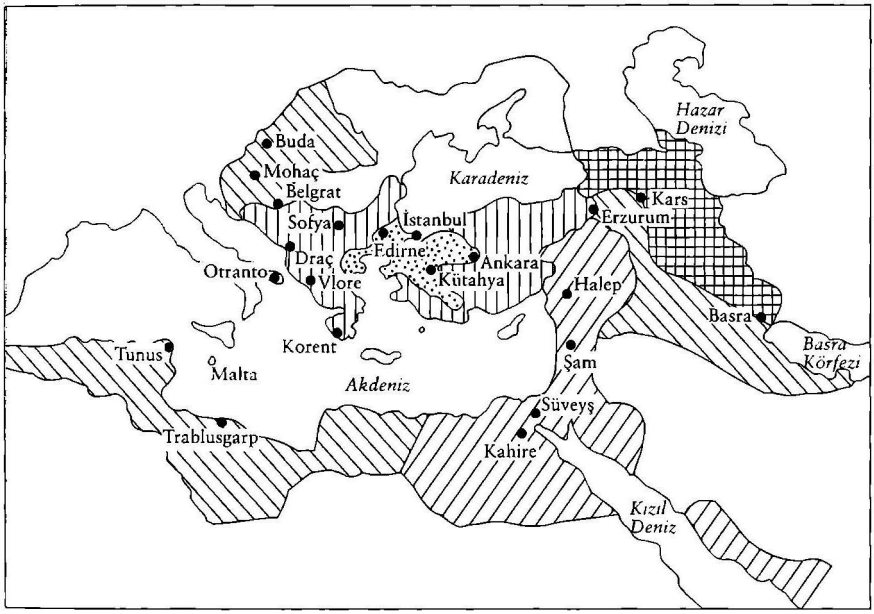
Lala Mustafa Paşa'nın 1578 seferi bir dizi zafer getirdi. Safevi ordusu Çıldır'da yenilince, Mesket Beyi Minuçehr teslim oldu. Ağustosta Lala Mustafa Tiflis'e girdi ve orada da Kalkhetia (Halketi) Beyi Aleksandr Han metbuluğunu tanıdı. Daha sonra doğuya doğru ilerlerken, orduda yiyecek kıtlığı baş gösterdi ve Yeniçeriler eve dönmek için ısrar ettiler.[52] Bunu duyan Tebriz valisi Kür Nehri'nden hücuma geçti, fakat Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Eylül ortasında ikmal sorunu çözülür gibi olunca ordu Ereş'e vardı. Yılın sonuna gelindiğinde, Şirvan'ın öteki şehirleri de ele geçirilmiş ve Lala Mustafa Paşa hem Şirvan'a hem Dağıstan'a valiler atamıştı. Ama Safeviler Kur Nehri'nin güneyinde bir ordu toplamaya başlayınca, Osmanlıların durumunun zayıflığı belli olmaya başladı ve yeni valiler kışı vilâyetlerinde geçirmeye yanaşmadılar. Özdemiroğlu Osman sayıca azalmış bir kuvvetle orada kaldı ve Dağıstanlıların güvenini kazanmak için Şamhal'ın (yerel bir prenslik) kızıyla evlendi. Fakat bütün bunlar Kafkaslıların politikalarına karışmanın tehlikelerini belirginleştirmekten öteye gitmedi. Şamhal'in düşmanı olan Aleksandr Han Safevilere sığındı; Karthli Prensi Simon Han da aynı şeyi yaptı. İşte Lala Mustafa Paşa 1578-79 kışında Erzurum'a doğru zahmetli bir dönüş yolculuğuna çıkarken durum buydu.

1579'da Safeviler karşı saldırıya geçtiler, Derbent ve Tiflis'teki Osmanlı garnizonlarını kuşattılar ve Özdemiroğlu'nu Şamahı'yı terk etmek zorunda bıraktılar. Kuşatmalardan hiçbiri başarıya ulaşmadı. Kırım Hanı, Derbend'in imdadına yetişti ve Dulkadır Beylerbeyi'nin bir ordusu, Gürcü müttefiklerinin takviye kuvvetlerine saldırmalarına

52 Palmira Brummett, "Subordination and its discontents: Ottoman campaign 1578-80", Caesar E. Farah (ed.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (Kirksville, 1993), 101-14.

rağmen, Safevileri Tiflis'ten geri çekilmek zorunda bıraktı. 1580'de Koca Sinan Paşa ordu komutanlığına getirildi ve nisanda Tiflis'teki garnizonu takviye etmek için doğuya hareket etti. Fakat Safevilerle yapılacak barış görüşmelerinin başarılı olacağına inandığından 1581 için planlanan seferden vazgeçti. Bu Osmanlıların Kafkaslar'daki durumunu ciddi şekilde zaafa uğratan bir karar oldu. 1582'de birer Safevî ve Gürcü ordusu Tiflis'i kuşatmaya hazırlandılar ve garnizona para ve erzak taşıyan bir Osmanlı gücünü dağıttılar. Şirvan'da da Safevîler, hazırlıksız oldukları bir sırada, Osmanlı garnizonlarını bunaltmak için sahte barış söylentileri yaydılar ve Dağıstanlılar da bu sırada Osman Paşa'ya cephe aldılar. Paşa yardım istemek için Derbent'teki müstahkem mevkiinden İstanbul'a bir elçi gönderdi. Mayıs 1583'e gelindiğinde, durumu umutsuz gibiydi. Dağıstan Şamhalı, Osmanlı ordusunu imha etmek ve Şirvan'ın Osmanlılar tarafından işgaline son vermek için Gence'nin Safevî valisiyle ittifak etmişti. Bu eyleminin sonucu, Sana Nehri üzerindeki Meşale'de dört günlük bir muharebeden sonra, Osmanlıların Şirvan ve Dağıstan'daki egemenliğini güçlendiren parlak bir Osmanlı zaferi oldu. Muharebeden sonra, Özdemiroğlu Şamahı'yı tahkim etti ve İstanbul'a döndü.

Meşale Savaşı Osmanlılar açısından olayları olumlu yönde değiştiren bir dönüm noktası oldu. 1583'te, Ferhad Paşa adında yeni bir kumandan ordusunu doğuya götürdü, Erivan'ı ele geçirdi, Gürcistan'da yıkılan kaleleri tamir ve yenilerini inşa etti ve Gürcü Prensi Simon Han'ın sadakatini kazandı. Aynı zamanda padişaha bir rapor göndererek askerlerin bitap düştüğünü, tükendiğini ve Osmanlı tebaasının vergi yükünün ağırlığı altında ezildiğini haber verdi. Ancak, ordu Safevileri barış istemek zorunda bırakmadıkça yerinden ayrılmaması cevabını aldı. Devletin amacı, öyle anlaşılıyordu ki, Tebriz'i ele geçirmekti. Bu amacı Özdemiroğlu Osman Paşa 1585'te gerçekleştirdi. Veliaht Hamza Mirza'nın emrindeki bir orduyu Sufiyan'da yendi ve arkasından, Safevi hizipleri arasında çıkan bir nifakı fırsat bilerek, garnizonun etkisiz bir direnişinden sonra, Tebriz'i fethetti. Bir ay içinde Osmanlı kuvvetleri yeni kaleler inşa etmişlerdi.

HARİTA 2. Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi.

Ne var ki, Hamza Mirza garnizonun bir kısmını tuzağa düşürüp dışarı çıkararak yendikten sonra, Osman Paşa tecrit edilmiş bir Osmanlı ileri karakolunda kendisini zor bir durumda buldu. Yenilgi kaçınılmaz gibiydi. Ekim 1585'te Osman Paşa öldü ve garnizonu Diyarıbekir Beylerbeyi Cafer Paşa'nın komutasına bıraktı. Cafer Paşa, on bir ay boyunca, Ferhad Paşa'nın komutasında bir kurtarma kuvveti yetişinceye kadar, şiddetli bir Safevi kuşatmasına karşı direndi ve Tebriz beylerbeyi olarak geçirdiği sekiz yıl içinde Safevilerin şehri yeniden ele geçirme çabalarıra karşı çıktı. Gürcistan'da da Osmanlıların talihi dönmeye başladı. 1587 yazında Ferhad Paşa, Osmanlılara bağlı kalmaktan vazgeçmiş

olan Minuçehr'e karşı ve Minuçehr'in kayınpederi ve eski bir Osmanlı müttefiki olan Simon Han'a karşı bir sefer düzenledi. İkisini de mağlup ettikten sonra, Simon Han'ın başkenti olan Gori garnizonunu işgal etti ve Tiflis'e takviye güçleri götürmek üzere oradan ayrıldı. Tiflis'te Simon Han'ın sadakatini kazandı ve Gürcistan'ı fiilen bir Osmanlı vilâyeti haline getirdi. Ertesi yıl İranda yeni bir şah, I. Abbas, tahta çıktı.

Osmanlılarla savaş Abbas'ın sorunlarından sadece bir tanesiydi. Kendi ülkesinde de bir iç savaş ve bir Özbek istilasıyla karşılaştı. 1589'da Özbekler Herat'ı zaptettiler ve batıda Meşhed'e doğru ilerlediler. Abbas'ın bu savaşla meşgul olmak zorunda kalması, Osmanlılara cephelerini İran'ın batı sınırlarına doğru genişletme fırsatını verdi. 1588'de Ferhad Paşa Azerbaycan'da Gence'yi ele geçirerek Gürcü prenslerinin haraç ödemelerini sağlarken, güneyde, Ciğalazade Yusuf Sinan Paşa Bağdat'tan yola çıkan bir ordunun başına geçerek Nihavend'i aldı. İki cephede savaşmak zorunda kalmış olan Şah Abbas'ın barış istemekten başka çaresi kalmamıştı. Ocak 1590'da bir Safevi elçisi İstanbul'a geldi. Aynı yıl içinde imzalanan bir antlaşma, Osmanlıları o ana kadar Azerbaycan ve Kafkaslar'da ve Batı İran'da Nihavend, Luristan ve Şehrizor'da fethettiği bütün topraklara hâkim olmasını sağladı.

Bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştı.

OSMANLILARIN GAİLELİ DÖNEMİ, 1590-1650

İran ile savaş Osmanlı İmparatorluğu'na geniş topraklar katmış, fakat bu çok pahalıya mal olmuştu. Savaşı muzaffer bir sona ulaştırmak için Kafkaslar'ın ve Azerbaycan'ın çetin arazi şartları içinde on sene savaşmak gerekmişti. Sürekli savaş hali askerler arasında huzursuzluğa ve firarlara yol açmış, hazinenin kaynaklarına getirdiği ağır yük imparatorluğun toplumsal dokusunu zorlamıştı. Asayişsizlik ve eşkıyalık artmış, gelecek onyıllarda daha da büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu, fazla ganimet sağlamış olan bir savaş da değildi ve yeni eyaletlerin getirdiği vergi gelirlerinin garnizonların masraflarını karşılayıp karşılamadığı bile şüpheliydi. Üstelik, kazanılan zaferler sadece Osmanlı askerî üstünlüğünün sonucu değildi. İmparatorluk, başarılarının büyük bir kıs-

HARİTA 3. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, 16-17. yüzyıllar.

mını Safevilerin iç sorunlarına ve İranlıları iki cephede birden çarpışmak zorunda bırakmış olan Özbek istilasına borçluydu.

Osmanlı zaferinin baş mimarı olan Ferhad Paşa bunun farkındaydı. Macaristan'da yeni bir savaş tehdidi ortaya çıkınca, Ferhad Paşa buna karşı çıkanlardan biri oldu. 1590'lı yılların başında Bosna'dan Avusturya sınırının ötesine yönelik akınlar ve Avusturya'nın misillemeleri iki devlet arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş ve savaş ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Tarihçi İbrahim Peçevî, padişahın huzurunda yapılan bir toplantıdan söz eder ve Ferhad Paşa'nın askerlerin İran seferinden sonra çok yorulmuş ve bitâp düşmüş olmalarını öne sürerek, savaş ilanına karşı çıktığını bildirir. Peçevî'ye göre savaşın başlıca savunucusu Sadrazam Koca Sinan Paşa idi ve amacı Ferhad Paşa'nın bir kumandan olarak kazandığı şöhreti gölgede bırakmaktı.

Sinan Paşa dediğini yaptırdı ve 1593'te başkomutan (Serdar-ı Ekrem) olarak Macaristan'a hareket etti. Sefer iyi başladı ve sonbahar başlarında Macaristan'ın batısında Veszprem (Bespiren) ve Paluta (Palota) zaptedildi. Ne var ki, kısa bir süre sonra Osmanlı ordusunun otuz yıl önceki üstünlüğünün artık söz konusu olmadığı anlaşılmıştı. Kasım 1593'te, Avusturyalılar karşı saldırıya geçerek Székesfehérvar'ı (İstalni-Belgrad) kuşattılar ve kaleyi kurtarmak için gönderilen bir Osmanlı kuvvetini bozguna uğrattılar. Kışın yaklaşması üzerine Székesfehérvar'ı bıraktılarsa da, bölgedeki bir dizi küçük istihkâmı ele geçirdiler. Avusturya saldırısı 1594'te de devam etti ve bu arada Novigrad'ı zaptettiler, Tuna Nehri kıyısında Budin'in batısında yer alan Estergon ile kuzeydoğusundaki Hatvan kalelerini kuşattılar ve Hatvan'ın imdadına yetişen bir Osmanlı kuvvetini yine bozguna uğrattılar. Ancak, Sinan Paşa'nın büyük bir kuvvetle savaş bölgesine yaklaşmasından sonra Avusturyalılar çekildiler ve Osmanlı saldırısı sürdü, Osmanlılar önce Tata'yı, arkasından Györ'ü (Yanık) ele geçirdiler. Györ, Buda ile Viyana arasındaki yolun üzerindedir, fakat tarihçi Peçevî, Györ'ün düşmesinin ancak "Tanrı'nın lûtfu sayesinde" mümkün olduğunu yazar. Taşan nehir kalenin çevresindeki hendeği suyla doldurmuş ve Osmanlı askerleri surlara ancak bir köprü üzerinden birer lekol düzeniyle geçebilmişlerdi. Peçevî'ye göre, Avusturyalıların teslim olması için hiçbir sebep yoktu. Bu zafer yine de eski yenilgilerden bazılarını telafi etti.

Ertesi sene felaket getirdi. 1595'te, Avusturya imparatorunun teşvik ve tahriki üzerine Erdel Kralı Stefan Bathory, Habsburglara tâbi olduğunu ilan etti. Aynı zamanda, Eflâk ve Boğdan voyvodaları da isyan ettiler ve böylece yeni bir savaş alanı açarak Osmanlıların, Macaristan'a yiyecek ve savaş malzemesi taşımak için başlıca yolları olan Tuna Nehri üzerindeki kontrollerini tehdit ettiler. Boğdan voyvodası üstüne gönderilen bir Osmanlı kuvvetini yendi ve 1594-95 kışında Eflâk Voyvodası Mihail Tuna'yı geçerek kuzey Bulgaristan'ın bir kısmını talan etti. İsyanı bastırmaya yönelik Osmanlı seferi kötü başladı, Serdar Ferhad Paşa görevinden alındı ve yerine rakibi Koca Sinan Pa-

şa atandı. Sinan Paşa ormanlara, bataklıklara ve Ulahların bütün taciz taktiklerine rağmen Bükreş'e ve arkasından Tirgovişte'ye vardı ve iki mevkii de tahkim etti. Ne var ki, bir müddet sonra, Mihail karşı saldırıya geçti, Tirgovişte'deki garnizonu kılıçtan geçirdi ve Osmanlıları Tuna'ya geri çekilmek zorunda bıraktı. Giurgiu'da (Yergöğü) Mihail nehir üzerindeki köprüyü yıkarak kuzey kıyısında kalmış olan binlerce Osmanlı askerini öldürdü. Bu arada, Macaristan'daki olaylar da aynı derecede kötüydü. Ağustosta Avusturyalılar Estergon'u kuşattılar. Kalenin kumandanı, Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed'in Budin'e kaçması üzerine kale düştü.

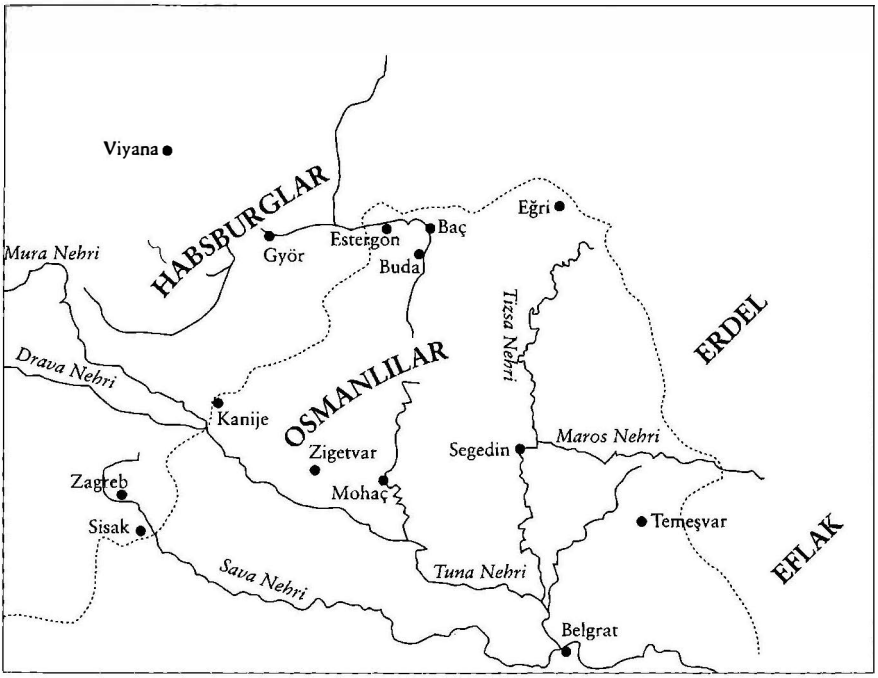
1595'te III. Murad öldü. Oğlu III. Mehmed'in tahta geçişi (1595-1603), savaş alanında ciddi bir bunalım zamanına rastladı ve Sinan Paşa ile daha başkalarının ısrarı üzerine, yeni padişah 1596'da orduyu bizzat Macaristan'a götürdü. Talih kâh Osmanlılara kâh düşmanlarına güldü. Ordu Macaristan'ın kuzeyindeki Eğri üstüne yürürken, Avusturyalılar'ın Hatvan'ı işgal ettikleri haberi geldi. Bu kaybı telafi edercesine, Eğri kuşatması başarılı oldu ve kısa bir süre sonra Osmanlılar beklenmedik bir zafer kazandılar. Eğri'nin düşmesinden hemen sonra, III. Mehmed, Mezö-Keresztes Ovası'nda (Haçova), kaleye yakın bir yerde, büyük bir Avusturya ordusuna rastladı. Üstün Avusturya topçusunun ve kargılı askerlerin arkasında siper alan piyadelerin yaylım ateşi karşısında savaş tam bir arbedeye dönüştü ve Osmanlı süvarisi savaş alanından kaçtı. Çok az direnişe uğrayan Avusturya askerleri merkezî Osmanlı ordugâhına ulaştılar ve geniş çapta bir yağmacılığa giriştiler. Ama tam bu sırada seyisler, deveciler, aşçılar ve sefere refakat etmiş olan diğer saray hizmetkârları "Kâfirler kaçıyor!" diye avaz avaz bağırarak saldırıya geçtiler. Çığlıkları yenik Osmanlı askerlerine cesaret vererek yeniden saldırıya geçmelerini sağladı. Gece olduğunda, Peçevî'nin tahminine göre, 5000 kadar Avusturyalı'yı öldürmüşlerdi. Bu mutlak bir zaferdi. Ama yeni başarılara yol açmadı.

1597'de, Vezir Satırcı Mehmed Paşa Macaristan seferine çıktı. Tek başarısı Tata'yı geri almak oldu. Tuna'nın büyük dirseği kıyısında ve Buda'nın kuzey girişindeki Vac'da mevzilenmiş Avusturya topçusu-

nu yenmek şöyle dursun, oraya yaklaşamadı bile. Aynı yılın içinde, Avusturyalılar yeni bir silah olan barut yükü (sandığı) ile kale kapısını havaya uçurduktan sonra Győr'ü geri aldılar. Bütün bu başarısızlıklarına rağmen, Satırcı Mehmed ordunun başında kaldı. 1598'de, Erdel'e saldırmak ve kralı yola getirmek emrini aldı. Csanad'ı (Çanad) aldı ve arkasından sağanak altında Varad'ı kuşattı. Bu sırada bir Avusturya ordusunun kırk topla Budin'i kuşatmakta olduğu haberini aldı. Bunun üzerine Satırcı Mehmed hemen geri çekildi, ancak kötü hava şartları, taşan nehirler, bataklıklar ordunun Macaristan'ın başkentine varmasını engelledi. Arkasından açlık, hastalık ve isyan başladı ve derken Avusturyalıların Veszprem, Tata ve Paluta'yı kuşattıkları haberi geldi. Neticede Budin'e hiçbir yardım ulaşmadı ve padişahın emri üzerine Satırcı Mehmed'in boynu vuruldu. Fakat korkulan felaket gerçekleşmedi. Budin kuşatmayı atlattı ve 1599'da, Osmanlı ordusu Sadrazam İbrahim Paşa'nın komutasında Tuna kıyısındaki Vac'a yaklaşırken, Avusturyalılar geri çekildiler. Daha başka küçük başarılar da sağlandı. Kuyucu Murad Paşa'nın komutasında bir kuvvet Bobovac'ı (Bobafca) zaptetti ve Papa'da maaşını alamayan bir Fransız garnizonuna para teklif ederek taraf değiştirmelerini sağladı. Böylece kale bir süre Osmanlıların kontrolünde kaldı.[53]

1600 yılında daha büyük başarılar elde edildi ve Budin Beylerbeyi Mehmed Paşa Macaristan'ın güneybatısındaki Kanije'yi aldı. Fakat bu zafer de, Haçova Savaşı gibi, Peçevî'nin değerlendirmesine göre, "Allah'ın bir inayeti" idi. Önce kalede bir barut deposu infilâk etti ve üstün Avusturya topçu ateşi karşısında Yeniçeriler kaçmaya başladılar. Fakat kalenin içinde kalan Avusturyalı askerler bunu bir tuzak zannettiler ve saldırıya geçecek yerde Kanije'yi muhasara altında bırakarak oradan ayrıldılar. Onlar gidince kale teslim oldu. 1601'de, Avusturyalılar karşı saldırıya geçtiler ve önce Székesfehérvar'ı zaptettiler, arkasından da Kanije'yi geri almak için bir ordu gönderdiler. İb-

53 Caroline Finkel, "French mercenaries in the Habsburg-Ottoman war of 1593-1606: the desertion of the Papa garrison", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV (1992), 451-71.

HARİTA 4. Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu sınırı, 1600.

rahim Paşa'nın ölümünden sonra kumandayı ele geçirmiş olan Yemişçi Hasan Paşa Székesfehérvar yolunu kesmek için arazide siper almış olan Avusturyalı askerleri siperlerinden çıkaramadı. Buna rağmen, Kanije, Tiryaki Hasan Paşa'nın komutası altında, kışa kadar süren kuşatmaya direndi ve bu inatçı mukavemet ve şiddetli soğuk karşısında Avusturyalılar ric'at etmek zorunda kaldılar.

Kanije savunmasını izleyen yıl içinde, Yemişçi Hasan Paşa Székesfehérvar'ı yeniden ele geçirirken, Erdel'de, Avusturyalı general Basta'nın kendisine kötü muamele etmesine canı sıkılan bir derebeyi Szekely Mozes krala başkaldırarak Osmanlı paşasından yardım istedi. Bu iki olay Osmanlılar'ın kaderinde bir canlanmanın müjdecisi oldu. Fakat sonradan anlaşıldığına göre, Szekely'nin isyanı felâkete yol açmış-

tı. 1602'de Yemişçi Hasan Paşa, Avusturya'nın Macaristan'ı istilâ etmeye gücü yetmeyeceğini ileri sürerek Erdel'i istila etmeye hazırlandı. Ordunun hareketinden hemen sonra, Avusturya'nın Tuna kıyısında ve Budin'in tam karşısında yer alan Peşte'yi zaptettiği haberi geldi. Yemişçi Hasan geri döndü, fakat Peşte'nin Avusturya'nın eline geçtiğini ve Budin'in kuşatma altında olduğunu gördü. Gözden düşerek İstanbul'a döndü, ancak padişah tarafından himaye edildiği için idam edilmekten kurtuldu. Fakat sonra istifa etmesi üzerine, Yeniçeriler onun tarafını tutarak başkaldırdılar. Ama Yeniçeri Ağası âsileri yatıştırdı ve bir süre sonra da Yemişçi Hasan katledildi.

Macaristan'dan ayrılmadan önce, Yemişçi Hasan Paşa, Lala Mehmed Paşa'yı komutanlığa atamıştı. İlk başarısı kaleyi kuşatan Avusturya kuvvetlerini Budin'den çıkarmak ve böylece Tuna'nın karşı kıyısındaki Peşte'nin yeniden fethini planlamayı sağlamak oldu. Bunu yapabilmesi için şehre nehirden yaklaşmayı engelleyen Csepel Adası'ndan düşmanı çıkarması gerekiyordu. Lala Mehmed Paşa, Avusturyalıları adada yenmek için, mevzilere piyade kuvvetleri yerleştirmenin şart olduğunu anlamış ve planlarını buna göre yapmıştı. Ne var ki, Yeniçeriler emre itaat etmemişler, siper kazmaya yanaşmamışlar ve süvari takviyesi istemişlerdi. Lala Mehmed Paşa isteklerine boyun eğdi ve böylece Haziran 1603'te Avusturyalılar saldıran Türkleri imha ettiler ve Peşte ellerinde kaldı. Fakat bir yıl sonra Osmanlıların durumu düzelmeye başladı.

Bunun sebeplerinden biri Tuna prensliklerinde Avusturya'nın talihinin tersine dönmesydi. Voyvoda Mihail'in 1595'teki isyanı başlangıçta Osmanlı kaynaklarını Macaristan'dan başka yere çekmek suretiyle Avusturya'nın işine yaramıştı. Ancak 1603'e gelindiğinde, Mihail artık sadece Eflak tahtına değil, fakat aynı zamanda Boğdan ve Erdel tahtlarına da göz dikmeğe başladı ve bu tamahkârlık Avusturya menfaatlerinin yararına değil, zararına oldu. Avusturyalı general Basta sorunu Mihail'i öldürtmekle çözdü ve bu hem Osmanlıların hem kendisinin işine yaradı. Sonra 1603'te Erdel'de Stefan Bocskay'ın önderliğinde Avusturya İmparatorluğu'nun hâkimiyetine karşı bir isyan

daha patlak verdi. Osmanlı toparlanmasının bir başka etkeni de Lala Mehmed Paşa'nın askerî meziyetleri ve cesaretiydi. Artık sadrazamlık ile Macaristan'da başkumandanlık görevlerini şahsında toplamıştı. 1604'te Belgrad'dan ayrılarak Macaristan'a geçti ve ordusunun menziline yaklaşması üzerine Avusturyalılar Hatvan ile Peşte'yi terk ettiler ve ardından da bir ablukanın sonucunda Vac'ı teslim ettiler. 1604 sonbaharında, İstanbul'a dönmeden önce, Estergon'u kuşattı, fakat bundan olumlu bir sonuç alamadı. İstanbul'da yeni padişah I. Ahmed'den (1603-17) Stefan Bocskay'ı "Macaristan Kralı" sıfatıyla Erdel tahtına oturtmak için izin aldı. 1605'te cepheye döndü ve bu kez tahkim edilmiş Estergon Kalesi'ni fethetti. Bu, savaşın son büyük çarpışması oldu.

1606'da, iki cephe arasındaki sahipsiz alanda yer alan Zitvatorok'ta, Habsburg ile Osmanlı imparatorlukları arasında toprak düzenlemeleri, padişaha ödenecek haraç ve sınır anlaşmazlıklarının çözümü üzerinde odaklanan barış görüşmeleri başladı. Bazı sorunlarda müzakereciler anlaşamadı ve bunun şöyle garip bir neticesi oldu: Taraflar barış antlaşmasının yer yer ufak değişiklikler içeren iki ayrı versiyonunu imzaladılar. Habsburg delegeleri 1608'de metni onaylamak için İstanbul'a gittiklerinde bunu yapmayı reddettiler, çünkü bazı kısımlarının değiştirilmiş ve imparatorların eşit statüleri hakkındaki hükmün antlaşmadan çıkarılmış olduğunu gördüler. Böylece nihaî metnin imzalanması ancak 1612'de mümkün oldu.[54] Antlaşma yine de işe yaradı. 1660'lara kadar iki taraf arasında çarpışma yaşanmadı ve bu arada sınır ötesi akınları yasaklayan ve sınır ihtilâflarının halli için belirli bir usul getiren hüküm, sabit ve barışçı bir sınır kavramına resmî bir ifade vermiş oldu. Önceki yüzyılların *mini savaşları* (kleinkrieg) nihayet sona ermişti.

On üç yıl sürmüş olan Osmanlı-Avusturya savaşı Osmanlılara Kanije, Eğri ve daha başka kaleler kazandırmış, fakat bu arada bazı arazi kayıplarına yol açmıştı. Savaş, Sinan Paşa'nın "Viyana kralını esir olarak İstanbul'a getireceği" böbürlenmeleriyle başlamış, fakat uz-

54 G. Bayerle, "The compromise at Zsitvatorok", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 5-53.

laşmayla son bulmuştu. Aslında bu savaşlar Avusturyalıların silah ve taktik bakımından artık Osmanlılardan üstün olduklarını göstermişti. Ama öte yandan, savaşı yine de sürdürmüş ve özellikle son iki yılın içinde bir dizi zafer kazanmış olmaları bakımından, Osmanlılar da olağanüstü bir kararlılık ve toparlanma gücü göstermişlerdi.[55] Üstelik, şunu da unutmamak gerekir ki, bu yıllar zarfında Osmanlılar bir değil, tam üç cephede savaşmak zorunda kalmışlardı.

İkinci cephe doğudaydı. 1590'da Şah Abbas Özbek saldırıları karşısında Osmanlılara Horasan'da arazi bırakmıştı. Ama 1598'de Özbeklere karşı bir zafer kazanmış ve hemen akabinde de Herat'ı işgal etmişti. Daha sonra da, bir Kürt beyinin kendisine sığınmış olmasını bir savaş sebebi sayarak 1603'te Tebriz'e girdi. Şehrin Osmanlı garnizonu âsi Kürt'ün peşine düştüğü için yerinde yoktu. Dönüşünde şehrin dışında Şah Abbas'a yenik düştü. Şah Tebriz'den Nahçıvan'a yürüdü. Oradaki garnizonun teslimi üzerine de Erivan'a gitti. Şehrin garnizonu Safevilerin kuşatmasına dokuz ayı aşkın bir süre karşı koydu, ancak hastalık ve açlık yüzünden yardım umudu da kalmayınca, daha fazla dayanamayarak 1604'te teslim oldu. Kalenin kaybı üzerine, Macaristan cephesinin önemine rağmen doğuda yeni bir sefer açmanın zarureti açıkça belli olmaya başladı. Bunun üzerine, 1604 yılının ikinci yarısı içinde Ciğalazade Sinan Paşa ordusuyla ilk önce Şirvan istikametine yürüdü, fakat Aras Nehri'ne ulaştığında askerlerin zoruyla yönünü Tebriz'e çevirdi. Aras'tan güneye doğru yürüyerek kışı Van'da geçirdi. Fakat bu arada şahın kuvvetleri Kars bölgesinde akınlara girişmişler ve Osmanlıların Sıvas'tan gelen bir kurtarma gücünü yenerek Sinan Paşa'yı Van'dan vazgeçmek zorunda bırakmışlardı. 1605'te Sinan Paşa Tebriz'e doğru yoluna devam etti, fakat Safevi kuvvetleri dağlarda peşine düştüler. Şah Abbas Ciğalazade'yi hücumun hangi yönden geleceği hususunda aldatarak Sufiyan'da Osmanlı ordusunu bozguna uğrattı. Bu zaferden sonra, Şah Abbas Azerbaycan'da Gence'yi, Gürcistan'da Tiflis'i ele geçirdi ve Şirvan'ı kuşatma

55 Bu savaşta Osmanlı ordularının örgütlenmesi ve ikmali konusunda bkz. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary* (Viyana, 1988).

altına aldı. Şirvan'ın, yedi ay sonra, 1606'da düşmesi üzerine, Şah Abbas Osmanlıların 1578-90 savaşında kazandığı bütün toprakları geri almış oldu.

Osmanlıların savaşmak zorunda kaldıkları üçüncü cephe Anadolu'daydı.[56] Huzursuzluk bütün 16. yüzyıl boyunca bölgeyi tâciz etmişti, fakat 1596'da çok büyük ölçüde bir isyan patlak verdi ve padişahın hâkimiyetini ciddi şekilde tehdit etti. Bu Osmanlı tarihçilerinin doğrudan doğruya Haçova Meydan Muharebesi'ne bağladıkları bir olaydı. 1596'da, hemen muharebeden sonra, Sadrazam Ciğalazade Sinan Paşa muharebe meydanından kaçmış olan tımar sahibi sipahilerin mal ve mülklerini ellerinden almıştı. Rızklarından olan sipahiler, isyanın ilk büyük liderine, kendi de eskiden bir vali vekili olan Kara Yazıcı'ya katılmışlardı. Sultan, Karaman beylerbeyine isyancılara saldırması için emir verdiğinde, o da Urfa'ya çekilen Kara Yazıcı'ya iltihak etti. Burada iki aylık bir kuşatmaya direndi. Devlet bunun üzerine uzlaşma yoluna gitti ve Kara Yazıcı'yı önce Amasya, arkasından da Çorum sancakbeyliğine getirdi. Fakat Yazıcı sancakbeyi olarak Anadolu'yu yağmalamaya devam etti ve padişahın yeni bir sefer açmasına meydan verdi. 1601'de, Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa sonunda isyancıları Elbistan'da bozguna uğrattı. 1602'de Kara Yazıcı öldü.

Fakat bu isyanın sonu olmadı. Celâli İsyanları diye bilinen hareketin başına Kara Yazıcı'nın kardeşi Deli Hasan geçti ve Mayıs 1602'de Tokat'ı kuşatarak Sokollu'nun oğlu Hasan Paşa'yı öldürdü. Ağustosta bir başka Osmanlı kuvvetini yendi ve Ankara'yı kuşatarak sakinlerinden çok büyük haraç aldı. Ondan sonra batıya hareket etti ve Kütahya'da bir Osmanlı kuvvetini daha kuşattı. Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın buna cevabı âsi lidere yine bir valilik vermek ve bu sefer Bosna'ya tayin etmek oldu. Bu Anadolu'daki sorunu çözdü, çünkü âsiler de arkasından önce Bosna'ya, sonra da Macaristan cephesine gittiler. İçlerinden 2000'i 1603'te Tuna Nehri'ndeki Csepel Adası'na yöneltilen kanlı saldırıda telef oldular. 1606'da Macaristan'daki ser-

56 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020 / 1591-1611* (Berlin, 1983).

dar-ı ekrem, Deli Hasan'ın idamını emretti. Ne var ki, Deli Hasan'ın ve adamlarının ortadan kalkması Anadolu'daki huzursuzluklara son vermedi, çünkü yeni ortaya çıkan isyancı çeteler bir araya gelerek kasaba ve köylere saldırdılar, haraç aldılar ve çiftliklerden ve köylerden insanların akın akın İstanbul'a ve öteki büyük şehirlere kaçmasına yol açtılar (büyük kaçgun). Bir yandan da kötü hava şartları halkın durumunu büsbütün zorlaştırdı.

Devletin isyanı bastırma çabaları sonuçsuz kaldı. 1605'te doğuya doğru yola çıkan Ciğalazade Safevilere hücum etmeden önce Celalilerin hakkından gelmesi için emir aldı. Fakat bunu yapamadı ve aynı yıl içinde âsi Tavil (Uzun) Halil Bolvadin'de eski bir Halep valisini yendi ve Sultan Ahmed'in bizzat bir sefer düzenlemeye karar vermesine sebep oldu. Bu plan da fiyasko ile sonuçlandı. Padişah Kasım 1605'te Bursa'ya gitti. Tavil Halil geri çekildi ve padişah İstanbul'a döndü. Ayaklanmayı bastıramayınca, I. Ahmed Tavil Halil'e Bağdat valiliğini teklif etti ve böylece Tavil Halil Anadolu'dan ayrıldı. Fakat onun Bağdat'ta mevcudiyeti Irak'ta kararsızlık yaratmakla kaldı; oysa Batı Anadolu'da yeni bir isim, Kalenderoğlu Mehmed geçmişti isyancıların başına. Devletin 1606'da düzenlediği bir sefer tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak bu seferin hedefinin Kalenderoğlu mu yoksa Şah Abbas mı olduğu pek belli değildi. Her halükârda, ücretlerini alamayan askerler başkaldırınca birlik geri döndü. 1607'ye gelindiğinde, Asya'daki Osmanlı gücünün topyekûn çökmesine ramak kalmıştı. Ocakta, Kalenderoğlu Nif (bugün İzmir'e bağlı Kemalpaşa) yakınlarında bir Osmanlı kuvvetini yendi ve böylece başka Celalî liderlerinin müfrezeleriyle kendisine katılmalarını sağladı. Yaz gelince Ankara'yı kuşattı. Gönderilen bir takviye kuvveti Kalenderoğlu'yu Ankara'dan uzaklaştırdı, fakat çok geçmeden kendi Ladik'te yenildi. Üsküdar'ı işgal edeceğini ilan ederek payitahtta telaş ve heyecan yaratan Kalenderoğlu Bursa'ya yürüdü. 1607'de şehri işgal etti ve sadece kaleyi Osmanlılara bıraktı. Adana ve Tarsus geçitleri ise Çemşid adında bir âsinin eline geçmişti. Fakat en tehlikeli olanı, Ali Canbulad'ın Suriye'de çıkardığı isyandı.

Canbulad ailesinin üyeleri 1571'den beri Kilis'in irsî beyleri olarak hizmet etmişlerdi. 1603'te ailenin üyelerinden biri olan Hüseyin Canbulad silah gücüyle kendisini Halep valisi ilan etmişti. İki yıl sonra, Ciğalazade Sinan Paşa İran seferine katılmasını emrettiği zaman, Canbulad Halep'te kaldı. İntikam için Ciğalazade Canbulad'ı idam ettirdi. Bu, oğlu Ali'nin isyan etmesine yol açtı. Ali'yi saf dışı bırakmak için devletin uyguladığı taktik rakip bir emiri, Lübnanlı Yusuf bin Seyf'i, Şam valiliğine atamak ve Ali'nin isyanını bastırmakla görevlendirmek oldu. Ali Canbulad benzer bir taktikle mukabele ederek Fahreddin adında birisiyle ve Suriye ile Lübnan'da başka beylerle anlaştı ve önce Yusuf'u bertaraf ettikten sonra, Suriye ile Lübnan'ı aralarında paylaştı. Mayıs 1606'da padişahtan bir vezirlik ve ayrıca Halep çevresinde geniş ve stratejik bakımdan hayatî önemi haiz bir alana kendi memurlarını atamak hakkını istedi. Öte yandan, Kalenderoğlu ve Anadolu'da isyan etmiş olan başka liderlerle ve kendisine sıcak bakan Osmanlı yöneticilerle ittifak etmeye çalıştı. Ali'nin hedeflerinin kendisini bağımsız bir hükümdar ilan etmek olduğu anlaşıldı.

Ali'nin hedeflerine ulaşmasını engelleyen, 1606'da sadrazamlığa getirilen Kuyucu Murad Paşa oldu. Daha önceki gelişigüzel seferlerinden farklı olarak, Kuyucu Murad bu seferini büyük bir dikkatle planladı ve Temmuz 1607'de nihayet Üsküdar'dan ayrıldı. Sefer esnasında Kalenderoğlu'nu etkisiz kılmak için, onu Ankara valisi yaptı. Şehir sakinleri kendisini kabul etmeyince, Kalenderoğlu kaleyi kuşattı. Bunun üzerine Kuyucu Murad Toroslar'ı aşarak Adana'yı ele geçirdi ve bu arada isyancı valinin adamlarından beş yüzünü idam etti. Adana'dan, en beklenmedik yolu seçerek, Halep'e yaklaştı ve Ekim 1607'de Ali Canbulad'ın kuvvetlerini dağıtarak yandaşlarının hepsini öldürdü. Kasımda Halep'e girerek Canbulad ailesi üyelerinin çoğunu idam ettirdi ve kış geldiğinde Ali'nin Suriyeli ve Lübnanlı müttefiklerini itaat altına aldı. Ali Canbulad'ın kendisi batıya kaçtı ve Bursa'da Celali Kalenderoğlu ile temasa geçti, fakat onunla anlaşamayınca padişahın affını kabul ederek Temeşvar genel valiliğine tayin edildi. Ahalinin kendisini reddetmesi üzerine de 1610'da Kuyucu Murad'ın emriyle idam edildi.

Ali Canbulad'ın yenilgisine rağmen, Anadolu'nun büyükçe bir kısmı hâlâ isyancıların kontrolünde kalmıştı. Kalenderoğlu Ocak 1608'de Nakkaş Hasan Paşa'nın kumandasındaki bir kuvveti Mihalıç (Karacabey) yakınlarında bozguna uğrattı ve yazın Halep'te bulunan Kuyucu Murad'a hazineyi götüren başka bir orduya geçit vermedi. Kuyucu Murad bu arada yeni bir sefer hazırlamak için epey zorlandı ve ciddi sorunlarla karşılaştı. Kalenderoğlu nakit ikmalini bloke etmişti. Şiddetli bir kış ve geç gelen bir bahardan sonra, kırsal kesim fakirleşmiş ve Anadolu'dan beklediği askerlerin tamamı orduya katılamamıştı. Mısır'dan beklenen ikmaller de geç geliyordu. Fakat Kuyucu Murad bu arada daha önemsiz bazı Celalîleri, kendilerine valilikler teklif ederek Kalenderoğlu'ndan ayırmayı becermişti. Nihayet, Ağustos 1608'de Kalenderoğlu ile karşılaştı ve onu Malatya'nın batısında yendi. Elebaşı ve adamları İran'a kaçarken, Kuyucu Murad, padişahın çarpışma sahasında kalması yolundaki emrini dinlemeyerek İstanbul'a döndü. 1609'da ordu Üsküdar'da toplandı, fakat Kuyucu Murad harekete geçmedi. Sefere çıkmak yerine, Zülfikâr adında eski bir Celalîyi, Kalenderoğlu ile savaşırken bizzat İçel valiliğine getirmiş olduğu âsi Musli Çavuş'a saldırmaya gönderdi. Zülfikâr'ın yokluğunda Yusuf Paşa adında başka bir isyancı yandaşlarıyla birlikte teslim olup af diledi. Kuyucu Murad bunu kabul etti, fakat Zülfikâr Musli Çavuş'un yenildiği haberiyle dönünce, Yusuf Paşa'yı çadırında öldürttü. Yusuf Paşa'nın ölümü üzerine Kuyucu Murad ordusunu terhis etti. Ama buna rağmen, Anadolu'daki âsilere karşı daha küçük çapta operasyonlar 1610 yılında da devam etti.

Celalî isyanının bastırılmasından sonra, Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'yı iki uğraş bekliyordu. Bunlardan birincisi, Avusturya savaşından ve Celalî isyanlarının Anadolu'da yol açtığı tahribattan sonra bozulan Osmanlı malî ve mahallî yönetimini yeniden düzene sokmaktı. Bunun neticesi Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Ayni (Ayn-ı) Ali Efendi'nin bir muhtırası oldu. Ünlü tarihçi ve bilgin arşivlerdeki tahrir çalışmalarına dayanan kapsamlı bir malî, mahallî idare ve askerî organizasyon incelemesi sayılabilecek olan *Kavânin-i Âl-i Osman der Hu-*

Celali isyanlarını kanlı bir biçimde bastıran Kuyucu Murad Paşa'nın gaddarlığı yıllarca anıldı. Resimde bir Batılı ressamın tasviriyle "kazığa oturtulanlar" ve "derisi yüzülenler". (Kaynak: Paul Rycaut, *Histoire der loaste Türkische Keizers*, Amsterdam, 1684)

lâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân adlı eserini Kuyucu Murad Paşa'ya sundu. Öte yandan, padişah âsilere karşı zaferinin kalıcı bir anıtla tescil edilmesini istedi ve İstanbul'da, ismini taşıyan ve ülke dışında "Mavi Cami" diye bilinen Sultan Ahmed Camii'nin inşasını emretti. Ama aslına bakılacak olursa, Anadolu'da kırsal hayat ve kırsal nüfus çabuk toparlanamadı. Kuyucu Murad Paşa'nın seferlerinin üzerinden otuz küsur sene geçtikten sonra yapılan malî araştırmalar ve incelemeler nüfusun hâlâ 16. yüzyıldaki seviyesine ulaşamadığını göstermiştir.

Kuyucu Murad'ın ikinci ilgi odağı İran ile savaşı yenilemek oldu. Fakat açtığı seferden tam bir sonuç alamadı. 1611'de Diyarbekir'de öldü ve ertesi yıl sadrazam olarak yerine geçen Nasuh Paşa, Şah

Abbas ile bir barış antlaşması imzaladı. Bu sadece dört yıl sürdü. 1615'te, şahın ödemekle mükellef olduğu yıllık ipek haracının padişahın eline geçmediğini bahane eden Sadrazam Öküz Mehmed Paşa savaşı yeniledi ve başarısız bir şekilde Revan'ı (Erivan) kuşattı.

Bu arada batıda barış hüküm sürmüştür. Tek çatışma, Osmanlı donanmasının yıllık doğu Akdeniz turu sırasında denizde, Osmanlılarla Saint Jean şövalyelerinin ve Toskana dukasının himayesi altındaki korsanlar arasında meydana gelmiştir. Âsilerin liderleri Ali Canbulad ve Fahreddin de bu korsanlarla irtibat kurmuşlardı. Fakat bunlardan daha tehlikeli olan Don ve Dinyeper kıyılarında üslenmiş olan Kazakların Karadeniz kıyısındaki Osmanlı yerleşim merkezlerine yaptığı saldırılardı. Bunlar 17. yüzyıl ilerledikçe daha ziyade şiddet ve yoğunluk kazandı ve 1614'te bu akınlar Sinop'u hedef aldı. Ertesi yıl bir Osmanlı karşı saldırısı başarısızlığa uğradı: Sığ tekneler kullanan Kazakları takip eden Kaptan-ı Derya Ciğalazade Mahmud'un kadırgaları karaya oturdu. 1623'te Kazaklar İstanbul Boğazı sahilinde Yeniköy'e saldırdılar. Hatta, 1637 ile 1641 arasında geçen dört yıl içinde Don Nehri'nin ağzında ve Azak Denizi'nin 7 km doğusunda yer alan Azak şehrini bile işgal ettiler. Osmanlılar bu yüzden Dniepr Nehri üzerinde benzer bir stratejik mevki işgal eden Özi Kalesi'ni yeniden tahkim etmek zorunda kaldılar. Yarım yüzyıl boyunca, Kazaklarla savaş bir dizi deniz harekâtını gerektirdi, bu süreç içinde Kazakların düz karinalı teknelerine karşı yeni stratejiler geliştirildi ve Karadeniz kıyılarında hep teyakkuz durumunda kalındı. Kazaklarla bu çatışmalar 1645'e kadar Osmanlı deniz güçlerinin başlıca çatışmalarını teşkil etti.

Avusturya savaşının sona ermesi ve Celalî isyanının bastırılması Osmanlı karşılaştıkların zorlukların sonu olmadı. 1617'de I. Ahmed ölünce hanedan içinde çıkan bunalım hızla tırmanmaya başladı. Ahmed'in oğulları henüz reşit olmadıklarından, saray içindeki bir hizip kardeşi Mustafa'nın I. Mustafa adı altında tahta çıkmasını sağladı (1617-1618, 1622-1623). Fakat bu şehzade zihin özürlüydü ve Mustafa'nın padişah yapılmasına itiraz etmiş olan hizip, Tebriz'i yeniden elde etmek üzere sefere çıkmış olan sadrazamın yokluğundan yararla-

narak, Mustafa'nın tahttan indirilmesini ve yerine Ahmed'in en büyük oğlu Osman'ın 1618'de tahta çıkmasını sağladı.

Osman'ın saltanatının ilk yılında İran'la bir barış anlaşmasının imzalandı. Bu Gürcistan sınırını tespit etti ve Irak'taki Osmanlı-Safevi sınırında Şah Abbas'ın lehine ufak tefek değişiklikler yapıldı. Buna karşılık, Lehistan ile ilişkilerde büyük bir kriz yaşandı.[57] Lehistan topraklarından Osmanlı İmparatorluğu hudutlarına yönelik Kazak akınları ve Lehistan içine Tatar akınları iki devlet arasında gerginliğe yol açmıştı. Boğdan da Kazaklar için bir sığınak sağlamıştı ve burada meydana gelen olaylar savaşa yol açmıştı. Gaspar Gratiani Boğdan voyvodası olunca, Erdel Kralı Bethlen Gabor'dan gelen mektupları ele geçirmiş ve Lehistan Kralı Sigismund'a göstermişti. Padişah Gratiani'yi azledince, voyvoda isyan ederek Lehistan'a sığınmıştı. Osmanlıların buna cevabı anî oldu. Ağustos 1620'de Özi valisi İskender Paşa kuvvetlerini topladı ve eylülde birleşik Lehistan ve Boğdan ordularını Yaş'ta bozguna uğrattı. Bunun ardından Lehistan ikinci bir yenilgiye uğradı. Kral Sigismund barış istedi, ama padişah Yeniçerilerin itirazlarına rağmen savaşa devam etmeye karar verdi ve Lehistan elçisinin İstanbul'a girmesine izin vermedi. Mayıs 1621'de Osman payitahttan ayrılarak ağustos sonunda Dinyester kıyısındaki Hotin'e vardı. Ekim sonuna gelindiğinde, kaleye bütün saldırılar başarısız kaldı ve Osman kışı savaş alanında geçirmekte ısrar etmesine rağmen, ordusunda çıkan isyan yüzünden Kral Sigismund'un teklif ettiği şartları kabul etmek zorunda kaldı. Kasım başında Osmanlı ordusu hiçbir şey elde edemeden Hotin'den ayrıldı.

Osman'ın ikinci kararı hayatına mal olacaktı. Padişahın hedefi, anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'na eski debdebesini kazandırmak, bunun için de kurumlarını ıslah etmek ve Şah Abbas'ın üstünlüğüne son vererek durumu Osmanlıların lehine çevirmekti. Planının öğelerinden biri Yeniçeri Ocağı'nı lâğvetmekti. Hiç değilse Yeniçeriler öyle sanmışlardı. 1622'de, padişah hacca gitmek bahanesiyle Bo-

57 Dariusz Kolodziejcyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations* (Leiden, 2000), 129-35.

ğaz'ı geçince, Yeniçeriler, gerçek amacının Suriye'de bir ordu toplayıp kendi ocaklarını yok etmek olduğunu zannederek isyan ettiler. Yeniçerilerin baskısı altında Osman saraya döndü, fakat kendisini yanlış yönlendirmekle suçladıkları altı kişinin idamı için ferman çıkarmayı reddetti. Bunun üzerine Yeniçeriler büyük bir isyan çıkararak Osman'ı tahttan indirip katlettiler ve Mustafa'yı yeniden tahta çıkardılar.

Bir padişah katli ve aklî dengesi bozuk bir başkasına taç giydirilmesi siyasî istikrarı iyiden iyiye sarstı. Bizzat Yeniçeriler, günahlarının kefaretini ödemek için, kısa iktidar döneminde padişahın katline göz yummuş olan Sadrazam Davud Paşa'nın idamını istediler. O ve Yeniçeri Ağası hayatlarını kaybettiler; fakat bu olay Gürcü Mehmed Paşa ile Arnavut "Mere" veya "Merre" Hüseyin Paşa arasında sadrazamlık için amansız bir rekabete yol açtı. Taşrada da büyük bir huzursuzluk baş gösterdi. Doğu Anadolu'da, Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa, Osman'ın kanını yerde bırakmamak bahanesiyle isyan etti ve sırasıyla Şebinkarahisar, Sivas, Ankara ve Bursa'yı ele geçirdi. Lübnan'da Yusuf ibn Seyf bağımsızlığını ilan etti ve Irak'ta Şah Abbas Bağdat'ı zaptetti.[58] 1622'de, Bekir Subaşı şehirde iktidarı ele geçirip Diyarbekir valisi Hafız Ahmed Paşa'nın kumandası altında üzerine gönderilen bir kuvveti yenince Abaza Mehmed Paşa fırsatı yakalamıştı, ama bundan istifade edemedi. Çünkü yaklaşmakta olan bir başka Osmanlı ordusundan çekinerek Bağdat'ın anahtarlarını Şah Abbas'a gönderdi. Aynı yıl içinde Kazaklar Yeniköy'e hücum ettiler.

İmparatorluğun parçalanmasına engel olmak için ilk atılacak adım Sultan Mustafa'yı ortadan kaldırmaktı. 1623'te bir grup ulema Mustafa'yı tahttan indirmek kararını alınca, bir heyet saraya giderek Valide Sultan'la (Mustafa'nın annesi) pazarlığa girişti. Neticede Mustafa hal' edildi, fakat hayatı esirgendi.

Halefi IV. Murad (1623-1640) I. Ahmed'in oniki yaşındaki oğluydu. Murad –daha doğrusu onun küçüklüğü sırasında İmparatorluğun fiilî hâkimi olan annesi Kösem Sultan– bir dizi siyasî sorunla kar-

58 Elke Niewöhner-Eberhard, "Machtpolitische Aspekte".

şı karşıya kaldı. Bunların başında Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı ve İran savaşı geliyordu. Padişah, Yeniçerilerin ve diğer paralı askerlerin sadakatini padişah, İç ve Dış Hazineler için büyük harcamalara mal olan cülûsiyelerle sağladı. Aynı zamanda, sadrazamın kendi adayı olduğunu göstermek için Kemankeş Ali Paşa'yı, sözde Bağdat'ın kaybını saraya geç haber verdiği için idam ettirdi. 1624'te Ali Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilen Çerkes Mehmed Paşa, Erzurum'un isyan eden valisini yenmek ve ondan sonra Bağdat'a gitmek emriyle İstanbul'dan ayrıldı. Abaza Mehmed Paşa Kayseri yakınlarında yenik düşerek Erzurum'a çekildi. Fakat bu arada ayrı bir Osmanlı ordusu Kerkük'te toplanan İranlı askerlere karşı bir zafer kazandı. Ne var ki, hem Erzurum hem Bağdat düşman elinde kaldı.

1626'da, Mehmed Paşa'dan sonra sadrazam olan Hafız Ahmed Paşa Bağdat'ı aylarca süren bir kuşatma altına aldı. Kentin etrafında birçok çarpışmadan ve haziranda uğradığı büyükçe bir yenilgiden sonra, bir Yeniçeri ayaklanması Hafız Ahmed Paşa'yı çekilmek zorunda bıraktı. Doğu Anadolu ve Kafkaslar'daki savaş da pek başarılı gidiyor sayılamazdı. Hâlâ resmen bir Osmanlı valisi olan Abaza Mehmed Paşa, Ahıska'yı kuşatan Safevi ordusunun üzerine yürümesi için aldığı bir emre uymadı. Aksine, Erzurum bölgesinde üslenmiş Osmanlı kuvvetlerine saldırdı ve onları yenerek kaledeki Yeniçerileri öldürdü. Ancak 1628'e gelindiğinde, Sadrazam Hüsrev Paşa'nın komutasında tam teşkilatlı bir ordu Abaza Mehmed Paşa'yı Erzurum'da kıstırıp yenebildi. Kuşatmaya dayanamayacağını anlayan Abaza teslim oldu ve aman diledi. Padişah hiç de mutadı olmayan şekilde kendisini affetti ve Anadolu âsilerini yatıştırmanın geleneksel yöntemini kullanarak kendisini Bosna beylerbeyi yaptı.

Abaza Mehmed Paşa'nın yenilmesi, Zitvatorok Antlaşması'nın 1629'da yenilenmesi ve Avusturya'nın Otuz Yıl Savaşlarıyla uğraşmakta oluşu padişahı bütün güçlerini İran'a karşı kullanmakta serbest bıraktı. Sadrazamın seferi ilk evrelerinde oldukça başarılı geçti. Osmanlı kuvvetleri Bağdat yakınlarındaki çatışmalarda İranlıları yendiler, daha sonra, 1630'da, sadrazam Mihriban'da bir Safevi ordusunu bozguna

uğrattı ve ordu geri çekilirken Hemedan ve Darguzin'i aldıktan sonra Erdebil ve Kazvin'e doğru yürüdü. Ama buraya vardığında padişahtan, her şeyden önce Bağdat'ın geri alınmasını istediğine dair bir haber aldı ve bunun üzerine hemen geri dönerek şehri kuşattı. Kasım 1630'da girişilen genel taarruz başarısızlığa uğrayınca, Hüsrev Paşa kuşatmayı kaldırdı ve Musul'a döndü. Böylece Şah Abbas'ın halefi Şah Safi'nin Osmanlıların kazandıkları toprakları geri almasına fırsat vermiş oldu.

Bağdat'ı fethedemediği için Hüsrev Paşa'yı görevinden alan padişah, yerine Hafız Ahmed Paşa'yı getirdi. Anlaşıldığına göre Hüsrev Paşa, Yeniçeriler ve Saray muhafızları olan Altı Bölük Sipahileri tarafından çok tutulan ve sevilen bir insandı. Görevine son verilince, şiddetli bir isyan patlak verdi ve İstanbul'u aşarak bütün Anadolu sipahilerine yayıldı. Vezir Receb Paşa'nın tahrikiyle bu insanlar Şubat 1632'de saraya gelerek sadrazamın, şeyhülislâmın ve Sultan Murad'ın en yakın çalışma arkadaşlarından birçoğunun başını istediler. İsyancıları yatıştırmak için, padişah, öldürüleceğini bile bile, Hafız Ahmed Paşa'yı onlara teslim etti, şeyhülislâmı değiştirdi ve Receb Paşa'yı Sadrazam tayin etti. Aynı zamanda, eski sadrazam Hüsrev Paşa'yı Tokat'ta idam ettirdi. Ölümü âsilerin gözdelerinden birini tasfiye etti, ama kesik başının İstanbul'a getirilişi durumu alevlendirdi. Martta âsiler daha çok kişinin idamını istemeye başladılar ve ayrıca sultan için daha tehlikeli olacak bir şekilde, Şehzade Bayezid, Süleyman, Kasım ve İbrahim'in kafes hayatı yaşamak üzere saraya hapsedilmelerini istediler. İdamlar konusunda, padişah âsilerin isteklerini kabul etti. Şehzadelerin durumu konusunda ise Receb Paşa ve yeni şeyhülislâm onlara kefil oldular. Bu noktada âsiler padişahı tahttan indirmeyi düşündüler. Ne var ki, askerlerden bazıları ve bu arada Yeniçeri Ağası padişaha sadık kaldılar ve Ağa, Receb Paşa ve Canbuladoğlu Mustafa Paşa'nın isyanı kışkırtma konusundaki rolünü padişaha bizzat haber verdi. Murad özellikle Receb Paşa'dan şüphelenmişti ve kendisini saraya çağırarak boğdurdu. Yerine Tabanı Yassı Mehmed Paşa'yı getirdi.

Ama sipahiler, Murad'ın, ücretlerinin bir kısmını kestiğini duyduklarında, isyan yeniden alevlendi. Bu sefer padişah isteklerine bo-

yun eğmedi, önderlerini gruplar halinde saraya davet etti ve hepsine bağlılık yemini ettirdi. Arkasından karşı saldırıya geçti ve gerek İstanbul'da gerek taşrada yakalanan tekmil âsilerin derhal idamını ve nizamî ücretleri dışındaki bütün ödemelerin durdurulmasını emretti.

İsyanın bastırılması Murad'ın tahtını kurtardı, ama sıkıntılarına son vermedi. Anadolu'daki eşkıyanın ve Lübnan'da Fahreddin'in ayaklanmasının bastırılması için, Küçük Ahmed Paşa'nın komutasında yeni bir sefer gerekliydi. Sonra, 1633'te, çıkan bir yangın İstanbul'un büyük bir kısmını yakıp yıktı. Birbiri ardından gelen bu felâketler padişahı derinden etkilemiş ve maiyetinde bulunanların hepsinden kuşkulanmaya itmişti. 1633'te danışmanı Koçi Bey'i sürgüne gönderdi ve ertesi sene, annesinin tavsiyesi üzerine, Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi'yi Florya'da idam ettirdi. 1635'te Şehzade Süleyman'ı, 1638'de Şehzade Kasım ve Şehzade Bayezid'i de öldürttü. Padişah böylece, yerine geçecek erkek çocuğu kalmadığı için, hanedan içinde bir veraset buhranına yol açmıştı. Bu sık ve çoğu zaman keyfî idamlara ek olarak, 1633'te de, güçlü bir köktendinci Müslüman grubunun teşvikiyle,[59] kesin bir kahve ve tütün yasağı getirdi. Bu süre içinde tütün içmenin cezası ölümdü.

Murad'ın sert ve şiddetli tedbirleri yine de imparatorluk içinde huzur ve asayişin yeniden sağlanmasına ve atalarının kaybolmaya yüz tutan askerî itibarının hiç değilse bir ölçüde yeniden kazanılmasına katkıda bulunmuştur. 1632'de Şah Safi Gürcistan'ı işgal etti ve arkasından da Van'ı kuşattı. Ertesi yıl Sadrazam Mehmed Paşa'nın kumandasında bir kuvvet Üsküdar'da toplandı ve Diyarbakır'a kadar yürüdü. Ama eylül ayına gelindiğinde, İranlılar muhasarayı kaldırmışlardı ve bu sırada Lehistan'la savaş çıkması üzerine ordu geri çağrıldı. Lehistan'ın içine Tatar akınlarının ve Osmanlı topraklarına Kazak saldırılarının sürmesi gerginliği arttırdı ve 1633'te Dinyester Nehri üzerinde çarpışmalara ve Abaza Mehmed Paşa'nın yönettiği yeni bir Osmanlı seferine yol açtı. Mehmed Paşa'nın Kamenets'e (Kama-

59 Madeline C. Zilfi, "The Kadizadelis: discordan trevivalism in seventeenth-century İstanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 45 (1986), 251-69.

niçe) ve Kazak istihkâmlarına taarruzları yetersiz kaldı ve barış görüşmeleri başladı. Bunlar da sonuç vermeyince, Sultan Murad Murtaza Paşa'yı savaş veya barış yapmak konusunda tam yetkiyle donatarak Lehistan üzerine bir sefer düzenlemekle görevlendirdi. Murtaza Paşa 1634'te Edirne'den ayrıldı ve Lehistan'la bir barış antlaşmasının metnini hazırladı. Buna göre, Osmanlılar Tatar kabilelerini Belgorod bozkırlarından çıkaracak ve Lehler de Kazakları zapt ü rapt altına alacaklardı. İmzalanan barış Murad'ın İran'a sefer düzenlemesine imkân sağladı.

Padişah 1635'te Uzun Piyale Paşa'yı Kazaklara karşı bir deniz seferine çıkarırken, kendisi bizzat bir ordunun başına geçerek Üsküdar'dan ayrıldı. Temmuz sonlarına doğru Revan'a ulaşmış ve bir hafta içinde Safevî kumandanı teslim olarak Osmanlı padişahına bağlı olduğunu bildirmişti. Şehrin düşmesi üzerine Murad, Kenan Paşa'yı Ahıska'yı almaya gönderdi ve ordunun ana bölümü Tebriz'e hareket etti. Fakat burada padişah hastalandı ve Van'a döndü. Safevi ordusu arkasından gitmiş, ama saldırıya geçmemişti. Padişah İstanbul'a dönerken, İzmit'te ordusuna katılan Kenan Paşa'dan Ahıska'nın zaptedildiği haberini aldı.

Görünürde sefer şimdilik iyi gitmişti, ama Nisan 1636'da Şah Safi Revan'ı geri aldı ve kısa bir süre sonra Küçük Ahmed Paşa'yı Mihriban yakınlarında yendi ve öldürdü. Murad anında karşı saldırıya geçmedi, fakat 8 Mayıs 1638'de, ordusunu şeyhülislâmın ve kaptan-ı deryanın eşliğinde Bağdat'a sevk etti. Anadolu ve Arap vilâyetlerinden geçerken, bölgedeki bütün eşkıya ve sair eşirranın yakalanarak sorgusuz sualsiz idam edilmelerini emretti. Ekim ortalarında ordu Bağdat dışında kamp kurdu ve 24 Aralık'ta Safevi valisi Bektaş Han teslim oldu. Ocak 1639'da Murad şehre girdi.[60] Dönüş yolculuğunda padişah Diyarbakır'da yine hastalandı ve payitahta ancak haziranda varabildi. Bu arada Sadrazam Tayyar Mehmed Paşa şahın bir elçisiyle Kasr-ı Şirin Antlaşmasını görüştü ve böylece 1603'ten beri kısa fasılalarla de-

60 Elke Niewöhner-Eberhard, "Machtpolitische Aspekte"; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra, 1999), 115-22.

vam etmekte olan bir savaşa son vermiş oldu. Antlaşma Bağdat'ı Osmanlı İmparatorluğu'na veriyor, böylelikle Safevi ve Osmanlı imparatorlukları arasında 1555 Amasya Antlaşması'nda saptanmış olan sınırı yeniden tescil ediyordu.

IV. Murad 1640'ta öldü. İmparatorluğa yeniden düzen getirmiş ve Revan ve Bağdat seferleriyle Osmanlı'ya eski askerî ihtişamını yeniden kazandırmış bir padişah olarak tanınmıştı. Oysa, halefi İbrahim "Deli" lakabıyla anılacaktı. İbrahim Murad'ın hayatta kalmış olan tek kardeşiydi ve şehzadelik günlerinde dehşetli olaylar yaşamış olmaktan ileri gelen bir zihnî dengesizliğin etkisi altında bulunuyordu. Gerçekten de, çocukluğundan beri kapatıldığı saray kafeslerinin arkasından II. Osman'nın hunharca katline, Mustafa'nın hal'ine ve kardeşleri İbrahim, Bayezid ve Kasım'ın idamlarına tanık olmuştu. Bize anlatılanlara göre, İbrahim ancak ölen kardeşi Sultan Murad'ın naaşını gördükten sonradır ki, annesi Kösem Sultan ve Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa tarafından güç bela tahta çıkmaya ikna edilebilmiştir.

İbrahim'in saltanatının ilk dört yılında, padişahın ruhsal durumunun bozukluğuna rağmen, fiilen sadrazamın kontrolü altında bulunan Osmanlı İmparatorluğu bir istikrar dönemi yaşamıştır. 1630'larda, Murad devletin askerî gücünü ihya etmek için savaşan insanlara son zamanlarda artık askerî hizmetlerin karşılığı olmaktan çıkmış olan dirlikleri tahsis etmeye başlamıştı. 1640'ların başında, İbrahim ve sadrazamı hazineye istikrar getirmek için yeni tahrirler yapılmasını ve yeni madenî para çıkarılmasını buyurmuşlardı. Aynı yıllar içinde, İran'la imzalanan antlaşma onaylanmış ve Otuz Yıl Savaşı'nın yarattığı krizler zamanında Avusturyalıları rahatlatacak bir biçimde Zitvatorok Antlaşması yenilenmiştir. Ne var ki, 1644'te bu huzur dönemi sona erdi ve bunun yanı sıra padişahın aklî dengesi bozulmaya başladı. Bu yıl içinde padişahın üfürükçüsü Cinci Hoca ve yardımcıları Sultanzade Mehmed Paşa ve Yusuf Paşa, anlaşıldığına göre Kösem Sultan'ın desteği sayesinde, saray görevlilerinin tayinlerini kontrolleri altına almışlardı. Ocak 1644'te bunlar Kemankeş Mustafa Paşa'nın idam edilmesine karar verdiler ve kendi kendilerini sırasıyla Anadolu kazaskerliği-

ne, sadrazamlığa ve kaptan-ı deryalığa atadılar. Bu darbe gelmekte olan bir bunalımın ilk habercisiydi.

Bu süreçte ilk unsur Venedik ile çıkan savaştı. Temmuz 1644'te Maltalı korsanlar eski darüssaade ağasını ve daha başkalarını Mısır'a götürmekte olan bir gemiyi ele geçirmişlerdi. Osmanlıların buna misillemesi yeni bir donanma inşa etmek oldu. Gözlemciler bu donanmanın Malta'ya saldırmak için yapıldığına inanmışlardı. Oysa, 1645'te denize indirildiği zaman, hedefinin Girit olduğu anlaşıldı. Girit Adası'nın fethi, anlaşıldığına göre, padişahın ısrarla istediği bir şeydi. Girit Mısır yolu üzerinde bulunduğundan, Malta'nın saldırısını Girit'in sahibi olan Venediklilere atfetmek mümkün olabilecekti. Sürpriz etkisinden yararlanan donanma sefere başarıyla başladı. Ağustosta Hanya düştü ve ertesi yıl iktidarda olan hizbin talihi dönmekle beraber, birkaç zafer daha kazanıldı. Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa ile Sadrazam Sultanzade Mehmed Paşa arasında cereyan eden karşılıklı suçlamalar önce Sultanzade'nin azline ve arkasından da Yusuf Paşa'nın idamına yol açtı. Ama bütün bunlara rağmen, 1646'da Girit'teki birlikler Deli Hüseyin Paşa'nın komutasında Apokoroni'yi ele geçirdiler ve sonra, Suda'yı almayı başaramayınca, Resmo'yu (Rethymnon) işgal ettiler. Bu arada, Deli Hüseyin Paşa, Venediklilerin Tenedos Adası'na (Bozcaada) yerleşerek Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alma gayretlerini boşa çıkardı. 1647 yazında Kandiye (Herakleion, İraklion) kuşatıldı.

Deli Hüseyin Paşa'nın başarıları başkentteki sorunlarla tam bir tezat teşkil ediyordu. Kemankeş Mustafa Paşa'nın idamı sadrazamlık makamı için amansız bir rekabet ve mücadele dönemi başlatmıştı. Bu arada İbrahim'in durumu –aklî dengesi– günden güne kötüye gidiyordu. Öyle görünüyor ki, İbrahim tahta çıktığında danışmanları anlayışının kıt olduğunu biliyorlardı: Koçi Bey onun için devlet yönetimi üzerine özel bir risale yazmış ve bunda İbrahim'in anlayabileceği sade bir dil kullanmıştı. Fakat padişahın ruhsal dengesini bozan asıl sorun, kardeşi IV. Murad'ın kendisine miras bırakmış olduğu saltanat kriziydi. Murad veliaht bırakmadan ölmüştü ve İbrahim'in de o tarihte henüz çocuğu olmamıştı. İbrahim de çocuksuz ölecek olursa, hanedanın

nesli tükenecekti. Onun için yeni padişahın ilk görevi tahtına vâris olacak erkek çocuk sahibi olmaktı ve bunu da büyük bir iştahla yapmaya başladı. Ne var ki, görev çok geçmeden saplantı halini aldı ve padişah hareminin özel dünyasında inzivaya çekilince, kaprisleri imparatorluğun temellerini sarsmaya başladı. 1647'de Sadrazam Salih Paşa'yı, İstanbul'da arabaya binme konusunda koyduğu yasakları gereği gibi uygulamamakla suçlayarak idam ettirdi. Salih Paşa'nın yerine gözdelerinden birinin kocası olan Musa Paşa'yı getirdi. Ama Musa Paşa daha İstanbul'a gelmeye bile vakit bulamadan, Sadaret Kaymakamı Hezarpare (Bin Parça) Ahmed Paşa, padişahı onun yerine sadrazamlığa kendisini getirmeye ikna etti. İstediği olunca da, mevkiini sağlamlaştırmak için padişahın bütün arzularına boyun eğmiş, bu arada pahalı kürk ve amber merakını tatmin etmek için esnaftan ve halktan "samur" ve "amber" vergileri tarh etmiştir.

İbrahim'in deliliğinin artması bir askerî ve siyasî bunalım dönemine rastlamıştır. 1647'de, Osmanlı askerleri Kandiye'yi kuşatırken, Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almışlar ve ikmal malzemesinin orduya ulaşmasını engellemişlerdi. Osmanlıların savaşta sürpriz faktörünü kullanamaz hale gelmeleri üzerine, Venediklilerin denizde üstün oldukları belli olmaya başlamıştı. Kalyon inşa etmek sanatını iyice öğrenmiş olan Venedikliler, özellikle deniz topçuluğunda savaş donanmasının hemen hemen tümü kürekli kadırgalardan ibaret olan Osmanlılar'ı fersah fersah geçmişlerdi. Karada da Venedikliler hayli mesafe katetmişlerdi. Dalmaçya'da, Bosna beylerbeyi, Zadar ve Sebenik'i ele geçirmeyi başaramazken, Venedikliler Bosna sınırında bir dizi kaleyi zaptettiler. 1647'de, Çanakkale Boğazı'nın abluka altına alınması sonucunda İstanbul'da yiyecek kıtlığı baş gösterdiği bir sırada, Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa, Venediklilerin Klis'i fethettikleri haberini getiren Rumeli beylerbeyinin saraya girmesine izin vermedi.

Deli İbrahim'in bunalımlı bir dönemde gösterdiği kayıtsızlık büyük bir isyana yol açtı. 1648'de, Sivas Beylerbeyi Vardar Ali Paşa, padişahın kendisinden 30 000 kuruş "bayram harçlığı" ve İpşir Mus-

tafa Paşa'nın Sivas'ta bulunan karısını istemesi üzerine ayaklandı. Vardar Ali Paşa'nın bir şikâyeti de valilerin üç yıllık süreleri dolmadan görevden alınmaları yolundaki uygulamaydı. Ali Paşa'nın çıkardığı isyan başarılı olmadı. Karşısına çıkan ilk devlet kuvvetini yenmesine rağmen, sonunda İpşir Mustafa Paşa'ya yenilerek idam edildi. Sultan İbrahim'i deviren ise başkentte başka sebeplerden çıkan bir ayaklanma oldu.

1648'de bir Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak Kaptan-ı Derya Ammarzade'nin Girit'e erzak ve mühimmat göndermesini engelledi. Ammarzade bunu hayatıyla ödedi. Haziranda İstanbul'da bir deprem oldu ve halk bunu Allah'ın gazabı ve insanlara cezası olarak yorumladı. Arkasından ağustos içinde Yeniçeri Ağaları şeyhülislâmdan sadrazamın idamı için bir fetva istediler. Şeyhülislâm bunu kabul etti ve bunun üzerine komplocular önce sadrazamı azledip linç ettiler* ve arkasından da padişahın kendisini tahttan indirip boğdular.

İbrahim'in yerine tahta yedi yaşındaki oğlu IV. Mehmed (1648-87) geçti. Çocuk padişahın tahta oturması üzerine, devlette en nüfuzlu şahsiyet Kösem Sultan oldu. Onun "saltanatı" ancak 1651'de, muhtemelen Mehmed'in kendi annesi Turhan Sultan'ın tahrik ve teşvikiyle öldürülünceye kadar devam etti. Turhan böylece oğlunun adına egemenliği ele geçirdi. 1656'da, bir siyasî istikrarsızlık döneminden ve Osmanlı donanmasının Çanakkale Boğazı'nda Venedikliler tarafında imha edilerek impararatorluğun varlığının tehlikeye düşmesinden sonra, Turhan Sultan iktidarı büyük bir ölçüde sadrazamlığa getirdiği tanınmamış yaşlı bir taşra valisine devretti. Böylece tarihe geçen büyük bir dirayet göstermiş oldu. Çünkü seçtiği kişi Köprülü Mehmed Paşa'ydı. O ve kendisinden sonra oğlu Fâzıl Ahmed Paşa, imparartorluğun "makûs talihini yendiler" ve sadece siyasî huzur getirmekle kalmayarak askerî zaferler de kazandılar. Nitekim, 1669'da Girit savaşını muzaffer bir sonuca ulaştıran Fâzıl Ahmed Paşa olmuştur. Bu par-

(*) Ahmed Paşa bu sebepten dolayı yani "bin parça" edildiği için Farsçada bu anlama gelen *Hezarpare* lakabıyla anılır – ç.n.

lak dönem, 1683'te Viyana'nın ikinci kez kuşatılmasına karar verilinceye kadar devam etti. Kuşatma başarıya ulaşmadığı gibi, bu teşebbüs Osmanlı düşmanı güçlerin bir Mukaddes İttifak kurmalarına doğrudan yol açmıştır. Bunu izleyen on altı yıllık savaşta Osmanlı İmparatorluğu karada ve denizde büyük yenilgilere uğradı. 1699'da akdedilen Karlofça Antlaşması'yla, padişah Macaristan'ı Avusturyalılara, Atina ile Mora Yarımadası'nı da Venediklilere bıraktı. On beş yıl içinde imparatorluk Yunanistan'da kaybedilmiş olan toprakları geri almış, fakat Macaristan –Kanunî Sultan Süleyman'ın bu en parlak fethi– bir daha geri gelmemek üzere elden gitmişti.

İKİNCİ BÖLÜM

Hanedan

Batılı bir ressam, F.Boucher'in tasviriyle
bir Osmanlı padişahı (Kaynak: Guer,
Moeurs et usages des Turcs, Paris, 1747).

ÜREME VE AİLE YAPISI

Osmanlı İmparatorluğu bir hanedan devletiydi; yani varlığının devamı padişah öldüğünde yerine geçecek erkek çocuk sahibi olmasına, kabiliyetine ve siyasî istikrarı da bir ölçüde padişahın ailesi ve hane halkı arasında uyum sağlanmasına bağlıydı. Bu itibarla, hanedan içinde, zürriyet, aile yapısı ve veraset önemli roller oynayan siyasî konulardı.

Hanedanın yapısını belirleyen İslâmî, daha doğrusu Hanefî hukuk kurallarıydı. Bunlar, mantıkî sonuçlarına götürüldüklerinde, karı ile kocadan oluşan kimlikleri çevresinde bir aile yaratmaz, daha ziyade bir babanın kimliği etrafında pederşahî (patriyarkal) bir hane halkı yaratırlar. Söz konus hukuka göre, padişah, imparatorluğun tek hâkimi olduğu kadar, hanedan veya ailenin de tek başıydı. Aynı sebeple, resmen tanınmış bir kraliçe veya imparatoriçe kavramı, bütün diğer İslâm devletleri için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu için de yabancı bir kavramdı ancak, kraliçe unvanını taşımayan, fiilen kuvvetli ve nüfuzlu bir kadınlar tarihte görülmüştür.

Aile hukukunun temel kuralları şunlardır.[1] Bir kadın aynı zamanda birden çok erkekle evlenemez ve kocasının aynı zamanda kendi ailesinin toplumsal statü bakımdan eşiti olması gerekir. Buna karşılık, erkek dörde kadar kadınla aynı zamanda evlenebilir ve eş veya eşlerinin kendisiyle aynı sosyal statüyü paylaşmaları şart değildir. Bundan dolayı bir kadın Müslüman olmayan bir erkekle evlenemez, çünkü o zaman kocası dininden dolayı kendisinin mâdûnu (astı) olur. Oysa, Müslüman bir erkek Müslüman olmayan bir kadınla evlenebilir. Bu kural hanedan politikasında önemli bir etken olmuştur. Fakat hanedanın yapısı bakımından en önemli olan şey şu kuraldı: Erkek dilediği, yani cüzdanının izin verdiği kadar kadın köleye (cariye) sahip olabilir ve onlarla cinsel ilişkide bulunabilir. Erkeğin ister karısından ister bir cariyeden meşru (nesebi sahih) çocuğu olabilir. Karısından doğan bütün çocukları otomatik olarak hür doğarlar ve otomatik olarak mirasçıları olurlar. Bir cariyeden doğan çocuk için de aynı şey geçerlidir, yalnız şu fark ve şu şartla ki onu kendi çocuğu olarak kabul etmiş olsun. Kabul edince de, çocuğun köle olan annesi haremde ayrıcalıklı bir statüye kavuşur. Efendisi onu artık satamaz ve baba ölünce de otomatik olarak azat edilmiş, yani hür insan statüsüne geçmiş olur. Bir erkeğin karısından olma çocuğu ile bir köleden olma çocuğu arasında hukukî statü bakımından bir fark yoktur, çünkü bir şahsın yasal nesebi (zürriyeti, soyu) anadan değil babadan iner. Bu kurallar Osmanlı hanedanı içinde de uygulanagelmiştir. Padişahların çoğu köle annelerin çocuklarıydı ve saltanat sadece erkek soyundan geçerdi. Hanedanın kadın üyelerinden doğan çocukların tahta çıkma hakkı yoktu, ayrıca hanedan örf ve âdetine göre, bu çocukların taşra valiliğinden daha yüksek bir resmî makama tayin edilme hakları da yoktu.

Kanun ayrıca erkeğin bütün karılarını hareme kapamasına izin verir, hatta bunu zorunlu sayar ve bunun karşılığında da, onlara gereği gibi bakma, bütün zarurî ihtiyaçlarını karşılama yükümlülüğü getirir. Ailenin diğer kadın üyeleri de, hukuktan daha ziyade örf ve âdet uyarın-

1 Hanefi aile hukukunun özeti için bkz. Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford, 1964).

ca benzer sınırlamalar yaşadılar. İşte bu hukukî ve örfî kurallar haremin temellerini kurdular ve böylece erkeklerin umuma açık dünyasıyla tam bir tezat teşkil edecek şekide kadınlara mahsus özel bir dünya yaratıldı. Osmanlı hanedanı bu yapıyı kendine mal etti. Sarayda, harem selamlığa sımsıkı kapalıydı ve buraya ancak padişah ve koruyucuları olan hadım edilmiş harem ağaları girebilirdi. Harem zaman zaman bir siyasî güç mekânı haline gelmiş olabilir, fakat dış dünyaya kapalıydı, içeriye kimse giremezdi. Sarayın kamusal alanı salt erkeklerden ibaretti.

Kadınlar tahta çıkamadıklarına göre, bir Osmanlı padişah veya şehzadesinin birinci vazifesi erkek vâris sahibi olmaktı ki, bunu hukuka göre iki yoldan yapabilirdi: Ya nikâhlı karısından ya da cariyelerinden birinden. 1450'ye kadar, padişahlar genellikle evlenirlerdi, fakat ondan sonra, erken bir tarihten başlayarak, hanedanda âdet cariyelerden çocuk sahibi olmaktı. Resmî nikâhlı kadınların işlevi çocuk doğurmaktan ziyade siyasette söz sahibi olmaktı.[2]

Osmanlı geleneğine göre, hanedan, ilk hükümdar Osman'ın (öl. yak. 1324), derviş Edebali'nin kızı ve ikinci hükümdar Orhan'ın (yak 1324-62) annesi olan Malhun ile evlenmesiyle başlamıştır. Gerçi bunun tarihî bir gerçek değil, bir efsane olduğu anlaşılmıştır, ama Malhun adının "Ömer Bey'in kızı *Malhatun*'un" bir kısaltması olduğuna dair bir rivayet vardır, çünkü bu kadının adı şahit olarak, Osman'ın oğlu Orhan'ın bir vakfiyesinin altında yer almaktadır. Bu kadın belki de Osman'ın karısı ve Orhan'ın annesidir. Babasının "Bey" unvanına bakılırsa, bağımsız bir emir olduğu ve kızı Malhatun'u politik nedenlerle Osman'la evlendirdiği de düşünülebilir. Fakat bütün bunlar birer spekülasyondan ibarettir. Üçüncü Osmanlı hükümdarı I. Murad'ın (1368-89) annesi de, Osmanlı geleneğine inanmak gerekirse, bir cariye değil, resmî bir eştir. İznik'teki bir kitabeye göre,[3] adı Nilüfer'dir ve

2 Osmanlı hanedanının yapısı ve politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford ve New York, 1993). Hanedan cetvelleri için bkz. A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956).

3 Franz Taeschner, "Das Nilüfer-İmaret in Isnik und seine Bauinschrift", *Der Islam*, 20 (1932), 127-37.

yine geleneklere göre, Osman'ın esir alıp oğlu Orhan'a gelin olarak verdiği Yarhisar'ın Bizanslı tekfurunun kızıdır. İlk Osmanlılara dair çoğu hikâyeler gibi, bu da uydurma olabilir. *Nilüfer*, daha ziyade bir cariye adına benzemektedir.

Nilüfer'in statüsü ne olursa olsun, padişah ve şehzadelerin karıları yerine cariyeleri aracılığıyla çocuk yapmayı tercih etmeleri âdeti, I. Murad ile yerleşmiş gibi görünmektedir. Murad'ın oğlu ve halefi I. Bayezid'in (1389-1402) annesi, bize intikal eden iki vakfiyesinin gösterdiğine göre, Gülçiçek'tir ve bu ad da onun özgür bir kadın olmadığı izlenimini vermektedir.[4] Tarihçi Şükrullah 1460'larda Bayezid'in oğulları hakkında şunları yazmıştır: "Altı oğlu vardı: Ertuğrul, Emir Süleyman [Rumeli, 1402-11], Sultan I. Mehmed [Anadolu, 1402-13; 1413-21], Şehzade İsa, Şehzade Musa [Rumeli 1411-13] ve Şehzade Mustafa. Bunların annelerinin hepsi cariye idiler." Şükrullah I. Mehmed'in oğulları hakkında da aynı bilgiyi verir: "Beş oğlu vardı: Şehzade Murad [Sultan II. Murad, 1421-51], Şehzade Mustafa, Şehzade Ahmed, Şehzade Yusuf ve Şehzade Mahmud. Bunların anneleri de köleydi." Aynı şekilde, II. Mehmed'in (1451-81) annesi Hüma ve II. Bayezid'in (1481-1512) annesi Gülbahar da cariye idiler. Fakat Bayezid'in oğlu ve halefi I. Selim'in (1512-20) annesi Ayşe bir istisna teşkil etmiştir. Onun, Dulkadir Beyi Alâüddevle'nin kızı olduğu ve Bayezid ile henüz tahta geçmeden, Amasya valisi olduğu sırada siyasî bir ittifak sonucunda evlendiği anlaşılmaktadır.[5]

Bütün tarihi boyunca, Osmanlı hanedanı cariyeler marifetiyle üremiştir. Fakat 14. yüzyıldan 16. yüzyılın başına kadar, her cariyenin doğurganlık dönemini ilk erkek çocukla sınırlamak âdet olmuştur. İleride tahta çıkabilecek bir erkek evlat doğurduktan sonra, o cariye bir daha padişahın yatağına girmemiştir. Bu uygulamayı belirleyen sarayın veraset politikası olmuştur. Doğduğu andan itibaren, her padişah

4 M. H. Yınanç, "Bayezid I", *İslam Ansiklopedisi*, 2, (İstanbul, 1949).

5 Petra Kappert, *Die Osmanischen Prinzen und ihre Fürstenresidenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert* (Leiden, 1976).

veya şehzade oğlu tahta geçebilirdi ve bu itibarla kardeşlerinin siyasî rakibi olurdu. Onun için şehzadeler bir arada büyütülmezlerdi. Her anne oğlunu ayrı bir yerde yetiştirir ve ondan sonra, on, on bir veya on iki yaşına geldiğinde padişah şehzadeyi vilâyetlerden birine vali tayin ederdi ve annesi gideceği yere onunla birlikte gider, orada kendisinin manevi vâsisi, koruyucusu olurdu. Böylece, her şehzade annesi oğlunun yeni memuriyet mahallinde hane halkının en önemli kişisi olur ve padişah ölümünden sonra ister istemez çıkacak taht kavgasında onun destekleyicisi olurdu.[6]

Sarayın çocuk sahibi olma ve ana-oğul ilişkileriyle ilgili politikası hiç değilse Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı dönemine kadar (1520-66) bu minvaldeydi. Bu padişah, politik nedenlerle değil de, aşkı uğruna bu âdete son verdi. 1521'de, padişahın hayatta tek bir erkek evladı vardı, o da Mustafa'ydı ve annesi Mâhidevran adında bir cariyeydi. Aynı yıl içinde Hürrem adında başka bir cariyeden Mehmed adı verilen ikinci bir oğlu dünyaya geldi. Hürrem'in adı Avrupa kaynaklarında Roxelana (Rokselana, Rokselan, Rossana vs.) diye geçer. Bu noktadan itibaren, hanedan geleneğine göre, padişahın artık Hürrem ile cinsel temasta bulunmaması gerekirdi; ama 1522 ile 1531 arasında bu kadın kendisine, biri müstakbel halefi II. Selim (1566-74) olmak üzere, tam altı erkek çocuk daha doğurdu. Kanunî'nin Hürrem'e aşkı o kadar kuvvetliydi ki, 1533'te, âdeta bir skandal çıkarırcasına onu azâd etti ve nikâhladı. Hürrem 1558'de öldüğü zaman, kalıcı bir sevda nişanesi olarak Süleymaniye Camii'nin avlusuna, padişahın türbesinin yanına defnedildi. Hürrem'in birden çok erkek çocuğun annesi olma durumu hanedanın siyasî yapısını değiştirdi. Hürrem Sultan, kendinden önceki şehzade analarından farklı olarak, çocuklarının atandıkları taşra vilâyetlerine onlarla birlikte gitmeyip İstanbul'da, iktidar merkezinde ve kocasının yanı başında kalmayı tercih etmiştir. Bu anlamda, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın için-

6 Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem*; Leslie P. Peirce, "The family as faction: dynastic politics in the reign of Süleyman", Gilles Veinstein (ed.) *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 105-16.

de ortaya çıkan kuvvetli ve nüfuzlu kadınlara (valide sultanlara) öncülük etmiş sayılabilir.[7]

Hürrem kendisinden sonra gelenlere bir örnek olmuştur. Süleyman'ın oğlu II. Selim tahta çıkmadan önce, gözde cariyesi Nurbanu'dan birkaç kız ve bir oğlan çocuğuna sahip olmuştu. Nurbanu gayrımeşru da olsa, Venedikli bir soylunun kızıydı. Tahta çıktıktan sonra II. Selim, anlaşıldığına göre değişik analardan altı erkek çocuğun daha babası oldu. Fakat seleflerinden farklı olarak, Nurbanu'dan olan oğlu III. Murad'ı (1574-95) meşru halefi olarak tanıdı ve babasının yolundan giderek Nurbanu ile resmen evlendi. Böylece padişahın resmî karısı sıfatıyla, Nurbanu sarayda kayınvalidesi Hürrem Sultanı'nkine benzer bir güç ve nüfuza sahip oldu. Fakat Nurbanu Hürrem gibi kocasından önce ölmedi, aksine ondan sonra dokuz sene daha yaşadı ve kocasının öldüğü 1574 yılından kendisinin ölüm tarihi olan 1583'e kadar tahttaki padişahın annesi sıfatıyla devlette önemli bir siyasî rol oynadı. Ancak sanıldığına göre, Nurbanu kocasının ölümünden sonra sarayda oturmamıştır. Gelini ve 'halefi' Safiye'nin de[8] benzer bir kariyeri oldu. O da III. Murad'ın gözde bir cariyesi oldu ve anlaşıldığına göre, 1581'de ikinci oğullarının ölümüne kadar onunla mutlu bir "tek eşli evlilik" hayatı yaşadı. Bu tarihten sonra ise Murad, rivayete göre annesi Nurbanu'nun teşvikiyle çeşitli cariyelerden on dokuz erkek çocuk dünyaya getirdi. Ama 1595'te tahta çıkan yine de Safiye'nin hayatta kalan oğlu III. Mehmed (1595-1603) oldu ve annesi sarayın en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri haline geldi. Valide sultanların gücü asıl 17. yüzyılda, I. Ahmed'in (1603-1617) gözdesi Kösem Mahpeyker'in uzun "saltanatı" sırasında belirginleşmiş ve yaygınlaşmıştır. Mahpeyker, Ahmed'in erkek çocuklarından dördünün annesiydi ve bunlardan ikisi, Murad ve İbrahim, sultan olmuşlardır. İktidar dönemi 1617'de, Ahmed'in zihin özürlü kardeşi I. Mustafa (1617-18, 1622-23) tahta geç-

7 Leslie P. Peirce, "The family as faction"; Alan Fisher, "Süleyman and his sons", Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique*, 117-26; Alan Fisher, "The life and family of Süleyman I", İnalcık ve C. Kafadar (ed.), *Süleyman II and his Time* (İstanbul, 1993), 1-19.

8 Maria Pia Pedani, "Safiye's household and Venetian diplomacy", *Turcica*, 32 (2001), 9-32.

Roxalana adında Rus asıllı bir cariye olan Hürrem Sultan (1506-1558). (Kaynak: Özel koleksiyon, İstanbul)

tiği zaman başlamıştır. Mustafa'nın 1618'de hal'inden sonra, halefi II. Osman (1618-22) –Ahmed'in başka bir anadan olan oğlu– tarafından saraydan kovulan Kösem Sultan, Genç Osman'ın Yeniçeri isyanında öldürülmesi üzerine geri geldi. Osman'ın yerine aklî dengesi bozuk olan Mustafa ikinci kez sultan oldu ve tahta çıkar çıkmaz kendi annesi geçici bir süre için dizginleri eline aldı. Mustafa bir yıl bile geçmeden bir daha tahttan indirilince, bu kez yerine Kösem Sultan'ın kendi oğlu olan on iki yaşındaki IV. Murad (1623-40) geçti. Onun tahta çıkmasıyla Kösem oğlu adına fiilen devlet yönetimini devraldı ve reşit olmasından sonra bile yakın danışmanı olarak kaldı. Murad'ın ölümü üzerine, Kösem'in hayatta kalan son oğlu İbrahim (Deli veya Dîvane, 1640-48) padişah oldu. Onun da aklî dengesizliği ülkenin esenliğini tehdit etmeye başlayınca, Kösem devlet işlerinde önemli bir rol üstlendi ve İbrahim'in 1648'de tahttan indirilmesinden sonra da nüfuzunu sürdürdü. Ancak 1651'de, rivayete göre yeni Sultan IV. Mehmed'in (1640-87) annesi ve İbrahim'in karısı Turhan Sultan'ın teşvik ve tahrikiyle katledildi. Turhan beş yıl süreyle oğlunun adına saltanat nâipliği yaptıktan sonra, 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın kendi desteğiyle sadrazam olması üzerine, bu görevinden ayrıldı. Bu tarihten itibaren valide sultanların siyasî gücü azalmaya başladı.

Demek oluyor ki, Osmanlı soyu hemen hemen istisnasız cariyelerden çocuklarla devam etmiştir. I. Süleyman'ın saltanatından önce, bu kadınların rolü tek bir erkek çocuk doğurmak ve yetiştirmekten ibaretti. Oğullarının eğitiminden ve sağlığından onlar sorumluydu, fakat imparatorluğun yönetimine hiçbir katkıları yoktu (belki padişahın

oğullarını vali olarak gönderdiği taşra vilâyetleri dışında). Süleyman'ın saltanata gelmesiyle bu durum değişti. Hürrem'in zamanından itibaren, bir cariyenin birden çok erkek çocuk doğurmasına ve padişahın ölümü üzerine valide sultan unvanını alarak padişah olan oğlu üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmasına sık sık rastlanmıştır. Bu gelişme Kösem ve Turhan Sultanların hayat ve kariyerlerinde doruğuna ulaşmıştır. Bu iki kadının kuvvetli şahsiyetleri, ailevî, siyasî ve askerî bunalımların birbirini izlediği kırk yıla yakın bir süre içinde hanedanı birlik ve beraberlik içinde ayakta tutmayı başarmıştır. Valide sultanın mevkii ve iktidarı hiçbir zaman resmî bir şekil almamıştır, ama hem Osmanlı hem yabancı gözlemciler bunun bir gerçek olduğunun farkındaydılar; kaldı ki, padişaha yakınlığın bir iktidar kaynağı oluşturduğu bir sistem içinde bundan daha normal bir şey olamazdı.[9]

Osmanlı hanedanının cariyelerle cinsel ilişkide bulunarak üremeyi tercih etmesine rağmen, Osmanlı egemenliğinin ilk bir buçuk yüzyılı içinde bey veya hükümdar ailelerinden kadınlarla evlilikler yaygındı.[10] Ancak bunların amacı siyasî olup hiçbir zaman salt üremeye yönelik değildi. Osman'ın Malhatun'la evlenip evlenmediği, Orhan'ın cinsel ilişki kurduğu Nilüfer'in karısı mı yoksa cariyesi mi olduğu spekülasyona açık konulardır. Bir Osmanlı hükümdarının evliliğine dair ilk kesin referansa İmparator VI. İoannes Kantakuzenos tarafından kaleme alınan Bizans Vekayinamesi'nde rastlanır. İmparator, hikâyenin kendine ait versiyonunda Orhan'nın nasıl kızının "dest-i izdivacına talip" olduğunu[11] ve Kantakuzenos'a "oğluymuş gibi davranacağına ve ordusunun tamamını emrine tahsis edeceğine" söz verdiğini kaydeder. Evlenme 1346'da gerçekleşti ve törenden sonra Orhan gerçekten kayınpederine çok sayıda asker gönderdi ve bunların saye-

---

9 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyıl arasında geçen döneme halkın verdiği "Kadınlar Saltanatı" adı, Türk tarihçisi Ahmed Refik'in (1880-1937) aynı adlı bir kitabından alınmıştır.

10 Bu evlilikler için bkz. Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem*; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990).

11 A. A. M. Bryer, "Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage", R.H.C. Davies & J.M. Wallace-Hadrill (ed.), *The Writing of History in the Middle Ages* (Oxford, 1981), 471-93.

sinde aynı yıl içinde Bizans tahtını ele geçirmesini sağladı. Evlilik iki aile arasında bir ittifak kurmuştu. İoannes Kantakuzenos'un 1354'te tahttan çekilmesi ve yerine Orhan'la hiçbir aile bağı bulunmayan Vb İoannes Palaiologos'un geçmesi üzerine, Bizans topraklarına Osmanlı saldırıları yeniden başladı. Orhan aynı zamanda Kantakuzenos hanedanını desteklemeye devam ederek oğlu Matthaios'a asker gönderdi, fakat Kantakuzenos'ların tacı V. İoannes Palaiologos'un elinden geri alma gayretleri olumlu bir sonuç vermedi. İmparator Osmanlı saldırılarını durdurmak için başka bir çareye başvurdu: o da ailesini Orhan'ın ailesiyle birleştirmeye karar verdi ve bu amaçla 1358'de kızı Eirene'yi Orhan'ın oğlu Halil ile nişanladı ve artık yaşlanmakta olan Orhan'ın Halil'i veliaht tayin etmesini istedi. Böylece bu aile bağlarının Orhan'ın Bizans topraklarına saldırılarını durduracağına ve tahtını destekleyeceğine inanıyordu. Fakat planı gerçekleşmedi: Halil Eirene ile evlenmedi ve Orhan'ın halefi olmadı.

Yabancı hanedanlarla sıhrî ilişkiler kurma âdeti Orhan'ın halefi I. Murad zamanında da devam edecek, ancak eskisiyle yenisi arasında önemli bir fark olacaktı. Orhan Theodora (Nilüfer) ile evlenmekle bir ittifakın eşit, hatta İoannes Kantakuzenos'a inanmak gerekirse küçük ortağı olmuştu. Murad'ın zamanında ise evlilik bir tahakküm aracı haline gelmişti. 1371'den sonra, I. Murad (Hüdavendigâr) Bulgar Çarı Tırnova'lı Şişman'ın kız kardeşi Thamar ile evlendi. Evliliğin amacı açıkça Şişman'ı vasal statüsüne indirerek kendisini Murad'a bağımlı kılmak, belki haraç ödemek fakat her halükârda padişahın ordusuna asker temin etmek zorunda bırakmaktı. Şişman bu son ödevini yerine getirmeyince, Murad 1388'de çarın üstüne bir ordu gönderdi.

I. Bayezid'in evlilikleri de aynı şekilde birer siyasî tahakküm aracı olmuştur. Bunlardan birincisi 1370'lerde gerçekleşti ve babası Murad kendisini komşu Anadolu Germiyanoğullarının Beyi Yakub'un kızıyla evlendirdi. Bu evliliğin de maksadı toprak kazanmaktı. Nitekim gelin kocasına çeyiz olarak Germiyanoğullarının başkenti Kütahya'yı ve beyliğe bağlı daha birkaç kent ve kasaba getirdi. 1394'te tahta geçince de, Bayezid Atina'nın doğusunda bir Frank prensliği olan Salona (eski Am-

fissa) kontesinin kızıyla evlendi. Gelinle birlikte annesinin topraklarının yarısı Bayezid'in oldu. Bu evliliklerin ikisi de hukuk açısından pek normal değildi. Çünkü şeriata göre gelin çeyiz getirmek zorunda değildi. Anlaşılan, evlilik sayesinde bu toprak edinimleri Osmanlı sultanlarının Bizanslı ve Latin rakiplerinin âdetlerini benimsemiş olmalarının sonucudur. Bayezid'in son evliliği Osmanlı örf ve âdetlerine daha uygundu. Muhtemelen 1392'de, Sırbistan hükümdarı Stefan Lazareviç'in kız kardeşi Olivera ile evlendi ve bu konudaki anlaşma Stefan'ı vasal durumuna düşürdü, yani padişaha asker göndermek ve haraç ödemekle mükellef kıldı. Buna karşılık, Bayezid de Stefan'ı destekleyebilecek ve özellikle topraklarına göz diken Macaristan kralına karşı koruyabilecekti.

Buna benzer evlilik anlaşmaları ve düzenlemeleri ancak Osmanlılar'ın sözü geçen bir askerî ve siyasî güç oldukları zamanlarda mümkündü. Timur'un 1402'de Bayezid'i yenmesi üzerine patlak veren iç savaş ortamında, Osmanlı şehzadeleri artık komşularına galebe çalmak için değil de, kardeşlerine karşı sürdürdükleri taht kavgasında işlerine yarayabileceğini umdukları ittifaklar yaratmak için yabancı hanedanlara mensup kız ve kadınlarla evlenmeye çalışmışlardır. Mesela, Şehzade Musa 1409'da, kardeşi Süleyman'ın Rumeli'de üstünlük sağlamasını önlemek için Eflak'a gittiğinde, Voyvoda Mircea'nın kızıyla evlenerek bu hükümdarın sempatisini ve ittifakını kazanmaya çalışmıştır. Dört yıl sonra Süleyman'ı yenmesi üzerine, bu defa kardeşi Mehmed'e karşı bir ittifak peşinde koşarak Yanya despotu Carlo Tocco'nun gayrimeşru kızıyla evlendi. Bu arada Mehmed Çelebi de Dulkadıroğullarının bir prensesiyle evlenmiş ve böylece, kendi Avrupa'da kardeşiyle savaşırken, güneydoğu sınırını muhtemel bir Timur, Memluk veya Karamanlı saldırısına karşı korumak için Anadolu'da bir ittifak kurmuştur. Ayrıca, Dulkadırlı kayınpederi, 1413'te, Şehzade Musa'ya karşı nihaî saldırısına destek olmak için Çelebi Mehmed'e asker göndermekten geri kalmamıştır.

II. Murad yabancı hanedanlarla evlilik yapma geleneğini sürdürmüştür. 1423'te Kastamonu Beyi İsfendiyaroğlu Murad'ın topraklarına saldırdı, bunun üzerine padişah da başarılı bir karşı saldırı dü-

zenledi. İsfendiyaroğlu barış istedi ve Murad'ı bir saldırmazlık paktına razı etmek için onu küçük yaştaki kızıyla evlendirdi ve her yıl ordusuna belirli sayıda asker sağlamaya söz verdi. Murad 1435'te ikinci evliliğini Sırp despotu Durad Brankoviç'in kızı Mara ile yaptı, çünkü Murad'ın Macaristan Krallığı ile Tuna kıyısındaki sınırını garanti altına almak için Sırp despotunun desteğine ihtiyacı vardı. Kendi oğlu Mehmed'i (Fatih) de 1450'de Dulkadıroğulları'ndan Sitti Hatun[12] ile evlendirmesinin Anadolu'daki doğu sınırını teminat altına almak gibi benzer bir amacı vardı. Nihayet, II. Mehmed'in oğlu II. Bayezid'in Dulkadırlı Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatun ile evlenmesinin hedefi de bu olmalıydı, çünkü Dulkadıroğulları'nın toprakları şehzade Bayezid'in vali olduğu vilayete komşuydu.

Bu bir Osmanlı şehzade veya padişahının bir yabancı prenses ile evlenmesinin son örneğiydi. Bu evliliklerin en çarpıcı yanı çoğunlukla çocuksuz birliktelikler olmalarıydı. Gerçi Murad'ın eninde sonunda İsfendiyaroğlunun kızından bir oğlu oldu ve I. Selim de istisnaen bir prensesin oğluydu, ama genellikle soylu kadınlarla evlenmekten murat çocuk sahibi olmak değil, babalarının Osmanlı padişahının müttefikleri veya vasalları olarak sadakatlerini temin etmek ve vasal durumunda iseler icabında yabancı gelini Osmanlı sarayında rehine olarak tutmaktı. Buna artık ihtiyaçları kalmadığı zaman, bu âdetten vazgeçtiler.

Osmanlı kadın sultanlarının evlilikleri, kayıt ve belgeleri günümüze intikal ettiği ölçüde, benzer bir görünüm sergiler. 15. yüzyılın ikinci yarısından önce, yabancı hanedanlara gelin giderlerdi. Ondan sonra, evlilikleri hep yurt içi evlilikler oldu. I. Murad kızlarından birini Kastamonu Beyi Süleyman Paşa ile evlendirdi. Bir başkasını da Karaman Beyi Alâeddin ile evlendirdi. İki kızın da kardeşi olan I. Bayezid, ne gariptir ki, 1397'de enistesi Karaman Beyi'ni savaşta yenecek ve öldürecekti. 15. yüzyılda Karamanlılarla bir sıhrî hısımlık daha kurulacak, Karamanoğlu İbrahim (ö. 1463) I. Mehmed'in kızı Sultan Hatun ile evlenecek ve kendisinden altı erkek çocuğu olacaktı. İbra-

12 F. Babinger, "Mehmed's II. Heirat mit Sitt Hatun", *Der Islam*, 29 (1950), 217-35.

him'in ölümünü müteakip, bu çocukların Karamanoğlu İbrahim'in bir başka anadan doğan oğlunun tahtta hak iddia etmesine itirazları üzerine çıkan olaylar, Osmanlı padişahının böyle bir tertipten kârlı çıkabileceğini göstermiştir. Veraset kavgası, Fatih Sultan Mehmed'e Karaman'ın iç işlerine karışmak fırsatını verdi ve neticede anlaşmazlığın Fatih'in kuzeni (halası Sultan Hatun'un oğlu) Pir Ahmed'in lehine sonuçlanmasını sağladı. Anlaşılan, II. Murad'ın da bir kızını Sinop hâkimi İsfendiyaroğlu'nun oğlu Kasım'a vermekteki ve İsfendiyaroğlu'nun bir kızıyla da daha önce kendisinin evlenmesindeki amacı, Osmanlı ve İsfendiyar hanedanları arasında, Osmanlıların lehine olmak üzere sıhrî bir ilişki kurmaktı. Ne var ki, Osmanlılarda ve İslâm'da tahta veraset şer'an sultanın erkek çocuklarına ve onların sulbünden gelen erkeklere mahsus olduğundan, padişah ve şehzadelerin yabancı hanedan üyeleriyle evlenen kızlarının (sultanların) çocukları hukukan Osmanlı sayılmazlardı ve dolayısıyla bu gibi evlilikler Osmanlıların toprak taleplerini haklı gösteremezdi. Kaldı ki, İslâm hukuku Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmesini yasakladığından, kadın sultanlar ancak Müslüman hanedanlara gelin olabilirler, Balkanlar'ın Hıristiyan hanedanlarına mensup erkeklerle evlenemezlerdi. Bu sebeple, Osmanlı prenseslerinin yabancı hükümdarlarla evlenmeleri sorunu Osmanlı hanedan politikasında önemli bir yer tutmaz.

Takriben 1450'den sonra, bu uygulamaya son verildi. Her halükârda, II. Bayezid'in saltanatından itibaren, padişahın kız kardeşlerine, kızlarına ve kız torunlarına imparatorluğun yönetici elit tabakası içinden koca bulmak âdeti köklü bir şekilde yerleşmiştir. Örneğin, Bayezid'in kızı Hundi Hatun, hem Bayezid hem de oğlu ve halefi I. Selim zamanında beş kez sadaret makamını işgal etmiş olan Hersekzade Ahmed Paşa ile evlenmiştir. Bu aslında yeni bir uygulama da değildi, çünkü II. Murad'ın sadrazamı Çandarlı Halil Paşa'nın kardeşi olan Çandarlı Mehmed de I. Mehmed'in kızı (ve II. Murad'ın kız kardeşi) Hafsa ile evlenmişti[13] ve mutlaka bunun başka örnekleri de olmalıdır.

13 F. Taeschner & P. Wittek, "Die vezirfamilie der Candarlyzade (14./15. Jahrhunderd) und ihre Denkmaler", *Der Islam*, 18 (1929), 60-115.

Fakat 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu normal ve muhtemelen değişmez bir âdet haline gelmiştir.

I. Süleyman'ın saltanatının ikinci yarısı içinde, sadrazamın hanedandan kız alması âdet oldu. Örneğin, önce 1544-1553 arasında, arkasından 1555 ile öldüğü yıl olan 1563 arasında olmak üzere, iki kez sadrazam olan Rüstem Paşa, Süleyman'nın tek kızı Mihrimah (ö.1574) ile evlendi. Süleyman'ın oğlu Selim'in sadrazamı olan Sokollu Mehmed Paşa aynı şekilde padişahın damadı oldu. Bu evlilik modeli imparatorluğun sonuna kadar devam etti[14] ve muhakkak ki hanedanın çok işine geldi. Devlet adamlarını hanedan ailesinin içinde denemek, sultandan bağımsız, kendilerine özgü devlethaneler kurmaları riskini azaltıyordu; öte yandan, padişah damatlarının, varsa öteki karılarını boşamaları şart kılınmak suretiyle, bunların başka ailelerle padişahın iktidarına meydan okuyabilecek ittifaklar kurmalarına engel olunuyordu. Hanedan ailesinden bu gelinler, padişahın casusları ve hafiyeleri olarak hareket etmiş ve vezirlerinin faaliyetleri hakkında kendisine bilgi vermiş olsa gerektir.

Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan (1524-1574). (Kaynak: Plock Mazovia Müzesi, Polonya)

Görüldüğü gibi, evliliğin amacı tamamen siyasî nitelikteydi. Hanedanın zürriyet yoluyla devamını ve bekasını sağlamak görevini yüklenenler resmî eşler değil, cariyelerdi.

---

14 17. yüzyıla ait bir örnek için bkz. Robert Dankoff, "Marrying a Sultana: the case of Melek Ahmed Paşa", Caesar E. Farah (ed.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (Kirksville, 1993), 169-82.

SALTANAT VERASETİ

Üremeden sonra, hanedanın ve dolayısıyla imparatorluğun sürekliliğini sağlamaktaki en önemli faktör veraset, yani padişahın ölümünden sonra yerine kimin tahta geçeceğini belirlemekti.

Osmanlı hanedanının ilk hükümdarının, egemen bir bey olarak ilk kez nasıl tanındığı belli değildir. Osmanlı geleneği, Osmanlı bağımsızlığını Osman'ın adına ilk hutbenin okutulmasından başlatır. Çünkü İslâm'da bir hükümdar bağımsızlığını ve egemenliğini bu şekilde ilan eder. Bu, yine geleneğe göre, Karacahisar kasabasında meydana gelmiştir. Osmanlı'nın daha sonraki dönemlerinde tarihçiler bu olaya çeşitli tarihler izafe etmişler ve çoğu zaman, Osmanlı Devleti'nin meşruiyetine ilişkin kendi anlayışlarına uygun düşmesini sağlayacak şekilde, olayı süslemişlerdir. Karacahisar geleneği gerçeğe mutabık olsun veya olmasın, Ertuğrul'un oğlu Osman tarafından darb edildiği üzerinde yazılı bir sikkenin günümüze intikal etmiş olması[15] Osman'ın kendisini bağımsız bir hükümdar olarak gördüğünün nişanesi sayılabilir; çünkü, tıpkı hutbe okunması gibi, hükümdar adına madenî para basılması da egemenlik ilanı anlamını taşır. Demek oluyor ki, Osmanlı hanedanında veraset Osman Bey'le başlar.

Osman'ı oğlu Orhan izlemiş ve bir 15. yüzyıl geleneğine göre Orhan babasının sağlığında tahta geçmiştir. İkinci bir geleneksel hikâye de, Osman'ın ölümü üzerine, Orhan'ın kardeşi Ali Paşa'nın nasıl gönül rızasıyla bütün hükümdarlık haklarından vazgeçtiğini ve bir tefekkür hayatı yaşamak üzere inzivaya çekildiğini anlatır. Bu hikâyelerden birincisi doğru olabilir, fakat ikincisi bir efsaneden ibarettir ve hiç kuşkusuz 15. asrın başlarında yaşamış bir tarihçi tarafından, verasetin yani tahtın intikalinin, kendi zamanındaki kanlı uygulamaların aksine, nasıl barış ve huzur içinde gerçekleşmesi gerektiğine dair sözde canlı bir örnek göstermek için uydurulmuştur.[16]

---

15 İ. Artuk, "Osmanlı Beyliğinin kurucusu Osman Gazi'ye ait sikke", H. İnalcık ve O. Okyar (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Ankara, 1980), 27-33.

16 Colin Imber, "The legend of Osman Gazi", Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (Rethymnon 1993), 67-75).

Fakat, bu tarihçinin hikâyesi bir bakıma doğru sayılabilir. Orhan'ın hiçbir zaman Ali Paşa isminde bir kardeşi olmamış olmasına rağmen, sonraki dönemlerin kanlı olaylarından uzak bir şekilde tahta çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Orhan'ın 1324 tarihli bir vakfiyesinin altında şahit olarak dört kardeşinin adları yer almaktadır. Bunlardan biri olan Pazarlu Bey, İoannes Kantakuzenos Vekayinamesinde, 1328'de cereyan eden Pelekanon muharebesinin kumandanlarından biri olarak gösterilmiştir. Bu da şunu kanıtlar ki, Orhan'ın zamanında hükümdarın kardeşleri ülkenin yönetiminde belirli bir rol oynamışlardır. Orhan'ın oğulları için de aynı şey söylenebilir. Orhan'ın en büyük oğlu Süleyman Paşa –1357'de babasından önce ölmüştür– 1350'lerde Trakya'da bir Osmanlı komutanı olarak savaşmış ve 1354'te Ankara'yı almıştır. Nikephoros Gregoras'ın Bizans Vekayinamesi de, Orhan'ın oğlu Halil'in 1357'de İzmit Körfezi'ndeki topraklarda valilik yaptığını kaydetmiştir. Birlikte ele alındıklarında bu bölük pörçük bilgiler şuna tanıklık etmektedir: Orhan bölünmez bir ülkeyi yöneten egemen bir hükümdar olduğu sırada, kardeşleri ve oğulları vali ve komutan olarak önemli roller oynamaktan geri kalmamışlardır.

Niçin diğer kardeşlerinden biri değil de, Orhan'ın Osman'a halef olduğu belli değildir. Ama açıkça belli olan bir nokta, Orhan'ın saltanatından sonra veraset kurallarının çok değiştiğidir. 1400'ler civarında, şair Ahmedî Osmanlı "meliklerinin" kısa manzum tarihinde, Orhan'ın halefi I. Murad (1362-89) için şunları yazmıştır: "Kardeşlerini düşman gibi görmeğe başladı / Hepsinin işini kendi elleriyle bitirdi / Kılıcıyla hepsinin kafasını uçurdu." Ahmedî ayrıntılara girmemiş olsa da, ne demek istediği açıktır – elverir ki "kardeşlerini" kelimesini, bazıları gibi[17] mecazî anlamda değil, gerçek anlamda yorumlayalım! Murad tahta geçer geçmez, bütün kardeşlerini, belki de bir iç savaş sırasında öldürmüş ve böylece ölümünden iki yüz sene sonrasına kadar hanedanın izlemekten geri kalmadığı bir emsal teşkil etmiştir.

17 P. Fodor, "Ahmedi's Dasitan as a source of early Ottoman history", *Acta Orientalia* (Budapeşte), XXXVIII (1984), 41-54, "kardeşler"i bir mecaz olarak yorumluyor ve Anadolu'daki Müslüman emirlerin kastedildiğini ileri sürüyor.

Murad'ın zamanından itibaren tahta, ölen sultanın oğullarından hangisi kardeşlerini veya tahtta hak iddia eden başka rakiplerini yenmiş ve öldürmüşse o geçmiştir.

Murad'ın oğlu I. Bayezid (1389-1402) yaygın rivayete göre, 1389'da Kosova Muharebe Meydanı'nda kardeşi Yakub'u öldürdükten sonra babasının yerine padişah olmuştur.[18] Ondan sonra, 1402'de Ankara Muharebesi'nde Timur'a yenilip esir düşünceye kadar Murad'ın hayatta kalan tek oğlu olarak ülkesine hükmetmiştir. Bu yenilgi, Osmanlı tarihinin en uzun veraset buhranına, *fetret devri* diye bilinen ve 1402'den 1413'e kadar on bir yıl süren iç savaşa yol açmıştır.

Bu mücadelede geçen olaylar hanedandan birinin tahta geçmesinde uygulanan iki ilkenin geçen zaman içinde ne kadar kökleşmiş olduğunu bize gösterir. Bunlardan Osmanlı hâkimiyetinin başından beri var olan birincisi, Osmanlı topraklarının bölünmez bütünlüğü idi. Bayezid'in oğulları, Timur'un zaferinden sonra kalan baba topraklarını paylaşmaktansa, hepsini ele geçirmek için sonuna kadar ölesiye çarpışmayı tercih ettiler. İkinci ilke de şuydu: Padişahın oğullarından hiçbirinin tahta geçme konusunda önceliği yoktur. Ülke ve saltanat, adaylardan hangisi rakiplerini bertaraf edebilirse ona geçerdi. Bu ilkenin hanedanın tebaası tarafından da kabul edildiği anlaşılmaktadır. İç savaşta, saltanatı ele geçirmek için çarpışan adaylardan sadece İsa, 1402-03 yıllarında çıktığı kısa Batı Anadolu seferi esnasında müstakbel tebaası tarafından reddedilmiş ve destek için yabancı hanedanlara baş vurmak zorunda kalmıştır. Kardeşleri Süleyman, Musa ve Mehmed yabancı ittifaklar kurmuşlarsa da, Osmanlı halkından da destek görmüş ve kontrol ettikleri topraklardan asker toplamışlardır. Anlaşılan, Osmanlı tebaası da bir Osmanlı padişahının meşru mirasçılarından herhangi birine boyun eğmeye ve öncelik sırasına bakmaksızın onu yeni padişah olarak tanımaya hazırdı.

---

18 Stephen W. Reinert, "A Byzantine source on the battles of Bileca (?) and Kosovo Polje: Kydones' letters 396 ve 398 reconsidered", C. Heywood ve C. İmber (ed.), *Studies in Ottoman History in honour of Professor V. L. Ménage* (İstanbul, 1994), 249-72.

I. Mehmed (1413-21), kardeşi Musa 1411'de diğer kardeşleri Mustafa'yı yenip öldürdükten ve iki yıl sonra da kendisi Musa'yı yendikten sonra iç savaşın galibi olmuştur. Ne var ki, bunlar da iç savaşa son vermemiştir. 1411'den sonra Bizans imparatoru, Süleyman'ın oğlu Orhan'ı ele geçirerek sarayına hapsetmiş ve en azından iki kez salıvererek Osmanlı topraklarında fesat çıkarmak için kullanmaya çalışmış, fakat buna muvaffak olamamıştı. Ancak, daha önemlisi, Bayezid'in belki en küçük oğlu olan Mustafa'nın hâlâ hayatta oluşuydu. Mustafa'nın Ankara Savaşı'ndan sonraki âkıbeti, ne yapıp ne ettiği belli değildir, fakat 1415'te Trabzon'da izine rastlandığı ve ertesi yıl da Rumeli'de bir ordu toplayarak kardeşine karşı isyan bayrağını açtığı bilinmektedir. Ama Mustafa bu eyleminde başarılı olamamış ve o da Bizans imparatoruna iltica ederek onun tarafından hapsedilmiştir. Çelebi Mehmed 1421'de öldüğü zaman, Mustafa henüz sağ idi.

Bu konuda kesin deliller olmamakla birlikte şunu söyleyebiliriz ki, I. Mehmed kardeş katline son vermeye çalışmış ve bunun için ülkenin bölünmezliği ilkesinden vazgeçerek Rumeli'deki topraklarını büyük oğlu Murad'a ve Anadolu'dakileri küçük oğlu Mustafa'ya bırakmak istemişti. Ne var ki, vezirleri buna karşı çıktılar. Padişahın arzusunu yerine getirmek şöyle dursun, tam aksini yaparak yaşlı padişahın ölümünü gizli tuttular ve büyük oğlu Murad'ı İstanbul'a çağırdılar. Böylece II. Murad'ın saltanatı (1421-51) yeni bir iç savaşla başladı. Ama Murad'ın ilk savaşı kardeşi Mustafa'ya karşı değil, aynı ismi taşıyan *amcası* "Düzmece" Mustafa'ya karşı oldu. Bu Mustafa, yukarda gördüğümüz gibi, Bizans imparatorunun elinde esirdi. Ama imparator olayların gelişmesine paralel olarak onu azat edip salıverince, Mustafa Rumeli'de kısa süreli bir egemenlik tesis etmiş, adına sikke bastırmış, hutbe okutmuş ve Rumeli beylerinin bağlılığını kazanmıştı. Murad'ın Bayezid Paşa'nın kumandasındaki ordusunu yendi, kumandanı öldürdü ve kendisini Edirne'de padişah ilan ettikten sonra Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçti. Ulubat (Apolyont) Gölü'nden, üstün gücü sayesinde değil de, birtakım entrika ve manevralarla Mustafa'yı Çanakkale Boğazı'ndan gerisin geriye Edirne'ye püskürten Mu-

rad orada amcasını yakalayıp bir adi suçlu gibi astırdı.[19] Fakat bu da iç savaşın sonunu getirmedi. 1422 yılının ikinci yarısı içinde, Bizans imparatorunun ve bazı Anadolu prenslerinin "desteği" sayesinde, Murad'ın kardeşi "Küçük" Mustafa İznik'e yerleşerek kendisini padişah ilan etmişti. Fakat Ocak 1423'te, Murad Çanakkale Boğazı'ndan İznik'e geçti ve kardeşini yendikten sonra boğdurdu.

Murad 1451'de öldüğünde, geriye iki erkek evlat bıraktı: Delikanlı fakat reşit olan II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed, 1451-81) ve annesi Sinop Beyi İsfendiyaroğlu'nun kızı olan yeni doğmuş bir bebek. Edirne'de saraya giren Mehmed'in ilk işi tahtını teminat altına almak için küçücük çocuğu öldürtmek oldu. Fatih'in kendi oğlu II. Bayezid'in (1481-1512) tahta geçmesi ise o kadar kolay olmayacaktı.[20]

II. Mehmed ölür ölmez vezirler, birincisi Amasya'da, ikincisi Konya'da olan oğulları Bayezid ve Cem'e haber gönderdiler. Başkente ilk varan Bayezid oldu ve Sadrazam Gedik Ahmed Paşa'nın ve daha da önemli olan Yeniçerilerin desteği ile tahta çıktı. Kardeşi Cem Bursa'da kendisini padişah ilan edip de Bayezid Osmanlı topraklarının aralarında paylaşılmasına razı olmayınca, Gedik Ahmed Paşa'nın kumandasındaki bir kuvvet Yenişehir'de Şehzade Cem'i yendi. Cem canını kurtardı ve Mısır Memlûkleri'nin sultanına sığındı. 1482'de Anadolu'ya döndü, ama ordusu dağıtılınca, bu sefer Rodos Adası'nda Saint Jean Şövalyelerine iltica etti. İşin bu safhasında, Bayezid Şövalyelerin Büyük Ustası ile bir sözleşme imzalayarak yıllık bir ödeme karşılığında Cem'in sıkıca gözaltında bulundurulmasını sağladı. Padişahın ikinci eylemi de anlaşılan sadakatsizlikle suçladığı Gedik Ahmed Paşa'yı ve Cem'in küçük yaştaki çocuğunu idam ettirmek oldu. İskender adında bir köleye kendi el yazısıyla yazdığı bir pusulada şöyle demiştir: "... Gedik Ahmed'i öldürdüğümü bilesin. Sen de Cem'in oğlunu sakın esir-

19 Colin Heywood, "Mustafa Çelebi, Düzme(ce)", *Encyclopaedia of Islam*, 7 (Leiden, 1993).

20 Nicolas Vatin, *Sultan Djem* (Ankara, 1997). İç savaştaki olayların ve Cem'in Avrupa'daki esaretinin anahatları; yaşam öyküsünün tamamı; *Vakıât-ı Sultan Cem* adlı eserin İngilizce çevirisi; Rodos Vice-Chancellier'si Guillaume Caoursin'in *Ouevres* adlı kitabından konuyla ilgili pasajların çevirisi.

gemeyesin, onu mutlaka boğdurasın. Bu çok önemlidir, ama kesinlikle kimsenin haberi olmamalı..."[21]

Cem'in Şövalyelerin nezaretinde kalması Osmanlı padişahın Batı Avrupa politika ve diplomasisine girmesinin başlangıç noktası oldu. Şövalyeler Cem'i Fransa'daki şatolarına naklettiler. 1489'a kadar Fransa'da kalan Cem o yıl, Bayezid ile akdedilen anlaşmaya aykırı olarak papaya teslim edildi. Böylece, Bayezid'in ödemelerini Şövalyelerden papaya transfer etmekten başka alternatifi kalmadı. Yoksa papa Cem'i serbest bırakabilir ve şehzade maazallah Macaristan kralının veya Osmanlıların bir başka azılı düşmanının eline düşebilirdi. Kardeşinin serbest bırakılmasının doğuracağı tehlikenin bilincinde olan II. Bayezid, Venedik Papalık Devletleri ve Rodos aleyhinde herhangi bir hasmane harekete girişmemeyi taahhüt etti. 1494'te papa ve Napoli kralı, Fransa Kralı VIII. Charles'a karşı bir ittifak teklifinde bulundular, fakat Bayezid buna yanaşmadı. Charles 1494'te zafer alayı ile Roma'ya girince, Cem'i papanın elinden aldı ve ayrıca Osmanlılara karşı açılacak bir Haçlı Seferi'ne önderlik edeceğini bildirdi. Osmanlı şehzadesinin muzaffer Fransa kralının himayesinde ülkesine geri dönmesi ihtimali İstanbul'da panik yarattı.[22] Neyse ki Cem hâlâ kralın gözetimi altındayken, Şubat 1495'te Napoli'de öldü ve tehlike sona erdi. Ancak, Bayezid'in kendini tahtında büsbütün rahat hissedebilmesi için daha birkaç senenin geçmesi ve uzun görüşmelerden ve pazarlıklardan sonra 1499'da Osmanlılara iade edilen Cem'in naaşının Bursa'da alenî bir törenle gömülmesi gerekecektir.[23]

On yıl sonra yeni bir bunalım patlak verdi.[24] 1509'a gelindiğinde, II. Bayezid ihtiyar ve hastaydı. Ölümü yakın göründüğünden,

21 Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları* (İstanbul, 1980), 120.

22 Colin Imber, "A note on 'Christian' preachers in the Ottoman Empire," *Osmanlı Araştırmaları*, x (1990), 59-67; Colin Imber'in *Studies in Ottoman History and Law* adlı kitabında da yayınlanmıştır. (İstanbul, 1996), 153-60.

23 Nicolas Vatin, "Macabre trafic: la destinée *post-mortem* du prince Djem", J.-L. Bacqué-Grammont ve R. Dor (ed.), *Mélanges offerts à Louis Bazin* (Paris, 1992), 231-39; sureti için bkz. Nicolas Vatin, *Les Ottomans et l'Occident* (İstanbul, 2001), 77-92.

24 İç savaş ve I. Selim'in tahta çıkışı için. Bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi*, vi (1954), 53-90; vii (1954), 117-42; viii (1955), 185-200.

taht kavgası kendisi henüz sağken başladı. Mirasçılarından ilk hamleyi yapan oğlu Korkud oldu. 1509'da valisi olduğu Antalya'dan kaçarak, besbelli ufukta görünen veraset savaşı için Memluk sultanının desteğini istemek amacıyla Mısır'a gitti. Bir yıl sonra döndü, ama gözü hâlâ tahtta olduğundan, yine babasını dinlemeyerek bu kez Antalya'dan, başkente daha yakın olan bir başka şehzade şehrine, Manisa'ya gitti.

Korkud'un Manisa'ya hareketi Şahkulu'nun Antalya yakınlarında başlattığı şiddetli isyana denk geldi. Şahkulu Korkud'un askerlerini ve padişahın âsilere karşı gönderdiği tüm taşra güçlerini yendi. İsyan Korkud'u utandırmış, fakat Amasya valisi olan kardeşi Ahmed'e kendisini göstermesi için bir fırsat vermişti. Haziran 1511'de Bayezid, isyanı bastırmak için fiilen Ahmed'i destekleyen Sadrazam Hadım Ali Paşa'nın, fakat ismen bizzat Ahmed'in kumandasında bir ordu gönderdi. Ahmed'in böyle bir ordunun başında bulunması kendisine saygınlık kazandırdı. Sadrazamın Şahkulu'na karşı girişilen son savaşta ölmesi güçlü bir destekten mahrum kalmasına yol açmış olmasına rağmen, Ahmed için padişahın halefi olmaya namzet gözde ve güçlü bir veliaht imajını yarattı. Konya valisi olan kardeşi Şehinşah'ın kısa bir süre sonra ölmesi Ahmed ile Osmanlı tahtı arasında duran bir başka engeli de ortadan kaldırdı.

Bu olaylar cereyan ederken, Bayezid'in küçük oğlu Selim de kardeşleriyle çatışmaya hazırlanıyordu. 1510'da babasına bir mektup yazarak Trabzon gibi uzak bir Karadeniz eyaletinde vali olmaktan yakınıyor ve Rumeli'ye naklini istiyordu. Mektuplarında ayrıca kardeşi Ahmed'i tahta çıkarmaya yönelik bazı komplolardan bahsediyordu. Bayezid'in bu isteklerinden hiçbirini dinlememesi üzerine, Selim izinsiz Trabzon'dan ayrılarak Karadeniz'den Kırım'a gitti ve burada Bayezid'in elçisine Kırım Hanı'nı dâvâsına kazanacağını ve onunla bir sırrî ilişki kuracağını söyledi. Bayezid'in Anadolu'da bir valilik teklifini reddeden Selim etrafına yandaşlarını ve Tatar askerler toplayarak denizden Boğdan'a geldi ve Kili'de karaya çıktı. Amacı besbelli Kırım Hanı'nın yardımıyla babasının tahtını ele geçirmekti.

Bu arada Bayezid Rumeli'deki valilere Selim'le çarpışmak üzere bir kuvvet hazırlamalarını emretti. Fakat ordular karşılaşmadan Bayezid'in elçileri şehzade Selim'e Tuna üzerinde Silistre sancağını teklif ederek ve Macaristan'a akınlarda bulunmasına izin vererek kendisini geri dönmeye ikna ettiler. Bu Selim'in eline bir fırsat verdi. Stara Zagora'ya (Eski Zağra) çekilerek bir ordu topladı, İstanbul'a doğru yürüdü ve şehre pek uzak olmayan bir noktada Bayezid'in kuvvetleriyle karşılaştı. Bu defa zafer Bayezid'in oldu ve Selim'in Kırım'a geri dönüp babasından af dilemekten başka çaresi kalmadı.

Selim'in çekilmesi Ahmed'in yolunu açtı. Babasının ve Sadrazam Hersekzade Ahmed Paşa'nın teşvikiyle İstanbul'a yürüdü. Tek ümidi babasının sağlığında tahta çıkarak bu sayede Selim'in, Ahmed'in Anadolu ordusunun başına geçirilmesinin Bayezid'in seçilmiş halefi olduğunu gösterdiği yolundaki şikâyetini haklı göstermekti. Ama bir Osmanlı padişahının her zaman için Yeniçeri Ocağı'nın desteğine ihtiyacı vardı ve Ahmed işte bu desteği kazanamadı. Eylül 1511'de, Ahmed Boğaziçi'ne yaklaşırken, Yeniçeriler Selim'in lehine kazan kaldırdılar. Ahmed'in âsileri yenip Anadolu'da peşlerine düşememesi hem kendisinin hem babasının itibarını sarsmış ve saltanatın dayanağı olan askerî desteği kaybettirmişti. Bir Yeniçeri kafilesi daha sonra Bayezid'in huzuruna çıkıp şunları söylemiştir: "Senin işin bitti. Bizim bir sultana ihtiyacımız var ve onun için efendimiz Selim'i sultan yaptık... Taht ve ülke artık onundur." Bu şartlar altında, Ahmed Boğaz'ı geçmeye cesaret edemedi.

İster istemez Anadolu'ya döndü ve bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye, sultanmış gibi fermanlar çıkarmaya ve atamalar yapmaya başladı. Bunun üzerine politikanın dengesi değişti. Bayezid, bir âsi olduğu meydana çıkan Ahmed'e artık tahammül edemezdi. Selim'i oğlunu yola getirmekle görevlendirilen bir ordunun başına geçirdi. Selim, fırsat bu fırsattır diyerek İstanbul'a doğru ilerledi. Kardeşi Korkud da aynı şeyi yaptı ve 1512 Martı'nın sonunda askersiz fakat Yeniçeriler'i satın alabilecek bol para ile İstanbul'a ulaştı. Korkud'un tahtı kazanma çabaları semeresiz kaldı. Kardeşi Selim ise bir orduyla

ve Yeniçeriler'in desteğiyle arkasından geldi ve babasını tahtından feragat etmeye zorladı. Selim Nisan 1512'de tahta çıktı. Bayezid kısa bir süre sonra, belki de zehirlenerek öldü. Korkud ise Manisa'ya çekildi.

Ahmed, Selim'in sultanlığını kabul etmedi ve bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya devam etti. Temmuz 1512'de Selim, Bursa'ya geldi ve Ahmed'i önce Amasya'ya kaçmaya ve arkasından da İmparatorluğun doğu sınırını geçerek İran'a sığınmaya zorladı. Buradan Selim'e mektup yazarak ülkeyi paylaşmalarını teklif etti, fakat Selim bunu reddetti ve Şubat 1513'te Ahmed yeniden saldırıya geçti. Selim bu arada sistematik bir şekilde rakiplerini tasfiye etmeye başlamıştı. 1512'de Bayezid'in Bursa'da oturan bütün torunlarını idam etti ve ertesi yılın başında da Manisa'ya dönmüş olan Korkud'un üstüne bir kuvvet gönderdi gönderdi.

Bu müfreze Manisa'ya girdiğinde, Korkud kaçmıştı. Selim'in adamları onu eninde sonunda Antalya yakınlarındaki bir mağarada, muhtemelen oradan, amcası Cem gibi, Mısır veya Rodos'a kaçabilmek için saklanırken buldular. Esir alındı ve 1513 Martı'nda, Bursa'ya birkaç günlük mesafede bir yerde kapıcıbaşı Sinan Ağa tarafından idam edildi. Bu arada Ahmed batıya doğru yürürken, Selim'in, Bıyıklı Mehmed Ağa ile Anadolu Beylerbeyinin kumandasındaki bir kuvvetini yendi. Nisanın ilk günlerinde Selim, oğlu Süleyman'ı payitahtı batı yönünden koruması için arkada bırakarak İstanbul'dan ayrıldı. 15 Nisan 1513'te Ahmed'i Yenişehir'de yendi ve kaçak şehzadeyi İzmit'te yakalayarak onu da Sinan Ağa'ya idam ettirdi. Fakat bu hanedan içi kan dökmelerin sonu olmadı. Ahmed, yokluğunda şehri savunması için oğlu Osman'ı Amasya'da bırakmıştı, fakat Sinop valisi Amasya'ya saldırınca Osman kaçtı. Amasya teslim oldu ve Osman sonunda valiye esir düştü. Mayıs 1513'te Selim'in emri üzerine, Ahmed'in torunu Mustafa ile birlikte idam edildi. Mustafa'nın babası şehzade Murad İran'a kaçmış ve Selim'in tahtına göz dikebilecek tek rakip olarak kalmıştı. Ama Selim, Osman'ın idamıyla tahtının artık tamamen emniyet altına alınmış olduğunu düşünerek, onun peşine düşmeye gerek görmedi.

1520'de Selim, arkasında tek oğlu Süleyman'ı bırakarak öldü.

Süleyman da rakipsiz ve kavgasız tahta çıktı. Ancak 1550'ye gelindiğinde, Süleyman görünür şekilde ihtiyarlamış ve 1552'de bayağı hastalanmıştı. Birkaç yıl sonra, Habsburg sefiri Busbecq anılarında "hastalığını ve benzinin solukluğunu saklamak için yanaklarına beyaz bir pudra sürdüğünü" ve "genellikle tedavisi imkânsız bir ülsere yakalandığına veya bacağının kangren olduğuna inanıldığını" yazmıştır. Babalarının bu tehlikeli hastalığı karşısında, oğullarının taht kavgasına girişmeleri kaçınılmaz görünmüştür. Büyükbabasının (II. Bayezid) tecrübesini göz önüne alacak olursa, Süleyman'ın oğullarının niyetinden şüpheleneceği muhakkak sayılabilirdi.[25] Şüphelerinin ilk kurbanı büyük oğlu şehzade Mustafa oldu. 1553'te, belki hastalığı ile ilgili söylentileri kesmek için İran seferinin bizzat başına geçti. Ereğli'de, ordu Toros Dağlarının geçitlerine girmeden önce, Mustafa'yı otağına çağırdı ve huzurunda boynunu vurdurdu.

Süleyman'ın niçin özellikle Mustafa'dan şüphelendiği spekülasyona açıktır. Kesin olan bir şey varsa, şehzadenin Ayaz Paşa'ya gönderdiği tarihsiz bir mektupta saltanata göz diktiğine dair kuvvetli ipuçları bulunduğudur: "Allah'a hamdolsun, tahta geçmeye aday olanlar arasında, bende mevcut kabiliyet ve istidatların herkesten fazla olduğu samimi dostum olan zat-ı âlilerinin mâlumudur." Üstelik, Yeniçeriler ve ordunun diğer kesimleri tarafından tutulması ve sevilmesi, bir darbe teşebbüsünde bulunması halinde büyük bir ihtimalle bunda başarılı olacağını gösteriyordu. Nitekim, Bayezid'i tahtından çekilmeye zorlayan ve Selim'i iktidara getirmiş olanlar Yeniçerilerdi. Fakat Osmanlı tarihçileri belki de haklı olarak Mustafa'nın âkıbetini Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan, kızları Mihrimah ve Mihrimah'ın kocası Sadrazam Rüstem Paşa arasındaki bir komploya atfederler. Mustafa, Süleyman'ın büyük oğluydu ve cariye Mahidevran'dan doğmuştu. Öteki oğulları Hürrem'dendi ve Hürrem bunlardan birinin tahta çıkmasını istiyor ve bu amaçla Mustafa'nın ortadan kaldırılmasına sıcak bakıyordu. Bu komploda suç ortağı olan damadı Rüstem Paşa'yı da

25 Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası* (Ankara, 1961); 2. baskısı *Kanunî Süleyman Devri Taht Kavgaları* adı altında yayımlanmıştır (İstanbul, 1997).

Osmanlı geleneği, Mustafa'nın ölümünden aynı derecede sorumlu tutmuştur. Nitekim, Süleyman'a gönderilen imzasız bir dilekçede Rüstem, sözde Mustafa tarafından İran şahına yazılmış sahte bir mektubu kaleme almak ve böylece Şehzade Mustafa'yı düşmanla bir olup babasına bir komplo düzenlemek suçuna karışmış gibi göstermekle itham etmektedir. Dolayısıyla, Hürrem'in ve karısı Mihrimah aracılığıyla sadrazamın, Mustafa'nın öldürülmesini planlamış oldukları kuvvetle muhtemeldir. Fakat Süleyman ihtiyarladıkça, diğer oğullarının da tahta çıkmak için tedbirler aldıkları inkâr edilemez.

Süleyman, Mustafa hizbini tamamen yok etme kararını, önce alemdarını, mirahorunu ve konağındaki diğer yüksek görevlileri ve son olarak da oğlunu öldürmekle gerçekleştirdi. Kısa bir süre sonra, Hürrem'in üçüncü oğlu Cihangir'in de ölümüyle, geriye, ikisi de Hürrem'in oğlu olan iki şehzade kaldı: Selim ve Bayezid.

Süleyman ilk önce Selim'i tercih eder gibi görünmüştür ve 1553-54 İran seferine çıkarken yanına onu almıştır. Fakat çok geçmeden Bayezid'i, Selim'in Manisa'daki malikânesine oranla başkente daha yakın olan Kütahya sancakbeyliğine getirmiş ve bu hareketi asıl gözdesinin Bayezid olduğu kanaatini uyandırmıştır. İşin bu safhasında, iki şehzade arasında ve onlarla babaları arasında barışı sağlayan belki de anneleri Hürrem Sultan olmuştur. Hürrem'in Mayıs 1558'de ölmesi üzerine, üçünün arasındaki rekabet daha da kızıştı.

İki şehzadenin İstanbul'daki hizipleri etkileme teşebbüsleri ve Bayezid'in Selim'in sancakbeyliği bölgesindeki ticareti baltalama çabaları karşısında, Süleyman öfkelenerek bütün kanun, teamül ve emsalleri ihlal ederek, kadın soyundan gelen erkeklerin (beyzadelerin) de tahta çıkmalarına izin vermek ve tahtını kızkardeşinin oğlu Osmanşah'a bırakmak tehdidinde bulundu. Ayrıca Selim'i Konya'ya ve Bayezid'i Amasya'ya gönderdi. Padişahın bu kararı bir iç savaşa yol açtı.

Amasya İstanbul'a Konya'dan daha uzak olduğundan, Bayezid itiraz ederek Kütahya'dan ayrılışını 1558 Ekim sonuna erteledi ve arkasından da sürekli olarak geri dönme tehditleri savurdu. Aynı zamanda kardeşini korkaklıkla suçladı ve babasından kendisinin ve erkek çocuk-

larının gelirlerini artırmasını istedi. Süleyman, önce olumlu cevap verdiği halde sonradan sözünü tutmadığından, Bayezid sertleşti ve sesinin tonunu yükseltti: "Siz dünyanın sultanısınız. Böyle yalan söylerseniz, ilerde hangi sözünüze güvenebiliriz?" Bayezid'in tehditleri sözden ibaret kalmadı. Amasya'ya giderken babasından para isteyerek, köyleri ve kasabaları vergilendirerek ve sağdan soldan borç alarak bir ordu kurmak için nakit para biriktirmeye ve aynı zamanda gayri memnun dirlik sahiplerinden, aşiretlerden ve köylülerden asker toplamaya başladı.

Selim'in taktikleri, belki karakterinin bir ifadesi olduğu kadar belirli bir stratejinin gereği olarak da Bayezid'inkilerinin tam tersiydi. Kendisi söz dinleyen bir evlat olarak göründü ve babasının her emrine boyun eğdi. Bunun üzerine Süleyman Bayezid'i Amasya'ya göndermekte ısrar ederken Selim'in Bursa'ya gitmesine ve Bayezid Ankara'ya geçinceye kadar orada kalmasına izin verdi. Böylece, Bursa başkente yakın olduğundan Selim'in oradaki varlığı, Bayezid tehdidini gerçekleştirerek geri dönecek ve İstanbul üzerine yürüyecek olursa, yolunu kesmesini sağlayabilecekti. Selim nihayet Konya'ya gitmek üzere Bursa'dan ayrılınca babasından, kardeşi saldırıya geçerse kendisini savunmak üzere İzmir'deki gemilerden top istedi. 1559 yılının başında, hâlâ kardeşinin hakaret ve tehditlerine maruz kalarak Konya'ya vardı. Artık Selim'in taht için Süleyman'ın gözdesi olduğu açıkça anlaşılmıştı. Şehzadeleri Amasya'ya ve Konya'ya gönderirken, Süleyman aynı zamanda, emirlerinin yerine getirilmesini sağlamak üzere, Vezir Pertev Paşa'yı Bayezid'e ve Vezir Sokollu Mehmed Paşa'yı Selim'e göndermişti. Pertev Paşa Bayezid'i Amasya'ya doğru yoluna devam etmeye ikna ettikten sonra geri döndü; Sokollu Mehmed Paşa ise bunalım süresince danışmanı olarak Selim'in yanında kaldı. Sonradan Selim'in küçük kızı İsmihan ile evlenecek ve bütün saltanatı boyunca Selim'in sadrazamı olacaktı.

Padişah, Sokollu'nun yanı sıra, Anadolu ve Maraş beylerbeylerinin de kuvvetleriyle birlikte Selim'e katılmalarını emretti ve Selim Karaman beylerbeyinin de "fitne ve fesâdın önlenmesi ve saltanatın şerefinin korunması için vilâyetindeki sipahilerle" kendisini takviye et-

mesini isteyince, Süleyman bu arzusunu yerine getirdi. Padişah ayrıca Selim'e köylülerin arasından da asker toplamasını emretti. Bayezid, kardeşi de aynı şeyi yapmadıkça silahlarını bırakmayı reddetmiş olduğundan, savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Süleyman'ın Selim'i desteklediği artık herkes tarafından biliniyordu. Selim daha önce toplamış olduğu kuvvetlere ek olarak Rumeli, Doğu Anadolu ve Suriye'deki askerleri de seferber etmiş ve Rüstem Paşa'yı, gelişmeleri takip etmesi için Afyon'a göndermişti. Süleyman'ın açıkça taraf tuttuğu, Şeyhülislâm Ebu's-suud Efendi'den, âsi oğlunun kuvvetlerine karşı savaşmanın ve askerleri öldürmenin padişah için caiz ve meşru olacağına dair bir fetva alması üzerine, daha da belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Aynı zamanda, şeyhülislâmın da Selim'i desteklediği, Bayezid ile mücadelesi esnasında Selim'e yazdığı ve padişahın emri üzerine, başarılı olması için dua ettiğini söylediği bir mektubundan da anlaşılmaktadır.[26] Bayezid'in, kendisini âsilikle damgalayan fetva üzerine artık bir ordu toplamaya vakit bulamadan kardeşine hemen saldırmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Bu arada Selim saldırıya geçmemesi ve Bayezid'in kuvvetlerini karşılamak üzere Konya'da kalması için emir almıştı. İki ordu 1559 Mayıs'ında karşı karşıya geldi. İki gün süren bir muharebe sonunda Selim'in ordusu galip geldi.

Ne var ki, Bayezid canını kurtardı ve Amasya'ya kaçarak bir kez daha babasının affını rica etti. Süleyman ancak "ayartmış ve kötü yola sürüklemiş olanların" hepsini idam etmesi halinde affedebileceğini söyledi. Bayezid bu emre uymayarak maiyetinden ancak üç kişinin başını kesti. Bu arada, 1559 Haziran'ında, Süleyman, Selim ve Sokollu Mehmed'i bir ordunun başında Amasya'ya gönderdi ve sınırlarındaki bütün valilere, oğlu şayet kaçmaya teşebbüs edecek olursa, yolunu kesip yakalamaları için emir verdi ve kendisi de, âsilere karşı seferberlik ilan etmek üzere Üsküdar'da bekledi. Temmuzda Bayezid beş oğlu ve birkaç bin kişilik bir orduyla Amasya'dan kaçtı. Ordusu doğuya doğru ilerledikçe sayısı artıyor ve Bayezid yoldaki köy ve kasaba

26 Colin Imber, "Four letters of Ebu's-su'ud", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 15/16 (1997), 177-83.

halkından zorla para alarak, hayvan ve erzak müsadere ederek askerlerini besliyordu. Peşinden gelen Diyarıbekir, Karaman ve Erzurum valilerine karşı muharebeye girmeye yanaşmayan Bayezid İran sınırındaki Sa'dçukur'a kaçtı. Burada peşinden gelen küçük bir kuvveti yendi, fakat bu başarısı üç vali, Selim ve Sokollu'nun ve arkalarında da bizzat Süleyman'ın ordularıyla baş edebilme şansını artırmadı. Ağustosta sınırı geçerek İran'a girdi.

Ekim 1560'ta Safevi Şahı Tahmasb kendisini başkent Kazvin'de görkemli bir şekilde karşıladı. Bu arada Süleyman askerlerini Erzurum'dan Bağdat'a kadar uzanan sınır boyuna yerleştirdi, çünkü Bayezid'den kesin haber alınmadan orduyu dağıtmanın uygun olmayacağını düşünmüştü. Süleyman, büyükbabası II. Bayezid'in Cem'in Fransa Kralı VIII. Charles'ın esiriyken bulunduğu durumdaydı. Tahmasb istediği zaman emrinde bir Osmanlı şehzadesiyle saldırıya geçebilirdi. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için şahla müzakereye girişti ve ancak aralık ayında Selim'in Konya'ya dönmesine ve ordunun terhis edilmesine izin verdi.

Kazvin'de Bayezid'in durumu dramatik bir şekilde değişmişti. Kendisiyle Şah Tahmasb arasında şüpheler uyanınca, şah artık ona saygın bir konuk gibi muamele etmekten vazgeçmiş ve dört oğluyla birlikte hapsettikten sonra askerlerini dağıtmaya başlamış ve Süleyman'la görüşmelerini sürdürmüştür. Temmuz 1561'de Süleyman Bayezid'in Selim'e teslimi karşılığında kendisinin 900.000 duka ve Selim'in 300.000 duka vermesi ile birlikte Kars Kalesi'ni önermişti. Ancak Tahmasb işi sürüncemede bıraktı ve Mart 1562'de elçisini Selim'in Kütahya'daki sarayına gönderdi ve Selim'in kaderinin Bayezid ile oğullarının idamına bağlı olduğunu telkin edercesine Tahmasb'ın bunu "kıyamet gününe kadar sürecek" bir barış karşılığında sağlayacağını bildirdi. Selim ve babası bu teklifi kabul ettiler ve Temmuz 1562'de elçileri Bayezid'i teslim almak üzere Kazvin'e vardılar. Şah şehzadeyi teslim edince Selim'in adamı Ali Ağa kendisini dört oğluyla birlikte öldürdü. Padişah aynı zamanda annesiyle beraber Bursa'da oturan küçük yaştaki beşinci oğlunun da idamını emretti. Bunun üzerine Selim Osmanlı tahtının tek vârisi olarak kaldı. Tahmasb, uzlaşma karşılığında, bir barış

anlaşması, 500.000 duka ve hem kendisi hem çocukları için kıymetli hediyeler kazanmış oldu.

Bayezid ile çocuklarının idamı veraset usulünde bir değişikliği başlattı. Belki ta I. Osman zamanından beri hükümdarın bütün erkek çocuklarının Anadolu'da idareci olarak görev yapmaları âdet olmuş ve oğullarından her birinin prensip olarak tahta geçmeye hakları olduğu kabul edilmişti. Bayezid'in ölümünden itibaren sadece en büyük oğlu taşrada sancakbeyliği yapmış ve tahta da o geçmiştir. Ancak bu değişiklik bir politikanın sonucu olmaktan ziyade bir tesadüf eseri olmuştur. 1562'den sonra Selim Süleyman'ın sağ kalan tek oğluydu ve tahta rakipsiz olarak çıktı. II. Selim (1566-74) adıyla tahta çıktığı zaman sadece bir oğlu, müstakbel III. Murad (1574-95) kalmıştı. Diğer çocuklarını ancak sultan olduktan sonra yapmıştı ve 1574'te öldüğünde bunlardan hiçbiri henüz sancakbeyi olacak kadar büyük değildi. III. Murad'ın oğullarından da sadece en büyüğü, müstakbel III. Mehmed (1594-1603), taşrada sancakbeyliği yapmıştı. Bu da bir tesadüf eseriydi. Mehmed'in dışında diğer bütün oğulları 1581'den sonra doğmuşlar ve en büyükleri padişah öldüğünde sadece on bir yaşında ve sancakbeyliğine ehil olabilmenin sınırında bulunuyordu. Buna rağmen bu örnek ilerdeki uygulamalara esas teşkil etti ve Süleyman'ın zamanından sonra normal veraset kıstası, iç savaşta kazanılan başarının ardından kardeş katli yerine yaş büyüklüğü, yani ekberiyet oldu.

Kardeş katli uygulaması hiçbir zaman halkın onayını kazanmamıştır. Orhan'ın "kardeşi" Ali Paşa'nın gönül rızasıyla Orhan'ın lehine hükümdarlığı reddedişinin hikâyesi 1422-23 yıllarında, II. Murad'ın saltanatının başlangıcında patlak veren iç savaş sırasında ortaya çıkmıştır. Ancak bu hikâye gerçek bir tarihî olayı yansıtmaktan ziyade, halkın tahta barışçı bir geçiş ve hanedan arasında kanlı olaylara son verilmesi özleminden kaynaklanmıştır. Bu metni kaleme alan kıssaya bir de hisse eklemiştir: "O günlerde Padişahlar ve Efendiler erkek kardeşlerine danışırlardı... Birbirlerine saygı duyarlardı. Birbirlerini öldürmezlerdi."[27] Res-

27 Colin Imber, "The legend of Osman Gazi", Elizabeth A. Zachoriadou (der.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, (Rethymnon, 1993), 67-75.

mî tarihçiler bu uygulamayı haklı göstermeye çalışırlarken bir abartmaya başvurmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed'in Mabeyincisi ve Veziri olan Karamanlı Mehmed Paşa, I. Bayezid'in kardeşi Yakub'un idamını anlatırken şu yorumu yapmıştır: "Sağduyu sahibi olan herkesin kabul edeceği gibi, Yakub'un yaşamasına izin verildiği takdirde bundan büyük kötülüklerin doğma ihtimali vardı. Sultan ona gerektiği gibi muamele etti. 'Zaruret memnu olanı mubah kılar'." Aynı şekilde, II. Mehmed'in babasının İsfendiyaroğlu'nun kızından doğan bebek yaştaki oğlunu idam etmesini haklı göstermeye çalışan Kemal Paşazade de 16. yüzyılda bu konuda şunları yazmıştır: "Maktulün masum bir sabi olmasına rağmen, tecrübeli büyüklere danışılarak hareket edilmiştir... Ve kötülük fidanının dal ve budak salmadan kökünden çıkarılmasının daha iyi olduğu anlaşılmıştır." Fakat bu yorumların en ünlüsü, sözde "Fatih Kanunnâmesi"nde kardeş katlini haklı gösteren şu hükümdür: "Saltanat oğullarımdan hangisine nasip olursa [Allah'ın izniyle] onun nizam-ı âlem için erkek kardeşlerini katletmesi uygundur. Ulemânın çoğu buna cevaz vermiştir." Bu hüküm büyük bir ihtimalle "Kanunnâmeye" ya I. Selim ya da III. Mehmed tarafından kendilerinin tahta çıkış biçimlerini mazur göstemek için ilave edilmiştir ve olup bitenlere halkın tepkisini etkisiz kılma çabasını yansıtır.[28]

Ne bu edebiyat ve lûgat paralamaları, ne de her kardeş katlinden sonra halka cömertçe dağıtılan hediyeler kamuoyunun bu uygulamalar karşısında duyduğu öfke ve nefreti gidermeye yetmiştir. Şehzade Mustafa'nın 1553'te öldürülmesine ağıt yakan ve babasını kınayan bir şiir 18. yüzyılda hâlâ dillerde dolaşıyordu. Bir başka şair, Taşlıcalı Yahya'ya (ö.1575-76) göre şehzadenin "Hatâsı gayr-i muayyen günâhı nâ-ma'lûm" ve "O cân-ı âtemiyân oldu hâk ile yeksân."[29] Ölümünden bir yıl sonra, Mustafa olduğunu iddia eden bir sahtekâr onun adı-

28 Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert* (Münih, 1967) ilk kez, bu eserin, açıkça II. Mehmed'in saltanatından sonraki döneme ait materyali içerdiğini göstermiştir.

29 E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry III* (Londra, 1904, 2. baskı 1965), 130-2; *VI* (1909, 2. baskı 1963), 152-54.

na insanları peşine düşürebilmiştir. Şehzade Bayezid de aynı şekilde arkasında yas tutanlar ve taraftarlar bırakmıştır. 1565'te, yetkililer Beyşehir'de bir grup insanı Bayezid'in hayatını simgeleyen bir oyun sergiledikleri için tutuklamışlardır.

Hanedan içinde kardeş katli II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in olaysız ve tartışmasız cülusla rından sonra bile son bulmamıştır. 1574'te Murad'ın tahta çıktığı gün İstanbul halkı, babası II. Selim'in tabutunun saraydan çıkarılarak Ayasofya Camii'nin yanındaki türbeye götürülüşünü seyrederken, içlerinde Murad'ın öldürülen küçük kardeşlerinin bulunduğu beş minik tabutun asıl cenazeyi takip ettiğine hayret ve üzüntüyle şahit olmuştur. III. Murad'ın Musevî doktoru Kudüslü Dominik, bizzat padişahın bile küçücük kardeşlerinin idamları için emir vermekte tereddüt ettiğini anlatmıştır. Yirmi yıl sonra, III. Mehmed'in tahta çıktığı 1595 yılı Ocak ayının bir akşamında ise yeni padişahın tahta çıkmadan önce ilk işi, en büyüğü 16 yaşında olan 19 kardeşini idam ettirmek oldu. O dönemin tarihçisi olan Peçevî bu olaya şöyle değinir: "O akşam on dokuz masum şehzade analarının dizlerinden koparılarak Allah'ın Rahmetine teslim edilmişlerdir." On dokuz tabuttan oluşan kortej sarayın kapısından ayrılırken, Selânikî adında bir başka çağdaş kronik yazarı da şu notu düşmüştür: "Ey Allah-u Taalâ, tahtının etrafındaki melekler İstanbul halkının feryatlarını ve giryelerini duysun."

Anlaşıldığına göre, kardeş katlini nihayet sona erdiren "bu feryatlar ve giryeler" olmuştur. III. Mehmed 1603'te ölünce, geriye iki oğlan çocuğu bırakmıştır: On dört yaşındaki Ahmed ile küçük kardeşi Mustafa. İkisi de sarayda kafes arkasında yaşamışlardı. Enderundaki kliklerden biri Ahmed'i padişah ilan ederek bir emr-i vâki ile Divan-ı Hümayun'un önünde tahta çıkardılar.[30] Ahmed 1617'de otuz yaşını doldurmadan, arkasında örneği görülmemiş olan bir veraset sorunu bırakarak öldü. Kardeş öldürme uygulaması sona ermiş olduğundan,

30 Nicolas Vatin, "Remarques sur l'oral et l'écrit dans l'administration ottomane au XVIe siècle", in Nicolas Vatin (ed.), *Oral et Ecrit dans le Monde Turco-Ottoman* (Aix-en-Provence, 1996), 143-54.

kardeşi Mustafa hâlâ sağ idi ve yeni kabul edilmiş olan ekberiyet (hanedanın yaşça büyük erkek üyesinin tahta geçmesi) ilkesine göre tahtın vârisi sayılmak gerekirdi. Ne var ki, Mustafa'nın aklî dengesi yerinde değildi ve bir ikilem çıkmıştı ortaya: Taht Ahmed'in henüz reşit olmayan büyük oğlu Osman'a mı, yoksa bir deli olan Mustafa'ya mı kalmalıydı? Bu defa tartışmalar Dârüssaade Ağası Mustafa Ağa ile dışardan iki nüfuzlu adam, yani Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi arasında cereyan etti. Peçevî'nin olayları anlatış şekline göre, Mustafa Ağa'nın sözü ve görüşü ağır bastı. Mustafa Ağa'ya göre, rüştünü ispat etmiş bir aday dururken bir çocuğun tahta çıkarılmasını kamuoyu hoş karşılamayabilirdi ve Mustafa'nın zihin özürlülüğü de uzun yıllar sarayda kafes hayatı yaşamış olmasından ileri gelmiş olabilir ve bir süre insanlarla haşır neşir olursa belki de aklı başına gelebilirdi. İşte Mustafa'yı 1617'de ilk kez tahta çıkışı (Genç Osman'ın hal'inden ve öldürülmesinden sonra 1622'de yeniden tahta çıkacaktır) bu tarzda düşünen insanların reyi ve kararıyla olmuştur.

Ne var ki, Mustafa'nın zihnî durumu düzelmedi. Peçevî'nin bize anlattıklarına göre, "Altın ve gümüş sikkeleri cebine doldurur, sonra bunları kuşlara, denizdeki balıklara ve sokakta rastladığı dilencilere saçardı; vezirler iş konuşmak için yanına geldikleri zaman da, sarıklarını elinin tersiyle itip başlarını açardı." Vaktiyle tahta çıkmasını sağlamayı planlamış olan grup, şimdi de tahttan indirilmesi için komplo kurdu. 1618 Şubatı'nda devlet ricalini ve askerleri saraya çağırdı ve Mustafa Ağa'nın kapıyı padişahın üstüne kilitledi, içerde tahta hazırlanırken, öbür kapıdan Ahmed'in büyük oğlu Osman salıverildi.

Canına kıymadıkları Mustafa dört yıl sarayda dört duvar arasında yaşadıktan sonra, bu defa başka bir hizbin isyanı sayesinde yeniden tahta çıktı. Osman, kısa süren saltanatı esnasında, hâce-i sultanî Ömer Hoca'nın nüfuzunu kıskanan ulemanın güvenini kaybetmişti. Fakat asıl önemli olan, Yeniçerilerin desteğini kaybetmiş olmasıydı. Nitekim, Yeniçeri solaklarından olan tarihçi Tuği'nin anlattıklarına göre, Yeniçerilerin, bir meyhanede suçüstü yakalanmak gibi, kabahat

ve disiplinsizlikleri üzerine sultan suçluları dört veya beş yüz sopa darbesiyle cezalandırdı ve ayrıca taş yüklü gemilere bindirdi ve erzaklarıyla maaşlarını kesti. Yeniçeriler, Osman'ın niyetinin ocağı yerlerine Anadolu'dan asker getirmek olduğuna inanmışlardı.

1622'de Yeniçeriler kazan kaldırdı ve Sadrazam Dilaver Paşa, Ömer Hoca ve daha başkalarının idamını istediler. Osman üst düzey ulemayı dinlemeyerek Yeniçerilerin bu isteğini reddedince, askerler zorla saraya girdiler. Mustafa'nın yerini buldular ve yine Tuğî'nin ifadesiyle, dama tırmandılar, kubbeden kurşunları ve pencerelerden demir çubukları sökerek Mustafa'yı ele geçirdikleri bir iple yukarı çektiler. Tuğî'nin yazdığına göre, Mustafa iki gün aç ve susuz bırakılmıştı. Kendisini dışarı çıkardılar ve ulemanın bunun hukuka aykırı olduğu yolundaki itirazına rağmen, önünde biat ettiler ve sonunda ulemayı da aynı şeyi yapmaya zorladılar. Genç Osman nihayet Yeniçerilerin isteğini yerine getirmeye razı olarak Dilaver Paşa ile Ömer Hoca'yı idam ettirdiğinde, vakit artık çok geçti. Askerler Mustafa'yı ve annesini Eski Saray'a ve sonra da Yeniçerilerin camiine (Orta Cami) götürdüler. Camide, Peçevî'nin bir Yeniçeri tanıdığı Mustafa okur yazar olmadığı için, onun adına eniştesi Davud Paşa'yı Sadrazam tayin eden ve daha başka atamalar yapan iradeler kaleme aldı. Osman Yeniçeri kışlasında ve camide görününce kimse çağrılarına kulak asmadı. Davud Paşa kendisini bir arabaya bindirerek bizzat Yedikule zindanına götürdü ve orada boğdurulması için emir verdi. Bu arada Yeniçeriler Mustafa ile annesini saraya geri götürdüler.

Mustafa'nın ikinci saltanatı bir yıldan biraz uzun sürdü. Bir Yeniçeri başkaldırısıyla tahta çıkmış ve iktidar geçici olarak annesi ile annesinin damadı Davud Paşa'ya kalmıştı. Osman'ın kayınpederi Esad'ın şeyhülislâmlıktan azledilmesi açıkça bu hizbi güçlendirmeye yönelik bir hareketti. Fakat istikrar kurulamadı. Davud Paşa sadece yirmi üç gün süren bir sadaretten sonra, Ocak 1623'te idam edildi. Bundan sonra bir dizi sadrazam gelip geçti, fakat bunların görev süresi, hazineden yapılan teberrularla satın aldıkları Yeniçerilerin veya Altı Bölük Sipahilerinin desteğine bağlı kaldı. Payitahtta sık sık ayaklan-

malar çıkıyor, talanlar yapılıyor ve taşrada isyanlar patlak veriyordu. "Kısacası," diyordu Peçevî, "dışarda dünyanın sonunun geldiği ve saltanatın çökmekte olduğu haberleri yayılıyordu." Yeni Sadrazam Kemankeş Ali Paşa'nın, Şeyhülislâm Yahya ve diğer büyük ulemanın öngördükleri çözüm, padişahı tahttan indirmekti. Tugi'nin tabirleriyle Mustafa hakkında şöyle diyorlardı: "Sultan'ın temyiz kudreti, karar verme yeteneği kalmamıştır. İşlerin idaresinde bir katkısı bulunmamaktadır. Zekâ yoksunudur. *İrade* denilen şey onun için cariye Sanevber'in yazdıklarından ibarettir..." Ulema, Mustafa'nın annesine haber göndererek iki soru ile padişahın zekâsını ölçmeye karar verdiklerini bildirdiler: "Kimin oğlusunuz?" ve "Bugün günlerden nedir?" Fakat Valide Sultan bu sınavı bile engelledi ve canına kıyılmamak şartıyla oğlunun tahttan indirilmesine razı oldu.

Eylül 1623'te, sadrazam ve şeyhülislâm, Ahmed'in ikinci oğlu IV. Murad'ı tahta çıkardılar. Aynı zamanda, annesi Kösem Sultan'ı da eski saraydan geri getirdiler. On yedi yıl sonra IV. Murad ölünce, hanedanın sadece tek bir erkek üyesi kalmıştı. Bu da Ahmed'in küçük oğlu İbrahim'di (Deli, 1640-48). Tahta rakip olabilecek başka aday bulunmadığından, İbrahim'in padişah olmasına itiraz edecek bir kimse veya hizip de yoktu.

III. Mehmed'in 1595'te tahta geçmesinden beri, kardeş katli artık tahtı ele geçirmenin bir aracı olmaktan çıkmıştı. Ama babanın oğlunu ve kardeşin kardeşini öldürmesi olayı yine de büsbütün ortadan kalkmış sayılamazdı. III. Mehmed ölümünden (1603) kısa bir süre önce, popülaritesinin kendi tahtını tehdit etmesinden korkarak büyük oğlu Mahmud'u öldürtmüştü. II. Osman da 1620'de kardeşi Mehmed'i, hem de kayınpederi Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin fetva vermekten imtina etmesine rağmen, idam ettirmişti. IV. Murad ise önce 1635'te Revan seferine çıkarken kardeşleri Bayezid ile Süleyman'ı, arkasından da 1638'de Kasım'ı boğdurmuştu.

Osmanlı tarihçilerine göre, Murad'ın küçük kardeşi ve halefi İbrahim'in (1640-48) aklını başından almış olan sürekli olarak içinde yaşadığı ölüm korkusuydu. Çağdaşı Kâtip Çelebi'nin yazdığına göre,

bu şehzade hayatının çok büyük bir kısmını hapiste (sarayda) geçirmiş ve kardeşleri şehit edilince, kendi hayatından da endişeye düşmesi mizacında bir dengesizlik yaratmıştı. Bundan sonraki hanedan huzursuzluğunu meydana getiren işte İbrahim'ın bu zihnî dengesizliği olacaktı.

1648'e gelindiğinde, İbrahim'in lüks giyim kuşam ve sair ihtiyaçlarını karşılamak için, üstelik savaş zamanında, harcanan para hazinenin dibine darı ekmişti. İsabetsiz atamaları ise siyasî bir bunalım yaratmıştı. Önce sadrazamı ve arkasından padişahı tasfiye etmek fikri, görünürde, rütbesiz askerler arasında olmasa bile, Yeniçeri Ocağı'nın içinde, Murad Ağa'nın bir komplosu sonucunda ortaya çıkmıştır. İsyancı Yeniçeriler, Fatih Sultan Mehmed camiinde ve daha sonra Yeniçerilerin camiinde yapılan toplantılarda Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi ve "büyük Mollalarla" bir araya gelerek Sadrazam Ahmed Paşa'nın (Hezarpare) azledildiğini ve yerine Koca Mehmed Paşa'nın getirildiğini ilan etmişlerdir. Yeni sadrazamın adamları Ahmed Paşa'yı saklandığı yerde bularak yakalamışlar, isyancılar "bir fetva çıkartmışlar ve Ahmed Paşa boğulduktan sonra cesedi dışarı atılmış... ve o gün meydanda toplanan kalabalık tarafından paramparça edilmiştir."

Sadrazamın aradan çıkmasıyla, isyancılar sultanın tahttan indirilmesine ve yedi yaşındaki oğlu IV. Mehmed'in (Avcı Mehmed, 1648-87) tahta çıkarılmasına karar verdiler. Kösem Valide Sultan çocuğu biat merasimi için camiye göndermeye yanaşmayınca kalabalık saraya gitti, fakat Kösem Sultan hâlâ direniyor ve Kâtip Çelebi'nin yazdıklarına göre şikâyetini şöyle dile getiriyordu: "Bu kadar zamandan beri oğlumun ne isterse yapmasına izin verdiniz. Bir kerecik olsun ona nasihatte bulunmadınız..." Tartışma iki saat sürdü. Sonunda, Valide Sultan ancak âsilerin Enderun'a girmek tehdidinde bulunmaları üzerine yelkenleri suya indirdi. Ondan sonra artık "âdet olduğu üzere, Bâbüssaade önünde taht kuruldu... Sultan tahta çıktı ve hazır bulunanlar kendisine biat ettiler."

Kâtip Çelebi'nin anlattıklarına göre, İbrahim önce sarayda hapsedildi. Fakat bazılarının kendisini tekrar tahta çıkarmak için bir komplo hazırladıklarına ve buna yönelik bir faaliyet içinde bulunduk-

larına dair bir söylenti çıkınca, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi bir fetva çıkararak "ulema ve ordu içinde değerli insanlar yerine, rüşvet karşılığında değersiz kimselere yüksek mevki ve makamlar vermek suretiyle karışıklık ve huzursuzluk yaratmış olan sultanın tahttan indirilmesine ve idam edilmesine" izin verdi. Bunun üzerine, Şeyhülislâm ve Yeniçeri Ağası yanlarında Kara Ali adında bir cellatla Enderun'a girdiler. İbrahim'in hapsedildiği odanın kapısını anahtarla açarak Sultan'ı boğdular ve hal' ettiler. Saltanat artık "emn ü eman içinde" İbrahim'in oğlu IV. Mehmed'e intikal etmiş ve fiilî iktidar Mehmed'in annesi Turhan Sultan'a geçmişti.

Padişahın mutlaka Osmanlı hanedanının bir erkek üyesi olması gerektiği kuralı ve kadın sulbünden gelenlerin sultan olmasını yasaklayan bir başka kural dışında, yazılı ve kesin bir veraset yasası olmadığından, 1362 ile 1648 arasında padişahların çoğu başarılı bir saray hizbinin adayı olarak iktidara gelmişlerdi. Şehzade Bayezid'in 1562'de idamından önce rakip fırkalar, babalarının sağlığında taşrada sancakbeyi olarak görev yapan şehzadelerin kendileri etrafında oluşurlardı. Babanın gerçekleşen veya beklenen ölümü rakip şehzadeler ve destekleyicileri arasındaki ölümcül kardeş kavgalarının sinyalini verirdi. II. Selim'nin saltanatından itibaren sistem değişti. Ne Selim'in oğlu III. Murad'ın, ne de Murad'ın oğlu III. Mehmed'in taşra valiliklerinde bulunabilecek yaşta erkek kardeşleri vardı. Sonuç olarak, ikisinin de karşısında barış içinde tahta çıkmalarını engelleyecek rakip hizipler yoktu. Bu gelecek için bir çeşit örnek teşkil etti ve III. Mehmed'in zamanından itibaren veraset pratikte ekberiyet sistemine göre şekillendi. Üstelik, III. Mehmed'in çoğu bebek yaşta on dokuz erkek kardeşini katletmiş olmasının halkta yarattığı teesssür ve infial sonucunda tahta çıkan şehzadenin kardeşlerini idam ettirmesi uygulamasına son verilmişti. Saltanat bundan böyle artık kesintisiz olarak babadan oğula geçmez oldu.

Ekberiyet ilkesi, çok katı uygulayan bir kural değildi. Ne II. Osman ne IV. Murad bu kurala güvenerek hakları olan tahtın başka rakipler çıkmadan kendilerine kalacağına inanabildiler. Onun için de tahtlarını teminat altına almak amacıyla kendilerine rakip gördükleri

bazı kimseleri öldürmekten çekinmediler. Ekberiyet ilkesi, padişahların hiziplerin desteğine ihtiyaç duymadıkları anlamına da gelmiyordu. Fakat 1595'ten sonra, şehzadelerin etrafında artık böyle klikler oluşmuyordu, çünkü padişahların erkek çocukları artık taşrada sancakbeyliği yapmıyor, onun yerine sarayda hapsediliyorlardı. I. Ahmed'in tahta çıkışı, III. Mehmed'in ölümünü dış dünyadan saklamış olan Enderun ağalarının bir darbesi sayesinde mümkün olmuştu. Ahmed'in ölümünden sonra ise Enderun'un kıdemli mensuplarından, sivil devlet ricalinden devlet ricalinden ile ulemadan oluşan daha temsilî bir grup önce tahtın Mustafa'nın hakkı olduğuna karar vermiş, sonradan onu taht-tan indirmiş ve II. Osman'ı padişah ilan etmiştir. Osman'ın tahttan indirilmesi ve katli bir Yeniçeri ayaklanması sonucunda meydana gelmiş ve Mustafa ikinci kez tahta çıkarılarak iktidar muvakkaten annesi ile eniştesine tevdi edilmiştir. Fakat bu kez de sadrazam, şeyhülislâm ve ulema arasında kurulan bir ittifak Mustafa'nın ikinci defa tahttan indirilmesine ve yeğeni IV. Murad'ın sultan olmasına yol açmıştır. İbrahim'i tahta çıkarmak için herhangi bir hizbe ihtiyaç yoktu, çünkü hayatta kalmış olan tek aday oydu. Ama İbrahim'i tahttan indirip yerine en büyük oğlu IV. Mehmed'i (Avcı Mehmed) getiren yine bir hizip, bu kez Yeniçerilerle ulema arasında varılan bir anlaşmayla kurulmuştu.

MEŞRULAŞTIRMA

1650'ye gelindiğinde, Osmanlı hanedanı hüküm süreli üç buçuk yüzyıl olmuştu. İmparatorluk tahtta oturan padişahın kendisine miras kalmış olan mülküydü ve sırası gelince o da bu mülkü kendi mirasçılarına bırakacaktı. Hanedanın sürekliliği ve imparatorluğun bir çeşit özel mülk telakki edilmesi tahtın hanedandan olmayan bir kimseye intikal edebileceğini düşünmeyi bile imkânsız kılıyordu. Tahta çıkma töreninin belirgin kıldığı birtakım hanedan kuralları vardı.

Yeni bir padişahın tahta çıkışının birinci ve en önemli eylemi tahta fiilen sahip olmaktı. Bu tek başına onu hükümdar yapmaya yetiyordu. Bu ilke 1603'te I. Ahmed'in tahta çıkışında belirgin bir şekilde gerçekleşti. Vezirlere, şeyhülislâm ve diğer ulemaya padişahın tah-

tın önünde hazır bulunmalarını istediği haber verildi. Hiçbiri III. Mehmed'in öldüğünü henüz öğrenmemişti ve dolayısıyla hepsi tahta onun çıkacağını sanıyordu. Halbuki, onun yerine henüz küçük bir çocuk olan I. Ahmed, Enderun'dan çıkarak tahtın basamaklarını tırmandı. Böylece hazır bulunanların bu çocuğun padişahlığını tanıyıp ona biat etmekten başka seçenekleri kalmamıştır. Ahmed'in hükümdarlığı işte bu andan itibaren başlamıştı. Tahta fiilen hâkim olmanın yeni saltanatın başlangıcını oluşturduğu ilkesi hanedanın ilk yıllarından kalmaydı. Tahta çıkma töreninin ikinci unsuru olan biat (bağlılık yemini) için de aynı şey söylenebilir.

Bu törenden ilk bahseden, 1481'de dönemin tarihçisi Bihiştî olmuş ve II. Bayezid'in tahta çıkışını şöyle anlatmıştır: "[Bayezid] cennete benzeyen tahtın kalbinde yerini aldı. Soldaki ve sağdaki kumandanlar ve gökteki yıldızlar kadar çok askerler sultana biat ettiler, büyükler ve küçükler ona bağlılıklarını ve saygılarını sundular." Bu törenin Bayezid'in zamanından çok daha eskilere dayandığı söylenebilir. Kaynağı, yeni hükümdarın resmî veya yarı resmî bir şekilde askerlerinin ve güçlü kullarının karşısına çıkması olarak yorumlanabilir.[31] Bihiştî törene büyük bir kalabalığın katıldığı izlemini vermektedir. Fakat 15. yüzyılın sonlarından itibaren, padişahlar halka gittikçe daha az görünmeye başladılar. Biat töreni, başta sadrazam ve şeyhülislâm olmak üzere küçük bir grup oluşturan güçlü ve nüfuzlu kişilerin tekelinde kaldı ve sarayın içindeki tahtın önünde yapıldı. Biatın anlamı da yüzyıllar geçtikçe değişti. İlk zamanlarda sadece yeni padişahı alkışlamanın, yani onu övücü sözler söylemenin bir ifadesi olduğu ileri sürülebilecek olan biat töreni, 16. yüzyılın ortasından itibaren bir çeşit hukukî anlam kazanmaya başladı. 1540'lardan beri I. Süleyman, Osmanlı padişahının aynı zamanda halife, yani Peygamber Muhammed'in ve Dört Halife'nin halefi ve dolayısıyla Müslüman cemaatinin tek ve en büyük başı olduğu fikrini yaydı. Sünnî teolojiye göre, halife yetkisini ve makamını "'halk' ile "ehli hâll ve'l-akd" yaptığı bir sözleşmenin sonucu

31 Barbara Flemming, "The Reign of Murad II: a survey", *Anatolica*, xx (1994), 249-67.

olarak iktisap eder. Bu itibarla, öyle anlaşılmaktadır ki, II. Selim'in 1566'da tahta cülûsundan beri, biat töreninin bir işlevi de, Osmanlı padişahını "Müslümanların halifesi" olarak ilan ve tescil eden sözleşmeyi vücuda getirmek olmuştur.[32]

16. yüzyılın sonlarından itibaren, biat törenine daha başka unsurlar eklendi. Bunların başlıca amacı başkent halkının gözünde hanedan hâkimiyetinin kalıcılığını ve sürekliliğini vurgulamaktı. İlk olarak, ölen padişahın cenaze merasiminin halefinin tahta çıkmasından hemen sonra yapılması âdet oldu. Bu uygulama hem iki tören arasında bir bağlantı kurarak devamlılığı vurguluyor, hem de saltanatta bir kesinti (fetret) meydana gelecekse bunu halktan saklamayı amaçlıyordu. II. Mehmed 1481'de halefi henüz tahta çıkamadan ölünce, Yeniçeriler isyan etmişler ve başkenti yağmalamışlardı. Ancak, vezirlerin Mehmed'in torunu Korkud'u tahta çıkarıp babası İstanbul'a gelinceye kadar padişahlığını ilan etmeleri üzerine eylemlerine son vermişlerdi. Yeni padişah tahta çıkıncaya kadar eski padişahın cenaze törenini erteleme âdeti, hem padişahın öldüğünü gizlemeye hem de böyle bir anarşi döneminin tekerrürünü önlemeye hizmet ediyordu. Cülus töreninde ikinci yeni gelişme Eyüp türbesini ziyaret olmuştu.[33]

Eyüp İstanbul'un Haliç kıyısında bir semtidir. 15. yüzyılın sonundan kalma bir geleneğe göre, Ebu Eyyub'un naaşı burada gömülüdür. İslâm tarihçilerinin iddiasına göre, Ebu Eyyub el-Ensari Peygamber'in sahabesindendi ve İstanbul'un Müslümanlar tarafından ilk muhasarasında şehit düşmüştü. 1453 ile 16. yüzyılın başları arasında oluşan bir Osmanlı efsanesine göre,[34] İstanbul'un fethinden sonra padişah manevî rehberi Akşemseddin'den Ebu Eyyub'un mezarını bulmasını istemiş ve Akşemseddin'in gösterdiği nokta bir türbe ve ziyaretgâh olmuştur. Eyüp Sultan Türbesi böylece 16. yüzyılın içinde, başkentin

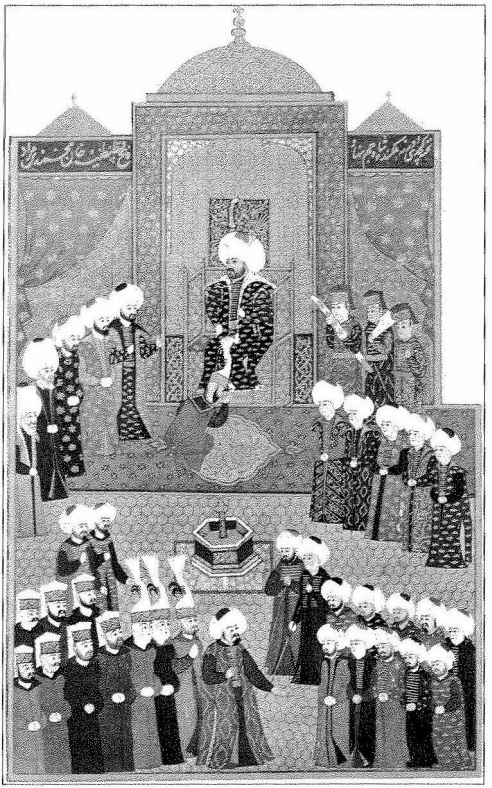
32 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), böl. 4.

33 Nicolas Vatin, "Aux origines du pèlerinage à Eyüp des sultans ottomans", *Turcica*, xxvii (1995), 91-99.

34 P. Wittek, "Ayvansaray: un sanctuaire privé de son héros", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves XI = Mélanges Henri Grégoire III*, Brüksel (1951), 505-26; 2. baskı Paul *Wittek, ed. V. l. Ménage, La Formation de.*

içindeki veya civarındaki Müslümanların ziyaret ettiği belli başlı mekânlardan biri olmuş, İstanbul'u Peygamber'le ilişkilendirmiş ve şehrin II. Mehmed tarafından fethini Müslüman keşif geleneğinin bir parçası haline getirmiştir.

II. Selim'in 1566'da tahta çıkmasından itibaren, Eyyub'un türbesini ziyaret cülus töreninin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Tarihçi Selânikî "Osmanlıların eski kanunlarına göre, Sultan'ın nasıl türbeyi ziyarete gittiğini ve Ebu Eyyub el-Ensari'den sonra kudretli ataları olan Osmanlı Sultanlarının türbelerini ziyaret ettiğini ve her türbede 30 000 akçe sadaka verdiğini" anlatır. Bu ziyaretler hem Ebu Eyyub vasıtasıyla hanedanın Peygamber'le bağlarını, hem de cetlerin türbelerinin ve onlarla aynı mekânda yer alıp İstanbul'un ufkuna tepeden hükmeden selâtin camilerinin ziyareti vasıtasıyla Osmanlı hâkimiyetinin sürekliliğini vurgulamaya yarıyordu.

Tahta çıkma (cülûs) mutlak hakimiyetin vurgulanmasıydı. II .Mehmed'in Edirne'de tahta çıkışı. (Kaynak: *Hünername*, Topkapı Sarayı Müzesi)

Fakat 1566'dan önce, bu türbe ve cami ziyaretleri cülus töreninin bir parçası değildi. Bu uygulamaya 1514'te başlandığı sanılmaktadır. Bu yılın içinde I. Selim Safevilere karşı çıktığı seferin başlangıcında, Eyüp yakınlarında kamp kurmuş askerlerini Boğaz'ın karşı kıyısına geçirmek için vasıta beklemeye başlamıştır. Bu birkaç günlük gecikmeden istifade ederek Ebu Eyyub'un nisbeten yeni türbe-

sini ve arkasından, Nişancı ve tarihçi Celâlzade'nin ifadesiyle, atalarının temiz ruhlarından istimdad niyaz ederek babasıyla büyükbabasının (II. Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed) türbelerini ziyaret etti. Oğlu Süleyman da, 1526'da Macaristan seferine çıkmadan önce aynı şeyi yaptı. 1514'te başlamış olan bir uygulama böylece bir âdet ve ritüel şeklini aldı. Başlangıçta askerî bir sefere çıkarken yapılan bir tören iken, II. Selim zamanında padişahın tahta çıkarken bunu uygulamış olmasına sebep belki de babasının cenazesiyle Macaristan'dan dönmekte olan Osmanlı ordusuna Belgrad'da katılmak üzere İstanbul'dan hemen ayrılmak zorunda olmasıydı. Ama II. Selim zamanından itibaren bu ziyaretler cülus töreninin bir parçası olmuşlardı. Bundan böyle, tahta yeni çıkan bütün Osmanlı padişahları saraydan deniz yoluyla hareket ederek Haliç boyunca Eyüb'e giderler ve dönüşte kara yoluyla surlardaki Edirne kapısından geçerek eski sultanların türbelerini ziyaret ederlerdi. Bu tören, yeni sultanın İslâm ve hanedan açısından meşruluğunu göstermenin yanı sıra bir başka işleve de sahipti. 15. yüzyılın sonundan itibaren, padişahlar halktan uzak durmaya önem vermeye başlamışlar ve bu arada özellikle biat töreni de kamusal bir olay olmaktan çıkmıştı.[35] Bu itibarla, Eyüp Sultan ziyareti de İstanbul halkı için yeni padişahı Enderun'a çekilmeden alkışlamak için bir vesile olmuştu.

Cülus töreninin son bir unsuru daha vardı. 17. yüzyılda Şeyhülislâm ile diğer yüksek rütbeli ulemanın yeni padişaha Eyüp Sultan Türbesi'nde kılıç kuşatmaları âdet olmuştu. Bu törene yapılan ilk atfın, I. Mustafa'nın 1617'de tahta geçişini anlatan Peçevî'ye ait olduğu sanılmakta ve bu da kılıç kuşanmanın ilk kez o tarihte uygulandığının kanıtı olarak görülmektedir. Belki de, Mustafa'yı tahta çıkarmış olan sadrazam ve şeyhülislâm, onun açıkça belli olan aklî dengesizliğini ve hükümdarlık yapabilecek durumda olmayışını örtbas etmek istemişlerdir. Zira, kılıç kuşanma töreni padişahın askerî erdem ve yeteneğinin âdeta bir sembolü, bir kanıtıydı. Kaynağı ne olursa olsun, kılıç ku-

35 Konrad Dilger, *Untersuchungen*, bu süreci anlatır.

şanına töreni 1918'de son padişahın (VI. Mehmed Vahideddin) tahta çıkmasına kadar devam etmiştir.

Yeni padişahın cülûsuna refakat eden törenler son şekillerini 1617'de almışlardır. Fakat bütün zamanlarda, yeni saltanatın, padişahın fiilen tahtı ele geçirdiği andan itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Bunu izleyen törenler padişahlığını teyit etmekten ibaret olup onu hükümdar yapan bu törenler değildir. Bu da bir inancı yansıtmaktadır: Hükümdarlığın Osmanlı hanedanında meknuz, yani doğasında mevcut olduğu inancını. Ve padişahlar bu inancı haklı göstermekle yükümlüydüler.

Osmanlı padişahının başlıca rolü savaşta önder olmaktı. İlk Osmanlı hükümdarı olan Osman, o dönemin Bizanslı tarihçisi Pachymeres'in anlattıklarına göre, bir savaş kahramanını temsil etmekteydi ve Bizans kuvvetlerine karşı kazandığı zaferler "ganimet peşinde koşan" gençleri kendi ülkesinin çok uzaklarından Osmanlı Beyliği'ne çekmekteydi. Osman, 1566'da Zigetvar Kalesi önündeki ölümü kendisine "şehit" unvanını kazandırmış olan I. Süleyman zamanına kadar devam eden savaşçı hükümdarlar dizisinin ilkiydi.[36] Bu zamana kadar savaşçı imajının, saltanat otoritesini desteklemenin bir aracı olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, II. Bayezid'in 1485 ve 1490'da Memluklulara karşı girişilen savaşta bizzat ordunun başına geçmemiş olmasının kendisine ciddi eleştiriler yönetilmesine yol açtığı kesindir. Tursun Bey, bunu çürütmeye çalışarak Bayezid'i eleştiren sözlerini toy bir delikanlıya mal etmiş ve karşısına "bilgisi derya kadar geniş" olan yaşlı bir adam çıkararak ona şu cevabı verdirmiştir: "Saltanatın sırlarını kurcalamak yasaktır." Bu eleştirileri cerhetmek içindir ki, Tursun Bey ayrıca Bayezid'in Kili ve Akkerman fetihlerinin babası Fatih Sultan Mehmed'in zaferlerinden bile daha büyük olduğunu iddia etmiştir.

Ama 16. yüzyılın ortasından itibaren padişahın ordularının başında zaferden zafere koştuğu efsanesi artık bir anakronizm olmaya başlamıştı. 1517 ile 1540 arasında imparatorluğun sınırları alabildi-

36 E. J. W.Gibb, *A History of Ottoman Poetry,* iii, 151-55,; vi, 157-61.

ğine genişlemiş ve artık tek bir yıl içinde düzenlenecek seferlerle imparatorluğa geniş topraklar katmaya imkân kalmamıştı. Tersine, muhteşem zaferler kazandırmayan, uzun süren savaşlar yaşanmış ve ordular yıllarca cephe yakınlarında kışlamak zorunda kalmışlardır.[37] Ayrıca, imparatorluğun topraklarının genişlemesi yönetimini zorlaştırmış, daha karmaşık hale getirmiştir. Bu şartlar altında, padişahın seferlerin devamı boyunca başkentten uzak kalması artık imkânsızlaşmış ve böylece II. Selim döneminden itibaren, padişahlar nadiren ordularının başında sefere çıkar olmuşlardı. Şartlardaki bu değişikliğe paralel olarak, sultanların karakteri de değişmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'dan önce, II. Bayezid barışçı mizacıyla bu konuda bir istisna teşkil etmiştir. Süleyman'dan sonra ise pek az padişah cengâver bir kişilik sergilemiştir.

Bütün bunlara rağmen, padişahın cengâverliği imaj ve nosyonu varlığını sürdürmüştür. 1596'da, Habsburglara karşı üç yıl süren başarısız bir savaştan sonra, III. Mehmed, Yeniçerilerin, sadrazamın ve babasının hocası Sadeddin Efendi'nin teşvikiyle ordusunun başında Macaristan'a gitti. Padişahın fiilî değilse bile resmî komutası altında, Osmanlı askeri Eğri'yi ele geçirdi. Ayrıca, Haçova Muharebesi'nde yenilmesine ramak kalmışken zaferi kazandı. Ne var ki, Mehmed ikinci bir seferi "yönetmeyi" reddetti ve savaş on yıl daha sürdü. Cengâver sultanlar geleneğinin son şahlanışı, 1621'de Lehistan'a karşı başarısız bir sefere çıkan II. Osman ve 1635'te Revan'ı ve 1638'de Bağdat'ı geri alan IV. Murad ile oldu. IV. Murad askerlerini bizzat sevk ve idare ederek zafere ulaştıran son padişah olarak Osmanlı geleneğinde ve tarihinde yerini aldı. Hem Osman'ın hem Murad'ın seferleri, Osmanlı elit zümresinin imparatorluk kurumlarını ıslah etme ve yenileme ihtiyacının farkına vardıkları bir zamana tesadüf etmiş ve bu bağlam içinde padişahı bir savaş kahramanı olarak gören eski geleneği yeniden canlandırma çabalarını temsil etmişlerdir.

---

37 Gilles Veinstein, "L'hivernage en campagne, talon d'Achille du système militaire ottoman classique", *Studia Islamica, LXVIII* (1983), 109-48; G. Veinstein, *Etat et Société dans l'Empire Ottoman, XVIe-XVIIIe Siècles* (Aldershot, 1994), v.

Savaşmak için var olan bir devlet anlayışı içinde, sultanın bir savaş lideri olarak rolü saltanatını meşru kılmak için tek başına yeterliydi. Savaş aynı zamanda dinî bir meşruiyet de bahşediyordu. İslâm hukukuna göre, kâfirlere karşı cihat Müslüman toplum için bir zorunluluk, bir farzdır. Hıristiyan düşmanlara karşı savaşta, padişahlar kendilerini Allah'ın Emirlerini (Kanunlarını) yerine getirmekle mükellef kişiler olarak gösterebiliyorlardı.[38] Bu bağlam içinde, özelde padişahlara ve genelde askerlerine *gazi* demek âdetti. *Gazi* kelimesi günlük anlamıyla "savaşçı" veya "akıncı" demekti, ama Müslüman hukukçu ve tarihçilerin ağzında ve kaleminde "kutsal savaşçı" anlamını da taşıyordu.[39] Gazi Sultan kavramı (Osman Gazi, Orhan Gazi) özellikle dünyevî iktidara meşruiyet kazandıran bir araç olarak etkiliydi, çünkü kâfirlere karşı girişilen kahramanlık eylemlerinin anlatıldığı hamâsî hikâyeler Müslüman halk kültürünün (folklorunun) önemli bir parçasını oluşturuyor ve gazavatnameler halk edebiyatının da bir dalını teşkil ediyordu. Bu itibarla *gazi* hem bilimsel eserlerde hem de popüler eserlerde yer alan bir kavramdır. Dolayısıyla, "gazi" kelimesini bir unvan olarak kullanmak suretiyle, padişahlar Müslüman halklarının büyük bir kesiminin hayranlığını çekebiliyor, gönlünü alabiliyorlardı. Osmanlı hükümdarlarının bu unvanı, 14. yüzyıldan itibaren, daha önceki Müslüman hükümdarlarını örnek alarak kullanmaya başladıkları sanılmaktadır; ama bu konuda kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Bu iddiaya belki ilk kez atıfta bulunan Ahmedî olmuştur. Ahmedî 1400'lerde yazdığı kısa manzum "tarih"inde "Osmanlı hünkârlarını" ve silah arkadaşlarını kutsal savaşçılar olarak betimlemekte ve kitabının bu bahsine *gazi*'nin özelliklerini anlatmakla başlamaktadır. Daha sonraki tarihlerde, bu erdemler münhasıran padişahın şahsına izafe edilmektedir. 15. yüzyılın sonlarına doğru, Neşrî'nin kaleminden öğrendiğimize göre, Osmanlı padişahları... Allah'ın Resulünden (Mu-

---

38 Colin Imber, "The Ottoman dynastic myth", *Turcica*, XIX (1987), 7-27); Colin Imber, *Studies*, 305-22.

39 Colin Imber, "What does ghazi really mean?", Ç. Balım-Harding ve C. Imber, *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (İstanbul, 2000), 165-78.

hammed) ve Hulefa-yi Râşidîn'den (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) sonra, "el üstünde tutulan en büyük gaziler" olmuşlardı. Bu fikir imparatorluğun sonuna kadar, padişahlar artık savaşlarda orduyu idare eden komutanlar olmaktan çıktıktan sonra bile devam etmiştir. İmparatorluğun son yıllarında yeniden doğar gibi olmuş ve Gazi Osman Paşa'nın 1876'da Plevne'yi kahramanca savunmasından sonra, II. Abdülhamid (1876-1909) tuğrasına "el-Gazi" unvanını eklemiştir. Bu yeni tuğra resmî belgelerin başında, sikkelerde ve kamuya ait yapılarda, meydanlara dikilen anıtlarda yer almıştır.

Padişahın gazi olduğu fikrinin iki işlevi vardı. Birincisi, padişahların Hıristiyanlara karşı savaşmalarını Allah'ın emrini yerine getirmek şeklinde yorumlayarak onlara meşruiyet kazandırmaktı. İkincisi, padişahların eski Hıristiyan topraklarını ele geçirmelerini haklı göstermekti. Müslümanların kâfirlerden zaptettikleri topraklar şeriata göre Müslüman hükümdarın egemenliğine geçer. Padişahlar Hıristiyanlardan aldıkları toprakların meşru sahipleri olurlardı. Bu ortaya açık bir sorun çıkarır. Çünkü Osmanlılar sadece Hıristiyanlarla değil, Müslümanlarla da savaşırlar ve Hıristiyan topraklarını zaptettikleri kadar Müslüman topraklarını da zaptederlerdi.

Müslümanlara karşı savaşı haklı göstermek için, 15. yüzyıl Osmanlı müverrihleri Osmanlıların Müslüman düşmanlarını --örneğin, Karamanlıları– cihadı engelleyen kimseler olarak gösterirlerdi. 1460'larda tarihçi Şükrullah, I. Murad'ın (Hüdavendigâr) sefere çıkmadan önce ulemaya danışarak Müslüman komşularına saldırmak konusunda fetvalarını aldığını, çünkü kendisi batıda cihadını sürdürürken, onların doğudan saldırıya geçmeyi planladıklarını bildirmiştir. 1485 yılına ait anonim bir vakayinamede de, padişahın Müslüman komşularının kâfirleri nasıl Osmanlılara karşı kışkırttıklarını ve onlar düşmanla uğraştıkları sırada nasıl fırsattan istifade ederek öbür cenahtan saldırdıklarını anlatır.

16. yüzyılda Osmanlı propagandası değişiklik geçirdi. Bu yüzyıl boyunca ve 17. yüzyıla kadar, padişahın en güçlü Müslüman hasımları İran Safevîleriydi. Safevî şahları, Osmanlı padişahlarından

farklı olarak, Şiî idiler ve daha önemlisi, On İki İmam Şiîliğinin liderleri olarak kendilerine ilahî misyon biçmişlerdi. Bu heterodoks tezler karşısında, Osmanlılar da Safevîleri Osmanlı sultanlarının meşru otoritesine karşı çıkan âsiler, hatta mürtedler ve kafirler olarak görmeğe başladılar. Safevîler, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin 1548 yılında ilan ettiğine göre, hem âsi hem de birçok bakımdan kâfirdiler. Buna göre, Ebussuud Efendi, halefleri ve selefleri gibi, Safevîlere karşı savaşın meşru bir kutsal savaş, yani bir cihad olduğuna hükmetti. Hatta, daha da ileri giderek, Safevî dalâletine karşı savaşmanın kâfirlere karşı savaşmaktan daha önemli olduğunu ifade etti.

İşte bütün bunlar Müslümanlar arası savaşı meşru kılan gerekçelerdi. Savaş açmaktan çok Müslüman toprakları ele geçirmenin bir başka gerekçesi de 15. yüzyılın sonlarında ileri sürülecekti. Osmanlı öncesi Anadolu'da en önemli ve en uzun ömürlü hanedan Anadolu Selçukluları olmuştu. Bunlar 12. ve 13. yüzyılların neredeyse başından sonuna kadar Orta Anadolu'da hükümlerini sürdürmüşlerdi. Hanedan 1300 yılından biraz sonra yıkılmıştı. Osmanlıların ilk dönemine dair çeşitli vekayinamelerde bulunan efsanelerde, Alâeddin adında bir Selçuklu Sultanı'nın nasıl Bizans sınırındaki Söğüt'te Osman'ın babasına topraklar hibe ettiğinden; aynı sultanın nasıl Osman'a bağımsızlığının ve egemenliğinin alâmetleri olmak üzere, "at kuyruğu kıllarından yapılmış bir sancak, bir davul ve bir kaftan" verdiğinden bahsedilmiştir. Bu menkıbelerden amaç, açıkça Osmanlıları Selçuklularla ilişkilendirmek suretiyle Osmanlılara meşruiyet kazandırmaktı. Bu konudaki menkıbeler 1485'te ünlü tarihçi Neşrî'nin "Osmanlı Tarihi" ile son şekillerini almışlardır. Neşrî'nin versiyonuna göre, Osman'ın babasına arazi veren I. Alâeddin (ö.1237), Osman'a sancak, davul ve kaftanı gönderen ise III. Alâeddin'dir (ö.1303). III. Alâeddin, kendi çocuğu olmadığı için, Osman'ı kendine halef tayin etmiştir. Menkıbedeki bu son gelişme Osmanlıları Selçukluların meşru halefleri ve dolayısıyla Anadolu'daki Selçuklu topraklarının meşru varisleri yapmıştır. Bunun doğal bir sonucu da, eski Selçuklu toprakları üzerinde yerleşmiş olan hanedanların hukuken Osmanlılara ait olan toprakları gasp

etmiş sayılmalarıydı. Dolayısıyla, bunlara karşı savaş ilan edilmesi ve topraklarının ellerinden alınması yasaldı. Osmanlı tarihçileri 20. yüzyıla kadar Neşrî'nin bu Selçuklu mirası hikâyesini kullanmıştır.

Osmanlı propaganda ve mitolojisindeki bu unsurlar doğuda ve batıda savaş ve istilalara meşruiyet kazandırmıştır. Ne var ki, padişahın belirli bir ailenin mensupları olmak sıfatına dayanan hükümdarlık iddiaları meşru sayılabilmek için bir gerekçe daha gerektiriyordu. Bunu da Osmanlı hanedanının şeceresi sağlıyordu.[40] Osmanlı "soyağacı" II. Murad'ın (1421-51) saltanatının ilk yıllarında, Osmanlıların Timur'un karşısında uğradıkları hezimetten ve bunun sonucu olan iç savaştan sonra hükümdarlık iddialarını yeniden ileri sürmek ihtiyacını hissettikleri bir zamanda ortaya çıkmış gözükmektedir. Bu şecerenin yaratılmasında kilit rolü oynayan Yazıcıoğlu (Yazıcızade) Ali olmuştur. Tarihçi olan ve 1420'lerde Sultan Murad'ın yakın çevresinde yer aldığı anlaşılan Yazıcıoğlu, anlattıklarının malzemesini Batı Türklerinin efsanevî atası olan Oğuz Han destanlarından almıştır. Oğuz Han bu efsaneye göre Nuh'un torunu ve Yafes'in oğluydu. Altı oğlu ve yirmi dört torunu olmuştur. Bunlar Batı Türklerinin efsanevî yirmi dört kabilesinin ataları olmuşlardır. Yazıcıoğlu Osmanlı şeceresini Oğuz Han'ın büyük oğlu ve büyük torunundan başlatmış ve böylece Osmanlı padişahlarına Türk hükümdarları arasında irsî bir öncelik tanımıştır. Bu mesajını daha da güçlendirmek için bir başka efsanede de Selçuklu hanedanının çökmesi üzerine Anadolu Türk hükümdarlarının Osman'a soyundan dolayı nasıl biat ettiklerini anlattı. Yazıcıoğlu aslında bu şecereyi Oğuz destanlarının, tarihçi ve devlet adamı Reşideddin tarafından İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304) için kaleme alınmış olan bir dünya tarihinde (Câmiü't-Tevarih) çıkan bir versiyonuna dayandırmıştır. Burada Osmanlı hanedanının atası ve kurucusu olan torunun adı Kayı olarak verilmiştir. 15. yüzyılın içinde bu şecerenin daha başka versiyonları da çıkmıştır, fakat bunların hepsi de Osmanlıların Oğuz Han'ın büyük oğlunun büyük oğlundan geldiklerini belirtmişlerdir.

40 Paul Wittek, "Der Stammbaum der Osmanen", *Der Islam*, 14 (1925), 94-100.

Oğuz şeceresinin ortaya çıkışı, Osmanlıların en yakın rakipleri olan Anadolu ve Azerbaycan Müslüman hükümdarlarından hepsinin Türk oldukları ve şecerelerini benzeri Türk kaynaklarından çıkardıkları bir döneme rastlamıştır. Osmanlı şeceresi, Osmanlı sultanlarının nesepleri bakımından bu komşu hanedanlardan üstün olduklarını göstermeye yarıyordu. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde imparatorluğun siyasî durumu tamamen değişmiş, elit tabakanın kültürü Türk olmaktan çok, kozmopolit bir İslâm kültürü haline gelmiş ve bunun sonucunda şecere artık meşrulaştırıcı gücünü kaybetmişti. Ama buna rağmen, Osmanlı tarihçiliği geleneğinde fosilleşmiş bir halde 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Fakat önemli bir değişiklikle: 16. yüzyılın başından itibaren, İstanbul'un İshak'ın oğulları tarafından fethedileceğini müjdeleyen bir hadisin etkisi altında, tarihçiler erken şecereyi Yafes'ten değil de, Sam ve Esav'dan türetmişlerdir.[41] Bu şecere hanedanın soyağacının orijinal versiyonundan farklıdır, çünkü sultanları, Yafes'in torunları olarak tasvir edilen Türklerden koparark onları Sam aracılığıyla Araplara bağlamaktadır ('Samiler'). Fakat bu husus Osmanlı elit tabakasının 16. ve 17. yüzyıllarda gittikçe kozmopolitleşen karakterine uygundu. Bu zümre artık Oğuz Han'ın Türk soyundan gelmesine önem vermiyor, Araplarla kurulacak bir bağın ise Peygamber'le bir ilişkiye delâlet edebileceğine inanıyorlardı.

Oğuz şeceresi çeşitli versiyonlarıyla, padişahlara hükümdarlıklarını meşru gösteren fizikî bir soy sağlıyordu. Dinî bir meşruiyet kazanmak için, ayrıca manevî ve ruhanî bir şecereye ve ilahî onaya ihtiyaç vardı. Bunu da, ilk kez 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve daha sonra tarihsel geleneğin bir parçası haline gelen bir dizi efsaneden temin ettiler. İslâm inancında, Allah insanlarla rüyalarında konuşur. Nitekim, ilk vakayinamelerde yer alan birçok hikâyede, Allah'ın rüyalarında Osman'a ve babasına torunlarını nasıl ihya edeceğini ve yücelteceğini müjdelediğinden söz edilir. Bu menkıbelerin ilerde çok yaygın bir unsur haline gelen en ünlüsü Aşıkpaşazade'nin 1484 civarında ka-

41 Barbara Flemming, "Political genealogies in the sixteenth century", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1987), 123-37.

leme alınan bir vakayinamesinde çıkmış olup Osman'ın derviş Edebali'nin evinde konuk olduğu bir gece gördüğü rüyayı anlatır. Osman, Edebali'nin bağrından doğan ve kendi bağrına giren bir ay görür. Ondan sonra göbeğinden bir ağaç çıkar ve dünyayı kaplar. Ağacın gölgesinde dağlar, eteklerinden akan sular ve su içen, bahçelerini sulayan ve çeşme yapan insanlar vardır. Ertesi sabah Edebali rüyayı yorumlayarak Allah'ın Osman'a ve soyundan gelenlere hükümdarlık vaat ettiği anlamına geldiğini bildirdi. Aynı zamanda kızını Osman'la nişanladı. Böylece Malhatun Orhan'ın annesi ve hanedanın kadın ceddi oldu.

Bu menkıbenin işlevi, önce Allah'ın Osmanlı hanedanının kaderini biçerken devlet kurup devlet yönetmesini istediğini göstermek, sonra da Edebali vasıtasıyla onu manevî ve ruhanî bir şecere ile teçhiz etmekti. Edebali, ister gerçek ister efsanevî bir kişi olsun, Vefaiye tarikatinde önemli bir mevki işgal etmiştir. Aşıkpaşazade de bu tarikatin mensubuydu. Vefaiye'de, bütün tarikatlerde olduğu gibi, her şeyhin kendi mürşidi vardı ve bu böyle kesintisiz bir zincir şeklinde tarikatin kurucusuna kadar uzanırdı. Vefaiye'nin kurucusu Bağdatlı Ebu'l-Vefa (ö.1107) idi. Bu noktadan itibaren tarikat manevî soyunu Muhammed Peygamber'e ve Melek Cebrail vasıtasıyla Allah'a kadar uzatırdı. Bu itibarla, Aşıkpaşazade'nin, Osman'ın Edebali'nin kızıyla evlenmesine ilişkin hikâyesi, Osmanlı sultanlarını kendi tarikati olan Vefaiye ile irtibatlandırır ve Eb'ul-Vefa vasıtasıyla Peygamber'e ulaştırır. Bu dinî şecere siyasî şecereyi tamamlayarak Oğuz Han'dan Nuh'a kadar uzanır.

Hanedanın şecereleri ve rüya efsaneleri malzemelerini halk inançlarından alırlar ve bu bakımdan menkıbelerin ortaya çıktığı 15. yüzyıldaki padişahların nisbeten mütevazı iddialarını yansıtırlardı. 16. ve 17. yüzyıllarda ise padişahların iddiaları daha görkemli boyutlar kazandı ve aynı zamanda ulema geleneğine daha çok dayanır oldu.

1453'te II. Mehmed İstanbul'u fethetti ve bu sayede, yenilen Bizans İmparatoru'nun "Roma İmparatoru" unvanını devraldı. Fakat bu Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî unvanlar hiyerarşisine ancak bir asır sonra geçti. 1526'dan itibaren, padişahın batıdaki en büyük düşmanları Habsburg imparatorları ve bunların da en büyüğü İspanya Kralı ve

Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Carlos (V. Karl, Şarlken) idi. I. Süleyman ile V. Carlos arasındaki rekabet 16. yüzyılın ortalarında Avrupa gündeminin başlıca maddelerinden biriydi.[42] 1547'de, Süleyman Şarlken ve kardeşi Avusturyalı Ferdinand ile bir antlaşma imzalayarak, Habsburgların Macaristan'da ellerinde bulundurdukları topraklar için haraç ödemeleri karşılığında barış taahhüt etti. Bu antlaşmanın metninde, Carlos kendinden artık "Kutsal Roma İmparatoru" diye bahsetmiyor, sadece "İspanya Kralı" unvanını kullanıyordu[43] ve işte bu andan itibaren Süleyman kendisini rakibinden "Roma İmparatoru" unvanını zorla çekip almış gibi görmeye başlamıştır. Bundan böyle, Osmanlı unvanlar vokabülerinde "Çesarlar Çesarı" (Sezarların Sezarı) gibi sıfatlara sık sık rastlanmıştır.[44] Roma İmparatoru unvanını kullanmanın Osmanlı padişahları için önemi asıl 1606 Zitvatorok Antlaşması'nın görüşmeleri sırasında belli olmuştur. Habsburg İmparatoru "kral" unvanını kabul etmemiştir, ama I. Ahmed de "çesar" unvanından vazgeçmeye yanaşmamıştır. Osmanlıların 17. ve 18. yüzyıllarda buldukları uzlaşma zemini, "çesar" unvanını muhafaza etmek ve Habsburg hükümdarlarına "imparator" diye hitap etmek olmuştur.[45]

Osmanlı'nın Roma İmparatoru unvanına sahip çıkması sultanların imparatorluk iddialarının sonu değildi. 16. yüzyılın ortalarında Süleyman hükümdarlık unvanlarına "Kisralar Kisrası" unvanını da ekledi. Maksadı büyük bir ihtimalle Safevî şahlarına karşı kazandığı zaferleri kutlamaktı ve "Kisra" bir şahıs, yani belli bir hükümdarın ismi olmaktan ziyade, "kral", "şah", "imparator" gibi eski İran hükümdarlarının kullandıkları bir cins ismiydi. Saltanatının ortalarına

---

42 Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Hapsburg-Papal rivalry", H. İnalcık ve C. Kafadar (ed.), *Süleyman the Second*, 161-94.

43 Anton C. Schaendlinger ve Claudia Römer, *Die Schreiben Süleyman des Prachtigen an Karl V, Ferdinand I und Maximilien II* (Viyana, 1983), 11-18; Stéphane Yérasimos, *La Fondation de Constantinople et de Sainte Sophie* (Paris, 1990), 221.

44 Colin Imber, *Ebu's-su'ud*, böl 3.

45 Markus Köhbach, "*Çasar oder Imperator?* Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitva-Torok", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 82 (1992), 223-34.

doğru, Süleyman "Arapların, Perslerin ve Romalıların Sultanı" unvanını almıştı. Bununla birlikte, halefine bıraktığı en büyük ve en önemli unvan siyasî bağlamda İslâm dünyasının başı, başkanı anlamına gelen "Halife" veya "İmam" unvanıydı.

Halifelik veya Hilafet kavramı İslâm ilâhiyat ve tarihçiliğinden gelen bir kavramdır. Sünnî tarihçiler bu unvanı Peygamber'in dört halefine –Ebubekir, Ömer, Osman, Ali– verirler. "Hulefa-i Râşidin" ve bunları ayrıca "doğru yolda, Hak yolunda olan, doğru yolu gösteren halifeler" sıfatıyla taziz ve tebcil ederler. Ondan sonra, bu unvan özellikle 750 ilâ 1258 yıllarında Abbasî hükümdarlarına verilir olmuştu. Bu çağrışımlar unvana tarihî bir değer ve saygınlık kazandırmıştır. 10. yüzyıldan itibaren, Sünnî ilâhiyatçılar bir hilafet teorisi geliştirmeye başlamışlar, ama bununla birlikte "imam" ve "imamet" tabirlerini "halife" ve "hilafet"e tercih etmişlerdir. İmam, bunların görüşüne göre, "ehli hall ve'l-akd" ile yaptığı bir sözleşme, bir akit sonucunda makamına otururdu ve bu sözleşmenin geçerli olabilmesi için imamın belirli şartları yerine getirmesi gerekirdi. Bu şartlar yazardan yazara değişir, ama hepsinin üzerinde anlaştığı şartlardan biri imamın Peygamber'in kabilesinden, yani Kureyşî olmasıdır. Sünnî kurama göre, hilafet veya imamet irsî olmaktan çok sözleşmeye dayanır, yani akdîdir.

'Halife' Osmanlı hükümdarlarının bir unvanı olarak ilk kez 1424'te kullanılmıştır. Ancak, bu dönemdeki kullanılışı spesifik olmaktan çok retorikti. Padişahın bu unvan üzerinde mevkiinden dolayı re'sen hak iddia etmesi ancak Kanunî Sultan Süleyman zamanında olmuştur. Süleyman'ın baş propagandacısı Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'ydi. Şeyhülislâm, Osmanlı padişahlarının Kureyş kabilesinden olduklarını ispat edemeyeceklerini –şecere önceden belirlenmişti– hilafetin klasik teorisini dikkate almayarak Osmanlı sultanının mevkiini ilâhi hukuka borçlu olduğunu ileri sürdü.[46] Padişah, "Allahu Taalâ'nın Dünya Hilafetini tevcih ettiği kişiydi." Şeyhülislâm aynı za-

46 Osmanlı hilafeti hakkında yazdığı risalede, eski Sadrazam Lûtfi Paşa, Kureyş kabilesinden gelmiş olmanın halife makamına geçmek için zorunlu bir şart olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. H. A. R. Gibb, "Lutfi Pasha and the Ottoman Caliphate", *Oriens*, 15 (1962), 287-95.

manda Osmanlı padişahlarının "Büyük Hilafetin mirasçıları" –Hulefa-i Râşidin'e atıf– olduklarını ve saltanatın "babadan oğula" intikal ettiğini iddia etmiştir. Bu klasik teoriyi doğrudan doğruya inkâr eden bir görüştü ve Osmanlılar üzerindeki tek etkisi biat yemininin şeklini değiştirmek olmuştu. Bu iddialar Osmanlı padişahlarını Hulefa-i Raşidin'in doğrudan mirasçıları yapmıştı. Hulefa-i Raşidin ise Peygamber'in doğrudan mirasçılarıydı. Bu itibarla bu iddialar tüm İslâm âleminin hükümdarlığı anlamına geliyordu. Bu durum çeşitli değişikliklerle imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.[47]

Görülüyor ki, Osmanlı meşruiyet iddialarının farklı şartlara uymak için farklı zamanlarda ortaya çıkmış, birçok değişik çeşitleri vardı. Padişahın hükümdarlık hakkının ilk gerekçesi savaşlarda lider olmasıydı. En geç 1400'de bu rolü kutsanmış ve sultan cihad lideri sayılmıştı. Müslüman hanedanlarına karşı savaş da meşru sayılmış, çünkü bunlar onu kutsal görevinden saptırmaya çalışmışlardı. 15. yüzyılın başında, yenilgi ve iç savaşı takiben, sultan Oğuzların soyağacını yaratarak hükümdarlık hakkını yeniden tesis etmiştir. Aynı yüzyılın içinde Osmanlı saltanatının Allah tarafından emredilmiş olduğunu "kanıtlayan" manevî bir şecere ve menkıbeler icat edilmiş olması, saltanata dinî bir yaptırım getirmiş ve bu onun Oğuz Han'a dayanan dünyevî soyuna bir paralel çizmiştir. 1500'e gelindiğinde, padişah Anadolu'daki hâkimiyetini, Osmanlıları Selçukluların meşru halefleri yapan bir menkıbeye dayanarak haklı göstermeye başlamıştır. 1453'ten, ama özellikle 1547'den sonra, padişah artık bir taraftan Roma imparatoru unvanını tevarüs ettiğini iddia ederken, Memlûklere ve Safevîlere karşı kazandığı zaferler sayesinde kendisini "Kisra" ve "Arapların ve İranlıların hükümdarı" saymıştır. Bu meşrulaştırıcı unvanlardan "Kutsal Savaşçı", "Selçukluların mirasçıları" ve "halife" unvanları 20. yüzyıla kadar devam edecektir.

47 Colin Imber, *Ebu's-suud*, böl. 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devşirme

Yeniçeri yetiştirmek amacıyla devşirilen
Hıristiyan bir acemi oğlan.
(Kaynak: Thomas Artus,
Histoire des Turcs, Paris, 1662)

16. yüzyıla gelindiğinde, padişah ülkeyi büyük ölçüde *kapıkulları* aracılığı ile yönetiyordu. Bunlar padişahın vezir, eyalet valisi veya asker olarak hizmet etmek üzere devşirdiği ve maaşlarını hazineden ödediği ya da dirlik tahsis ettiği adamlardı. Bu, günden güne gelişerek, nihaî şeklini bulması iki yüzyıl sürmüş olan bir yönetim sistemiydi.

İlk hükümdarların beyliklerini nasıl yönettikleri ve hizmetlerine kimlerin girdiği hakkında bilgimiz sınırlıdır, bu konuda ancak spekülasyon yapılabilir. 15. yüzyıl vekayinameleri ilk hükümdar Osman Bey'in (ö.yak.1324) ailesi efradına ve maiyetindeki savaşçılara toprak ve kumandanlıklar dağıttığını söyler. Savaşçıların adlarını tarihsel bir gerçekliği yansıtmaktadır ziyade kuzeybatı Anadolu'daki yer adlarından türetilmiş görünüyor.[1] Ancak Osman'ın, ailesini ve asker arkadaşlarını yetkilerle donattığı doğru olabilir. Aynı âdet ve uygulamalar muhtemelen oğlu Orhan'ın (yak.1324-1362) saltanatı döneminde de devam etmiştir. Orhan'ın dört erkek ve bir kız kardeşinin adları, 1324'te imzaladığı bir vakfiyenin altında şahit isimleri olarak yer al-

1 Colin Imber, "The legend of Osman Gazi", Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (Rethymnon, 1993), 67-76.

maktadır; Bizans İmparatoru İoannes Kantakuzenos'un inzivaya çekildikten sonra kaleme aldığı vekayinamesinde, Orhan'ın kardeşi Pazarlu'nun 1328 Pelekanon (Maltepe) Savaşı'nda kumandanlık yaptığından bahsedilir; oğlu Süleyman Paşa'nın ise 1357'deki ölümüne kadar yarı bağımsız bir kumandan olarak hareket ettiği bilinir.[2] Oğlu Halil'in de 1350'lerin sonunda İzmit Körfezi kıyısındaki toprakların yöneticisi olduğu anlaşılmaktadır. Tarihsel kaynaklardan edinilen izlenim, hükümdar ailesinin fertlerinin ve maiyetinin görevleri paylaştığı enformel bir yönetim tarzı olduğu yolundadır.

Bu sistem büyük bir olasılıkla I. Murad'ın saltanatı döneminde (1362-1389) sona ermiştir. Anlaşılan Murad, kardeşlerini öldüren ilk hükümdardır ve bunun sonucunda Osmanlı toprakları hanedanın bütün üyeleri tarafından paylaşılan bir "mülk" olmaktan çıkmıştır. Şehzadeler, taşrada vali ve ordu komutanı olarak görev yapmaya devam etmişler, ama sıkı sıkıya babalarının vesayeti altında kalmışlar ve hiçbir zaman Süleyman Paşa'nın sahip olduğu hareket serbestisine sahip olmamışlardır.

Devlet yöntemine bir değişiklik getiren bir başka faktör de Osmanlı topraklarının genişlemesi ve serhad beylerinin ortaya çıkışı olmuştur. Osmanlı Beyliği genişledikçe, akıncı beyleri yeni topraklarda arazi ve gelir edinmişler ve böylece kendi askerleri ve adamları ile birlikte bölgelerine birer mahallî güç haline gelmişlerdir. Bu akıncı ve gazilerin başta geleni Evrenos Bey (ö.1417) olmuştur. Evrenos Bey, I. Murad zamanında, Makedonya'da muazzam topraklar edinmiş ve soyundan gelenler bunları 20. yüzyıla kadar muhafaza etmişlerdir.[3] Başta Mihaloğulları, Malkoçoğulları[4] ve Turahanoğulları olmak üzere başka

2 Colin Imber, "Süleyman Pasha", *Encylopedia of Islam*, 9 (Leiden, 1997).

3 V. Demetriades, "The tomb of Gazi Evrenos Bey at Yenitsa and its inscription", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 32 (1976), 326-32; V. Demetriades, "Problems of landowning and population in the area of Gazi Evrenos Bey's Wakf", *Balkan Studies*, 22 (1981), 43-57; V. Demetriades, "Some thoughts on the origin of the devşirme in Elizabeth A. Zachariadou" (ed.), *The Ottomam Emirate*, 23-24.

4 F. Babinger, "Beitrage zur Geschichte des Geschlechtes der Malkoçoglus", *Annali Istituto Orientale Universitario di Napoli*, n.s. 1 (1940), 117-35.

akıncılar da, 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa'da yeni fethedilmiş topraklara yerleşmişlerdir. Büyük bir olasılıkla, Anadolu'da da buna benzer bir süreç yaşanmıştır; ama bu konudaki kaynaklar son derece yetersizdir. Evrenos ve diğer akıncılar yeni topraklara yerleşirken, bir başka aile, Çandarlılar, hem kumandanlar hem de padişahların siyasî danışmanları olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Çandarlıların ilki olan Hayreddin Halil (ö.1387) I. Murad'ın hem ordu kumandanlığını hem de vezirliğini yapmıştır. Bundan dolayı, Osmanlı kaynakları Hayreddin Halil Paşa'yı ilk veziriâzam sayar. Bu makamı 1453'e kadar ellerinde tutmuşlardır.[5] Ayrıca, Osmanlılar fethettikleri yerlerde daha önce egemen olan hanedanları ortadan kaldırmayıp vasal konumuna getirmişlerdir. Büyük beylerden oluşan bir konfederasyonun en güçlü üyesiydi. Söz konusu beyler hizmetkârları değil, müttefik ve vasallarıydı.

Bu gelişmeler sonucu I. Murad, babasından ve büyükbabasından farklı konuma gelmiştir: Murad Hüdavendigâr artık otoriteyi kardeşleriyle paylaşmak zorunda değildi, çünkü onlarla kıyaslanamayacak bir güce sahipti. Ne var ki, akıncı beylerin ortaya çıkması ve yarı-bağımsız mahallî hanedanların hâkimiyetinin devam etmesi sultan gücünü sınırlıyordu. O artık mutlak bir hükümdar değildi. Büyük beylerden oluşan bir konfederasyonun en güçlü üyesiydi. Söz konusu beyler hizmetkârları değil, müttefik ve vasallarıydı. Bu itibarla Murad ve halefleri, kendi konumlarını sağlamlaştırmak için müttefikleri değil, astları olan ve Osmanlı hanedanına mutlak surette sadık, gerçek bir maiyet oluşturmak zorundaydılar. Böyle bir maiyetin kaynağı, modern kurumların yokluğunda ancak padişahın hane halkı olabilirdi. Nitekim Osmanlı sultanları, imparatorluğu büyük ölçüde vali veya komutan olarak görevlendirdikleri bu maiyeti aracılığıyla yönetmeye başlamışlardır.

İslâm hukuku ve gelenekleri ile Osmanlı hanedanının özel şartları, hükümdarın hane halkının doğasını belirlemiştir. Padişah veya şehzade kızlarının, çocuklarının, erkek de olsalar (beyzadeler) devlet

5 F. Taeschner ve P. Wittek, "Die Vezirfamilie der Gandarlyzade (14/15. Jahrhundert) und ihre Denkmaler", *Der Islam*, 18 (1929), 60-115.

yönetiminin dışında bırakılması, 1362 ile 1595 arasında uygulanan kardeş katli ve ondan sonra da şehzadelerin hayatlarını kafes arkasında yaşamaları, padişahı hanedanın rakipsiz patriyarkı yaptı ve hanedan sülâlesinin rolünü büyük ölçüde sınırladı. 1362'den sonra sadece sultanın erkek çocukları yönetimde rol oynayabildiler, ama o da ancak sancakbeyi olarak nezaret ve vesayet altında olmak şartıyla. Görevlendirilecek erkek akraba bulunmaması halinde, padişah hanedanın diğer üyelerine başvurmak zorundaydı. Bunların kimler olacağını kanunlar ve emsaller belirliyordu.

İslâm hukuku köleliğe izin verir ve bir "*icazetli* köleler" kategorisi yaratarak onlara efendileri adına hukukî muamelelerde bulunma hakkı verir. Bu sayede köleler, güvenilir ve önemli kimseler olabiliyorlardı. Üstelik köle statülerine rağmen, elit bir aileye kapılanarak yüksek bir sosyal mevkiye erişebiliyorlardı. Böylece "köle hanesi" İslâm toplumunun bir unsuru haline gelebilmiştir. İslâm hükümdarları ta 8. yüzyılda yaşamış olan ilk Abbasî halifelerinden beri, köle askerlerden oluşan ordular yaratmışlar ve ülkelerinin yönetiminde kölelere görev vermişlerdir. Bu durum Anadolu Selçuklularında ve Anadolu beyliklerinde geçerliydi. Selçuklular 13. yüzyılda köleleri sarayda ve yönetimde asker ve komutan olarak kullanmışlar, hatta eğitimleri için Konya'da bir okul açmışlardı.[6] Bizans imparatorları da, menşeleri bakımından imparatorluğun sıradan tebaasından farklı yabancı askerler kullanmışlardı.[7] Bu örneklere bakıldığında, Osmanlı padişahlarının da maiyetlerini kölelik kurumuna dayandırması ve "yabancı" askerler kullanması belki de kaçınılmazdı. Kaldı ki, padişahın reşit akrabalarının saray hukukundan ve yönetimden dışlanmaları üzerine, çeşitli devlet işleri için kölelere daha çok ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla padişah hizmetine girmek, kul olmak anlamına geliyordu. Padişahlarının da kadrolarını esaret kurumuna ve "yabancı" asker istihdamına istinat ettirmiş olmalarını kaçınılmaz saymak gerekir. Kaldı ki,

6 S. Vryonis, "Selçuk gulams and Ottoman devşirme", *Der Islam*, 41 (1965), 224-52.

7 Mesela, bkz. Elizabeth A. Zachariadou, "Les 'janissaires' de l'empereur byzantin", Aldo Gallotta (ed.), *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombacci Dicata.*

sultanın reşit (erişkin) akrabalarının enderundan ve yönetimden dışlanmaları üzerine, çeşitli devlet işleri için kölelere daha çok ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla imparatorluk hizmetine giriş, köle olarak işe alınma anlamına geliyordu.

İslâm hukuku kimlerin köleleştirilebileceği ve kimlerin köleleştirilemeyeceği konusunda açıktır. Bir kere, Müslümanların köle yapılması yasaktır. Buna rağmen ihtida edenler, yani sonradan Müslüman olanlar kölelik statüsünden otomatik olarak çıkmazlardı. İkinci olarak, hangi gayrimüslimlerin yasal olarak köleleştirilebileceğini hükme bağlar. Bu amaçla, dünyayı Müslüman ve Müslüman olmayan ülkeler olmak üzere ikiye ayırır ve Müslüman olmayan ülkelerde yaşayanlara can ve mal güvenliği tanımaz. Bu pratikte şu demektir: Gayrimüslim bir hükümdarın sultası altında yaşayan gayrimüslimler öldürülebilir ve köleleştirilebilir. Buna karşılık, Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin statüsü farklıdır. Bunlar reşit erkeklere zorunlu kılınan baş vergisini (cizye) ödemek suretiyle, "himaye edilen kâfirler" statüsünden istifade ederler. İslâm hukuku bunların hayatını ve malını korur ve köleleştirilmelerine izin vermez. Demek oluyor ki, kölelerin kaynağı Müslüman olmayan ülkelerden getirilen insanlardı. Darülislâm'a geldiklerinde mal hükmünde sayılırlar ve sahipleri onları diledikleri gibi satabilir, kiralayabilir, vasiyet edebilir veya bağışlayabilirdi. Bu statü aynı zamanda irsîdir: Kölelerin çocukları da köle doğarlar, ancak ana-babadan biri özgürse, çocuk anasının statüsünde sayılır. Sahipleri köleleri azat edebilirler. Bunun için sözlü bir beyan yeterlidir, ama daha başka usuller de vardır.[8]

Böylece köleler bir ailenin içine yakalanma, satın alınma, miras veya bağış yollarından biriyle girebiliyorlardı. Osmanlı padişahları da büyük bir olasılıkla imparatorluğun daha ilk yıllarından itibaren bu suretle köle elde etmeye başlamışlardı. Ama 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık köle edinimi büyük ölçüde sistematik hale gelmiş ve bunun için iki ayrı usul kullanılmıştır.

---

8 J. Schacht, *An introduction to Islamic Law,* (Oxford, 1964).

Bunlardan birincisi, Osmanlı askerlerinin Hıristiyan topraklarında düzenledikleri akın ve savaşlardan getirdikleri esirleri köleleştirmekti. Nitekim, İslâm hukukuna göre, Müslüman hükümdarın savaş ganimetinden beşte bir payı vardı. Gerçi hükümdarların ganimetten tam bu oranda bir pay aldıklarına dair kesin deliller yoktur. Bu uygulamaya Osman veya Orhan zamanında başlanmış olması muhtemel görünmekle beraber, Osmanlı tarihçileri kökenini I. Murad'ın dönemine dayandırırlar. Onlara göre, Çandarlı Hayreddin ve Karamanlı Kara Rüstem Murad'a şu tavsiyede bulunmuşlardır: "Akınlarda esir alınanların beşte birine el koyun ve akıncılardan biri beş esir getirmemişse esir başına yirmi beş akçe alın."[9] Bu hikâyenin ayrıntılarının doğru olup olmadığı şüphelidir; ama Murad'ın zamanında Rumeli'ye yapılan akınların yoğunlaştığı ve yaygınlaştığı, böylece savaş esirlerinin sayısının arttığı doğrudur. Ayrıca Murad'ın kendi siyasî üstünlüğünü pekiştirmek için hane halkını genişletmeye ihtiyacı vardı ve belki biraz da bu yüzden saltanatı esnasında böyle resmî ve daimî bir verginin konulması zorunlu görüldü.

Verginin başlıca amacı, sultanın kapıkulu piyadesi olan Yeniçerilere acemi oğlanlar sağlamaktı. Tarihçiler de bu uygulamaya başlanmasının Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuyla aynı zamana rastladığını iddia etmişlerdir. Başka devşirmeler ise doğrudan doğruya saraya veya belirsiz bir tarihte kurulan kapıkulu süvarilerinin Altı Bölüğü'nden birine alınmışlardır.

I. Murad'ın zamanından aşağı yukarı bir buçuk yüzyıl sonrasına kadar, savaşlar ve akınlar sultanın hizmetleri için verimli bir askerî ve sivil personel kaynağı olmaya devam etti. Muhtemelen I. Bayezid'in (1389-1402) saltanatı sırasında, düşman topraklarına akınlar düzenlemek karşılığında dirlik toprağı ve vergi muafiyeti elde eden bir akıncılar birliğinin kuruluşuyla birlikte, akıncılık resmî ve düzenli bir faaliyet haline geldi.[10] Bu sayede, resmî savaş dönemleri dışında bile payi-

9 J. A. B. Palmer, "The origin of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library*, 35 (1952-53), 448-81.

10 Bu askerler için bkz. Bölüm 7.

tahta sürekli bir esir akımı sağlandı. Örneğin, Burgonyalı Bertrandon de la Brocquière, 1432'de Meriç Vadisi'nde "ağır zincirlerle boyunlarından birbirlerine bağlanmış yirmi beş kadar erkek ile on kadar kadına rastladığını, bunların Türklerin bir akını sırasında Bosna Krallığı'nda esir edilmiş olup iki Türk tarafından satılmak üzere Edirne'ye götürülmekte olduklarını öğrendiğini" anlatır. Tarihçi Aşıkpaşazade de, 1440'ta Tuna kıyılarında düzenlenen bir akın sırasında, akıncıların ganimete nasıl tıka basa doymuş olduklarını ve esir alınan birbirinden güzel esir kızları nasıl bir çizme fiyatına sattıklarını büyük bir keyifle anlatır. Her savaş ve her başarılı akın zengin bir köle hasadı biçiyor ve padişah bunlardan payını alıyordu.

Elimizde belgesi bulunmadığından, padişahların savaş esirlerinden pay almakta ne derece etkili ve sistematik davranmış olduklarını saptamak kolay değildir. Ne var ki, II. Bayezid'in saltanatı döneminde (1481-1512), Osmanlı hukukunu kanun haline getirme ve bir sisteme bağlama çabaları başlamış ve Bayezid bu bağlamda 1493'te, padişah hizmetine alınacak savaş esirlerinin toplanmasını düzenleyen bir ferman çıkarmıştır. Rumeli'de devşirme toplamakla görevli Yusuf adında bir askerin talebi üzerine kaleme alındığı anlaşılan bu hükümde şöyle denmektedir:

> Akıncıların kumandanı kendi gayretiyle ele geçirdiği yirmi beş oğlanla, esirleri toplamakla görevli askerlerin her biri bizzat ele geçirdiği beş oğlanla, yüksek rütbeli ağalar bizzat ele geçirdikleri birer ve düşük rütbeli ağalar bizzat ele geçirdikleri iki oğlandan biriyle ödüllendirilecektir.
>
> Diğerleri, on ile on yedi yaşları arasında olanlar, Yusuf tarafından alınacaklardır. On yedi yaşından yukarı olanlardan bazıları uygun görüldükleri takdirde, onlar da alınacaklar ve sahiplerine hazineden oğlan başına üç yüz akçe ödenecektir.
>
> Oğlanlar sakat veya hasta olmamalı ya da ergenlik alâmetleri gösteriyor veya sakalları çıkmış olmamalıdır.

Devşirmelerin başkente varmalarını sağlamak için, ferman hem akının komutanına hem de esirleri toplamakla görevli askere, bunların kaydını tutmalarını ve esirlerle birlikte temsilcilerini başkente gön-

dermelerini emretmiştir. Bu sayede yetkililer devşirmelerin serhadden başkente getirilirken yolda kaybolup kaybolmadıklarını tesbit edebiliyorlardı. Fermanın günümüze kalan bir nüshasında, "Buyruğumdur ki..." yerine "Kanun emrediyor ki..." ibaresi konmuş ve bu suretle Yusuf'a gönderilen bu özel ferman, padişahın payına düşen esirlerin toplanmasını düzenleyen genel bir kanuna dönüştürülüyordu.

Avrupa'daki savaş ve akınlar 16. yüzyıl boyunca köle elde etmenin başlıca kaynağı olmaya devam etmekle beraber, muhtemelen eski yaygınlığı kalmamıştır. 1526'dan önce, Tuna ve Sava çizgisi Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan Krallığı arasındaki sınırı teşkil etmiş ve bu ırmaklar boyunca düzenlenen akınlar başkente doğru sürekli bir esir ve cariye akımını beslemiştir. Ancak, Macaristan kralının Mohaç'ta yenilmesi ve sultana sadık bir kralın tahta çıkarılması üzerine, Macaristan akınlar düzenlenen bir ülke olmaktan çıkmıştır. 1541'de Orta Macaristan, iyice tahkim edilmiş Batı Macaristan topraklarının sınırında bir Osmanlı eyaleti haline gelmiştir. Bu şartlar altında, Osmanlıların düzenli ve geniş çapta saldırıları artık mümkün değildi. Üstelik, 1595'e gelindiğinde, binlerce akıncının savaşta hayatlarını kaybetmeleri geleneksel örgütlenmelerine son vermiştir. Bu faktörler esir akışını ve tedarikini sınırlandırmıştır. 1640'larda yazan tarihçi İbrahim Peçevî, eskiden sınır valilerinin geniş horantalar, askerler ve maiyet beslemelerine izin vermiş olan esir ikmalinin nasıl sona erdiğini anlatmıştır. Bir noktada, savaş esirlerinden bir kısmının sultana tahsisi ve uygulamasına da son verilmiş olmalıdır.

Buna rağmen, imparatorluğun dört bir yanından ve özellikle Kafkaslar'dan, Rusya ve Lehistan içine yapılan akınlardan ve Mısır yoluyla Afrika'dan köleler gelmeye devam ediyordu. Padişah bu kaynaklardan köle getirtmeyi sürdürüyordu. Ama ne olursa olsun, imparatorluk sınırları dışından getirilen kölelerin sayısı yeterli değildi. Bu yüzden padişahlar ikinci ve daha güvenilir bir köle kaynağı bulmaya çalıştılar. Bu *devşirme* diye bilinen bir yöntemdi.[11] Buna göre, sultan-

11 Bu kurum hakkında en doğru bilgiler için bkz. V. L. Ménage, "Devshirme", Encyclopaedia of Islam, 2 (1965).

lar ihtiyaç duydukları köleleri kendi Hıristiyan uyruklarından toplamaya başladılar. İslâm hukukuna göre bu yasal bir uygulama değildi, çünkü imparatorluk içinde yaşayan gayrimüslimler, yukarda görüldüğü gibi, "himaye altında kâfirler"di ve köleleştirilemezlerdi. Ancak, bu meşruiyet sorunu, 16. yüzyılda bir tartışma konusu haline gelmiş olmakla birlikte,[12] uygulamayı hiçbir zaman engellemedi ve devşirme usulü 14. yüzyıl ile 16. yüzyılın sonları arasında saray hizmetine köle almanın başlıca kaynağı oldu ve bu 18. yüzyıla kadar tamamen kalkmadı.

Devşirmenin ne zaman başladığını tam olarak saptamaya imkân yoktur. Ama Selânik metropolitinin 1395'te verdiği bir vaazda şunları söylediği bilinmektedir: "Bir adam düşünün ki babası olduğu ve kendi yetiştirdiği bir çocuk gözlerinin önünde yabancı eller tarafından birdenbire ve zorla kaçırılsın, kendisine yabancı âdetler benimsetilsin, barbar elbiseler giydirilsin, barbar bir dil öğretilsin, dinsizlik ve benzeri murdarlıklarla kirletilsin! Hangi yürek dayanabilir böyle bir acıya?"[13] İki yıl sonra, Caluccio di Salutati isminde bir İtalyan, Türklerin "on ile on iki yaşları arasında çocukları yakalayıp orduya yazdırdıklarını" anlatıyordu.[14] Bu iki atıf ve yorum da devşirme usulüne yönelikti, müessesenin daha 1390'larda mevcut olduğunu gösterir. Demek oluyor ki, 14. yüzyılda doğmuş olmalıdır. Bu dönemde, Batı Anadolu Türklerinin İslâm hukuku anlayışı henüz çok sınırlıydı ve belki bu yüzden kölelik kavramı ve statüsü hakkında da pek fazla bilgileri yoktu. Oysa, gelecek kuşakların devşirme kurumu ve padişah kölelerinin statüsü konularındaki bilgileri çok daha kapsamlıydı. Bu mülâhaza, İslâm hukuku bakış açısından meşru bile sayılamayacak olan bir kurumun nasıl bu kadar kolay benimsendiğini açıklayabilir.

---

12 V. L. Ménage, "Sidelights on the devshirme from Idris and Sa'duddin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 18 (1956), 181-83; V. L. Ménage, "Some notes on the devshirme", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 29 (1966), 64-78; R. C. Repp, "A further note on the devşirme", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 31 (1968), 137-39.

13 S. Vryonis, "Isidore Glabas and the Turkish devşirme", *Speculum,* xxxı (1956), 433-43.

14 V. Demetriades, "Some thoughts on the origins..."

1438'de Bartholomeo de Jano adında bir rahip de "Türklerin barbarlığı konusunda bir Mektup"unda devşirme olayından bahsetmiştir. Burada sultanın nasıl "on ile yirmi yaş arasında on Hıristiyan çocuktan birini alarak bunları özel köleleri ve kalkan taşıyıcıları olarak kullandığını ve daha beteri, 'Doğulu' yaptığını" anlatır ve bu âdetten sanki yeni bir şeymiş gibi, "sultanın eskiden hiç yapmadığı bir şey" diye bahseder. Bu belki de sadece Bartholomeo'nun Hıristiyan çocuklarını devşirmenin normal bir olay olduğunu ve düzenli şekilde uygulandığını bilmediğini veya bir ihtimalle de, 1402 ile 1413 arasındaki iç savaş döneminde (fetret devri) bu uygulamaya ara verilmiş olduğunu gösterir.[15]

Fakat bir bakımdan Bartholomeo'nun anlattıkları kesin olarak yanlıştı. Padişahların herhangi bir dönemde Hıristiyan oğlanlarını onda bir oranında devşirmiş olmalarına ihtimal verilmemektedir. 1453 ile 1463 arasında Osmanlı ordusunda hizmet etmiş olan Sırp Konstantin Mihailoviç, padişahın kendi topraklarında devşirdiği oğlanlardan *çilik* diye bahsetmektedir ve bu da kırkta bir demek olan *çile-yek* (çihl-yek) kelimesinden gelmekte ve açıkça devşirme oranını göstermektedir. Bu aynı zamanda 16. yüzyılın başlarına ait bir belgede rastlanan orandır ve padişah hizmetinde çalışmak için oğlanlar devşirilmesini emreden fermanlara örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Metin şöyle başlamaktadır: "Ben [Sultan] emrediyorum ki, [x] haneden ibaret [...] kazasında ve [y] haneden ibaret [...] kazasında kırk haneden bir oğlan olmak üzere sırasıyla [a] ve [b] adet yani toplam [c] adet oğlan devşirilsin..."

Demek ki devşirme oranı kırk hanede bir oğlandı. Belge bundan sonra devşirme memurunun nasıl bir yöntem uygulaması gerektiğini anlatmaya başlar. Görevli yanına bir Yeniçeri ağası alacak

> ve vakit geçirmeden bu kazalara gidecek ve tek bir köyü ihmal etmeden her köyde ilanla kâfirlerin ve ileri gelenlerin bütün erkek çocuklarının babalarıyla birlikte köy meydanında toplanarak önüne çıkarılmalarını isteyecek ve birer birer hepsini bizzat tepeden tırnağa inceleyecektir. Bir kâfirin birden çok çocuğu varsa, en iyisini Ye-

15 J. A. B. Palmer, "The origins", a.g.y.

> niçeri Ocağı'nda yetiştirilmek üzere kaydedecek, alıkoyacak ve beraberinde götürecektir. Oğlanın yaşı on dört veya on beş, ya da, en çok, on yedi veya on sekiz olacaktır. Fakat sadece bir erkek çocuğu olan bir adamın çocuğunu almayacak ve birden çok erkek çocuğu olanların da sadece birini aldıktan sonra geri kalanlarını kendilerine hiçbir haksızlık yapmadan babalarına teslim edecektir.

17. yüzyılın başına ait *Kavânin-i Yeniçeriyân* adlı bir kitapta Yeniçeri Ocağı'ndaki bazı sakınca ve eksikliklere çareler aranmış ve bu arada geçmişin ideal uygulamalarına atıfta bulunularak devşirme ilkeleri ortaya konmuştur. Görevliler önemli kimselerin, papazların veya iyi ve tanınmış ailelerin oğullarını almamalıydılar. Babaların tek erkek çocuklarını da almamalıydılar, çünkü bunlar tarlada babalarına yardım ederlerdi ve orada olmazlarsa babalar topraklarını ekip biçemez ve âşar vergisini ödeyemezlerdi. Öksüz ve yetimler de Yeniçeri Ocağı'na yazılmamalıydı, çünkü "fırsatçı ve disiplinsiz" olurlardı. Gözlerini kısan veya şaşı bakan çocuklar da uygun değildi, çünkü "yaramaz ve inatçı" olurlardı. Uzun boylu çocuklar "aptal", kısa boylular "baş belâsı" olurlardı. "Körpeler ve köseler" de işe yaramazdı, çünkü düşmanın gözüne batarlardı. Evli erkekleri, esnaf ve zanaatçıları da Ocağa almak yasaktı. Elinde sanatı olan ve onun sayesinde para kazanan bir adam cefaya ve meşakkate gelemezdi.

Kavânin'ın yazarının dışladığı daha başka kategoriler de vardı. Her şeyden önce Türkleri almamalıydılar. Yoksa, hısım ve akrabaları da sultanın köleleri olduklarını iddia edebilirler, vergi muafiyeti talebinde bulunabilirler veya Yeniçeri Ocağı'na yazılmak isteyebilirlerdi. Öte yandan, valiler bunları *devşirme* değil de gerçek padişah kulları sanabilirler ve bu da disiplini bozabilirdi. Yazar ayrıca Türkleri "merhametsiz, dinden ve imandan oldukça nasipsiz" olarak niteler. Yazara göre, oğlanları Türk ve Müslümanların yerine kâfirlerden almanın avantajı şuradadır ki, "bunlar Müslüman oldukları zaman dine daha çok bağlanırlar ve kendi aileleleriyle yakınlarına düşman olurlar". Bu belki bir abartmaydı. Nitekim, 1572 yılına ait bir belgede, Arnavutluk'taki ailesi adına padişaha dilekçe veren bir Yeniçeri onlara ne düş-

man kesildiğini ne de ailesiyle temasını kaybettiğini belirtmiştir.[16] Aynı şekilde, İstanbul Mahkemesi'nin 1612-13 kayıtlarında rastlanan bir davanın belgelerinden, Anadolu'da görevli bir valinin –besbelli bir *devşirme*– mahallî bir papaz olan kardeşiyle işbirliği yaparak bölgesinin halkından yasaya aykırı olarak zorla para ve mal kopardığı anlaşılmaktadır.[17] Bunlar süregelen temas ve ilişkilere değgin münferit olaylar sayılamaz. Fakat her halükârda, devşirme yoluyla devlet hizmetine alınan her "oğlan" maişetini, düzenli bir şekilde eline geçen maaşını ve gelecekteki meslek ve mevkiini ailesine ve akrabasına değil, münhasıran padişaha borçluydu ve bu anlamda, geçmişiyle en hayatî bağlantıları kesilmiş sayılabilirdi.

Ancak, devşirmeye açık olan bir Müslüman grup vardı ki, o da Boşnaklardı. *Kavânin* yazarına göre bunun sebebi, Bosna'nın 1463'te fethi zamanında ahalinin hemen padişaha biat ederek İslâm'ı kabul etmiş olmasıydı. Padişah bu davranışlarına karşılık olarak onlara bir ayrıcalık tanıyınca, Boşnaklar kendilerinin de devşirme kapsamına alınmalarını dilemişler ve o zamandan beri padişah onların da bölgesinden oğlan devşirmeye başlamıştı. *Kavânin*'de yazılı olduğuna göre, bunların çoğu ya saraya ya da saray bahçelerine alınmışlardı. *Kavânin* 17. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştı. Ancak, 1463'ten itibaren *tahrir defterleri* Osmanlı fethinden sonra Bosna'da çok kimsenin Müslüman olduklarını gösterdiğine göre, devşirmenin Bosna'da nasıl başladığı konusunda anlatılanlara hiç değilse bir ölçüde güvenilebilir.[18]

Padişahların devşirme bölgelerinin başında Balkan Yarımadası ve Anadolu geliyordu. Ama devşirmelerin çoğunu, muhtemelen Hıristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölge olduğu için, Balkanlar sağlıyordu. Anadolu, nüfusun çoğunluğu Müslüman olan ve dolayısıyla devşirme usulünün normal olarak uygulanmadığı bir bölgeydi. Kaldı ki, Anadolu'nun belirli bölgeleri zaman zaman bu uygulamanın tamamen dışında bırakılmıştı. Nitekim, *Kavânin* yazarı bize mesela Kara-

16 İ.H. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I (Ankara, 1943), 27-28.

17 Bana defterdeki bu kaydı gösterdiği için Dr. Recep Çiğdem'e teşekkür ederim.

18 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (Londra, 1996), böl. 6.

man ile Erzurum arasındaki bölgede oğlanlar devşirmenin kurallara aykırı olduğunu bildirmiş ve bunun da "buradaki insanların Türkmenler, Kürtler ve Gürcülerle karışık olmasından" kaynaklandığını belirtmiştir. Sultan ayrıca 16. yüzyılda fethedilen Arap topraklarını da devşirme bölgesinin dışında bırakmıştır.[19]

İşte devşirme usulüne tâbi bölgeler ve halklar ve görevlilerin oğlanları seçerken uymak zorunda oldukları ilkeler bunlardı. Görevliler oğlanları seçip topladıktan sonra, sıra onları başkente götürmeye geliyordu. İlk iş çocukları ya 16. yüzyılda konulan kurala göre 100-150'şer kişilik, ya da *Kavânin*'e göre 200'er kişilik gruplar haline getirmek, ondan sonra her grup için ayrı bir kayıt tutmaktı. Her oğlan için, 16. yüzyıl kuralına göre, yine ayrı bir kayıt tutulacak ve buna "adı, babasının adı, köyünün adı ve köyünün bağlı bulunduğu tımarın adı ve oğlanın eşkali – ta ki kaybolacak olursa, tutulan sicil kim ve nereli olduğunu göstersin ve kolayca bulunabilmesini sağlasın" yazılacaktı. Bu kayıtların bir amacı da, külhanbeylerinin çocukların sevki işlemine katılmalarını önlemek ve ayrıca devşirmeden sorumlu olanların mesela çocukları kendi hesaplarına köle olarak satmak gibi yolsuzluklarına engel olmaktı. Böylece toplandıktan sonra, oğlanlar

Günlük elbisesi ile bir yeniçeri ağası. (Kaynak: D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1790)

19 Devşirme alanları için ayrıca bkz. S. Vryonis, "Selçuk gulams".

muhafaza altında yaya olarak İstanbul'a getirilir ve geceleri köylerde konaklarlardı. 16. yüzyıl fermanı, çocuklara yiyecek ve yatacak yer sağlayan köylülere fazla külfet teşkil etmemeleri için, kafilenin bir geceden fazla aynı yerde kalmasını yasaklamıştır. İstanbul'a döndüklerinde muhafızlar köleleri Yeniçeri Ağası'na teslim ederlerdi.

Ağanın ilk görevi İstanbul'a ulaşan oğlanların kayıtlarda yazılı tariflere uyup uymadıklarını kontrol etmek ve yolda hastalananlarla kendisine teslim edilmemiş olanları saptamaktı. Sahtekârlığa karşı ek bir tedbir olmak üzere ferman, ikinci bir sicil tutmasını emrediyordu. Bundan amaç, sonradan başkente varınca Yeniçeri ağasının iki kaydı karşılaştırarak herhangi bir sahtekârlık yapılıp yapılmadığını tespit edebilmesini sağlamaktı. *Kavânin* işlemlerin bundan sonraki safhasını anlatır. Yeniçeri ağasının yardımcısı olan iki ağa –Rumeli Ağası ve Anadolu Ağası– yanlarında kâtipleriyle gelir ve ağa ile bir cerrahın huzurunda oğlanları muayene ve sünnet ederdi. En yakışıklı oğlanlar saraya tahsis edilirdi. Bunlar Enderun'da[20] eğitilirler ve bazen, bir süre padişahın şahsına hizmet ettikten sonra valiliklere veya başka makamlara tayin edilirlerdi. Güçlü kuvvetli olanlar saray bahçelerinde görevlendirilirlerdi. Bu da bazen imtiyazlı bir makama giden yolu açabilirdi.

Ama oğlanlardan çoğunun son durağı Yeniçeri Ocağı, yani padişahın piyade birlikleri olurdu. Ne var ki, Yeniçeri Ocağı'na kabulleri hemen olmazdı. Yakışıklıların sarayda eğitim görmelerine karşılık, bu müstakbel Yeniçeriler tamamen değişik bir eğitime tâbi tutulurlardı. İlk adım her oğlanı –*Kavânin*'e göre geleneksel olarak bir altına– Anadolu'daki Türk çiftçilerine satmaktı. Bunları parayla satmak sembolik bir hareketti: Amaç oğlanların, padişahın köleleri olduklarını ileri sürerek çalışmaktan kaçınmalarına engel olmaktı. Çocuklar yedi-sekiz yıl kadar "Türklerle" kalırlardı. Bu uygulamanın amacı ilk planda, oğlanları düzenli bir şekilde çiftliklerde çalıştırarak yorucu kol emeğine alıştırmaktı. Bu nedenle, yine *Kavinin*'e göre, onları "kadılara ve ulemaya" satmak da yasaktı. Çünkü kadılarla ulemanın müstakbel Yeniçerilerin

20 Saray okulları için bkz. böl. 4.

"ağır işlere alıştırılacakları" tımarları yoktu. Ayrıca oğlanları tacirlere satmak da yasaktı, çünkü bu takdirde savaşa gidecek yerde bir zanaat öğrenerek para kazanmayı tercih edebilirlerdi. "Şehir hayatının cazibesine kapılarak gözleri açılıp ağır işlerde çalışmaya yanaşmazlık etmesinler diye" oğlanların İstanbullulara satılmaları da yasaktı. Uygulamanın ikinci nedeni ise devşirmelere Müslüman bir ortamda İslâm dininin akidelerini ve son olarak da Türkçe'yi öğretmekti. Nitekim, 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılın başına gelinip de Türklerin geniş çapta Yeniçeri Ocağı'na alınmasına başlanıncaya dek, ocak mensuplarının pek azı Türkçe'yi ana dilleri gibi konuşabilirlerdi. Ama Türkçe bu kozmopolit askerlerin, imparatorluğun yönetici elit zümresinin *lingua franca* diye bilinen ortak diliydi ve öğrenilmesi zorunluydu.

"Türklerle oturan" oğlanlara nezaret etmek Rumeli ve Anadolu Yeniçeri ağalarının sorumluluğu altındaydı. Bunlardan her birinin on-on beş kişilik bir kadrosu vardı ve ortak görevleri kaçmaya çalışanları yakalayıp satmaktı. Belirli bir sürenin bitiminde, artık büyümüş olan çocukları satıldıkları yerlerden geri alırlar ve onlara günde bir akçe tutarında ücret tahsis ederlerdi. *Kavânin* çocukların Türk çiftçilerle geçirmek zorunda oldukları süreyi yedi veya sekiz sene olarak belirlerler. Ancak bu muhtemelen kesin bir sayı olmaktan ziyade bir ortalamaydı. Kaldı ki, ağalar, İstanbul'da münhaller meydana geldikçe, gençleri çiftçilerden geri almak hakkını da haizdiler.

Fakat bundan sonraki aşama gençleri Yeniçeri Ocağı'na kaydetmek değildi. Bunun yerine, İstanbul Ağası diye bilinen memur her genci sarayın giriş kapısına yakın Acemi Ocağı'ndaki otuz bir yatakhaneden birine yerleştirirdi. Delikanlılar burada *Kavânin*'in anlattığına göre, padişah için çeşitli hizmetlerde çalışırlardı. Özellikle, saraya yakacak odun taşırlar, Bursa civarındaki dağlardan padişahın buzhanesine kar taşıyan mavnanın küreklerini çekerler, Boğaziçi'nden Üsküdar'a ve Üsküdar'dan Boğaziçi'ne asker götüren gemileri işletirlerdi. Acemilerin görevlerini anlatırken, *Kavânin* yazarı kendi zamanındaki durumu I. Süleyman dönemindeki (1520-66) durumla kıyaslar ve eskiden 4000 acemi ve 72 gemi varken, şimdi 12.000 acemi fakat sadece on iki ge-

mi bulunduğunu belirtir. Ayrıca kendi zamanında acemi gemiciler yüzünden sık sık batan ya da hasara uğrayan teknelerden yakınır.

Acemilerin yaptıkları işler bunlardan ibaret değildi ve acemilerin hepsi sarayın dışındaki kışlada yaşamazlardı. Birçokları sarayın bahçelerinde çalışırlar veya sarayda çamaşırcılık veya aşçılık yaparlardı. Daha da yaygın olan bir iş alanı İstanbul ve Gelibolu'daki tersanelerdi. 16. yüzyılın ilk yarısından kalma belgeler bunların kalafatçı, marangoz, nalbant, humbaracı, demirci ve kalafat işçisi olarak çalıştıklarını gösterir.[21] Bunları tersanelerde kullanma alışkanlığı 17. yüzyılın ortalarına kadar devam etti.[22] 16. yüzyıla ait daha sonraki belgeler, acemilerin Edirne'deki Selimiye Camii gibi inşaat projelerinde (1570'lerin ilk yılları) demirci olarak çalıştırılmış olduklarını gösterir.[23] Daha başkaları, "Türklerin yanında" hizmetlerini tamamladıktan sonra, ordunun Tophane-i Âmire ve Cebehane-i Âmire gibi teknik birimlerinde çırak olarak çalışmışlardır. Tersanelerde, inşaat şantiyelerinde ve ordu birimlerindeki bu çıraklıklar her ne kadar Yeniçerilerin bir sanat öğrenmelerini yasaklayan hükümlere aykırı gibi görünürlerse de, belledikleri zanaatler aslında savaş sanatının birer parçası ve dolayısıyla askerî bir birlik olan Yeniçeriler için öğrenmeleri gerekli olan konulardı. Acemi ve çırak olarak bütün bu hizmetleri ifa ettikten sonraydı ki, sultan devşirmelerini Yeniçeri Ocağı'na kaydettirirdi. Bu atama belirli zamanlarda değil, kadrolar açıldıkça peyderpey yapılırdı.

16. yüzyılın sonlarına doğru, devşirme artık yavaş yavaş saraya ve Yeniçeri Ocağı'na eleman sağlamanın bir aracı olmaktan çıkmış ve 17. yüzyılın içinde bu yola gittikçe daha seyrek başvurulur olmuştur. 18. yüzyıl içinde ise devşirme kurum ve uygulaması tarihe karışmıştır. *Kavânin* yazarı bu eserini I. Ahmed (1603-17) için bir rehber oluşturmak ve eski uygulamaların kendi döneminde gerçekleştirilecek reformlara bir örnek teşkil etmesini sağlamak üzere kaleme almıştı. Kendisi, Yeni-

21 Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 211-82; Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 1-70.

22 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* (Ankara, 1992).

23 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, 134.

çerilere adam seçme usullerinde yapılacak değişikliklerin bir anarşi kaynağı olacağına inanmıştı. Nitekim, II. Osman (1618-22) ve IV. Murad (1623-40) dönemlerine ait reform risalelerinde bu görüş savunulur.

Saraya eleman temini devşirmenin yerini nasıl bir kaynağın aldığı pek belli değildir; ancak bazı yeni personelin büyük adamların hane halkı arasından seçildiği sanılmaktadır. Yeniçeriler bakımından ocağa kabul şekilleri biraz daha açıktır. 14. yüzyıldan 16. yüzyılın sonlarına kadar, Yeniçeri Ocağı'na asker alma, savaş esirlerine el koyma, yani devşirme usulüyle yapılmıştır. Anlaşıldığına göre, Yeniçerilerin evlenmelerine ancak I. Selim'in saltanatı döneminde (1512-20) izin verilmiş ve o zaman da bu hak sadece emeklilere ve bazı ağalara tanınmıştır. Yeniçeriler, kendileri de köle oldukları için, yasal olarak cariyelerle ilişki kurarak onlarla karı-koca hayatı yaşayamazlardı. Bu yasaklar nesebi sahih çocukların sayısını azaltır ve böylece Yeniçerilerin irsî bir kast meydana getirmelerini önlerdi. Zamanla, evlenme yasağı gevşedikçe, Yeniçerilerin "gemilerde hizmet etmeye ehil" oğullarını acemi olarak Ocağa kaydetmek âdet oldu. Ancak bunlar küçük bir azınlıktan ibaretti. 16. yüzyıla ait Yeniçeri ve Acemi listelerinde adları yazılı olanlardan pek azının Müslüman bir babadan doğmuş oldukları anlaşılmaktadır.[24]

Aşağı yukarı 1570'ten itibarendir ki eski devşirme usulü terk edilmeye başlandı. *Kavânin* yazarına inanmak gerekirse, II. Selim'in (1566-74) saltanatından bu yana, Kapıkulu Sipahilerinin Altı Bölüğü'nün üyeleri olanların veya diğer saray erkânının çocuklarını Yeniçeri Ocağı'na kaydetmek vukuat-ı âdiyeden olmaya başlamıştır. Yazar bu durumu bir yolsuzluk ve rüşvet kaynağı olarak görmüştür. Fakat daha da kötüsü, yerli Müslümanların da Ocağa alınmasıydı. İnsanlar bunu elde etmek için çeşitli çarelere başvuruyorlardı. Kimileri, *Kavanin*'in anlattığına göre, kâtiplere rüşvet vermek suretiyle sipahi çocukları olarak ocağa yazılmalarını sağlıyorlardı. Yeniçeri çocukları olduklarını söyleyecek olurlarsa, bu iddialarını tahkik etmek belki mümkün

24 Mesela L. Fekete, *Die Siyaqat – Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung* (Budapeşte, 1955), 146-63.

olacaktı, ama hevesliler bu zorluğun da üstesinden gelerek babalarının ocağın başka bir bölümünde bulunduklarını ileri sürüyorlardı. *Kavânin* aynı zamanda III. Murad döneminde (1574-95) Türklerin nasıl devşirme seçilenlerin içine karıştıklarını ve oğlanları sünnet eden cerrahlarla kayıtları tutan kâtiplere rüşvet teklif ederek ana-babalarının adlarını "kâfirlerin dilinde anlamsız adlar" şeklinde yazmaya ikna ettiklerini anlatmaktadır. Ama bu sahtekârlardan çok daha fazla genç, kumandanların ve zabitlerin "mahmileri" (kayırılanları) olarak Yeniçeri Ocağı'na girmeyi başarmışlardır. *Kavânin* bu uygulamayı bir "illet" (hastalık) olarak tanımlamakta ve bu durumda, artık bir gereği ve yararı kalmadığı için, devşirme usulünden büsbütün vazgeçmenin daha yerinde olacağını belirtmektedirler.

Türklerin ve diğer Müslümanların da Yeniçeri Ocağı'na girmelerine izin veren devşirme yöntemindeki bu değişiklik, *Kavânin* yazarına göre, bir felâket olmuş, devletin askerî gücünün gerilemesine, savaşların kaybedilmesine yol açmıştır. 1630'larda, ıslahat teklif eden yazar Koçi Bey de bu durumu kabul etmiş ve kendi zamanında, yani 1620'lerden beri Ocağın "dinleri belirsiz şehir çocuklarına, Çingenelere, Tatlara (eski Türklerin yabancılara, özellikle İranlılara verdikleri ad), Kürtlere, taşralılara, Lazlara, Türkmenlere, katırcılara ve deve sürücülerine, kapıcılara ve satıcılara, haydutlara ve yankesicilere ve bu tür daha birçok insana" kapılarını açtığını belirtmiştir. Koçi Bey de, Yeniçerilere eski şan ve şerefleri kazandırılmak isteniyorsa, eski yöntemlere dönmenin şart olduğuna inanmıştı.

Bu yazarlar kuşkusuz Yeniçerilere asker alma usulünün nasıl değiştiğine dair gözlemlerinde haklıydılar. Ne var ki bu değişiklik, onların inandığı gibi, sadece rüşvetin alıp yürümüş olmasının sonucu değildi. Yeniçeri Ocağı'na yazılmak kârlı bir işti; bütün ocak mensuplarına hazineden düzenli bir maaş ödenirdi. Bu da elbette seçilemeyecek olanların yasal olmayan yollardan ocağa girmeye çalışmalarına yol açıyordu. Fakat asıl önemli olan faktör, 16. yüzyılın ortasından 17. yüzyıla kadar geçen zaman içinde Yeniçerilerin sayısında meydana gelen artıştı. Osmanlı hazinesi belgelerine göre 1527'de kayıtlı 7886 Yeniçeri var-

dı. 1567'ye gelindiğinde, bu sayı 12.798'e ve 1609'da 39.282'ye çıkmıştı.[25] Bu artış askerî ihtiyaçların sonucuydu. 16. yüzyılda, özellikle 1593-1606 Avusturya Savaşı'ndan sonra ateşli silahların kullanımı arttıkça, piyade savaşlarda daha önemli bir rol oynamaya başladı ve yaya askerlerin sayısı süvarilerinkini geçti.[26] Osmanlıların bu ihtiyacı karşılamak için buldukları çarelerden biri Yeniçerilerin sayısını fazlalaştırmaktı. Bunun sonucunda eski devşirme usulleri artık yeni eleman ihtiyacını karşılamamaya başladı ve sayılarını artırmanın tek yolu daha önce ocaktan dışlanmış olan Türkleri ve diğer grupları kabul etmek oldu. Kaldı ki, sayılardaki bu artışa paralel olarak, Yeniçerilerin rolü de değişti. Bunlar artık eskisi gibi padişaha bağlı elit birlikler olmaktan çıkıp Osmanlı ordusunun en büyük birliklerinden biri haline geldi. Bu da onları, teoride değilse bile pratikte sarayın dışında bırakıyor ve böylelikle statülerini kölelikten özgür insana çeviriyordu. Bu şartlar altında, köle olarak devşirme usulü artık geçerli olamazdı.

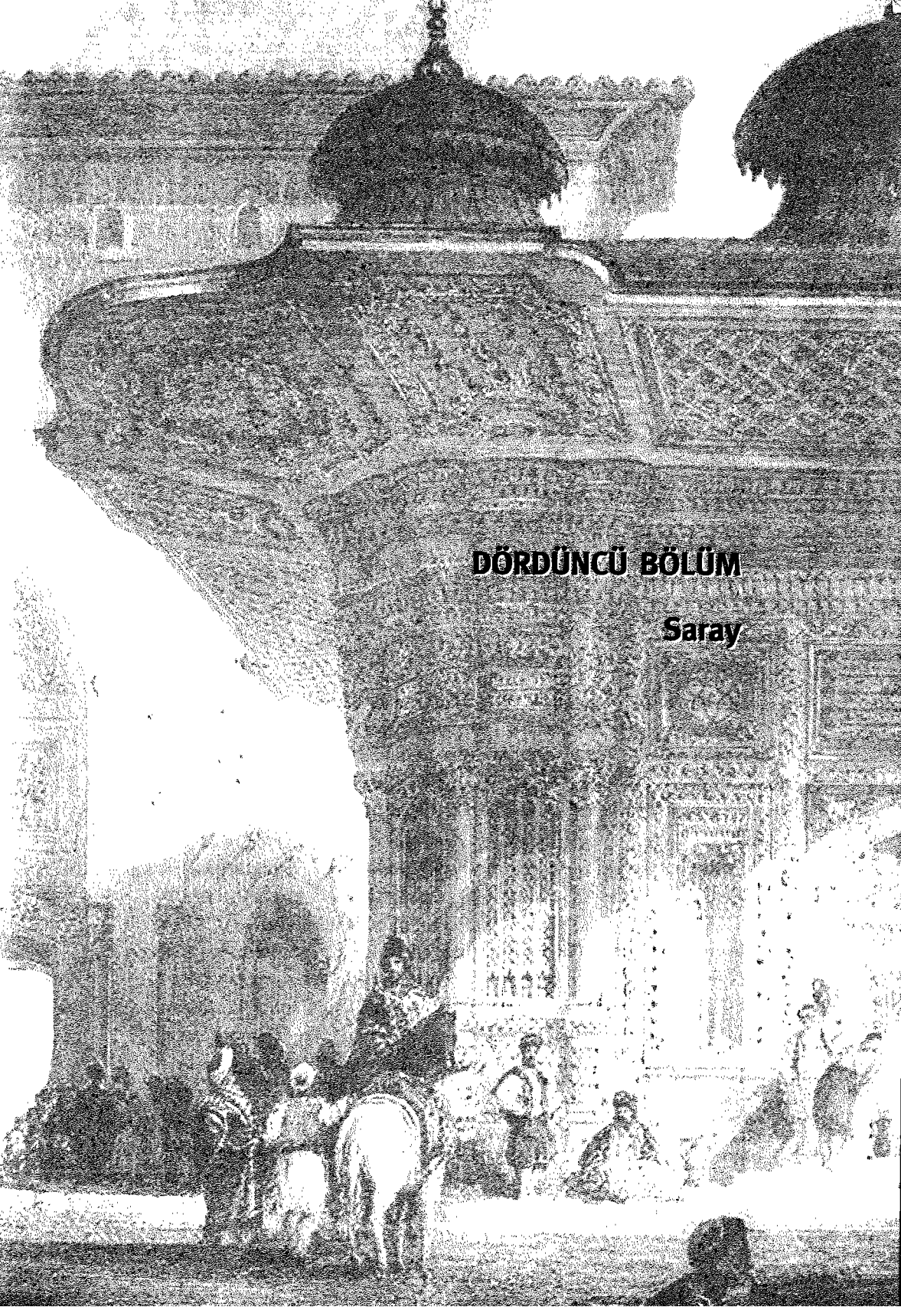
Günlük elbisesi ve kuşandığı silahlarla bir yeniçeri. (Kaynak: D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1790)

17. yüzyıl yazarları, statünün miras yoluyla intikali ilkesine ve ehil olmayan grupların memuriyete alınmamaları ilkesine büyük önem vermişler ve bu kurallara riayet etmemeyi bir çöküş göstergesi olarak

25 Gabor Agoston, "Habsburgs and Ottomans: defence, military change and shifts in power", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22/1 (1998), 126-41.

26 Ordunun terkibindeki bu değişiklikler için 7. bölüme bakın.

görmüşlerdir. Nitekim, I. Ahmed (1603-17) Yeniçerilerin dışında kalan mevki sahiplerinin çocuklarının da ocağa kabulü uygulamasını yasaklamış, ancak bu yasağın pratikte bir faydası olmamıştır. Yeni savaş usullerinin icadına paralel olarak Yeniçeri Ocağı'nın genişlemesi, asker toplama usullerinde ister istemez değişiklikler yaratmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Saray

Thomas Allom'un bir gravüründen ayrıntıda Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayûn diye bilinen birimci kapısı ve III.Ahmet Çeşmesi (Kaynak: D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1790)

SARAYLAR

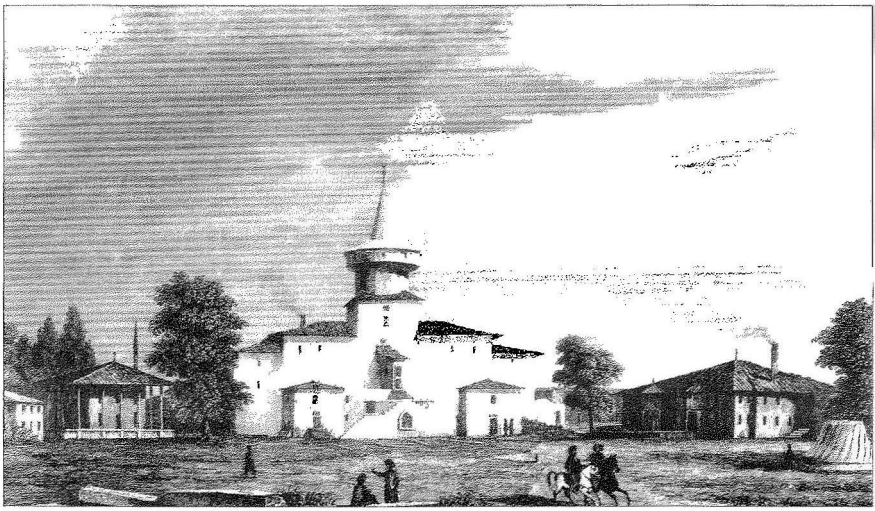
Padişah Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarı olduğuna göre, yönetim merkezi, padişah nerede ise oradaydı. Bu, esas itibariyle saray demekti, fakat sultan saraydan ayrıldığı zaman yönetim merkezi de kendisini takip ederdi. II. Selim'in (1566-74) tahta çıkmasına kadar padişahların saraydan uzak kaldıklarına sık rastlanırdı, çünkü padişah sık sık ordusunun başına geçer ve askerî seferleri bizzat yönetirdi. Böyle olunca da, sefer devam ettiği sürece başkentten uzak kalırdı. Bu durumlarda, padişahın vezirlerinden hiç değilse birkaçı padişahla birlikte sefere çıkar, başhazinedar da maaşları ödemek ve satınalma işlemlerini gerçekleştirmek için onlara refakat ederdi. Ayrıca, hesapları tutmak ve savaşta ölenleri ve yerlerine atananları saptamak gibi başka işleri görmek için yeter sayıda kâtip kafileye katılırdı.

İlk padişahlar son derece hareketliydi. İbn Battuta 1333'te Orhan'ı (yak. 1342-62) tarif ederken, "yüze yakın kalesi vardı ve bunları sürekli olarak ziyaret eder ve gerekiyorsa onarırdı" der. Bir yüzyıl sonra hükümdarlar Orhan'dan daha yerleşik olmaya başladılar;

ama II. Murad'ın saltanatının (1421-51) kronolojisini yazan bir tarihçi yine de padişahının yazın sefere mi çıktığını, başkenti Edirne'de mi kaldığını, yoksa yazlığa mı gittiğini muntazaman not etmiştir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre, II. Mehmed (1451-81), hiç değilse İstanbul'a musallat olan veba salgınından kurtulmak için, vaktinin büyük bir kısmını yaylalarda geçirmek âdetini sürdürmüştür; fakat onun zamanından sonra padişahlar genellikle saraydan ancak sefere çıkmak, avlanmak ya da kısa eğlence seyahatlerine çıkmak için ayrılmışlardır. 1566'dan sonra, üç istisna dışında – III. Mehmed'in (1595-1603) 1596'da ordusunun başında Macaristan seferine çıkması, II. Osman'ın (1618-22) 1621 Lehistan seferi ve IV. Murad'ın (1623-40) 1635'te Revan'ı ve 1638'de Bağdat'ı geri alması –padişahlar artık bizzat savaşa gitmez olmuşlardı. Saray –ya da daha doğrusu Saraylar– onların daimî ikametgâhları olmuş ve buralardan nadiren ayrılmışlardır. Böylece, üç buçuk asır boyunca, tebaalarıyla günlük temastan kaçınmışlar ve resmî törenler dışında halkın karşısına çıkmaz olmuşlardır.

Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman'ın daimî bir ikametgâhı olup olmadığı şüphelidir. Ama Osmanlı geleneği Osman'ın egemenliğini ve bağımsızlığını Karacahisar adıyla anılan bir kasabada ilan ettiğini ileri sürer. Bu yerin Sakarya Vadisi'nde Malagina adında bir Bizans kasabasına tekabül ettiği sanılmaktadır. Burası bir Bizans piskoposluğunun merkeziydi[1] ve Osman'ın buradaki eski Piskoposluk Sarayı'nı kendisine mesken ittihaz ettiği sanılır. Esir Bizans papazı Gregorios Palamas'ın 1354'te Orhan'la buluştuğu yer de bu kasabadır ve Palamas tarafından "Bursa'ya iki günlük mesafede, bir tepe üzerinde kurulmuş, ormanlarla çevrili... yazın bile serin bir iklimi olan bir köy' diye tarif edilmiştir. Orhan'ın halefi I. Murad'ın da (1362-89) muhtemelen bir süre aynı yerde kaldığı anlaşılmaktadır. Cenevizliler 1387'de onunla vardıkları anlaşmayı beyliğin başkenti olan Bursa'da değil, Malagina'da imzalamışlardır. Metindeki kayda göre, anlaşma "Türki-

1 Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, XL (1990), 161-84.

İstanbul'un fethinden önce Osmanlı padişahlarının yaşadıkları saray Edirne'de Tunca Nehri'nin kıyısında bulunuyordu. Bugün bu sarayın bulunduğu alan Sarayiçi diye adlandırılmaktadır. (Kaynak. Jouanin-Jules van Gaver, *Turquie*, Paris, 1840)

ye'de Mallaine (Malagina) adlı küçük bir yerleşim biriminde, yukarda adı geçen beyin oturduğu yerde akdedilmiştir."[2]

Oysa, Orhan'ın zamanına gelindiğinde, Bursa beyliğin merkezi ve Osmanlı sarayının mekânıydı. Fakat bu binanın ayrıntıları belli değildir. Orhan'ın 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra, burada bir krallık sarayını ele geçirdiği veya inşa ettiği anlaşılmaktadır. Halefleri de 1402'ye kadar arada sırada orada oturmaya devam etmiş olmalıdırlar. Fakat 1402'de Timur'un ordusunun bir müfrezesi şehri yağmalamıştır. Saray da padişahların daimî ikametgâhı olarak talandan kurtulamamıştır; ama anlaşılan 16. yüzyıla kadar, hanedan sülâlesinin fertleri, mesela torunları, orada yaşamayı sürdürmüşlerdir.

Orhan'ın halefi I. Murad özelliğini ve ayrıntılarını bildiğimiz ilk sarayı inşa etmiştir. Bu Edirne'deki Eski Saray'dır ve Bursa'da 1402 yağmasında yıkılmamış ya da yeniden inşa edilmiş binalardan çok daha

2 Kate Fleet, "The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LVI (1993), 13-33.

önemli bir ikametgâh teşkil edecekti. Osmanlı gezgini Evliya Çelebi bu sarayı, 17. yüzyılın ikinci yarısında henüz yıkılmamış iken tasvir etmiştir. Murad inşaata şehrin fethinden hemen sonra, yani 1370'lerin ilk yıllarında başlamış olmalıdır. Evliya Çelebi'ye göre, Şehzade Musa (Rumeli, 1411-13) binayı genişletmiş ve tahkim etmiştir. Yekpare dış duvarları, yine Evliya Çelebi'ye göre, kuzey tarafında tek bir demir kapısı olan bir dikdörtgen oluşturmuştu. Belki de bunlar, Bertrandon de la Brocquière'in 1433'te bu kapıdan saraya girdiğinde gördükleriydi. De la Brocquière'in yazdıklarına göre, bu kapıdan saraya girdiğinde, Sultan II. Murad'ın odasından çıkıp "çok büyük bir avluya" geçtiğini ve avlunun sonundaki bir galeriye yerleştirilmiş bir tahta oturduğunu görmüştü. Bu ifadeler, sarayın içindeki binaların tek bir avlunun etrafında dikdörtgen biçiminde bir dış duvarın arkasında yer aldığı izlenimini vermektedir.

1451'de ömrünün bu son yılında, II. Murad Edirne'de, Eski Saray'ın yerini tutacak ikinci bir sarayın inşasına başladı.[3] Her ne kadar, bu saray 1454'te tamamlandığında, yeni fethedilmiş olan İstanbul'da bir sarayın inşası için çalışmalara başlanmış idiyse de, Edirne Sarayı daha uzun süre kullanılmaya devam etti. Murad bu sarayın inşasına şehir dışında, Tunca Nehri'nin batı kıyısında başlamıştı. Oğlu II. Mehmed (Fatih) çalışmaları, yine bir iç ve dış avlu etrafına kümelenmiş binalar planına göre sürdürdü. Ayrıca, saraydan nehirdeki adaya bir köprü inşa ettirdi ve bu adayı bir mesire ve av alanı olarak kullandı. Fatih'ten sonra gelen padişahlar bu komplekse ilâvelerde bulundular. I. Süleyman (Kanunî, 1520-66), Evliya Çelebi'ye göre, Macaristan'daki seferlerinden dönüşlerinde kışlarını burada geçirirmiş. O da Tunca Nehri'nin doğu kıyısından adaya bir köprü attırdığı gibi, su depoları ve haremde padişaha mahsus bir özel daire yaptırdı. Halefleri de köşkler, kameriyeler ilâve ettiler, ama saray en büyük boyutlarını ve zenginliğini IV. Mehmed (1648-87) zamanında kazandı. Nitekim, çağdaşı olan Evliya Çelebi bu konuda şunları yazmıştır: "Sultan avlanmaktan çok hoşlandığı için, zamanının büyük bir kısmını Edirne şehrinde geçirir."

3 Rifat Osman (ed. S. Ünver), *Edirne Sarayı* (Ankara, 1957).

İstanbul'un fethinden sonra, Edirne Sarayı, Avcı Mehmed'in saltanatı dışında, artık padişahların başlıca ikametgâhı olmaktan çıktı. 1454'te, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) şehrin ortasında, Bizans Boğa Forumu'nun (bugünkü Beyazıt Meydanı) bulunduğu yerde yeni bir sarayın inşasını emretti. Saray 1458'de tamamlandı. O dönemin tarihçilerinden Tursun Bey'e göre, "dış duvarların oluşturduğu kare içinde inşa edilen Harem-i Hümayun'un avlusuna güneş yolunu bulamazdı... ve sultanın kendi zevki için ve yakınlarıyla iç ağalarının rahat etmeleri için yaptırdığı bu hoş ve güzel saraylar, zarif köşkler güvenilir ve dindar haremağaları tarafından korunurdu." Saraya ait binalarla dış duvarlar arasında özel bir av sahası yaratan Fatih burasını "vahşi hayvanlarla doldurdu." Bu saray uzun süre sultanın başlıca ikametgâhı ve yönetim merkezi olarak kullanılmadı. Çalışmalar biter bitmez, sultan yeni bir sarayın inşa edilmesi için emir verdi. Tamamlanınca da, Eski Saray tamaman Harem-i Hümayun kadınlarının ve maiyetlerinin ikametine tahsis edildi.

Yeni Saray'ın[4] inşa mekânı Fatih'in hünkârlık ve cihangirlik ihtiraslarını okşamış olmalıdır. Dış kapısı, Osmanlı'nın zihninde Roma egemenliğinin bir sembolü olan Aya Sofya'ya çıkıyor ve Asya, Avrupa ve Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan Boğaziçi manzaralarını kucaklayan ve kayalık bir burun halinde Marmara Denizi'ne uzanan bir tepe üzerinde yer alıyordu. İnşaat çalışmaları temel bir plana göre 1460'lar ve 1470'ler boyunca sürmüş ve sonraki yüzyıllar zarfında yapılan çeşitli ilavelere ve değişikliklere rağmen muazzam kompleks bütünlüğünü korumuştur.

Bir dış duvar (sur-ı sultanî) yeni sarayı ve geniş bahçelerini şehirden ayırıyor ve Haliç ile Marmara Denizi kıyısındaki eski şehir surları sarayı deniz tarafından koruyordu. Sarayın kendisi bu kapalı mekân içinde en yüksek yeri işgal ediyordu. Esas giriş kapısı, Aya Sof-

---

4 Bu Topkapı Sarayı'dır. Binanın inşaat tarihi, merasim ve teşrifat ve sarayın yapısı için bkz. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, Mass., 1991). Ayrıca bkz. Ahmet Ertuğ, Filiz Çağman, *Topkapı: The Palace of Felicity* (İstanbul, tarihsiz).

ya'nın yarım daire şeklindeki çıkıntılı kısmının bitişiğindeki Bâb-ı Hümayun'du ve Birinci Avluya açılırdı. Ziyaretçi, kapıdan içeri girince, solunda Bizans'tan kalma Aya İrini Kilisesi'ni görürdü. Bu bina saray için cephanelik olarak kullanılırdı ve avlunun etrafında acemi yatakhaneleri, ardiye ve mahzenler ve benzeri hizmet birimleri yer alırdı. İnsan bu avluyu yoğun bir faaliyet, büyük bir kalabalık ve kulakları sağır edici bir gürültü patırtı alanı olarak gözünün önüne getirebilirdi. Avlunun sonunda, Bâb-ı Hümayun'un karşısında, iki yanında iki "Frenk Kulesi" bulunan mazgallı Orta Kapı (Bâbüsselâm) vardı. Bu kapıdan Orta Avlu'ya geçilirdi. Orta Avlu'ya girmek, saray ve iktidar mensuplarının, bir de Divan-ı Hümayun'a dilekçe sunmaya gelenlerin dışında herkese yasaktı. Ayrıca bu mekâna padişahtan başka hiç kimse at üstünde giremezdi ve Orta Avlu'da mutlak sessizlik kurallarına uymak da şarttı. 17. yüzyılda yaşamış tarihçiler ve yorumcular, sarayda "işaret dili"nin kullanıldığından ve mabeyncilerin bu sâyede birbirleriyle iletişim kurduklarından söz ederler. Uzak sol köşede, ziyaretçi Kubbealtı ile karşı karşıya gelirdi. I. Süleyman (Kanûnî, 1520-66), 1520'lerde bunun yerine daha gösterişli bir bina inşa ettirmiştir. İşte Dîvan-ı Hümayun, burada toplanırdı. Daha ilerde, iki tarafında sıra sütunlarla Bâbüssaade yer alırdı. Sağ yanda muazzam saray mutfakları –Mimar Sinan (öl. 1588) 1574'te meydana gelen büyük bir yangının ardından bunları baştan başa restore ederek yenilemiştir– ve soldaki duvarın arkasında da Has Ahırlar bulunurdu. Bu basit yapılar sarayın gösterişli törenleri için sanki bir fon oluştururdu.

Bâbüssaade'nin ötesindeki Üçüncü Avlu padişahın özel alanıydı ve sadece halka, yani yabancılara değil, resmî zorunluluk dışında, devlet adamlarına bile kapalıydı. Kapının hemen arkasında Arz Odası yer alırdı. Burası da Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 1520'lerde, yeni Kubbealtı inşa edilirken yenilenmiştir. İşte padişah, kullarını, yabancı sefirleri ve heyetleri burada kabul ederdi. Fermanları dilekçe sahiplerinin "asitane-i saadetimize" veya "atebe-i ulyâmıza" diye başlayan müracaatlarından bahsederken, kastedilen şey padişahın Bâbüssaade eşiğindeki Arz Odası'nda üstünde oturduğu tahttır. Üçüncü Avlu'nun

dipteki sağ köşesinde ise padişahın İç Hazinesi (Hazine-i Enderun) ve Hamam vardı. Dip sol köşede ise padişahın Has Odası yer alırdı. Avlunun arkasında, karanın sarp kayalardan denize indiği yerde, bir bahçe vardı. Sonra gelen padişah Üçüncü Avlu'ya yeni binalar eklemişlerdir. Bunların en ünlüleri IV. Murad'ın (1623-1640) iki şehrin yeniden fethi için inşa ettirdiği Revan ve Bağdat köşkleridir.

Padişahın özel ikametgâhı olan Üçüncü Avlu Harem'e açılırdı. II. Mehmed'in orijinal planına göre, burası nisbeten küçük bir yerdi, fakat 16. yüzyıl boyunca daha çok sayıda kadının sarayda yaşamaya geldiği anlaşılmaktadır. Bu eğilim muhtemelen I. Süleyman'ın zamanında, karısı Hürrem'in 1558'deki ölümünden önce ve nüfuzunun en parlak olduğu dönemde başlamış ve hassa odasını hareme taşıyan III. Murad'ın saltanatı esnasında (1574-95) en üst düzeye ulaşmıştı. Oğlu Mehmed'in (1595-1603) saltanatı döneminde ise Valide Sultan ile maiyeti de Saray'da yaşamaya başlamışlardır. 17. yüzyılın başlarında, yani şehzadeleri Anadolu'ya sancakbeyi atama uygulamasına son verildiği ve kardeş katlinin artık normal sayılmadığı dönemlerde, sarayda kadınların sayısı ve nüfuzu daha da artmıştır. Ama padişah ölünce haremindeki kadınlar, harem ve ak ağalarının dışında, tamamen kadınlara mahsus bir konut haline gelen Eski Saray'a taşınırlardı.

Ana kapıdan Üçüncü Avlu'ya girildiğinde görülen sağlı sollu iki binadan biri Büyük Oda öteki Küçük Oda idi. Padişahın içoğlanları burada oturur ve eğitim görürlerdi. Bunların birçoğu Enderun'da mabeynci olarak hizmet ettikten sonra mezun olarak imparatorluk yönetiminin hizmetine geçeceklerinden, Odalar bir bakıma padişahın iktidarının temelleriydi.

KAPI HALKI

Siyasî bakımdan uygun olduğu ölçüde padişahlar imparatorluğu, devlet memurluklarına atadıkları kendi kapı halkı üyeleri aracılığı ile yönetirlerdi. Bu, muhtemelen 14. yüzyılda başlamış ve 15. yüzyılın sonlarına doğru iyice belirgin hale gelmiş olan bir uygulamaydı. Yapısı bakımından padişahın sarayı Osmanlı İmparatorluğu'nda, hatta genel-

likle İslâm dünyasında, herhangi bir büyük hanenin bir prototipi gibiydi. Vezirlerin, taşra valilerinin veya başka varlıklı Müslümanların hanesinden daha büyük, daha zengin ve daha görkemli olmakla birlikte, aslında pek farklı değildi.

Padişahın kapı halkı mensuplarından pek azı yasal olarak özgürdü: Bunlar padişahın kendisi, çocukları ve diğer aile efradı, öğretmenler ve dinî eğitmen ve danışmanlar, imamlar, doktorlar ve hükümdarı eğlendirmekle görevli sağır ve dilsizler, cüceler ve tek tük başka hizmetkârlardı. Geriye kalanların hepsi köleydi. Ne var ki, büyük Müslüman konaklarında, köle olmak mutlaka hor ve hakir görülmek anlamına gelmezdi. Efendilerin, yani köle sahiplerinin birçoğu, kölelerini sever, hatta sık sık azat eder, senetler veya ölüme bağlı tasarruflarla lehlerinde bağışta bulunurdu. Üstelik, kölelik statüsü bizatihi düşük bir sosyal durumu istilzam etmezdi. Kişinin toplumdaki rütbesi köle veya özgür olma durumundan çok, mensup olduğu ailenin veya kapı halkının statüsüne bağlıydı. Zengin ve nüfuzlu bir ailenin kölesinin, özgür fakat fakir bir kişiye oranla daha yüksek bir prestiji vardı. Kişiye itibar sağlayan, büyüklere yakın olmaktı. Padişahın kendisinden sonra en muteber ve saygın statü onun kölesi olmaktı ve sultan aslında imparatorluğu, mümkün olduğu ölçüde, *kulları* aracılığıyla yönetirdi.

Padişah, kölelerinden bir kısmını bağış olarak elde ederdi. Örneğin, II. Bayezid (1481-1512), 1505 yılından kaçmayı başardığı 1514 yılına kadar kendisine içoğlanı olarak hizmet etmiş olan Menavino adındaki Cenevizli delikanlıyı bir korsandan hediye olarak almıştı. Kimini de satın almıştı. IV. Murad, işine son verildiği 1657'ye kadar saray müzisyeni olarak görev yapmış olan Polonyalı Bobovi'yi, onu bir akında ele geçirmiş olan Tatarlardan satın almıştı. Daha başkaları ise savaş esirleri olarak saraya gelmişlerdi. Fakat asıl ve en bereketli kaynak devşirme usulü, yani padişahın kendi gayrimüslim tebaası arasından yapılan seçimdi. Bunlardan bazıları, mesela Abhaz Sadrazam Melek Ahmed Paşa[5] köle değildi, ancak padişaha sunulduktan sonra sarayda eğitilmişti.

5 Melek Ahmed Paşa hakkında bkz. Robert Dankoff (giriş: Rhoads Murphey), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Paşa (1588-1662)* (Albany, 1991).

Yeni Saray'ın 1470'lerde tamamlanan inşaatından itibaren, padişahın en gözde köleleri eğitimlerini Üçüncü Avlu içindeki Büyük ve Küçük Odalarda görmüşlerdi. Fakat bunlar saray mekteplerinin tek mekânları değildi. Bu gibi kurumlara daha önce de, örneğin 14. yüzyılda ve 15. yüzyılın ilk yarısında Edirne'deki Eski Saray'da rastlanıldığı gibi, başka bir okulun aynı şehirdeki Yeni Saray'da da, hatta İstanbul payitaht olduktan sonra bile, faaliyetine devam ettiği bilinmektedir. İstanbul'da fakat sarayın dışında öğretim yapan mektepler de vardı. Bunların ilki II. Bayezid'in (1481-1512) bir vakfı olan Galata Saray'dı; diğeri ise 1536'dan sonra açılan Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa konağı idi. Fakat Üçüncü Avlu'daki okul bunların içinde en prestijli olanıydı. 17. yüzyılın ortasında, Bobovi'nin zamanında, bir içoğlanın Büyük veya Küçük Oda'ya kabul edilebilmek için, önce saray dışındaki okullardan birinde bir çıraklık dönemi geçirmesi gerekirdi.

Cenevizli Menavino'nun bize anlattıklarına göre, içoğlanları Enderun Mektebi'ne seksener seksener ya da yüzer yüzer alınırlardı. Önce "halk Tükçesi"ni konuşmayı öğrenirlerdi. Bu sarayın ve imparatorluğun kozmopolit elitinin ortak diliydi ("lingua franca"). Beş-altı gün sonra alfabe üzerinde çalışmaya başlarlardı. Çocuklar sabahtan akşama kadar haremağalarının ve okul hocalarının gözetimi ve sıkı disiplini altında çalışırlardı. Bunlardan alfabeyi, Kuran'ı okumayı ve ezberlemeyi ve İslâm inancının akidelerini öğrenirlerdi. Ondan sonra artık sıra Arapça ve Farsça (hem konuşma hem edebî yazı dilini) öğrenmeye gelirdi. Bu iki dili bilmek edebî ve resmî Türkçe'yi yazmak ve anlamak için şarttı, ayrıca adlî ve malî kayıtlarda Arapça ve Farsça kullanılırdı.

Menavino Enderun Mektebi'ne 1504'te girdi. Bobovi bir buçuk yüzyıl sonra okula yazıldığında, müfredat programı hiç değişmemiş gibiydi. Bobovi'nin altını çizdiğine göre, eğitimin amacı "büyük ilim adamları yetiştirmek değildi; doğru okumak ve kitaba, özellikle Kuran'a, büyük bir saygı duymak yeterliydi." İlerlemeleri ve başarı sağlamaları, yine Bobovi'ye göre, ilgi alanlarına bağlıydı. İslâm hukuku (fıkıh) okuyanlar ilerde selatin camilerinden birine imam tayin edile-

rek kârlı bir mesleğe adım atmayı bekleyebilirlerdi. Farsça ve hüsn-ü hat (güzel yazı yazma sanatı) öğrenenler Hazine, Hassa Meclisi veya Divan'da, ya da büyük bir adamın konağında kâtip olmayı ümit edebilirlerdi. "Hukuk ve adlî hükümler" dersinden mezun olanlar belki de valiliklere aday olabilirlerdi. İçoğlanları zamanı gelince sonunda askerî bir sınıf oluşturacaklarından, askerlik, taktik ve strateji konularında da eğitilirlerdi. Bobovi bunların nasıl usta okçular, süvariler, güreşçiler ve ciritçiler olarak yetiştirildiklerini anlatır. Anlaşılan, Enderun Mektebi'nden mezun olanlar hem askerî hem de edebî bir formasyona sahip oluyorlardı. Ama her iki bakımdan da eğitimleri bir Ortaçağ eğitimi düzeyinde kalıyordu. Askerî yiğitlik ve yetenekleri muharebe meydanından çok bir spor sahasına yakışıyordu. Edebî zevkleri de Ortaçağ İran klasiklerinin örnekleriyle sınırlıydı.

Menavino ve Bobovi'nin tanıklıklarına göre, içoğlanlarının saraydan dışarı çıkmaları yasaktı ve dış dünya ile tek temasları hadımağaları aracılığıyla gerçekleşiyordu. Menavino'nun bize biraz tutarsız bir biçimde anlattığına göre, resmî eğitimleri yirmi beş yaşında sona eriyordu. Bobovi "yedi veya sekiz yıl sonra" demektedir. Ayrılacak olanlar padişah huzuruna ve hiç değilse Menavino'nun zamanında, padişah bunlara birer kemha kaftan ve en iyi atlardan birini hediye eder ve onlara şu tembihte bulunurdu: "Sarayda herhangi bir haksızlığa uğramış olsanız bile, bunu kimseye söylemeyecek ve kendinize saklayacaksınız." Normal olarak bu yaşta saraydan ayrılanlar, anlaşıldığına göre, saraya bağlı Altı Sipahi Bölüğü'nden birine katılırlardı. Bu salt askerî veya törensel bir mevki değildi (gerçi bu genç sipahiler savaşlarda çarpışırlar ve seferde olsun geçit törenlerinde olsun atlarıyla padişahın iki yanında giderek ona refakat ederlerdi). Bölüklere mensup olanlar (Altı Bölük Halkı) eğitim görmüş insanlar olarak, mesela vergi tahsidarlığı gibi başka görevlere de atanırlardı. Saray sipahiliği, Venedikli Ramberti'nin 16. yüzyılın ortalarındaki değerlendirmesine göre, "daha yüksek mevkilere tırmanmak için âdeta bir merdiven"di. Bir sipahi Harem-i Hümayun'dan bir kızla da evlenebilir ve bunun üzerine karısı da, kendi gibi, padişahın kölesi olurdu.

Oğlanların hepsi, eğitimlerini tamamladıktan sonra saraydan ayrılmazlardı. Kalanlar Enderun odalarında içoğlanı olarak padişahın kişisel hizmetinde çalışırlardı. Odaların Menavino tarafından ayrıntılı bir biçimde anlatılan yapısı ve örgütlenişi Bobovi'nin zamanında da hiç bozulmadan olduğu gibi kalmıştır. Odaların en âdisi, yani statüsü en düşük olanı, kilerdi (Kilerli Koğuşu). Menavino'nun anlattıklarına göre, burada 20-22 yaşlarında 25 içoğlanı, bir hadımağasının yönetiminde, "şerbetlerin, tatlıların, baharatın, hâsılı sultanın özel mutfağı için gerekli her şeyin bulunduğu bu odaların bakım ve idaresiyle" görevliydiler. Kilerde çalışanların üstünde, yine bir hadımağasının gözetiminde, Hazine içoğlanları (Hazineli Koğuşu) yer alır ve bunlar padişahın Üçüncü Avlu'daki özel hazinesinden sorumlu olurlardı. Bu hazine "çeşit çeşit kemha giysilerden, altın ve gümüş tabak takımlarından, mücevherat ve paradan..." oluşurdu. Bunlara, I. Ahmed (1603-17) Sefer Odası'nı (Seferli Koğuşu) eklemiş ve IV. Murad bu odayı genişletmiştir. Yine Bobovi'nin ifadesine göre "bu oda padişah sefere çıktığı zaman ona hizmet eden içoğlanlarına ayrılmıştı." Fakat en prestijli oda Has Oda idi.

Sultana doğrudan hizmet eden ve aralarından sürekli olarak refakatinde bulunanları seçtiği kimseler bu odanın oğlanlarıydı. Daha 1433'te, Bertrandon de la Brocquière, II. Murad'ın Edirne Eski Saray'daki odasından ayrılırken "sadece kendisine Odanın kapısına kadar eşlik eden oğlanları" yanına aldığını gözlemlemiştir. Bundan, padişahın daha o zamandan beri Hassa Odası'nın oğlanları arasından kendisine bir maiyet seçtiği anlaşılmaktadır. Menavino da, 16. yüzyılın başında, "Sultan'ın başlıca gözdelerinin (içoğlanlarının) sadece üç kişiden ibaret olduğunu" ve bunlardan Elbisecibaşının "Sultan'a sürekli olarak içki sunmak ve yağmurlu havalarda ihtiyaç duyacağı giyeceklerini getirmek"; Sucubaşının "nereye giderse arkasından suyunu getirmek ve terlediği zaman değiştirmek isteyebileceği gömleklerini taşımak"; Silahçıbaşının ise "yaylarını, oklarını ve kılıcını taşımak" ile görevli olduklarını anlatır. İkinci planda yer alan on beş içoğlanı ise "sultanın yatağını yapar, ortalığı süpürür, ocağı yakar ve benzeri işleri

görürdü". Aradan bir buçuk yüzyıl geçtikten sonra bile, Has Oda'nın organizasyonu esas itibariyle değişmemişti. Padişahın maiyetindeki içoğlanlarının sayısı belki biraz artmış –Ramberti 1548'de altı, Bobovi 1658'de dört görevliden söz etmiştir: Silahtar Ağası, Elbisecibaşı, Üzengi Ağası ve Kalpakçıbaşı– oğlanların toplam sayısı ise 17. yüzyılın ortasında 40'a çıkmıştı.

Kilerden Has Oda'ya terfi etmiş bir içoğlanını parlak bir kariyer ve istikbal beklerdi. İmparatorluğun en üst düzeyindeki makamlara getirilebilirdi. Has Oda'nın kendisi de bir bakıma saltanat idaresinin ideallerini simgelerdi. Bir içoğlanının orada hizmet edebilmesi için mutlaka padişahın gözüne girmesi gerekirdi ve terfi etmesi de tamamen padişahın takdirine ve keyfine bağlıydı. Oğlanların hepsi köleydi ve efendilerine hem günlük hayatta hem törenlerde hizmet etmek, onların her türlü işini görmekle mükelleftiler. Fakat bunlar aynı zamanda çok imtiyazlı bir mevkide bulunurlardı. Zira padişaha yakınlık, en büyük iktidar kaynağına yakınlık ve onun himayesine mazhar olmak demekti. Ayrıca padişaha doğrudan bağlı olan ve onunla her gün yüz yüze gelip konuşmak fırsatını bulan bu kimseler padişaha ulaşan bilgileri de bir ölçüde kontrol etmek imkânına sahiptiler. Bu suretle siyasî iktidara ortak olmaya başlayabilirlerdi. Bobovi, her gün padişahı tıraş eden ve bu sayede sadrazamın bile yapamayacağı biçimde onunla her gün konuşmak fırsatını bulan berberbaşının özel mevkiine işaret etmektedir. Nitekim Has Oda fiilen padişahların nasıl idare ettiklerini gösteren bir mikrokozm hükmündeydi. Bir içoğlanı saraydan mezun olduktan sonra vali veya vezir olabiliyor ve sarayla ilişkilerini siyasî menfaatleri uğrunda kullanabiliyordu. Ama hiçbir zaman da alt tarafı bir köle olduğunu ve ilerleyebilmesi için padişahın himayesine muhtaç olduğu kadar, onun bir sözüyle hemen işinden atılabileceğini ve hatta idam edilebileceğini de unutmaması gerekiyordu.

Sarayda oturanlar sadece Odalardaki içoğlanları değildi. Ama yine de düzenli olarak padişahlar yakın temas halinde bulunan ve bu nedenle dış dünyada ilerleme şansları en fazla olanlar onlardı. Aynı zamanda saray içinde de görevlere atanabiliyorlar ve bu da onları sık sık

padişahlarla yüz yüze getiriyordu: Örneğin, padişahın ordusunun bayrak ve sancaklarını taşıyan alemdar; daha Menavino'nun zamanından beri emrinde dokuz yüz kişi bulunan ve padişahın ata binmesinme yardım eden mirahor veya imrahor (ahır amiri) veya Menavino'nun zamanında beş yüz ve 1600 tarihinde iki binin üstünde kapıcının amiri olan kapıcıbaşı gibi... Askerî bir birim oluşturan kapıcıların sarayın kapılarını korumak ve idama mahkûm edilen insanların boynunu vurmak gibi görevleri vardı. Sarayın daha başka hizmetlilerin de her zaman sultanın yanına gelebilmek gibi imtiyazları vardı: Mesela, şahincibaşı ve samsuncubaşı –ki bunlar ava çıktığında sultana eşlik ederlerdi– ve özellikle bostancıbaşı... Sarayın bahçıvanları, isimlerinden anlaşıldığı gibi, saray bahçelerinde çalışırlar, gerek sarayda tüketilmek gerekse satılmak üzere çiçek, meyve ve sebze yetiştirirlerdi. Bunlar aynı zamanda askerdi ve padişahın koruyucuları olarak hareket ederlerdi. Nitekim, II. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan 1622 Yeniçeri isyanı sırasında, Yeniçeriler silahlı bahçıvanlar tarafından karşılanmak korkusuyla sarayın bahçesine girmekten korkmuşlardır. Bostancıbaşının ayrıca, Boğaziçi'nin Karadeniz'e kadar uzanan iki kıyısı üzerinde, daha Menavino'nun zamanında başlayan ve 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden bir yönetme yetkisi vardı. Bostancıbaşı aynı zamanda hünkâr kayığının dümencisiydi ve bu sıfatla padişahın çıktığı kayık gezintilerinde onunla konuşabilmek gibi bir imtiyaza sahipti.

Saraydaki kölelerin daha birçok hiyerarşileri vardı: aşçılar, tatlıcılar, mutfaktan sultanın dairesine ya da başka yerlere yemek götüren tablakârlar, su taşıyıcıları, odun kesen ve taşıyan oduncular, Acemi Yeniçeriler, insanları huzura çıkaran, törenlerde teşrifatçılık yapan, başkent dışındaki yerlere fermanları (ferman-ı hümayun) taşıyan ve buna benzer daha birçok işler gören *çavuşlar* vs. Görünürdeki bütün düzen ve görkemlerine rağmen, sarayın üç avlusu ve haremin kapalı dünyası, tıpkı duvarların dışındaki şehir semtleri gibi, çok kalabalık ve salgın hastalıklara sık maruz kalan mekânlardı.

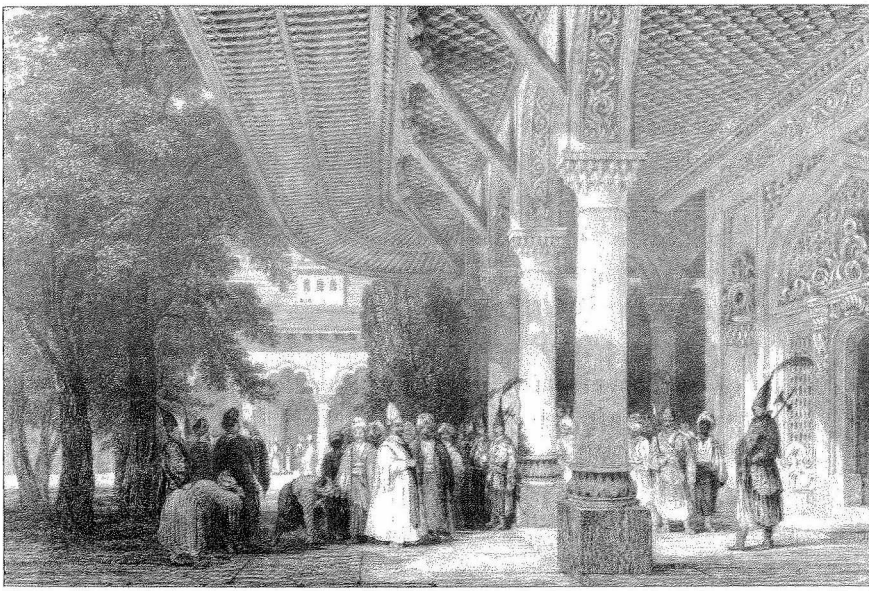
Devamlı sarayda oturan kişilerin belki en güçlü ve en nüfuzlusu, hiç değilse 16. asrın son on yılına kadar, *Baş Akağası* idi. Ona Ka-

pı Ağası da denirdi ve padişah onu İç Saray veya Enderun'daki haremağalarının arasından seçerdi. Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen Kanunnâme bu kişiyi tahta sunulacak arizaların tercih edilen kanalı olarak göstermekte ve hem dilekçe sahiplerini hem de padişahı etkileyebileceğini ima etmektedir. Ancak, 16. yüzyılın sonundan itibaren, bu zatın nüfuzunun bir kısmını Darüssaade Ağası unvanını taşıyan, fakat halk dilinde daha çok Kızlar Ağası diye bilinen zenci haremağalarının başı lehine kaybettiği sanılmaktadır. Üçüncü Avlu'nun hadımağaları beyaz, hareminkiler ise siyah tenliydi. Zenci haremağalarının başının siyasî nüfuzunun artması 16. yüzyılın sonlarına rastlar, çünkü bu dönemde harem büyüdü ve kudretli valide sultanlar orada yaşamaya başladılar. Sarayın hem erkek hem de kadın dünyasıyla sürekli temas halinde bulunan tek yüksek rütbeli bürokrat olan Kızlar Ağası önemli bir siyasî şahsiyet haline geldi. Bobovi şu yorumu yapar:

> Bu [siyah] memur [beyaz] Kapı Ağası'ndan daha önemlidir, çünkü geliri daha fazla olduktan başka, Sultan'a daha kolay ulaşabilir, hatta cariyesiyle hareme çekildikten sonra bile gecenin her saatinde kendisine yaklaşabilir. İşte bu adamlar imparartorluğun işlerinin en büyük kısmını yönetmekte ve genç yaşta girdikleri saraydan hiç ayrılmamış olmalarına rağmen, devlet çıkarları konusunda tavsiyelerde bulunabilmekte, Efendilerinin kulağına istedikleri gibi seslenebilmektedirler.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Padişahlar imparatorluğu hem saraylarından hem de resmî organların eliyle yönetirlerdi. Bu yüzdendir ki, mesela harbe gitmek mi yoksa barış aramak mı gerektiği gibi önemli siyasî kararların kaynağına inmek genellikle mümkün olmamaktadır. Anlaşılan, bu gibi kararlar nadiren kayda geçen tartışmalar sonucunda alınıyordu. Biraz şüpheli bir hikâyesinde, Sırp Yeniçeri Mihailoviç 1463'te alınan Bosna'yı istila etme kararının iki vezir, Mahmud Paşa ile İshak Paşa arasında geçen özel bir konuşmanın sonucunda alındığını ve kendisinin sözde bu muhavereye, Saray Haznedarı olan kardeşiyle birlike, Hazine Dairesi'nin çatı keme-

Divan-ı Hümayûn her türlü siyasi, idari, askeri, mali ve adli sorunların çözüldüğü bir makamdı. Bu makama hangi din ve milletten olsun herkesin başvuruda bulunma hakkı vardı. Thomas Allom'un çok bilinen bir gravüründe sadrazamın Divanhane diye de bilinen Kubbealtı'na gelişi.

rinden kulak misafiri olduğunu anlatır! Padişah isterse, II. Bayezid'in kardeşi Cem'in göz altında bulundurulması konusunda Saint Jean şövalyeleriyle görüşmelerinde yaptığı gibi, resmî makamları tamamen devre dışı bırakabilirdi.[6] 1593'teki savaş ilanı, Peçevî'nin bize anlattıklarına göre, III. Murad'ın huzurunda, Sadrazam Koca Sinan Paşa, son İran seferinin kumandanı Ferhad Paşa, padişahın hocası ve tarihçi Sa'deddin, saraya mensup bir şahinci ve musahip Derviş Hasan Paşa arasında cereyan eden bir tartışmanın sonucunda karara bağlanmıştı. Bu gruptan Ferhad Paşa ile Sa'deddin savaşa karşı çıkmışlar, fakat sadrazamın ısrarının üstesinden gelememişlerdi. Öte yandan, 17. yüzyılın ortasındaki Kırım Harbi'nin ilk zamanlarında, Osmanlı donanmasına kalyon sokup sokmamak sorunu ortaya çıktığında, bu konuda tavsiye

6 Nicolas Vatin, *L'Ordre de St. Jean-de-Jérusalem, l'Empire Ottoman et la Méditerranée Orientale entre les Deux Sièges de Rhodes, 1480-1522* (Paris, 1994), 173.

almak için Kâtib Çelebî'ye[7] danışan, yönetimde resmen hiçbir rolü olmayan şeyhülislâm olmuştur. Politika üretmek için hiçbir zaman resmî bir mekanizma bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bütün kararlar prensip olarak ve teoride padişaha aitti. Onun için, asıl önemli olan, sultanın kişiliği, onun kulak verdiği ve güvendiği kişiler ve hiziplerdi.

Gerçi idarî ve çok kritik olmayan siyasî kararları veren merciler, kurul ve kurumlar vardı. Bunların en önemlisi *Dîvan* idi.[8] Bu kurul sadrazamın başkanlığında toplanır ve padişah adına kararlar verir, fermanlar çıkarırdı. 1470'lerden önce nerede toplandığı belli değildir. 14. asrın sonlarından itibaren Edirne'deki Eski Saray'da veya padişahın o sırada oturmakta olduğu başka bir yerde toplandığı sanılmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra ise ilk önce Eski Saray'da toplandığı bilinmektedir. 1470'lere gelindiğinde, Dîvan normal olarak Yeni Saray'ın İkinci Avlusu'ndaki Kubbealtı'nda toplanmaya başlamıştır. Ancak seferde heyet, başkanının (genellikle sadrazamın) otağında toplanırdı ki bu da her zaman padişahın kendi çadırının, Otağ-ı Hümayun'un yanında yer alırdı.[9] 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sadrazam bizzat sefere çıkmadığı ve kendisine bir vekil tayin ettiği durumlarda, Dîvan yıl boyunca Kubbealtı'nda toplanırdı.

Kökenleri itibariyle, Dîvan ileri gelen devlet adamlarından oluşan teklifsiz bir grup olup görevi ve işlevi padişaha siyasî ve askerî konularda danışmanlık yapmak ve padişahın tebaasının davalarını ve şikâyetlerini getirebilecekleri bir mahkeme rolünü oynamaktı. Bunlar, Dîvan'ın tarihi boyunca muhafaza ettiği işlevlerdi. 14. yüzyılda padişahın bu toplantılara bizzat başkanlık ettiği sanılmaktadır. Mısırlı tarihçi İbn Hacer, I. Bayezid'e (1389-1402) refakat etmiş olan bir bilginin raporunu nakleder ve padişahın "sabahın erken saatlerinde geniş ve yüksek bir yerde oturup karşısında, biraz uzakta ama kendisinin görebileceği bir yerde duran halkın şikâyetlerini dinlediğini ve içlerin-

7 Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar* (İstanbul, 1911), 125.

8 16. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn için bkz. Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prachtigen* (Wiesbaden, 1974), 10-81.

9 Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen*, 15.

den biri bir haksızlığa uğramışsa, padişahın bunu hemen giderdiğini" hikâye eder. Rapor, bu sırada padişahın yanında birisinin veya birilerinin bulunup bulunmadığından bahsetmez, ama yalnız olabileceği pek sanılmamaktadır. İbn Hacer'in bahsettiği bilgin belki de padişahın ve danışmanlarının bir araya geldikleri, Dîvan-ı Hümayun öncesi yapılagelen gayri resmî bir "huzur" toplantısından söz etmiştir.

Padişahın açık havada bizzat adalet dağıttığı imajını yaratan bu hikâye muhtemelen Osmanlı yönetiminin 14. yüzyıldaki enformel yapısının bir göstergesidir. Aşıkpaşazâde'nin I. Mehmed'in (Çelebi Mehmed, 1413-21) ölümü hakkında anlattığı bir hikâyeden, o günlerde de halkın hükümdardan tebaasının önüne geçip Dîvan-ı Hümayun'un yarı alenî toplantılarına başkanlık etmesini beklediği anlaşılmaktadır. Nitekim, I. Mehmed öldüğünde vezirler, büyük oğlu Murad'ın tahta çıkmak üzere başkente gelmesine kadar olayı gizlemeye çalışmışlardır. Her gün padişahın "Kapı"sında –herhalde Edirne Sarayı'nda– toplanıp müzakere etmişler, "valiler atamışlar, tımarlar dağıtmışlar ve günlük işlere bakmışlardır." Ancak, bir grup asker sultanı görmedikleri için isyan etmeye kalkışınca, vezirler cenazeyi kapıya getirmişler ve bir içoğlanına arkadan kollarını hareket ettirterek sanki sağ imiş de sakalını sıvazlıyormuş görüntüsünü yaratmaya çalışmışlardır. Padişah ile Dîvan'ının kısa bir tasvirine ayrıca *Gazavât-ı Sultan Murad [II] bin Mehmed Han* adlı kitapta rastlanmaktadır. Bu kitabın adı bilinmeyen yazarı II. Murad'ı, Macar kralının elçilerinin getirdikleri barış tekliflerini görüşen ve alenî olmadığı anlaşılan bir dîvan toplantısına başkanlık ederken göstermektedir.

Bu dağınık atıflar 14. ve hele 15. yüzyılda, küçük bir vezir grubunun siyasî ve idarî işler konusunda padişaha danışmanlık yaptığını ve onun adına atamalar yapmaya yetkili olduğunu göstermektedir. Bu meclis bazı işlevlerini yarı açık bir şekilde, adalet dağıtma görevini ise tamamen açık olarak yapmaktaydı. Ayrıca padişahın sık sık Dîvan'a bizzat başkanlık yaptığı anlaşılmaktadır ki, bu da padişah ile vezirler arasındaki ilişkilerin hâlâ teklifsiz olduğunu, yani padişah danışmanlarının onun sadece astları değil, bir ölçüde de yardımcıları olduklarını gösterir.

Osmanlı kaynaklarına göre, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) Dîvan toplantılarına şahsen başkanlık etmekten vazgeçmiştir. Bundan böyle, Dîvan sadrazamın başkanlığında toplanmıştır. Hatta denilebilir ki, Sadaretin resmî bir devlet makamı haline getirmesine sadrazamın bu rolü üstlenmesi yol açmıştır. Ne var ki, Menavino kendi zamanında padişahın –muhtemelen II. Bayezid– Dîvan'ı zaman zaman toplantıya çağırmaya devam ettiğini, "toplantıda konuştuğunu ve herkesin cevap vererek kendi görüşlerini açıkladığını ve böylece savaş ilanı ve devletin diğer önemli işleri hakkında karar verildiğini" anlatır. Menavino'nun oturumlara eşlik eden sofistike törenler hakkında verdiği bilgiler, bunların II. Mehmed'in zamanından önce sultan ile danışmanları arasında yapılan enformel toplantılardan çok farklı olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim, bu son toplantılar sırasında padişah danışman veya mabeyncilerinden hangilerinin ölüm cezasını hak ettiklerini bildirmek için onlara siyah birer kaftan giydirirdi. Cellat, yüksek rütbeli devlet ricalini boğarak öldürür ve siyah örtülü bir at adamın cesedini evine taşımadan önce bir mabeynci önden giderek kapısının üzerine siyah bir asâ koyardı. Daha aşağı rütbeli kişilerin ise cellat başını keser veya boynunu vururdu ve kesik başlar sarayın önündeki bir halıya konurdu. Bu idam ritüelleri ve oturum törenleri, padişahın kendi sarayı içindeki mutlak iktidarını ve en güçlü ve nüfuzlu danışmanlarının bile onun karşısında ne kadar âciz ve hakir kaldıklarını simgelerdi. Ayrıca, padişahın günlük toplantılarda bulunmayışı, buralarda görüşülen sıradan işlerden uzak kalmak istediğini vurgulardı.

Ne var ki, Dîvan'dan gittikçe uzaklaşmalarına rağmen, padişahlar süregelen tartışmalardan haberdar olabilmenin bir yolunu bulmuşlardı. 1536 ile 1538 arasında Fransız büyükelçisiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve ayrıca 1549 ile 1551 arasında tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat etmiş olan Guillaume Postel, Dîvan toplantılarından sonra sadrazamın "bütün gerçeği padişaha rapor ettiğini, neler konuşulduğunu ve önemli sorunları bildirdiğini" anlatır ve ekler: "Bu gibi durumlarda yalan söylemek çok tehlikeli olabilir; çünkü çoğu za-

man padişah, Kubbealtı'na bakan bir pencereden kimseye görünmeden olup bitenleri seyredebilirdi. Kaldı ki, orada olmasa bile herkes olduğunu zannederdi." Postel'in tarif ettiği pencere, Koca Nişancı Celâlzade Mustafa Çelebi'nin anlattıklarına inanacak olursak, I. Süleyman'ın (Kanunî Sultan Süleyman) bir icadıydı. Rivayete göre, bu padişah saltanatının ilk yıllarında, Hazret-i İsa'nın Hazret-i Muhammed'den büyük olduğunu iddia eden sapkın Molla Kaabız'ın (Kaabızı Acemi) yargılanmasını buradan seyretmişti.[10] Başka bir rivayet ise bu pencerenin inşasını Fatih Sultan Mehmed'e atfeder. Süleyman'dan sonra gelen padişahların Kubbealtı'ndaki toplantıları izledikleri kesin gibidir; çünkü Bobovi 1658'de hâlâ "padişahın Divan-ı Hümayun'un toplantılarını seyrettiği pencereden" bahseder. Ama Bobovi ayrıca sarayda geçirdiği günlerde padişahın –muhtemelen IV. Murad– hiç değilse bazı Dîvan toplantılarına yeniden katılmaya başladığını bildirmiştir. Bobovi bu toplantıların bir önceki yüzyıla oranla çok daha teklifsiz olduğunu söyler: "Sık sık bu toplantıya bizzat katılır ve tartışılacak konuyu önerdikten sonra tek tek herkesin görüşünü alırdı."

Dîvan üyelerinin sayısı yıllar geçtikçe artmakla birlikte, unvan ve işlevleri en geç II. Mehmed zamanında kesin olarak saptanmıştı. Vezirler özellikle siyasî ve askerî işlerden sorumluydular. Dîvan'da sadece savaş sorunlarını görüşmekle kalmayıp ayrıca ya tek başlarına ya da padişahın veya kendilerinden daha yüksek rütbeli bir vezirin kumandası altında, muharebe meydanında fiilen savaşırlardı. Vezirin yanında, *kazaskerler* ve Dîvan'ın önüne gelen adlî işlerden sorumlu olan yüksek hâkimler otururdu. Onların altında, padişah adına malî kararnameler çıkaran *defterdar* ve *nişancı* yer alırdı. Nişancının Arapça karşılığı *tevki'i* idi, ki bunun da kelime anlamı "belgelere sultanın *tuğrasını* koyan"dır. Bu onun asıl göreviydi, zira bir belgede padişah tuğrasının yer alması belgenin sahih olduğunun bir teminatıydı. Nitekim, fermanları ve sair belgeleri kaleme alan kâtipleri denetlemek ve belgelerin doğru ve Osmanlı nişancılığının katı gelenek ve kurallarına uy-

10 Colin Imber, "Molla Kabid", *Encyclopaedia of Islam*, 7 (Leiden 1993).

gun olduğunu saptamak nişancının göreviydi. İşte Dîvan-ı Hümayun'un müzakerelerine katılan üyeler bunlardı.

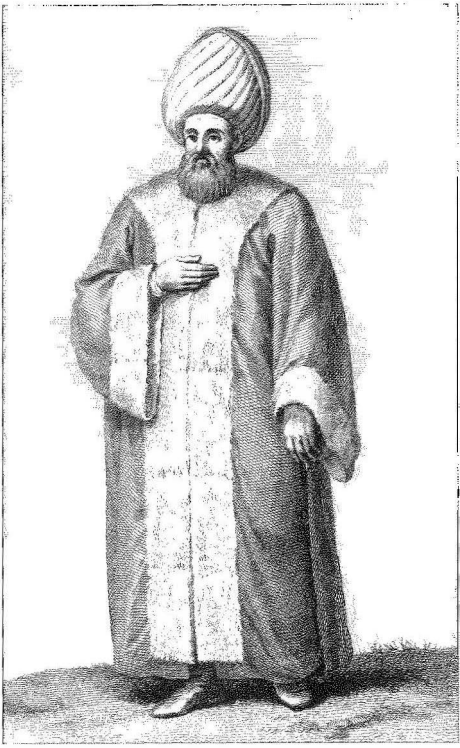
Dîvan-ı Hümayun'daki vezirlerin sayısı yüzyıllar geçtikçe arttı. İmparatorluğun ilk yüzyılında bunların kaç kişi olduğunu söyleyebilmek imkânsız gibidir. Ancak 1421 yılına gelindiğinde, normal üye sayısının üç olduğu söylenebilir. Aşıkpaşazade, I. Mehmed'in ölümünde (1421), bu üç vezirin adlarını şöyle sıralar: Hacı İvaz Paşa, Bayezid Paşa ve Çandarlı İbrahim. Bir yüzyıl sonra da aynı sayı geçerliydi. Nitekim, 16. asrın başlarında Menavino "üç paşa"dan bahseder. Fakat bu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Dîvan üyelerinin sayısı –zaman zaman değişmekle beraber– genellikle dörde çıkmıştır. St. Jean Şövalyelerinden Antoine Geuffroy, *Büyük Türk'ün (Padişahın) Sarayı Üzerine Kısa Bilgiler* (1546) adlı kitabında, aslında dört vezir olduğunu, "ama sık sık, eskiden olduğu gibi, dîvan toplantılarına sadece üçünün katıldığını" kaydeder. Bu değişikliğin başlangıç noktası, I. Süleyman'ın (Kanunî Sultan Süleyman) 1540'ların ilk yıllarında Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'yı dîvana üye yapışı olabilir. Çünkü o tarihten 1566'ya kadar Dîvan'da genellikle dört vezir olurdu. 1566'dan sonra bu sayı beşe ve 1570-71'den sonra yediye çıkmıştır. Hatta 1642'de bir ara on bir vezirin Dîvan'a katıldığı görülmüştür.[11] Ne var ki, bu zamana gelindiğinde vezir rütbesini taşıyan kişiler çoğu kez taşrada hizmet ettiklerinden, hepsinin aynı zamanda ve sürekli olarak Dîvan üyeliği yapmış olmaları düşünülemez. Taşra yöneticileri içinde, görevi icabı olarak Dîvan'ın toplantılarına katılmak hakkını haiz olan tek kişi Rumeli beylerbeyi idi. Kanunî Sultan Süleyman'ın 1533-36 yıllarında Safevîlere karşı çıktığı sefere ait bir rûznamede şu satırlara raslanmaktadır:

> Buyuruldu ki, Dîvan toplandığında, Rumeli Beylerbeyi Dîvan'a gelecek ve paşalarla birlikte toplantıya katılacaktır. Anadolu Beylerbeyi ise gelmeyecektir. Ancak ona danışılacak bir sorun varsa, o da paşaların yanında toplantıya katılacaktır.

11 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin, 1973), 13-15; Klaus Röhrborn, "Die Emanzipation der Finanzbüro- kratie im Osmanischen Reiche (Ende 16. Jahrhunderts)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 122 (1972), 118-39.

Görülüyor ki, Anadolu beylerbeyi Dîvan'ın aslî bir üyesi olmayıp ancak yetki alanına giren bir sorunun ortaya çıkması halinde çağrılacaktı.

Osmanlı kaynaklarında kazasker makamının ihdasını I. Murad döneminde olduğu kaydedilir. İmparatorluğun ilk günlerinden beri padişahın Dîvan'ında bir hukuk danışmanı bulundurma ihtiyacı âşikâr olduğundan, bu gelenek büyük bir ihtimalle doğrudur. Anlaşıldığına göre, Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarına kadar, Dîvan'da tek bir kazasker vardı. Bir ikincisinin ihdası, Taşköprülüzade'nin ifadesine göre, Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa'nın eseridir. Yine Taşköprülüzade'nin rivayetine göre, o dönemde tek kazasker Molla Kastalani idi ve Sadrazam Kastalani'nin açık sözlülüğünün ve hakikat aşkının padişah üzerindeki etkisinden çekinerek ve bu nüfuzunu dengelemek ihtiyacını duyarak kazasker sayısını ikiye çıkarmayı teklif etmişti. Kastalani'yi Rumeli kazaskerliğine tayin eden Sadrazam Mehmed Paşa öte yandan da, İstanbul kadısını terfi ettirerek Anadolu Kazaskeri yapmıştır. Böylece, o zamandan bu yana, bu iki kazasker Dîvan'ın daimî üyeleri olmuşlardır. 17. yüzyılın başlarında, Taşköprüzade'nin halefi, I. Selim'in (1512-20) Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra, bu eyaletlerin işlerini yönetmek üzere üçüncü bir kazasker atadığını nakleder. Ne var ki, bu makama atanan kişiyle Sadrazam Pirî Paşa arasındaki husumet yüzünden çok geçmeden bu yeni

Gravürde özel elbisesi ile bir kazasker görülmektedir. (Kaynak: D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1790)

memuriyet kaldırıldı. Bundan böyle, genellikle sadece iki kazasker vardı; ama 1545'te İtalyan Luigi Bassano bir üçüncüsünden bahseder.

Dîvan-ı Hümayun'daki defterdarların sayısı da seneler geçtikçe arttı. 15. yüzyılda belki sadece bir taneydi. 1526'ya gelindiğinde, defterdâr sayısı ikiye çıktı. Bunların biri Rumeli'de, biri Anadolu'da imparatorluğun mal ve mülklerinden, topraklarından ve gelirlerinden sorumlu idiler. 1539'da üç ve 1587'den itibaren sırasıyla Rumeli, Anadolu, İstanbul ve "Tuna" yani Karadeniz'in batı ve kuzey sahilinin gelirlerinden sorumlu dört defterdar vardı. Bunlar Dîvan-ı Hümayun üyeleri olan defterdarlardı. Taşrada, başta Suriye'nin 1516'da fethinden beri mevcut olduğu sanılan Halep Defterdarlığı olmak üzere, daha başka defterdarlıklar da vardı. Sayılardaki bu artış, hazinenin özellikle 16. yüzyılın sonundan itibaren gittikçe artan öneminin bir işaretidir. Bu öyle bir zamandı ki, enflasyon ve maliyeti gitgide artan fakat verimli olmaktan çıkan savaşlar, gelirlerin düşmesine ve zaman zaman askerlerin maaşlarının bile ödenememesine yol açıyordu. 1572'de devlet gümüş akçenin değerini düşürdü. Yüzde elli oranında ikinci bir tağşiş Yeniçeri isyanlarına sebep oldu. 1589, 1593 ve 1606'da yeni tağşişler ve ödemelerde gecikmeler yaşandı. 17. yüzyılın sonlarına doğru daha başka bunalımlar baş gösterdi. Bu şartlar altında, nakit bulmak Dîvan'ın başlıca kaygı ve görevlerinden biri haline geldi ve bu da defterdarların sayısında ve statüsünde önemli bir yükselişe yol açtı.[12]

Nişancılık makamı imparatorluğun ilk günlerinden başlamış olmalıdır. 14. yüzyıldan kalma Osmanlı belgeleri çok nadirdir, ama bize intikal etmiş olanlardan bazıları padişahların daha o zamandan beri nişancıları olduğuna işaret etmektedir. Nitekim, en eski sultan tuğrasına –ki bunu çizmek (tuğra çekmek) hiç değilse şeklen ve resmen nişancının göreviydi–[13] Orhan Gazi'nin 1324 tarihli bir vakfiyesinde rastlan-

12 Klaus Röhrborn, "Die Emanzipation".

13 Paul Wittek, "Notes sur la *tughra* ottomane", *Byzantion*, XVIII (1948), 311-34; *Byzantion*, XX (1950), 267-93; Paul Wittek (ed. V.L.Ménage), *La Formation de l'Empire Ottoman* (Londra, 1982), VI.

maktadır.[14] Bu itibarla nişancılık memuriyetinin o zamanlar başladığı söylenebilir. Ama Dîvan'da hiçbir zaman birden çok nişancı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Oysa, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Dîvan'ın işlerinin çoğalmasına ve çeşitlenmesine paralel olarak kâtiplerin sayısı da hızla artmıştır. Öte yandan, 16. yüzyılın başlarına kadar Dîvan'da bir de ayarcı diye bilinen bir başka üyenin bulunduğu sanılmaktadır – meğer ki bu atıftan sadece defterdar kastedilmiş olsun. Zira Spandounes "paranın, yani madenî sikkelerin ağırlığı ve ayârı ile ilgilenen bir daireden ve bunun da temsilcisinin Paşalar Meclisi'nde koltuğu bulunduğundan" bahseder. Fakat bu konuda başka bir referansa rastlanmamıştır.

Dîvan-ı Hümayun üyeleri –vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancılar– çeşitli hizmet birimlerini veya dairelerini temsil ediyorlardı. 16. yüzyıldan itibaren, bu makamlar birbirlerini dışlar hale geldiler. Yani kazaskerler ve nişancılar prensip olarak vezir olamıyorlardı. Her makam ve mevki bir uzmanlık kariyerinin zirvesini temsil etmeye başladı: Örneğin, vezirler için valilik ve kumandanlık, kazaskerler için ilmî ve adlî kariyerler, defterdarlar için malî hizmetler, nişancılar için kitabet hizmetleri. Ancak bu her zaman böyle olmamıştır. 15. yüzyıla gelinceye kadar, Dîvan üyelerinin işlevlerinde daha büyük bir esneklik bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela, Çandarlı İbrahim 1420'de vezir olmuş ve o zamana kadar kazasker olarak hizmet etmiştir. Karamanlı Mehmed Paşa, on iki yıl boyunca nişancılık yaptıktan sonra, 1476'da Sadaret makamına getirilmiştir. Bu gibi işlevsel değişikliklere 16. yüzyılda daha seyrek rastlanır olmuştur.

Ayrıca, 15. yüzyılın ortasından itibaren Dîvan üyelerinin, hiç değilse vezirlerin, içinde yetiştikleri ortam ve gördükleri eğitim bakımından da değişiklikler meydana gelmiştir. İstanbul'un fethinden önceki yüzyılın en çok göze çarpan özelliklerinden biri, tek bir ailenin fertlerine vezarete getirilmek konusunda irsî bir hak tanınmış olmasıdır.[15]

---

14 Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları* (İstanbul, 1980). Pl. 60.

15 Taeschner ve Paul Wittek, "Die Vezirfamilie der Gandarlyzade (14/15. Jahrhundert) und ihre Denkmaler", *Der Islam*, 18 (1929), 60-115; V. L. Ménage, "Djandarli", *Encyclopaedia of Islam*, 2 (1965).

Bunların ilki, Osmanlı kaynaklarının kabul ettiğine göre, kariyerine Bilecik, İznik ve Bursa'da kadı olarak başlamış olanı Çandarlı Hayreddin Paşa'dır. I. Murad, Çandarlı'yı önce kazasker ve daha sonra, 1380'de, vezir yapmıştır. Bu sıfatıyla hem vali hem de kumandan olarak hizmet etmiştir. Kendisinden sonra da vezirler bu çifte rollerini muhafaza etmişlerdir. Çandarlı Hayreddin 1387'de Saray'da ölmüştür. Oğlu Çandarlı Ali, sırasıyla I. Murad'ın, I. Bayezid'in ve oğlu Süleyman'ın (Rumeli, 1402-11) veziri olarak babasının yerine geçti. Çandarlı Ali, Şehzade Süleyman'ın adına 1403 Gelibolu Antlaşması'nın müzakerelerine katılanlardan biri oldu. 1406'da öldü ve aynı yıl içinde kardeşi İbrahim Bursa kadısı oldu. 1415'te I. Mehmed, İbrahim'i kazaskerliğe getirdi. 1420'de Bayezid Paşa'ya İkinci Vezir ve Bayezid Paşa'nın II. Murad'ın amcası Mustafa tarafından öldürülmesinden sonra da Birinci Vezir oldu. 1429'da öldü.

Vezirlerin Çandarlı kolu İbrahim'in 1443'te Birinci Vezirliğe getirilen oğlu Halil ile devam etti. Babasından önce ölen oğlu Süleyman kadıydı. Halil'in eninde sonunda idamıyla sonuçlanan gözden düşüş süreci II. Mehmed'in (Fatih Sultan Mehmed) tahta çıkışıyla başladı. Padişahın başvezirinden hoşlanmadığı belliydi. Sebebi de, daha önce saltanattan oğlu lehine feragat etmiş olan babası II. Murad'ın yerine tahta çıkmışken, 1446'da bu kez Fatih'in tahttan indirilerek babasının tekrar tahta çıkarılmasından sorumlu olmasıydı.[16] Fakat daha önemlisi, Halil Paşa 1453'te İstanbul'un kuşatılmasına karşı çıkmıştı. Kuşatılan şehirde bulunan Sakız'lı Leonardo'ya göre, Çandarlı Halil gerçekten Bizanslılarla işbirliği yapmıştır. Çok geçmeden, padişah vezirinin boynunu vurdurdu.

* Ne var ki, bu Çandarlılar döneminin kesin sonu olmadı. 1453'te Çandarlı Halil'in oğlu İbrahim Edirne'ye kadı tayin edildi. 1465'te II. Mehmed, İbrahim'i kazasker ve sekiz yıl sonra da Amasya'daki oğlu Bayezid'e lala yaptı. 1481'de tahta çıktığında, Bayezid İbrahim'i maiyetiyle birlikte Amasya'dan İstanbul'a getirdi ve Çandarlı İbra-

16 F. Babinger, "Von Amurath zu Amurath: Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)", *Oriens*, 3 (1950), 229-65.

him'i önce Rumeli kazaskerliğine, ardından 1486'da vezirliğe ve nihayet 1498'de başvezirliğe atadı. İki yıl sonra İnebahtı seferi esnasında ölen İbrahim, vezirlik makamına atanan son Çandarlı oldu.

II. Mehmed'in Çandarlı Halil'i idam ettirmesinin politik bir hareketten ziyade kişisel bir dargınlık ve kızgınlık sonucu olduğu açıktı. Ama yine de vezaret kurumunda bir değişikliğin başlangıcı olmuştur. Eldeki kanıtlardan anlaşıldığına göre, 1453'ten önce, vezirlerin hepsi değilse bile çoğu Müslüman ve Türk asıllı, özgür doğmuş insanlardı. 1453'ten sonra ise Türk ve Müslüman vezirler istisna teşkil etmeye başladılar. Padişahlar, bağımsız güç ve nüfuz sahibi Müslüman ailelerinin konaklarında doğmuş insanların yerine, sarayda yetişmiş olan devşirmeleri tercih etmeye başlamışlardır. Taşrada, büyük Müslüman ailelerine mensup olanların, özellikle Rumeli akıncı beylerinin yakınlarının yıldızı her zaman parlamış ve padişah onlara her zaman sıcak bakarak tımar ve makamlar tevcih etmiştir. Fakat paylarına düşen, payitahtta vezirliklerden çok taşrada valilikler olmuştur.

Buna rağmen, II. Mehmed ve II. Bayezid'nin vezir tayinleri, bu padişahların mahallî hanedan çıkarlarını Osmanlı hizmetine koşmaya itina ettiklerini göstermektedir. Atadıkları vezirlerden birkaçı, 16. yüzyıldaki tipik uygulamanın aksine, "yoktan var edilmek" yerine, eski Hıristiyan hanedanlarının halleri vakitleri yerinde oğulları arasından tayin edilmişlerdir. II. Mehmed'in sadrazamlarından en uzun ömürlüsü, aşağı yukarı 1455'ten 1474'te idamına kadar bu makamı işgal etmiş olan Mahmud Paşa'dır. Mahmud'un nereli olduğu belli değildir. Ama 1448 yılına ait bir Ragusa (Dubrovnik) belgesine göre, Sadrazam'ın soyadı Anceloviç diye bir Slav soyadı imiş[17] ve bu da Tesalya'nın soylu Angelos ailesinin soyundan geldiği yolundaki bir rivayetin doğru olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, Mahmud Paşa'nın vezirliği sırasında, ailesi efradından bazı kişilerin Sırbistan'da iktidarlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Zira tarihçi Neşri, 1458'de Smederovo (Semendire) adlı Sırp kalesinin nasıl zaptedildiğini anlatırken,

17 B. Krekic, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge* (Lahey ve Paris, 1958), no. 1364.

Mahmud Paşa'nın kardeşinin kuşatma sırasında kalenin içinde bulunduğunu ve teslim görüşmelerini yürüten kişinin o olduğunu ileri sürmüştür. Belki de padişahın Mahmud Paşa'yı, 1458-59'da Sırp Despotluğu'nu ve 1463'te Bosna Krallığı'nı sona erdiren Sırbistan seferlerinin başına geçirmesi paşanın bu Sırp ilişkilerinden dolayıdır.

Mahmud Paşa bu dönemde padişaha hizmet eden "soylu" bir Hıristiyan ailesinin tek üyesi değildi. Rakibi "Rum" Mehmed Paşa'nın kökeni o kadar belliydi ki, bu lakapla anılır oldu. "Soylu" bir Bizans ailesinden gelmiş olması çok muhtemeldir. Bu, Has Murad Paşa için kesin olarak geçerlidir.[18] Murad Paşa Dîvan üyesi bir vezir değildi, ama 1473'te Uzun Hasan'a karşı yürütülen savaş sırasında tayin edildiği Rumeli beylerbeyliğini ölünceye kadar korumuştur. Murad Paşa Bizans hanedan sülâlesi Palaiologos'un bir üyesiydi. 1480'de vezir olarak başarısız Rodos kuşatmasına komuta eden Mesih Paşa da öyleydi.[19] II. Bayezid kendisini 1485 ile öldüğü 1501 yılları arasında üç kez vezir-i azamlığa atamıştır. Has Murad ve Mesih Paşa gibi, 1497 ile 1516 arasında beş kez vezir-i azam olan Hersekzade ('Dük'ün oğlu) Ahmed Paşa da[20] hükümdarlık yapmış bir ailenin çocuğu idi. Babası, St Sava Dükü, Stefan Vukçic-Kosaca, Bosna'nın güneydoğusunda bulunan toprakların hükümdarıydı. Hersek adını onun unvanından (Hersek = "Dük") alır. Oğlunun ihtida ettiği ve 1473-4'te Fatih Sultan Mehmed'in sarayına girdiği sanılmaktadır. Bu soydan gelen son vezir, İşkodra Dükü, Gino'nun soyundan gelen Arnavut Dukagin ailesinin bir üyesi olan Dukaginzade Ahmed idi.[21] Hersekzade gibi, onun da sonradan Müslüman olduğu ve Fatih Sultan Mehmed'in sarayında eğitildiği anlaşılmaktadır. II. Bayezid kendisini Anadolu beylerbeyliğine terfi ettirmiştir. Bayezid'in halefi I. Selim zamanında ikinci vezir ve nihayet vezir-i azam olmuş, 1515'te idam edilinceye kadar bu makamda kalmıştır.

---

18 F. Babinger, "Eine Verfügung des Palaologen Chass Murads", F. Babinger, *Aufsatze und Abhandlungen* (Münih, 1962), 344-54.

19 H. İnalcık, "Mesih Pasha", *Encyclopaedia of Islam,* 6 (1991).

20 H. Sabanovic, "Hersekzade Ahmed Pasha", *Encyclopaedia of Islam,* 3 (1971).

21 Hedda Reindi, *Manner um Bayezid* (Berlin, 1983), 333-34.

II. Mehmed ile II. Bayezid'in tüm atamaları bu örneklere uygun olmamıştır. 1485 ile 1497 arasında vezir-i azamlık yapmış olan Arnavut Davud Paşa gibi gayrimüslim asıllı başka vezirler muhtemelen devşirme yoluyla padişahın hizmetine girmişler ve öbürleri gibi kendi rızalarıyla Müslüman olmamışlardır. 1489 ile 1496 arasında vezir olan İskender Paşa Cenevizli bir baba ile Trabzonlu bir Rum annenin çocuğuydu.[22] Bu dönemin birkaç veziri hâlâ Müslüman ve Türk soyundandılar. Bu konuda en çarpıcı örnek Çandarlı İbrahim Paşa'dır; ancak II. Mehmed'in saltanatının son yıllarında ve sonra yeniden 1483 ile 1485 arasında vezir olan Mehmed Paşa da güçlü bir Türk ailesindendi. Büyükbabası Yörgüç ve babası Hızır sırasıyla II. Murad'a ve II. Bayezid'e Amasya'da lalalık yapmışlardı. 1518 ile 1523 arasında sadrazam olan Pîrî Mehmed Paşa da Müslüman bir Türk'tü.[23] Bununla birlikte, II. Mehmed'in tahta çıkmasıyla I. Süleyman'ın cülûsu arasında geçen bu dönemin çarpıcı özelliklerinden biri, "soylu" Hıristiyan asıllı vezirlerin çokluğuydu. Padişahlar bu adamları en yüksek devlet makamlarına getirmekle eskiden Balkan Yarımadası'nda hükmetmiş ailelerin üyelerini Osmanlı elit tabakasına asimile etmişlerdir. Bu asimilasyon sistemi aynı zamanda padişahlara, aile bağlarını siyasî amaçlarla sömürmek ve böylece, Mahmud Paşa ile Dukaginzade Ahmed'in hazin akibetlerinin gösterdiği gibi, Osmanlı öncesi yönetici kastı sıkı bir şekilde kontrolleri altına almak fırsatını sağlamıştır.

I. Süleyman, 1521'de tahta çıktığında, bu süreç tamamlanmıştı ve artık bu geçmişten gelen vezirlere rastlanmamıştır. 1521'den sonra iktidara gelen vezirlerin, tek tük istisnalarla da olsa, Balkan Yarımadası'nın batı kısmından oldukları anlaşılmaktadır. 1584-85'te vezir-i azam olan Özdemiroğlu Osman Paşa Türk'tü.[24] 1596'da kısa bir süre vezir-i azamlık yapan Ciğalazade Sinan Paşa ise asıl adı Scipione Cicala olan bir Cenevizli'ydi; Kaptan-ı Derya Piyale Paşa tarafından 1560'ta esir alınarak padişaha takdim edilmişti.

22 Hedda Reindi, *Manner um Bayezid*, 240-61.

23 F. Babinger, "Piri Mehmed Pasha", *Encyclopaedia of Islam*, 8 (1995).

24 J. R. Blackburn, "Othman Paşa Özdemir-oghli", *Encyclopaedia of Islam*, 8 (1995).

Lakin 16. yüzyıl vezirleri hüküm süren hanedanların soyundan gelmeyip daha ziyade köylü çocuklarıydı. Tipik olarak, padişahın kendi Hıristiyan tebaasından devşirdiği oğlanlar olarak saraya gelmişlerdi. Sarayda Üçüncü Avlu'nun Büyük ve Küçük Odalarında okumuşlar ve içoğlanlarının sıralarında terfi ederek Saray'da çeşitli görevlere getirildikten sonra sultan tarafından taşra valiliklerine atanmışlardır. Taşradan sonra da, padişahın gözüne girmişlerse, Dîvan-ı Hümayun üyesi vezirler olarak İkinci Avlu'ya geri gelebilmişlerdir. 1539 ile 1541 arasında vezir-i azamlık yapmış olan Lûtfi Paşa kendi kariyeri ve adım adım yükselişi hakkında bize bilgiler vermiştir. Aslen Arnavut'tu ve herhalde devşirme olarak saraya alınmıştı. Bu ayrıntılara girmeyen Lûtfi Paşa "özgeçmişine" saraydan başlar:

> Cennetmekân merhum Sultan Bayezid Han zamanından itibaren, harem-i hasda ve Sultan'ın Özel Dairesi'nde ve Sultan'ın inayetleri sayesinde bir hayırhah hizmetkârı olarak yetiştirildim. Harem-i hasda iken çeşitli bilimler öğrendim. Selim Han'ın cülusunda çuhadarlık makamından günde elli akçe maaşla Müteferrika'ya geçtim. Sonra Çeşnicibaşı, arkasından Kapıcıbaşı ve daha sonra da mîr-i alem oldum. Sonra Kastamonu sancakbeyi ve ardından Karaman Beylerbeyi oldum. Daha sonra da Sultan nâçiz kullarına Vezaret unvanını tevcih ettiler.

Lutfi Paşa'nın haleflerinden biri olan Rüstem Paşa'nın kariyeri de buna benzer bir çizgi izledi.[25] Bosna doğumlu olduğu ve devşirme yoluyla saraya girdiği bilinmektedir. Sarayda önce padişahın Has Odası'ndaki silahdarı ve arkasından da imrahor oldu. Saraydan ayrıldıktan sonra da önce Diyarıbekir ve sonra Anadolu beylerbeyliğine atandı. 1541'de ikinci vezir ve 1544'te vezir-i azam oldu. Lutfi Paşa gibi o da hanedandan kız aldı.

Devşirme olarak saraya alındıktan sonra ikbal merdivenini hızla tırmanan bu vezirler silsilesiyle ilgili olarak yabancıların en çok dikkat ve ilgisini çeken husus, sonradan edindikleri muazzam servet ve

25 Christine Woodhead, "Rustem Pasha", *Encyclopaedia of Islam*, 8 (1995).

yüksek makamlar ile ailelerinin mütevazı durumları arasındaki büyük çelişki olmuştur. Bu farkı vurgulamak için Antoine Geuffroy, 1523 ile 1536 arasında vezir-i āzamlık yapmış olan İbrahim Paşa'nın babası hakkında belki de sonradan uydurulmuş olan şu betimlemeyi yapmıştır. Önce İbrahim'den "Parga'lı bir Arnavut" diye bahsettikten sonra, "yukarda adı geçen Büyük Türk (Padişah) ile birlikte küçük yaştan beri sarayda yetiştiğini, büyük bir itibar ve yetkiye kavuştuğunu, mutlak bir iktidara sahip olduğunu, Büyük Türk hiçbir işine karışmadan her şeye o karar verdiğini" anlatır. İbrahim'in babasını ise çok olumsuz bir şekilde betimler: "İşe yaramaz, haylaz adamın teki, meyhaneden çıkmayan, hayvan gibi sokaklarda uyuyan bir ayyaş."

Bu hikâyenin simgelediği uygulama, yani tanınmamış ailelerden devşirilen kimseleri vezirliğe kadar çıkarmayı amaçlayan sistem, padişahın git gide büyüyen kudretinin bir göstergesiydi. Mahallî hanedanların üyeleri hâlâ taşrada memuriyetlere tayin edilmekle beraber, padişahlar artık onları Dîvan üyeliğine getirmek ihtiyacını hissetmiyorlardı. Onların yerine, Enderun'da yetişmiş ve saray dışında himaye ve iktidar ilişkileri olmayan insanları tercih ediyorlardı. İbrahim Paşa, padişahın elindeki iktidarın haddi hududu olmadığını gösteren güzel örneklerden biridir. I. Süleyman onu Has Odabaşılığı'ndan alıp, devlet yönetiminde hiçbir tecrübesi olmamasına rağmen, bu konudaki bütün gelenek ve kuralları çiğneyerek doğrudan vezir-i azam yaptı. Onu böylece âdetâ yoktan var edip en yüksek makama getirdikten on üç yıl sonra da, Bağdat seferi sırasında, idam ettirdi! Onları kendi sarayındaki kullar arasından seçmekle, dilediği zaman vezirleri üzerinde mutlak iktidarını kullanma hakkını kendinde görüyordu.

Ne var ki, 16. yüzyılın sonundan itibaren başlayan kritik ve tehlikeli yıllarda vezirleri yaratan ve yıkan, padişahın iradesinin dışında, biraz da, hem saray içinde hem saray dışındaki rakip hiziplerin etkisi oldu. Vezir-i azamlık makamı özellikle netameliydi ve bunun başlıca nedeni dönemin uzayıp giden savaşlarıydı. Vezir-i azam aynı zamanda seferin kumandanı (serdar, serdar-ı ekrem) değilse, tayin ve vâridat temini yetkilerinden birçoğunu ordu kumandanına devretmek zorunda

kalabilirdi. Öte yandan, kendi serdar olursa, İstanbul'dan uzak olması ve Dîvan-ı Hümayun'daki yerini bir vekile bırakma mecburiyeti siyasî rakiplerinin komplolarına maruz kalmasına yol açabilirdi.[26] Siyasî ve askerî yetkiler arasında bir ayrım gözetilmemesinden kaynaklanan bu ikilem kuşkusuz 1590 ile 1656 yılları arasında padişahın sık sık vezir-i azam değiştirmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Ancak, vezir-i azamların Müslüman ve hiç değilse Türk asıllı olmamaları şartından vazgeçilmemiştir. 16. asrın sonlarında ve 17. asrın başlarında, vezir-i azamların çoğu –mesela Koca Sinan Paşa ve Yemişçi Hasan Paşa– Arnavut'tu. Fakat yüzyılın ortalarına doğru, Kafkas asıllı –Çerkes, Abhaz ve Gürcü– vezir-i azamlar bunlarla rekabete girmeğe başlamışlardır. İlk Kafkas asıllı vezir-i azam 1622-23 yıllarında iktidara gelen Gürcü Mehmed Paşa'dır. Onu 1624'te Çerkes Mehmed Paşa izlemiştir. İlk kez 1650'de vezir-i azam olan Melek Ahmed Paşa ise Abhaz'dı. Halefleri Siyavuş Paşa (1651) ve İbşir Mustafa Paşa (1654-55) da Abhaz'dı.[27] Aynı karışık dönem, 1651'de yine bir Gürcü ve 1653'te bir Çerkes vezir-i azamın iş başına gelmiştir. Ama eninde sonunda Arnavut hizbinin iktidar mücadelesini kazandığı söylenebilir. 1656'da, IV. Mehmed'in (Avcı Mehmed) annesi Turhan Sultan Arnavut asıllı Köprülü Mehmed Paşa'yı vezir-i azam yaptı. Oğlu Fazıl Ahmed Paşa kendisine halef oldu ve makamını ölümüne kadar (1676) kadar muhafaza etti.

15. yüzyılın ortasından sonra, bir Müslüman Türk'ün vezir olması ender idiyse de, Dîvan-ı Hümayun'un diğer üyelikleri ve görevleri için durum farklıydı. 16. yüzyıla gelinceye kadar, vezirlik ve kazaskerlik makamları, iki Çandarlı Halil'in kariyerlerinin gösterdiği gibi birbirini dışlamıyordu: Kazasker vezir olabilirdi, ama vezir kazasker olamazdı. Fakat 16. yüzyılda yeni bir uygulamaya geçildi. Bundan böyle, kazaskerlik ve daha da ileriye gidilerek bütün üst düzey kadılıkları şiddetli bir rekabet halindeki birkaç ulema ailesinin elinde kaldı. Bu klanlardan birinin üyesi yüksek bir makama geçti miydi, nüfuzunu

26 P. Fodor, "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: the Ottoman ruling élite and the formation of the Grand Vizieral *telkhis*", *Acta Orientalia* (Budapeşte), (1994), 67-85.

27 Robert Dankoff, *The Intimate Life.*

ve himaye gücünü kullanarak hısım ve akrabasını kayırırdı. Bunun bir örneği, Çivizade İlyas adında bir müderrisin torunları olan Çivizade sülâlesidir. İlyas'ın oğlu Muhyiddin 1537'de Anadolu kazaskerliğine getirildi. Oğlu Mehmed 1575'te aynı göreve tayin edildi. Mehmed iki yıl sonra Rumeli kazaskeri oldu. 1598'de, III. Mehmed onun ve babasının hocası Sa'deddin'i şeyhülislâmlığa getirdi. 1601'de, Sa'deddin'in oğlu Mehmed Es'ad Anadolu kazaskeri olurken, kardeşi babalarının yerine şeyhülislâm olmuştu.[28] Böylece kazaskerlik makamı, vezaretten farklı olarak, Müslüman Türklere de açılmıştı; ama sadece çok sınırlı bir çevreden olanlara... İmparatorluğun küçük kentlerinde görev yapan büyük kadılar kitlesi için bu yol açılmış değildi.

Dîvan-ı Hümayun'daki nişancı ve defterdarlar da, 16. yüzyılın başından beri, kökenleri vezirlerinkinden farklı olan bir grup oluşturmaya başlamışlardır. 1520'ye kadar Dîvan belki daha esnekti. Fatih Sultan Mehmed'in son vezir-i azamı Nişancı Mehmed Paşa bu makama nişancılıktan gelmişti. Yavuz Sultan Selim, Rumeli defterdarı Pîrî Mehmed Paşa'yı önce üçüncü vezirliğe ve sonra 1518'de vezir–i azamlığa atadı. Bu tarihten sonra, artık nişancılık veya defterdarlık doğrudan vezirliğe tayin edilenlere pek raslanmamaktadır. Ama 1570'lerden sonra, defterdarlıktan taşra valiliklerine atananlar çok olmuştur.[29] Nişancı Okçuzade'nin babası başdefterdarlıktan 1581'de Kıbrıs beylerbeyliğine tayin edilmiştir.[30]

Kadı ve kazaskerler gibi, nişancı ve defterdarlar da, genellikle Müslüman Türklerden ve medrese mezunlarından seçilirdi. Ama seçildikten sonraki yetiştirilme tarzları hukukî olmaktan ziyade kitabet ağırlıklıydı ve bir "hâmi" bulunduğu takdirde büyük bir konakta, bir taşra vali veya defterdarının hizmetinde ya da bizzat Dîvan-ı Hümayun'da veya Hazîne'de çıraklıkla işe başlardı. Örneğin, ünlü Feridun Bey,[31]

---

28 Bkz. İ. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı* (İstanbul, 1971).

29 Clause Röhrborn, "Die Emanzipation."

30 Christine Woodhead, "Ottoman *inşa* and the art of letter-writing: influences on the career of the *nişancı* and prose-stylist Okçuzade (d. 1630)", *Osmanlı Araştırmaları*, VII – VIII (1998), 143-59.

31 J. H. Mordtmann [V. L. Ménage], "Feridun Beg", *Encyclopaedia of Islam*, 2 (1965).

mesleğine Kazasker Muhyiddin'in kardeşi olan Başdefterdar Çivizade Abdi Çelebi'nin himayesi altında başlamıştır. İşini belki de Abdi Çelebi'nin konağında öğrenmiştir. Abdi 1553'te ölünce, müstakbel Vezir-i Azam Mehmed Paşa'nın hizmetine girmiş ve onun sayesinde 1570'de Dîvanî-ı Hümayun başkâtipliğine getirilmiştir. Üç yıl sonra nişancı olmuştur. Ama 1576'da, anlaşıldığına göre III. Murad'ın Sokollu'dan hoşlanmamasından kaynaklanan bir bahaneyle işinde alınmış ve sürgüne gönderilmiştir. Ancak padişah, Sokollu'nun öldürülmesinden sonra, 1581'de Feridun Beyi görevine iade etti.

Dîvan-ı Hümayun'da görevli olmak, padişahın takdirine bağlı olsa da, insana sadece siyasî iktidar ve bağımsız hareket etmek hakkını sağlamakla kalmıyor, ayrıca büyük servetler edinmesinin de yolunu açıyordu. Spandounes'e göre, Vezir Davud Paşa 1497'de öldüğünde "topraklarının, değirmenlerinin, köylerinin, atlarının ve diğer menkûl mallarının dışında, bir milyon altın duka" bırakmıştır. Görev ve mevki beraberinde sadece değerli bir tımar değil, başka gelir ve imtiyazlar da getiriyordu. Lûtfi Paşa 1541'de azlinden sonra yazdıklarında, "bir milyon iki yüz bin akçelik bir dirlik" sahibi olan bir vezir-i azamdan söz etmiştir. "Bunun nominal değerinin bir buçuk katını paraya çevirse neredeyse iki buçuk milyon akçeye gelir. Kürt beylerinden 200.000 veya 300.000 akçe ve diğer nüfuzlu beylerden [kıymetli] giysiler ve atlar alsa, bu yılda 2.400.000 akçe eder." Lûtfi Paşa'nın verdiği sayılar biraz eksik gibi görünmektedir, çünkü bunlara bir de elçilerden ve diğer arzıhalcilerden gelen hediyeleri ve görevinden kaynaklanan başka kârları eklemek gerekir. En yüksek gelirler elbette sadrazamlarındı, fakat diğer Dîvan üyeleri de büyük servetler kazanmışlardır. Mesela, Antoine Geuffroy 1546'da iki kazaskerin "yedişer bin duka değerinde birer dirliğe" sahip olduklarını yazmıştır. Spadounes de 1513'te aynı meblâğdan bahsetmiş, ama "olağanüstü gelirlerinin" buna dahil olmadığını belirtmiştir. Nişancıların maaşları da kazaskerlerinki kadar veya biraz daha yüksekti.

Ama şunu da belirtmek gerekir ki, yüksek makam sahiplerinin gelirleri ne kadar büyük olursa olsun, masrafları da o kadar çoktu.

Osmanlı toplumunda, bir insanın statüsünün ölçüsü hane halkının sayısı ve halk içinde göründüğü zaman maiyetinin çokluğu idi. Bu da, görevde iken olsun görev dışında olsun, büyük ve sürekli harcamaları gerektirirdi. 1631-32'de yazan Koçi Bey'e göre, 1574 yılına kadar bir vezir-i azamın bin kadar ve diğer vezirlerin beş-altı yüz kadar köleye sahip olmaları olağandı. 17. asrın ikinci yarısı içinde, Evliya Çelebi, hâmisi Melek Ahmed Paşa'nın (vezir-i azam, 1650-51) hanesinin ve maiyetinin muazzam kalabalığına dair ipuçları vermiştir.[32] Geniş maiyeti olanlar sadece vezirler değildi: Dîvan-ı Hümayun'un diğer üyeleri için de aynı şey geçerliydi. Spandounes'e bakılacak olursa, kazaskerlerin "pek çok hadımağası ve cariyesi" vardı ve nişancılar ise "at sırtında mutantan yürüyüşlere çıkarlardı." Geuffroy da şunları eklemiştir: "Atları ve uşakları sayılamayacak kadar çoktu." Ramberti ise 16. yüzyılın ortasında, kazaskerlerin 200-300, nişancının 300, başdefterdarın 1000 ve ikinci defterdarın 500 kölesi olduğunu kaydetmiştir.

Vezirler, kazaskerler, nişancı ve defterdarlar Dîvan-ı Hümayun'un icra memurlarıydı. Bunların yanı sıra, bir ketebe (kâtiplik) sınıfı ve hizmeti vardı. Bunlar tartışılacak konuların gündemini hazırlarlar, defter kayıtlarını tutarlar ve görüşülecek belgeleri kaleme alırlardı. Böyle bir hizmetin ve onu yerine getirmekle görevli bir heyetin imparatorluğun ilk günlerinden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 15. yüzyıl başlarına ait sınırlı miktarda belge o zamana kadar bu grubun kendi içinde pek farklılaşmamış olduğunu göstermektedir. Fakat Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, kâtiplerin sayısında belirli bir artış olmuş ve işlevlerinin daha açık bir şekilde saptandığı görülmüştür. 1527-35 yıllarına ait bir sicilde, "defterdarların maiyetinde yedi" ve "nişancının maiyetinde on bir" kâtip sayılmıştır. 1531'e gelindiğinde sayıları sırasıyla sekiz ve on beşe, 1561'de ise dokuz ve yirmi beşe yükselmişti. İlerdeki yıllarda bu sayılar daha da artmıştır. 1605'te toplam en az 50, 1609'da en az 64 ve 1627-28'de 115 kâtip olduğu sanılmaktadır. Bu sayıların bile merkezî idarenin hizme-

32 Robert Dankoff, *The Intimate Life.*

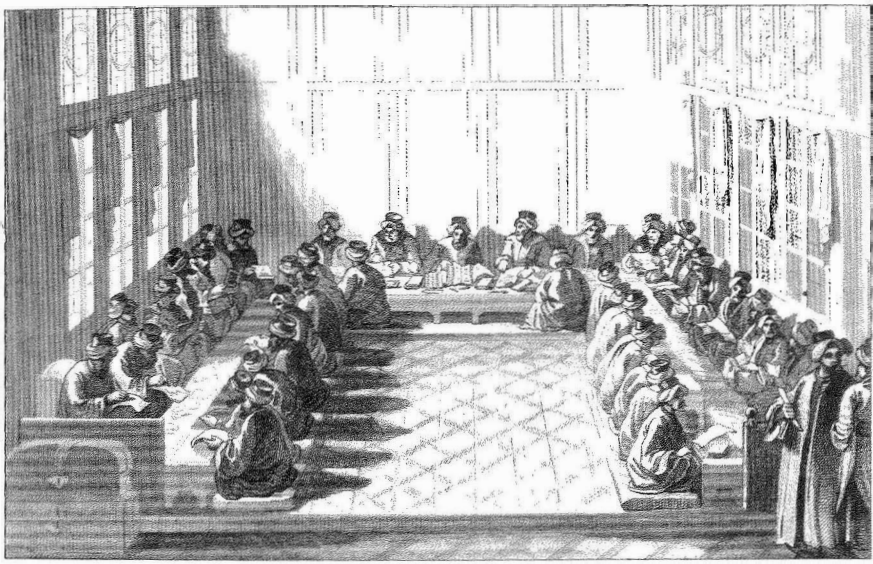
tindeki bütün kâtipleri göstermediği açıktır. Örneğin, 1531'de ayrıca Hazine'ye bağlı 33 kâtip ve 17 çırak ve tahrir defterlerinden sorumlu Defterhane eminine bağlı yedi kâtip vardı.[33] Dîvan-ı Hümayun kâtipleri de eklendiğinde, bunlar ve daha başkaları toplam 110'u bulur. Aslında bu, imparatorluğun geniş ve o dönemde gittikçe daha da genişleyen boyutları göz önüne alındığı takdirde, hiç de büyük bir sayı değildir. Bu kâtiplerden bazıları, ayrıca Dîvan-ı Hümayun üyeleri gibi, sefere çıktıklarında padişahlara eşlik ederlerdi ya da padişahların artık bizzat sefere çıkmadıkları dönemlerde, ordu kumandanının emrine gönderilen müfrezeleri kabul ederlerdi.[34]

Kâtiplerin başında ayrıca bir *reisü'l-küttab* bulunurdu.[35] Bu makam, teyit edilmemiş olan bir 18. yüzyıl kaynağına göre, I. Süleyman'ın saltanatından (1520-1566) beri mevcuttu. Bu doğruysa, Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında kurulmuş olması gerekir, çünkü 1520'lerin ilk yıllarından beri mevcut olduğuna dair deliller vardır. Süleyman'ın nişancılarından en ünlüsü ve en kıdemlisi olan Celâlzade Mustafa *reisü'l-küttab* unvanını 1525'te almış ve 1534'te nişancılığa terfi edinceye kadar korumuştur. *Reisü'l-küttab*'ın emrinde, hiç değilse 16. yüzyıl boyunca, bir *tezkereci* vardı. Görevlerinin neler olduğunu belgeler belirtmemişse de, muhtemelen gelen evrak ve dilekçeleri (vâride) özetlemek ve Dîvan'a sunulmak üzere reisü'l-küttaba vermekle yükümlüydü. Anlaşıldığına göre, ayrıca sadrazamın saraydaki Dîvan toplantısından sonra özel konağında düzenlediği toplantıda dinlediği dilekçeleri okumak da tezkerecinin görevlerindendi. Belgeler, kural olarak, Dîvan'ın diğer kâtiplerinin görevlerini tek tek belirtmemişlerdir. Bundan bütün kâtiplerin benzer işlerle uğraştıkları sonucunu çıkarabiliriz: Dîvan'ın kararlarını ve tayinlerini rûznameye kaydetmek, kararların taslaklarını mühimme defterine geçirmek ve bunları temize

33 Douglas Howard, "The historical development of the Ottoman Imperial Registry (*Defter-i hakanî*): mid-fifteenth to mid-sixteenth centuries", *Archivum Ottomanicum*, II (1986), 213-30.

34 Cornell Fleischer, "Preliminaries to te study of the Ottoman bureaucracy", *Journal of Turkish Studies*, X (1986), 213-30.

35 Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen.*

Osmanlı idari yapısında divan katiplerinden sorumlu olan kişiye ise reisü'l-küttab adı verilirdi. Reisü'l-küttab terfi edince nişancı olurdu. Çok bilinen bir gravürde kalem odası. (Kaynak: D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1790)

çekerek kesinleşen kararların yaldızlı nüshalarını meydana getirmek vb. Bu çalışmaları reisü'l-küttab ve daha sonra nişancı denetlerdi. Başdefterdarın emrindeki ikinci grup kâtipler ayrı bir küme oluştururlardı. Bunun nedeni muhtemelen maliye yönetiminin çok özel bazı yetenekleri gerektirmesiydi. Malî belgelerin dili Türkçe'den çok Farsça'ydı ve malî harfleri ve rakamları yazmak için yabancıların anlamadığı özel bir yazı şekli (siyakat) kullanırdı. Bu belgeleri kaleme almak bir süre hazinede çıraklık yapmayı icap ettiriyordu.

Ne var ki, Dîvan-ı Hümayun kâtipleri, 1534 ile 1557 arasında nişancı olan Celâlzade veya 1599 ile 1601 arasında ve arkasından 1622 ile 1623 arasında ikinci kez aynı makama gelen Okçuzade gibi, nişancılık veya başka bir yüksek makama yükselmiş olanlar dışında, gölgede kalan silik şahsiyetlerdi ve geçmişleri hakkında bir bilgi edinmek çoğu zaman mümkün değildi. 1500'e kadar, çeşitli kökenlerden geldikleri sanılmaktadır; zira, o zamana kadar diplomasinin uluslara-

rası resmî dili Yunanca'ydı ve padişah yabancı devletlerle ilişkilerinde onların temsilcileriyle sadece Yunanca değil, aynı zamanda kendi anadillerinde de görüşürdü. 15. asrın son çeyreği içinde, adı bilinmeyen bir Ragusa'lı, padişahın her dil için, tek bir nişancının emri altında bulunduğunu ve kâtiplerin "Yunanlılara ve İtalyanlara Yunanca; Macarlara, Boğdanlılara, Ulahlara, Slavlara ve Ragusalılara Sırpça; Türklere, Araplara, Ermenilere ve başka milletten olanlara [doğu] Türkçe, Arapça veya Farsça" yazdıklarını belirtmiştir. Dillerdeki bu çeşitlilik nişancılıktaki kâtiplerin de çeşitli kökenlerden geldiklerini akla getirmektedir.[36]

Aşağı yukarı 1500 yılından sonra, bu durum değişmiştir. Yunanca belgelerin hem sayısı azalmış, hem kalitesi düşmüş, sonunda bunlara hiç rastlanmaz olmuştur. Zamanla Türkçe, Arapça ve Farsça dışındaki dillerdeki belgeler ortadan kalkmıştır. Belki de, aşağı yukarı 1520'den itibaren Dîvan kâtiplerinin hepsinin Müslüman oldukları sonucunu çıkarabiliriz. Eldeki kıt delillerden çıkarabileceğimiz diğer bir sonuç da, bunların tipik olarak medrese mezunu olduklarıdır. Zira bu mektepleri bitirenler genellikle müderris veya küçük bir kasabada kadı olmaktansa, kâtip olarak çalışmayı tercih etmişlerdir. Nitekim, Okçuzade de hocalık kariyerini zevkine uygun bulmamış ve onun yerine kâtip olarak ilerde nişancılığa yükselmeyi başarmıştır.[37] Ama bilgi, kültür ve eğitim bir insanın yüksek bir mevki elde etmesi için yeterli değildi. Bir kâtip adayının ilerleyebilmek için, onu yanına alıp konağında yetiştirecek ve padişah hizmetinde bir göreve getirecek nüfuzlu bir kişiye ihtiyacı vardı. Özellikle Dîvan kâtipliği için bir nişancının, bir defterdarın veya başka bir Dîvan üyesinin desteği şarttı. I. Süleyman'ın Dîvan'ındaki iki başkâtibin de Tosyalı olması bir tesadüf olamaz, çünkü Tosya nişancı Celâlzade Mustafa'nın memleketiydi. Bu ol-

36 Nicolas Vatin, "L'emploi du grec comme langue diplomatique par les Ottomans (fin XVe-début XVIe siècle)", F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les Langues Orientales* (Paris ve İstanbul, 1997), 41-47; Nicolas Vatin, *Les Ottomans et l'Occident* (XVe-début XVIe siècle) (İstanbul, 2001), 105-11; Julian Raby, "Mehmed the Conqueror's Greek scriptorium", *Dumbarton Oaks Papers*, 37 (1983), 15-34.

37 Christine Woodhead, "Ottoman *inşa*".

sa olsa bir makam sahibinin hemşerilerine iş bulmasının tipik bir örneği sayılabilirdi.[38]

Kâtiplerin maaşı ya belirli bir para tutarı ya da bir dirlik olabilirdi. 1600'dan sonra kâtiplerin çoğunu tımar sahipleri oluşturmuştur. Fakat zenginleşmenin tek yolu bu değildi. Kâtipler nüfuzlu kimselerle ilişkilerini kullanarak da mültezimlerin veya başka ticarî teşebbüslerin kârlarından pay alabilirlerdi. Bu da, özellikle görevde olmadıkları dönemlerde, geçinmelerine hayatî bir destek sağlardı.[39] Ne de olsa kâtipler Osmanlı elit zümresinin ve hiyerarşisinin alt kademelerinde yer alırlardı.

Dîvan-ı Hümayun haftanın dört günü –cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri– toplanırdı. Bütün "icracı" üyeler bu toplantılara katılırlardı. Kâtipler ise hiç değilse 16. yüzyılın sonlarından itibaren, toplantılara dönüşümlü olarak katılırlardı. 1585-86 yıllarına ait bir çizelgeye göre, 19-25 kâtip cumartesi ve pazar toplantılarına, 17-20 kâtip ise pazartesi ve salı toplantılarına katılmışlardır.[40]

En önemli devlet kararlarının birçoğu, Dîvan üyelerini ilgilendirseler bile, Dîvan-ı Hümayun'un dışında alınmıştır. Dîvan her şeye rağmen bir icra kuruluydu ve her türlü devlet işini yürüttüğü gibi, mahkeme olarak da hareket ederdi. Dışişlerini yürütür, elçilerin padişahın huzura çıkmasına karar verir ve yabancı hükümdarlarla muhabere ederdi. Savaş hazırlıklarını denetler, erkeklerin askere alınması, mühimmat ve erzak temini için ayrıntılı emirler çıkarır, bayındırlık ve inşaat işleri, özellikle İstanbul'un ve taşranın kaleleri ve su yolları ile

---

38 Manisa'da Şehzade Murad'ın maiyetinde kâtip olarak kariyerine başlayan vak'anüvis Ta'likizade ile karşılaştırın. Şehzade 1574'te III. Murad olarak tahta çıkınca, Ta'likizade padişahla birlikte İstanbul'a gitmiş ve Dîvân-ı Hümâyûn kalemine girmiştir. Christine Woodhead, "From scribe to littérateur: the career of a sixteenth century Ottoman katib", *British Society for Middle East Studies Bulletin*, 9 (1982), 55-74.

39 Christine Woodhead, "Research on the Ottoman scribal service", Christa Fragner ve Klaus Schwarz (ed.), *Festgabe an Josef Matuz* (Berlin 1992), 311-28; Cornell Fleischer, "Between the lines: realities of scribal life in the sixteenth century", C. Heywood ve C. Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* (İstanbul, 1994), 45-62.

40 Feridun Emecen, "Ali'nin Aynı: XVII. Yüzyıl Başında Osmanlı Bürokrasisinde Katip Rumuzları", *Tarih Dergisi*, 35 (1984-94),131-49.

meşgul olurdu. Kısaca, Dîvan kimi çok kimi daha az önemli çeşitli işlere bakar, genellikle valilerin ve kadıların gönderdikleri rapor ve arîzalarda yazılı konuları inceler, terfiler ve atamalar yapardı. Bir mahkeme sıfatıyla davalara ve özellikle askeri ilgilendiren davalara bakabilirdi. Örneğin, falanca tımar sahiplerinin "bağlı ve zincirli olarak" Dîvan huzuruna çıkarılmak üzere İstanbul'a gönderilmesine dair Dîvan buyruklarına sık sık rastlanır. Dîvan, kadılar veya başkaları tarafından gönderilen veya zarara uğrayan kimsenin bizzat huzuruna getirdiği kişisel şikâyetlerle de meşgul olurdu. Luigi Bassano 1545'te bu kişisel dilekçeler hakkında şunları yazar: "Paşalar önce en önemli davalara bakarlar ve arkasından da, fakir veya zengin farkı gözetmeksizin, bütün diğer işlere... Öyle ki, kimse şikâyeti dinlenmeden ve sorunu çözülmeden oradan ayrılmaz. Duruşmada ne savcı bulunur ne de avukat. Herkes derdini elinden geldiği kadar kendi anlatır ve Türkçe bilmeyen bir *dragomana,* yani tercümana başvurur..."

Bir Dîvan toplantısının süresi, Guillaume Postel'e göre, yedi veya sekiz saatti ve bu Bassano'nun yazdığına da uygun düşmektedir. Dîvan üyeleri üç kez yemek yerlermiş. İlkini şafak vakti, toplantıya gelişlerinin hemen akabinde; ikincisini "saat altıda", esas işlerini bitirdikten sonra; sonuncusunu da şikâyetleri dinledikten sonra... Toplantılar güneşin erken doğduğu yaz aylarında öğle vakti, kışın ise ikindi ile akşam arasında sona ererdi. Ancak sadrazam, Postel'in tâbirleriyle, "Dîvanın dağılmasından sonra evine gider ve büyük bir salonda, en kendi halinde adama varıncaya kadar herkesi dinler, böylece hakkında kesin bir karar vermediği veya dâvâsına bakan kadıya hitaben yazılmış bir tezkere vermediği hiç kimse kalmazdı..!" Sadrazamın bu görevi, Mısırlı bir hekimin I. Bayezid zamanında tanık olduğu ve padişahın bizzat hazır bulunduğu duruşmaları hatırlatır.

Kâtipler müzakerelerin zabıtlarını tutmadıklarından, Dîvan'ın kararlarına nasıl vardığını bilmek imkânsızdır. Ancak, zaman zaman belirli bir konunun nasıl gündeme girdiği anlaşılmaktadır, çünkü Dîvan-ı Hümayun'un bütün kararlarının başlangıç bölümünde kararın niçin çıkarıldığı belirtilir. Bu çok zaman bir taşra otoritesinden veya

bir başka yetkiliden gelen bir mektup veya gönderilen bir haber olabilirdi ve Dîvan kararı bu mesajı özetlerdi. Örneğin, Anadolu beylerbeyine Menteşe valisinin çektirmelerinde hizmet etmek üzere asker tedarik etmesini emreden 1564 tarihli bir buyruk şöyle başlar: "Menteşe Valisi Ahmed –şânı daim olsun– adam göndererek adı geçene sahillerin muhafazası amacıyla verilmiş olan kadırgalar için askere ihtiyaç bulunduğunu bildirmiştir." Çıkan karar Ahmed'in talebini cevaplandırmıştır.[41] Başka kararlar sadece yazıda iletilen sorunun "dikkate alındığını" bildirmekle yetinmişlerdir. Ama birçok karar da söz konusu sorunun niçin Dîvan'ın önüne geldiğine dair hiçbir işareti içermezler. Ne de, mesela, savaş ilanı gibi çok önemli bir siyasî sorunun evveliyatı hakkında bir ipucu verirler.

Bütün kararların 19. yüzyıla kadar kullanılan standart bir formatı vardı. İlgili kişinin kim olduğu bildirildikten sonra, ilk bölümde kararın gerekçesi açıklanırdı. Bu, genellikle gelen bir haberin veya sunulan bir dilekçenin Dîvan kâtibi tarafından uygun bir biçimde kaleme alınmış olan özeti olurdu. Arkasından kararın veya emrin kendisi gelirdi. Ve hep şu formülle başlardı: "Buyurdum ki..." Tekil birinci şahsın kullanılmasının sebebi, kararın pratikte Dîvan'ın kararını yansıtsa bile, padişaha ait olduğunu ve Dîvan'ın onun adına hareket ettiğini hatırlatmaktı. Belgenin başında padişahın tuğrası yer alır ve bu onun sahih olduğunu garanti ettiği gibi, konunun ciddiyetini vurgular. Vesikanın altında ise tarihi ve düzenlendiği yer belirtilir.[42]

Divân-ı Hümayun'un bağımsız bir gücünün olmaması ve imzaladığı bütün belgelerin ister mektup, ister tayin kararnamesi olsun, hep padişah adına imza edilmiş olması şu soruyu ortaya çıkarır: Padişah, toplantılarına bizzat katılmamışsa, Dîvan'ın müzakere ve tartışmalarında ne gibi bir rol oynamıştır? Padişahın isterse Dîvan'ı hiç hesaba

41 Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *6 Numaralı Mühimme Defteri* (972/1564-5) (Ankara, 1995), no. 248.

42 Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen*; Jan Reychman ve Ananiasz Zajackowski, *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics* (Lahey ve Paris, 1968); V. L. Ménage, "On the constituent elements of certain sixteenth century Ottoman documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 48 (1985), 283-304.

katmayabilecek olduğu kesindir. İsterse Dîvan'a resmî iletiler de gönderebilirdi. "Fatih Kanunnâmesi" diye bilinen metnin muhtemelen 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilebilecek olan bölümü şöyle bir iletişim yöntemi getirmiştir: "Bazı konularda Kapı Ağası, Kapıcılar Kâhyası vasıtasıyla dışarıya benden haber verecek ve o da vezirlerime, kazaskerlerime ve defterdarlarıma gerekli bilgileri iletecektir." Bu suretle, padişah Enderun'un kapalı kapıları arkasından Dîvan-ı Hümayun'un gündemini belirleyebilecek ve kendi iradesini empoze edebilecekti.

Fakat en önemli olan, padişahın sadrazamla görüşmeleriydi. Lûtfi Paşa, hiç kimsenin, hatta diğer vezirlerin bile, padişah ile başveziri olan sadrazam arasındaki sırları öğrenmemeleri gerektiğini vurgulamış ve yazdıklarına bir de şöyle bir anekdot eklemiştir: I. Selim, sırf Sadrazam Pîrî Paşa'dan, son günlerde padişahla yaptığı bir görüşmenin içeriğini sormak cüretinde bulunduğu için, Vezir Mesih Paşa'yı görevinden almış. Sadrazam Mehmed Paşa'nın bir muhtırasından anlaşıldığına göre de, sadrazam bir gün, ne olduğu tam olarak bilinmeyen askerî bir konuda kendisine mâruzatta bulunmak üzere I. Ahmed'den (1603-17) bir mülâkat talebinde bulunmuştur.[43] Aslında bütün sadrazamların zaman zaman padişahtan özel mülâkatlar istedikleri sanılmaktadır. Postel'in naklettiğine göre, Dîvan-ı Hümayun görüşmelerinin sonuçlarını padişaha arz eden de bizzat sadrazamdı. Bununla birlikte, Postel ile aynı dönemde yazan Luigi Bassano bu konuda farklı bilgiler aktarmaktadır. Onun versiyonuna göre, görüşmeler tamamlandıktan sonra, Dîvan'ın tüm üyeleri Üçüncü Avlu'ya açılan Bâbüssaade'nin arkasındaki Arz Odası'nda padişahın huzuruna çıkarlarmış. Burada, Rumeli kazaskeri ilk sözü alır ve arkasından sadrazam "Büyük Türk'e (padişaha) danışılması gereken" bütün işleri kendisine arz edermiş. 1600'de yazan Venedikli Ottaviano Bon da Bassano'nun versiyonunu benimsemiştir.

Kararların standartlaşmış formatı, bunların alınmasında padişahın bir dahli olup olmadığını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

---

43 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler* (1597-1607) (İstanbul, 1970), no. 128.

Usulen padişahın onayını gerektirseler bile rutin terfi ve tayinler muhtemelen Dîvan üyelerinin kendi yetkileri içindeydi. Dîvan tarafından onun adına çıkarılan her kararla ilgilendiği de söylenemez. Ne var ki, bizzat padişahtan sâdır olan bazı emirleri teşhis etmek mümkündür. Dîvan kararlarının müsveddelerini içeren mühimme defterlerinde, kâtipler bazı madde başlarına şu notu düşmüşlerdir: "İrade-i seniyye icabı."[44] Bu, metinlerin padişahın, belki de Dîvan'ın bir arz tezkeresine cevap olarak verdiği yazılı emrini yansıttıklarını göstermektedir. Bu irade-i seniyyeler, yani padişah kararları, mesela 1559-60'ta Süleyman'nın âsi oğlu Bayezid'e karşı alınacak tedbirler gibi çok önemli devlet işlerine taalluk edebilecekleri gibi, mesela aynı yıl içinde, erkeklerin sokak hamamlarının kadınlara ayrılan bölümlerinin içini seyretmelerine engel olmak için Kahire'de hamamlara bakan evlerin pencerelerinin iptal edilmesi gibi modern insana ters ve sudan gelebilecek konuları da kapsayabiliyorlardı. Bu fermanlar bize hiç değilse Dîvan işlerinden hangilerinin padişahın dikkatini çekecek derecede önemli ve ciddi sayıldığı hususunda bir fikir vermektedir.

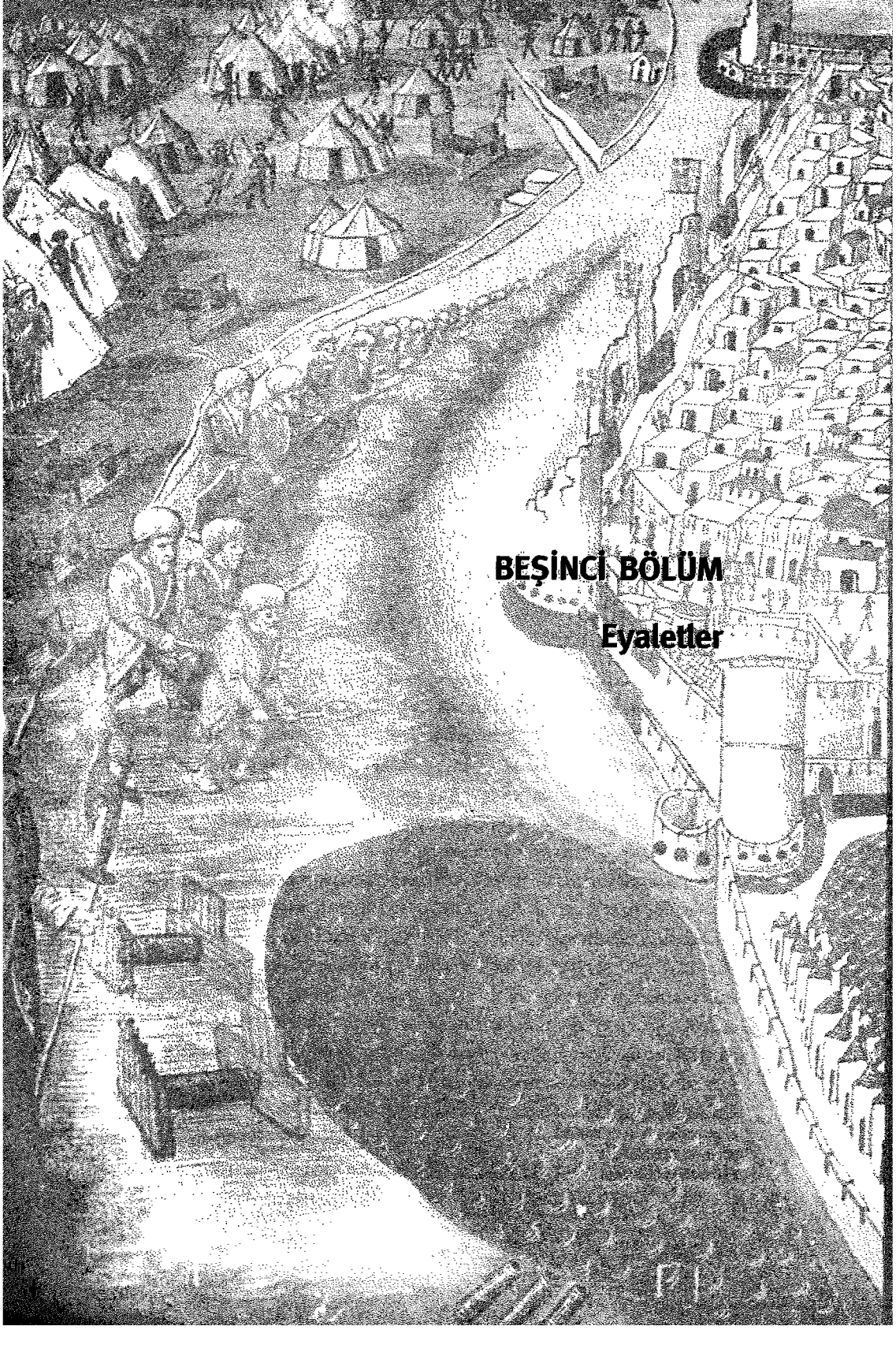
Ama sonuç olarak, padişahın Dîvan'ın kararları üzerindeki kontrolü ve imparatorluğun günü gününe yönetimindeki rolü konusunda kesin bir değerlendirme yapmak mümkün görünmemektedir. 15. yüzyılın ortalarına kadar sık sık görüldüğü gibi padişahın, Dîvan'a bizzat katıldığı dönemlerde sultanın hak ve yetkilerini de bizzat kullandığı muhakkaksa da, sonraları bunun ancak nadir hallerde geçerli olduğu söylenebilir. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, padişah artık Dîvan toplantılarına katılmamaya başlamış ve iradesini sadrazamla görüştükten sonra, ya Kapı Ağası ile haber göndermek suretiyle ya da Dîvan üyelerinin müzakerelerinin sonuçlarını kendisine arz etmelerinden sonra bildirmeyi yeğlemiştir. III. Murad'ın zamanından bu yana, sadrazamdan padişaha hitaben yazılmış bir dizi muhtıra günümüze intikal

44 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, (Oxford, 1960), 3-31. William S. Peachy, "Register of copies or collection of drafts? The case of four *mühimme* defters from he Archives of the Prime Ministry in Istanbul", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 10 (1986), 79-85.

etmiştir.[45] Daha eski dönemlere ait benzeri belgelerin yokluğu sadece elimize geçmemiş oldukları anlamına gelebilir. Öte yandan, padişahın sadrazam ve Dîvan-ı Hümayun ile doğrudan ve yüz yüze görüşmekten vazgeçtiği anlamını da taşıyabilir. Bu belgelerin birinden anlaşıldığına göre, sadrazam I. Ahmed'den bir mülakat talep etmiş, fakat padişah el yazısıyla yazılmış şu notla talebini reddetmiştir: "Söyleyeceklerinizi bana yazılı olarak bildirmeniz gerekirdi."[46] Bundan da anlaşılmaktadır ki, padişah ile sadrazam arasında yüz yüze görüşmeler azalmıştı.

Ancak şu da söylenebilir ki, belki değişik padişahlar değişik hükümdarlık tarzlarını benimsemişlerdir, hatta belki aynı saltanat döneminde farklı uygulamalara rastlanmıştır. Mesela, III. Murad saltanatının ilk yıllarında Dîvan toplantılarına bizzat katıldığı halde, sonraki yıllarda bundan git gide vazgeçmiştir. Kaldı ki, her ne kadar 16. ve 17. yüzyıllara ait kanun kitapları sadrazamı padişahın "mutlak vekili" olarak tanımlamış ve padişahı ülkeyi münhasıran sadrazam –ve dolayısıyla Dîvan-ı Hümayun– vasıtasıyla yöneten bir kişi olarak görmüşse de, bu aslında hiçbir zaman böyle olmamıştır. Padişahın Has Odası'nın içoğlanlarıyla, kapı ağasıyla, kızlar ağasıyla ve daha başka saray erkânıyla ilişkileri sadrazamla ilişkisinden çok daha yakın olmuştur ve bu kimseler de kendileri veya başkaları adına padişahtan istirhamlarda bulunabilmişlerdir. Hatta padişah, sadrazama danışmaktansa, annesinin veya cariyelerinden birinin ya da hünkâr kayığının dümenindeki bostancıbaşısının tavsiyelerini almayı tercih edebilirdi. Koçi Bey, 1631-32'de IV. Murad'a sunduğu bir risalesinde, saray adamlarının devlet işlerine karışmasını son zamanlarda ortaya çıkmış bir âdet (bid'at) olarak görmüş ve şu yorumu yapmıştır: Derviş Mehmed Paşa ve Nasuh Paşa'dan sonra gelen sadrazamlar "ister istemez Enderun'la anlaşmışlar, onların sözünü dinlemişler ve her dediklerini yapmak için ellerinden gelen çabayı esirgememişlerdir." Fakat bu pek mümkün görünmemektedir. Çünkü, padişahın şahsına bağlı olup ona hizmet edenlerin kararlarını etkilemedikleri hiçbir dönem olmamıştır.

45 Suraiya Faroqhi, "Das Grosswezir-telhis: eine aktenkundliche Studie", *Der Islam*, 45 (1969), 96-110.
46 Cengiz Orhonlu, *Telhisler*, no. 128.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Eyaletler

Guillaume Caoursin'in Rodos kuşatmasını gösteren tablosu. (Kaynak: *Bibliothéque Nationale de France*).

Padişahın tayin ettiği valilerin yönetiminde belirli mülkî birimler anlamında eyaletler, belki de 14. yüzyılın son yirmi senesine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut değildi. Ama devletin ilk yıllarında, Osman (ö. yak. 1324) ve Orhan (yak. 1324-62) Beylerin, erkek çocuklarına, diğer aile mensuplarına ve en yakın takipçilerine bırakmak üzere topraklarını taksim etmiş olmaları muhtemeldir. Osman'ın toprak bölüşümüne dair tek atıf pek güvenilir olmayan 15. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı vekayinamelerindedir: "İnönü diye bilinen Karahisar sancağını oğlu Orhan'a verdi; subaşılığı (ordu kumandanlığı) ise kardeşinin oğlu Alp Gündüz'e verdi..."[1] Osman'ın topraklarını ve askerî komutayı nasıl paylaştırdığına ilişkin bu hikâye ayrıntıları bakımından çok doğru olmayabilir, fakat belki de bir gerçeği yansıtıyordur. Hükümdarın oğullarına toprak ve ordu komutanlığı bırakma âdetine Bizans kaynaklarında biraz daha çok önem verilmiştir. İoannes Kantakuzenos, 1328 Pelekanon Savaşı'nda Orhan'ın erkek kardeşi Pazarlu'nun komutan olduğunu anlatır. Daha önemlisi, 1352'de Türkleri

---

1 Uruj b. "Adil" (ed. F. Babinger), *Tevarih-i Al-i Osman* (Hanover, 1925), 12.

Bizans'ın Çimpe Kalesi'ni ele geçirmek için Çanakkale Boğazı'ndan geçiren Orhan'ın en büyük oğlu Süleyman olmuştur. Üstelik, imparatorun bu kaleyi geri alma çabaları sırasında Süleyman'la görüşmesini bizzat Orhan tavsiye etmiştir. Bunlara bakarak diyebiliriz ki, Süleyman öldüğü 1357 yılına kadar Osmanlıların yeni fethettikleri Trakya topraklarında hem valilik hem de ordu komutanlığı yapmıştır. Yunanlı tarihçi ve ilahiyatçı Gregoras da, vekayinamesinde, Orhan'ın üçüncü oğlu Halil'in 1357'de İzmit Körfezi'nin kıyılarında babasından, muhtemelen dirlik olarak topraklar aldığını bildirmiştir. Bursa eyaletinin sonraki adı olan Hüdavendigâr –ki "hükümdar" demektir– bunun Orhan'ın kendisine ait topraklar olduğunu kanıtlar gibidir.

Bu çok sınırlı bilgilere dayanarak, belki de Orhan'ın ölüm tarihine gelindiğinde (1362), Osmanlı şehzadelerine miras olarak toprak ve bunun yanı sıra da bu toprakların geçindirebileceği kadar askerin komutanlığını bırakmanın ve diğer bazı askerî ödevler yüklemenin âdet haline gelmiş olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu henüz bir mahallî idareler sistemi değildi ve esasen şunu da unutmamak gerekir ki, o dönemde Osmanlı Beyliği'nin tümü zaten bir eyaletten çok daha büyük değildi. Buna rağmen, sonradan tesis edilecek sistemin kimi unsurlarının daha o zamandan mevcut olduğu söylenebilir. İbn Battuta'nın 1330'lu yılların başlarına ait olmak üzere Orhan hakkında bize bırakmış olduğu kısa hal tercümesi, kendisinin o dönemde mahallî kumandanlara bol keseden yetkiler dağıtan biri olmakta çok, ülkesinin dört bir yanında olup bitenlerle şahsen ilgilenen ve gerektiğinde onlara müdahale eden bir hükümdar olduğu izlenimini vermektedir. Ama yaşı ilerledikçe ve beyliği büyüdükçe, 1350'lerde Rumeli'nin fethini ve iskânını oğlu Süleyman'a havale etti ve neticede Süleyman bir batı "eyaletinin" valisi oldu. Böylece, Orhan'ın saltanatının sonuna gelindiğinde, devlet yönetiminin iki unsuru ortaya çıkmıştı. Biri kumandanların bu dönemde hâlâ hanedan mensuplarından seçilmesiydi, ikincisi dirlik bağışlanmasıydı ki, bu muhtemelen beraberinde askerî hizmet zorunluluğunu da getiriyordu.

Bu unsurlar ilerdeki mahallî idare sisteminde de yerinde kaldı. Valiler padişahtan ya yeni dirlikler alıyor, ya da eskilerinde ibka edili-

yorlar ve bunun karşılığında padişaha askerî hizmetler ifa ediyor, savaşta eyaletlerinin askerî birliklerine kumanda ediyorlardı.

1595'e kadar, padişah ayrıca erkek çocuklarını sancakbeyi tayin ediyor idiyse de, imparatorluk genişledikçe ve valiler merkezin daha yakın takibi girdikçe, şehzadelerin bu rollerdeki etkinlikleri günden güne azaldı.

14. yüzyılın sonuna gelindiğinde, 1362 ile 1400 arasında I. Murad (1362-89) ve oğlu I. Bayezid (1389-1402) tarafından fethedilen toprakların bir organizasyona tâbi tutulması ihtiyacı baş gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk iki idarî birimi, yani o zamanki adıyla eyaleti, muhtemelen Bayezid'in saltanatının ilk yılları içinde meydana geldi. Çanakkale Boğazı'nın batısında fethedilen tüm toprakları kapsayan Rumeli vardı. Doğuda ise, Küçük Asya'daki bütün fetihleri içeren Anadolu yer alıyordu. Bayezid'in 1390'larda ülkesini doğuya doğru genişletmesi üzerine, üçüncü bir vilayet –merkezi Amasya olan Rum eyaleti– kuruldu. Amasya, Bayezid'in en küçük oğlu Mehmed'in (1413-21) idare merkezi oldu ve 16. yüzyıla kadar şehzade valilerin ikametgâhı olarak kaldı.[2] 1468'de, eskiden bağımsız olan Karaman Beyliği'nin ilhakı ile eyaletlerin sayısı dörde çıktı. II. Mehmed (1451-81) oğullarından Mustafa'yı merkezi Konya olan bu yeni eyaletin valiliğine atadı. Fakat eyaletlerin sayısındaki asıl büyük artış 16. yüzyılda meydana geldi. Bu büyük ölçüde I. Selim (1512-20) ile I. Süleyman'ın (1520-66) fetihleri sayesinde ve kazanılan yeni toprakları imparatorluğun yapısıyla bütünleştirme ihtiyacının bir sonucu olarak gerçekleşmiş, bir ölçüde de mevcut arazinin reorganizasyonundan kaynaklanmıştır.

1527 tarihli bir listede, ilk dördüne Mısır, Suriye, Diyarbekir ve Kürdistan eklenerek sekiz eyalet sayılmıştır. Bunlar Selim'in fetihlerinin eseri ve Kürdistan bakımından yürütülen başarılı görüşme ve pazarlıkların sonucudur. Ne var ki, bu son eyalet idarî bir varlık olarak ayakta kalamamıştır. Süleyman'ın Doğu Anadolu, Irak ve Macaris-

2 Petra Kappert, *Die Osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert* (Leiden, 1976).

tan'daki fetihleri de yeni eyaletlerin kurulmasına yol açmıştır. Örneğin, eski Dulkadır Beyliği 1522'de ilhakından bir süre sonra bir Osmanlı eyaleti haline gelmiştir. 1533-36 İran seferinden sonra ise, yeni Erzurum, Van, Şehrizor ve Bağdat eyaletleri İran sınırını korumuşlardır. 1541'de ise eski Macaristan Krallığı'nın bir parçası olan Budin eyaleti kurulmuştur.[3]

1609'a gelindiğinde, Müezzinzade Ayn-ı Ali Efendi'nin listesine göre 32 eyalet vardı. Bunlardan Trablusgarp, Kıbrıs ve Tunus gibi bazıları fetih ganimetleriydi. Ama diğerleri idarî taksimatın ürünleriydi. I. Süleyman 1533'te Barbaros Hayreddin'i kaptan-ı derya tayin edince, kendisine aynı zamanda Cezayir beylerbeyi unvanını verdi. Sultan bu eyaleti, Ege kıyılarından ve adalarından eskiden Rumeli ve Anadolu eyaletlerine bağlı olan bazı yerleri bunlardan ayırıp bağımsız bir vilayet halinde birleştirmek suretiyle Hayreddin için özel olarak yaratmıştı.[4] İlerde Rumeli'de de benzeri değişiklikler olacaktı. Örneğin, eskiden Rumeli'nin bir sancağı olan Bosna, anlaşılan Osmanlı-Habsburg sınırı üzerindeki stratejik önemi haiz mevkiinden dolayı, bağımsız bir eyalet haline getirilmişti. Aynı mülâhazalar, 1600'de Osmanlıların eline geçen Kanije sınır kalesine komşu toprakların bir araya getirilmesiyle Kanije eyaletinin kurulmasına yol açmıştır.[5] Aynı dönemde, aşağı Tuna üzerinde ve Karadeniz sahillerinde yer alan Rumeli kazalarının ilhakı ve bunların Tuna ile Dinyeper arasındaki kıyı topraklarına eklenmesi Özi eyaletini yaratmıştır. Aynı tarihte, Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında da Trabzon vilayeti ortaya çıkmıştır. Ayn-ı Ali Efendi'nin sözleriyle: "Trabzon ve Batum sancaklarını birleştirmek ve Gümüşhane ile Maçka'ya ilhak etmek suretiyle yeni bir eyalet meydana

3 Géza David, "Administration in Ottoman Europe", İ. Metin Kunt ve Christine Woodhead (ed.), *Süleyman the Magnificent and his Age* (Londra, 1995), 71-90.

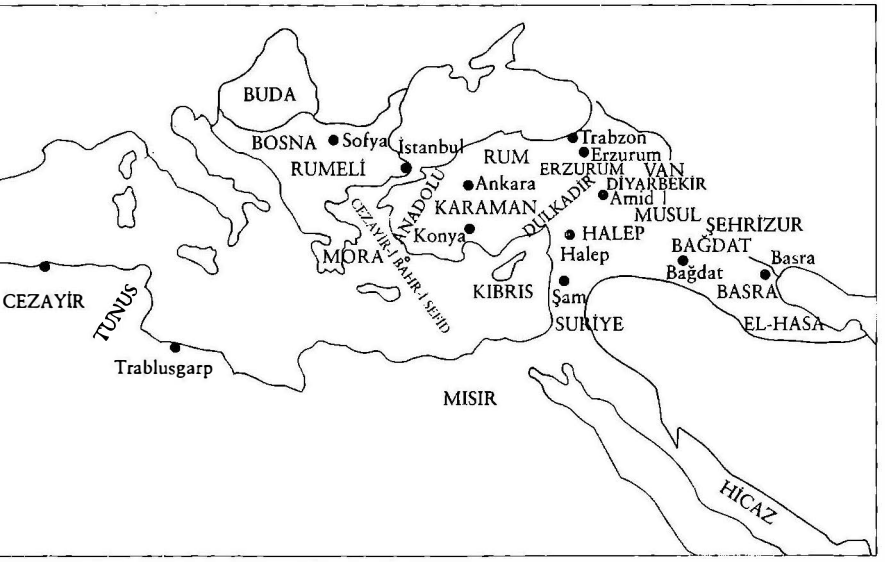
4 Colin Imber, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 211-82; Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 1-70.

5 Géza David, "Administrative strategies in Western Hungary", C. Heywood ve C. Imber, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage* (İstanbul, 1994), 31-43; Géza David, *Studies in Demographic and Administrative History in Ottoman Hungary* (İstanbul, 1997), 89-102.

getirilmiştir." Bu reorganizasyondan ve özellikle Özi eyaletinin kurulmasından amaç, Karadeniz limanlarının savunmalarını Kazaklara karşı pekiştirmekti

Demek oluyor ki, eyaletler ilk başlarda fetihler sayesinde oluşuyor, sonraları ise Osmanlı topraklarının yeniden örgütlenmesi sonucunda çoğalıyordu. Maamafih, Osmanlı yayılmasının ilk yüzyılında, fetih her zaman arazi ilhakını istilzam etmiyordu. Tersine, fethedilen ülkelerin hanedanlarını yerlerinde bırakmak eğilimi ağır basardı. Karşılığında da yıllık bir haraç ve sultanın ordularında savaşmak üzere asker istenirdi. 1370'lerden sonra Şişman sülâlesinden gelen Bulgar çarlarının veya 1390'ların başında Osmanlıların metbuluğunu kabul ettikten sonra Sırp Kralı Stefan Lazareviç'in durumları bu tarz anlaşmaların örnekleridir. Çar Şişman'ın 1387'de I. Murad'a asker vermeyi reddetmiş olması yüzünden sultan ertesi yıl kendisine karşı bir sefer düzenlemişti; Stefan Lazareviç'in Sırp askerleri ise, 1396 Niğbolu ve 1402 Ankara Meydan Muharebesi'nde Bayezid'in ordularında savaşmışlardı. Sultanlar için, vasal prenslikler de doğrudan yönetilen eyaletler de aynı anlama geliyordu, ikisi de aynı işe yarardı: Hazineyi doldururlar ve asker temin ederlerdi. Ama, bazen yabancı hanedanlarla evlenme yoluyla sıhrî ilişkiler kurulmasına veya vasal hükümdarın bir oğlunu sarayda rehine olrak tutmak gibi tedbirler alınmasına rağmen, bir hanedan prensliğinin kontrolü, doğrudan yönetilen bir vilayetin kontrolünden daha az güvenliydi.

I. Bayezid'in saltanatının sonundan fakat özellikle II. Mehmed'in tahta çıkmasından itibaren vasallere güvenmektense, fethedilen yerlere bir Osmanlı vali tayin etmek daha münasip görülmeye başlamıştır. Örneğin, 1395'te, Bayezid Bulgaristan'ın Şişman soyundan gelen son çarını idam etmiş ve ülkesini Rumeli vilayetine ilhak etmiştir. Ama bu yerli hanedanların tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Sultanların eğilimi, daha ziyade tahtlarından indirdikleri hanedanların üyelerini, hiç değilse savaştan sağ çıkmış ve kaçmamış olanlarını, imparatorluk içinde kendi irsî topraklarından uzak taşra valiliklerine tayin etmekti. Mesela, Bavyeralı savaş esiri Schiltberger, "Scuff-

HARİTA 5. Osmanlı eyaletleri, 16. yüzyıl.

manes" adında bir adamın –ki Bulgar Şişman'ların soyundan geldiği kesin gibidir– 1398'de Anadolu'nun Karadeniz yakınlarındaki bir bölgesinde valilik yaptığını kaydetmiştir. Yaklaşık olarak yirmi yıl sonra, Batı Anadolu'da cereyan eden olayları anlatan Yunanlı tarihçi Dukas, aynı aileden geldiği belli olan "Sousmanes" adında bir validen bahsetmiştir. Aynı şekilde, 15. yüzyıla ait bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre, I. Mehmed'in (1413-21) Arnavutluk'ta Gjirokaster'den (Ergiri) kovduğu[6] Zenevis ailesinin bazı üyelerinin Osmanlı taşra valileri olarak hizmet ettikleri anlaşılmıştır.[7] 1461'de II. Mehmed, İsfendiyar hanedanının son üyesini Sinop'tan çıkarmış ve kendisine irsî topraklarına karşılık Bursa yakınında topraklar vermiştir.[8] İsfendiyar Beyliği de bu arada Anadolu eyaletinin bir sancağı olmuştur. Bu örneklerin gösterdiği

6 G. Valentini, "Dell'amministazione Veneta in Albania", A. Pertusi (ed.), *Venezia e il Levante fino al Secolo XV*, cilt 1 (Floransa, 1973), 843-910.

7 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, cilt II (Philadelphia, 1978), 219.

8 Tursun Bey (ed. A. M. Tulum), *Tarih-i Ebü'l-Feth* (İstanbul, 1977), 108.

gibi, eski hanedanlar sık sık Osmanlı taşra eliti olarak yeni bir statü kazanmışlardır. Ancak bu mevkii elde edebilmek için kendi hanedan topraklarını kaybettiklerini kabul etmeleri ve göreve tayinlerinin ve kendilerine gelirler tahsil edilmesinin artık sadece Osmanlı sultanının iradesine bağlı olduğunu kabullenmeleri gerekmiştir.

1500'e gelindiğinde, imparatorluğun başlıca dört eyaleti –Rumeli, Anadolu, Rum ve Karaman– doğrudan devletin yönetimi altındaydı. Sultan buna rağmen Tuna Nehri'nin kuzeyinde haraç ödeyen bir beylikler sistemini korumaya devam etmiştir. II. Mehmed'in hâkimiyeti altına almış olduğu Eflak, Boğdan ve Kırım Hanlığı sultana haraç ödeyen yerli hanedanların kontrolü altında kalmıştır. Macaristan Krallığı da, Mohaç Savaşı'ndan sonra aynı kaderi paylaşmıştır. Görünen odur ki, Macaristan üzerindeki Habsburg taleplerine karşı çıkmak ve Avusturya'ya karşı bir askerî sınır örgütlemek ihtiyacı eninde sonunda I. Süleyman'ı Macaristan'ın bir kısmını ilhak ederek kralın 1540'ta ölümünden sonra doğrudan Osmanlı yönetimi altında bir eyalet haline getirmeye ikna etmiştir. Fakat Erdel, sultana sadakat borçlu bir krallık olarak kalmıştır.

Dolayısıyla, 1550'te Erdel, Eflak, Boğdan ve Kırım Hanlığı, sultana haraç ödeyen yerli hanedanların hâkimiyeti altında kalmış ülkelerdi. Aynı şekilde, mahallî beylerin hükmü altında bulunan bazı bölgelere Türkiye'de ve Arap topraklarında da rastlanır; fakat bunlar artık daha büyük eyaletlere bağlı sancaklara dönüştürülmüştü. 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Tuna'nın kuzeyindeki prensliklerin dışında, bütün eyaletler sultanın doğrudan yönetimi altına girmişti.[9] Beylerbeylerinin hepsi sultanın atadığı kimselerdi ve onları istediği gibi azledebilir veya yerlerini değiştirebilirdi. Memuriyet süreleri sınırlıydı: Valilikler babadan oğula geçmezdi ve hiç kimse ömür boyu vali kalamazdı. Beylerbeyinin gelirleri de sultanın iradesine bağlıydı. Atandığında, eyaletinin sınırları içinde tarh edilen belirli bir gelir diliminden ibaret bir tahsisat alırdı. Bazı durumlarda yılda bir milyon akçeye kadar çıkabi-

9 Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 18. ve 19. yüzyıllara ait eyalet listeleri için bkz. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden, 1976).

len bu miktar beylerbeyini imparatorluğun en zengin adamlarından biri haline getirirdi.[10] Ne var ki, bu tahsisat görevinde kalması şartına bağlıydı ve kendi bizatihi zengin olmadıkça, bir valinin görevinden ayrıldığı andan itibaren hiçbir geliri kalmazdı. Beylerbeyinin maaşından ayrı gelir ve imtiyazları da vardı, fakat bunlara da ancak görevinden dolayı hak kazanırdı ve bu da tabiî tamamen sultanın elindeydi. Demek oluyor ki, bir beylerbeyinin yönetimini üstlendiği eyalette ne sürekliliği ne de toprağa dayanan bir hakkı vardı ve her türlü geliri de memuriyet süresiyle sınırlıydı.

Valinin Türkçe adı *beylerbeyi*'dir, açıkça anlaşıldığı gibi "beylerin beyi" anlamına gelir. Devletin ilk dönemine ait herhangi bir Osmanlı kaynağında bu terime rastlanmaz. Ancak Aşıkpaşazade'nin 15. yüzyıl sonlarına ait bir vekayinamesi, 14. yüzyılda bu kelimenin "ordu komutanı" anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Aşıkpaşazade'ye göre, beylerbeyi unvanı ilk kez I. Murad'ın Avrupa'daki kumandanı Lala Şahin ve halefi Kara Timurtaş için kullanılmıştır. Muhtemelen 1400 dolaylarında "bir eyaletin valisi" anlamını kazanmıştır. Ama bu aslında pek bir anlam değişikliği sayılmaz, daha ziyade bir anlam genişlemesini akla getirir, zira bir beylerbeyinin başlıca görevlerinden biri eyaletinde dirlikleri olan askerlere kumanda etmekti. Savaş zamanlarında askerler onun sancağı altında toplanırlar ve sultanın ordusunda bir birlik olarak savaşırlardı. Ne var ki, bir eyalet yöneticisi olarak beylerbeyinin artık daha geniş sorumlulukları vardı. Eyaletinde dirlik tahsisinde başlıca rolü oynadığı gibi, asayişin korunmasında ve adaletin dağıtılmasında da büyük sorumluluğu vardı. Konağı ve maiyeti, sultanın başkenti gibi, eyaletin siyasî merkeziydi.

II. Mehmed'in sarayında bulunan Cenevizli tüccar Iacopo de Promontorio, 1475'te Rumeli beylerbeyinin ilginç bir portresini çizmiştir. Bu portre sadece o zamanın beylerbeyini değil, 1400 ile 1600 arasında yaşamış ve görev yapmış bütün beylerbeyinin başlıca işlevlerini göz önüne seren bir tablodur:

10 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983), 26-28.

> Rumeli beylerbeyinin emrinde 17 serdar ve her birinin kendine mahsus kalabalık bir maiyeti ... ve bunların dışında, doğrudan kendine bağlı 1500 savaşçı adamı vardır ve hepsinin maaşlarını cebinden öder. Rumeli'de, çeşitli kazançlardan meydana gelen 32.000 dukalık bir geliri ve ayrıca çok kârlı maaş dışı gelirleri ve özellikle adı geçen serdarlardan aldığı 4000 duka ve istediğine verebildiği daha başka küçük memuriyetlerden elde ettiği benzeri kazançlar... Ama buna rağmen savaş zamanlarında, masraflarını kendi deruhde ederek, bahsi geçen silahlı adamları yanında getirmeye mecburdu. Hepsinin atlı olması, üçte birinin yay, ok, bacak ve göğüs zırhları, kalkan, kılıç, mızrak ve demir topuz (gürz) ile mücehhez olması ve beraberinde, hepsi de yağız ve güçlü kuvvetli olmak üzere, 10 zırhlı at getirmesi şarttı. Diğerlerinin sadece yayları, okları, kalkanları, topuz ve mızrakları vardı; meğer ki, ara sıra rastlandığı gibi, beylerbeyi kendilerine bizzat zırh, miğfer ok vs. hediye etmiş olsun. Beylerbeyi de, tıpkı Padişah (Büyük Türk) gibi büyük bir konakta veya sarayda oturur ve rütbesine uygun davetler, resm-i kabuller verirdi. Rumeli'nin ve sancaklarının bütün ahalisine idam cezası verebilir, hukuken ve fiilen her türlü kararları alabilirdi ve yaptığı her şey Efendi tarafından itirazsız kabul edilirdi. Yanında iki subay ve iki Kadı (Hâkim) bulundururdu; bunlar onun adına adaleti dağıtırlardı. Bunların dördüne toplam 4000 duka maaş ve ayrıca bazı verimli dirlikler verilirdi.

Beylerbeyinin makamı mahallî yönetimde en itibarlı ve en yüksek maaşlı makamdı ve sultan vezirlerini hemen hemen daima beylerbeylerinin arasından seçerdi. Beylerbeylerinin arasında da bir hiyerarşi bulunduğu anlaşılmaktadır.

En kıdemlileri Rumeli beylerbeyi idi ve 1536'dan beri Dîvân-ı Hümâyun'da yeri vardı. Kalanlar arasındaki öncelik, 1609'da yazan Ayn-ı Ali Efendi'ye göre, yönettikleri eyaletlerin fetih tarihine göre belirlenirdi; ama bunun törensel ve protokoler bir pâye olmaktan öteye gidip gitmediği belirtilmemiştir. Ama 1650' den önce, bir başka gelişme olmuştur. Bu dönemde vezir rütbeli beylerbeylerini atama uygulamasına başlandı. Nişancı Abdurrahman Paşa'nın 1676'da yazdıklarına göre, vezir rütbeli bir beylerbeyi komşu eyaletlerin valileri üzerinde emir ve kumanda yetkisini haizdi ve "valiler ona danışmak ve emirle-

rine uymak mecburiyetinde idiler." Ayrıca, "vezir pâyeli beylerbeyleri eyaletlerinden azledildikten sonra da, İstanbul'a varıncaya kadar dâvâlara bakabilirler ve vezirlik yetkilerini kullanabilirlerdi."

SANCAKLAR

Bir eyaleti oluşturan alt birimlere *sancak* denir ve her biri bir *sancakbeyinin* yönetim ve komutası altında bulunurdu. Eyaletlerdeki sancak sayısı büyük çeşitlilik gösterirdi. 1609'da, Ayn-ı Ali Rumeli'de yirmi dört sancak bulunduğunu, ancak bunlardan Mora Yarımadası'nda bulunan altısının diğer sancaklardan ayrılarak bağımsız bir Mora eyaleti kurulduğunu bildirmiştir. Anadolu'da on dört, Şam eyaletinde on bir sancak vardı. Bir de, resmen hiç sancaklara ayrılmamış birkaç eyalet vardı. Bunlar, Ayn-ı Ali'nin listesine göre, Irak'ta Basra ve Bağdat eyaletinin bir kısmı, Kuzeydoğu Arabistan'da el-Hasa (Lahsa) ve Kuzey Afrika'da Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir'di. Ayn-ı Ali bu listeye Yemen'i de eklemiş ve "şu anda İmamlar kontrolü ele geçirmişlerdir" kaydını düşmüştür.

Ancak bu istisnaî bir durumdu: Kural eyaletlerin sancaklara ayrılmasıydı. 16. yüzyıla gelindiğinde, bunlar rasyonel birer idarî toprak birimi teşkil ederek genellikle sancağın ismini aldığı kent veya yerleşim yerinin etrafındaki araziden oluşurdu. Sancağın nüfusu belki 100 000 civarındaydı.[11] Fakat bu her zaman için böyle olmamıştır.

Muhtemelen, 15. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar, sancakların kimliğini belirlemekteki en önemli unsur eski beyliklerin ve akıncı beylerin kendileri ve arkadaşları için topraklar fethettikleri yerlerin bulunuşuydu. Nitekim, kimi sancaklar Osmanlı fethinden önce orada hüküm sürmüş olan ailelerin veya hanedanların adlarını muhafaza etmişlerdir. Bu gibi isimlerin en çarpıcı örneklerine Batı Anadolu'da, Ege ve Akdeniz kıyılarıyla yüksek plato arasındaki yerlerde rastlanır. Burada Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan, Hamid ve Teke sancakları fetih öncesi hanedanların adlarını muhafaza etmişlerdir. Rume-

11 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, 14-16.

li'de, Köstendil Konstantin-eli (Konstantin'in ülkesi) adının bir kısaltmasıdır: 1395'te savaşta ölen eski beyi Constantine Dejanoviç'in isminden gelir. Epir'de, Karlıeli ('Carlo'nun ülkesi) de 1429'da ölen eski efendisi Carlo Tocco'nun adından kinayedir. Kuzey Arnavutluk'ta Dukagin sancağı da aynı şekilde orada hüküm sürmüş olan Dukagjin ('Duka Gjino') klanını çağrıştırır.

Iacopo de Promontorio'nun verdiği o zamanki on yedi Rumeli sancağına ait liste de Osmanlı yönetiminin Osmanlı öncesi beyliklerinin sınırlarını muhafaza ettiğini gösteren tipik bir örnektir. Arnavutluk bu listede ikiye bölünmüştür: 1) 15. yüzyılın başlarına kadar Araniti klanına ait olan güneydeki toprakları kapsayan *Araniti'nin Arnavutluğu*; 2) Kastriote ailesinin ve özellikle 1444 ile 1466 arasında Osmanlı egemenliğine direnmiş olan en ünlü üyesi İskender Bey'in daha kuzeydeki topraklarını içeren *İskender Bey'in Arnavutluğu*. Aynı listede, Bosna da, biri ne olduğu adından anlaşılan "Bosna Krallığı" ve diğeri Hersek olduğu sanılan "öteki Bosna" olmak üzere iki sancağa ayrılmıştır. Iacopo Sırbistan'ı da, biri 1389'da Kosova Muharebesi'nde hayatını kaybeden Prens Lazar'ın topraklarını kapsayan *Lazar'ın Sırbistan'ı*, diğeri Grigor Brankoviç'in Tuna boyundaki topraklarını kasdettiği anlaşılan *Despotun Sırbistan'ı* olmak üzere iki sancağa ayırmıştır.

Fethin hemen ardından, Osmanlı sancakları eski hâkimlerinin sadece isimlerini muhafaza etmekle kalmamışlardır. Fethedilen toprakların eski tahrirlerinin kaldığı yerlerde, bu kayıtlarda sık sık fetihten önce aynı mevkii işgal ettikleri anlaşılan dirlik sahiplerinin adlarına rastlanmaktadır. Örneğin, güney Arnavutluk'un 1431'de düzenlenen tahriri, besbelli eski rejimlerden arta kalmış birçok Hıristiyan dirlik sahibini gösterir. İmparatorluğun doğu sınırında, Âmid (Diyarbakır) sancağının 1518 yılına ilk tahriri[12] birtakım dirlik sahiplerini "Akkoyunlu" diye adlandırmıştır ki bunlar herhalde 1503'e kadar bölgeye hükmetmiş olan Akkoyunlu hanedanının hemşerileri veya onun tarafından atanmış kimseler olmalıdır. Bu artçılar eski düzen ile yeni dü-

12 M. M. İlhan, "Some notes on the settlement and population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman cadastral survey", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV (1981-82), 415-36.

zen arasında devamlılık sağlamışlardır. Buna rağmen, aynı derecede açıktır ki, yeni Osmanlı yöneticiler bu eski rejimin temsilcilerini dengelemek için yeni fethedilmiş sancaklarda imparatorluğun uzak bölgelerinden insanlara da dirlikler vermeyi amaçlamışlardır. 1431 tarihli Arnavutluk tahriri birtakım dirlik sahiplerinin "Saruhanlı" olduklarını göstermektedir. Bu Batı Anadolu'nun I. Mehmed tarafından 1417'-de nihayet ilhak edilen Batı Anadolu beyliklerinden biriydi ve Çelebi Mehmed'in kuvvetleri aşağı yukarı aynı tarihte Güney Arnavutluk'u da ele geçirmişti. Mehmed'in asıl yaptığı dirlik sahiplerini mahallî ilişkiler kurdukları Saruhan'dan çıkarmak ve ilişkilerinin olmadığı Arnavutluk'a nakletmek oldu. Artık tek efendileri ve hâmileri olarak Osmanlı sultanını bildiler ve bu itibarla onun çıkarlarını mahallî meydan okumalara karşı savundular. 1518 tarihli Âmid tahriri de aynı prensiplerin uygulandığını gösterir. Sancaktaki Akkoyunluların dirlikleri çok mütevazıydı: En yüksek değerli dirlik "Rumeli'den gelen" bir kimsenin adına tescil edilmişti.

Mahallî tımarları yeni fethedilmiş ülkelerde yabancı tımarlarla dengeleme siyaseti muhtemelen 15. yüzyılın başlarında başlamıştır. I. Bayezid'in 1402 Ankara Muharebesi'ni kaybetmesinin başlıca sebeplerinden biri, Bayezid'in 1390'da ilhak etmiş olduğu eski beyliklerden gelen askerlerin sultanı terk ederek Timur'un tarafına geçmeleriydi. Bu askerler, eski efendilerini Timur'un ordusunda görünce kaçmışlardır. Belki de, sultanları rejim değişikliğine ayak uyduramamış olan mahallî iktidar sahiplerine karşı bir denge sağlamak için, yeni fethedilmiş sancaklara yabancı unsurlar getirmeye ve yerli halkın bir kısmını ilişkilerinin bulunmadığı uzak eyaletlere sürmeye ikna eden bu tecrübe olmuştur.

Böylece, fetihten hemen sonra kurulan bir Osmanlı sancağı çoğu zaman Osmanlı öncesi bir beyliğin sınırlarını muhafaza ediyor ve genellikle eski rejimden arta kalanlarla yeni yerleşen veya göç etmeye zorlananlardan oluşan dirlik sahibi bir elit tabaka içeriyordu. Bir kuşak sonra eskiler ve soyundan gelenler Osmanlı dışı kimliklerini kaybediyor ve Hıristiyanlar Müslümanlaşıyorlardı. Bu asimilasyın sonucunda, ba-

ğımsız bir beylik veya böyle bir beyliğin parçası olan olan bir bölge standart bir Osmanlı sancağına dönüşüyordu.[13] Ayrıca sancak sınırları da zamanla değişiyordu. Mesela, Venedikli Lauro Quirini'nin düzenlediği ve 1430'lardaki durumu yansıttığı anlaşılan sancaklar listesinde, Bergama ve Manisa'yı bağımsız birimler olarak göstermiştir.[14] 1475'te Iacopo de Promontorio'nun zamanına gelindiğinde ise, birincisi Karesi, ikincisi Saruhan sancağının birer parçası haline gelmişlerdi.

Gerçi *bütün* eyalet ve sancaklar özel kimliklerini tamamen kaybetmiş değillerdi. II. Mehmed ile II. Bayezid'in Karaman hanedanını ortadak kaldırmak konusunda çektikleri zorluklar mahallî partikülarizmin ne kadar büyük boyutlara ulaşabileceğini gösterir. Kaldı ki, birkaç ileri gelenin valilikler üzerinde babadan oğula geçen hakları vardı. Bunların arasında en çok göze çarpanlar, daha 14. yüzyıldan itibaren Rumeli'de siyasî bir güç olarak ortaya çıkmış olan akıncı beyler olmuştu.[15] Kökenleri pek belli değildir, fakat içlerinden bazılarının ihtida ederek (Müslüman olarak) Türk istilâcılara katılmış oldukları kesindir. Bu ailelerden birinin adı olan "Mihaloğlu"nun bir Hıristiyan adı olduğu o kadar açıktır ki, 15. yüzyılın içinde ortaya çıkan bir menkıbede, ilk Mihal'ın nasıl ihtida ettiği anlatılmış ve Osmanlı hanedanının ilk sultanı Osman ile ilişkisi hikâye edilmiştir.[16] Bir başka akıncı ailesinin adı, Malkoçoğlu da Slavca Markoviç'in Türkçeleştirilmiş şekline benzemekte ve ailenin Makedon bir akıncı beyi olan ve babası Vlkaşin 1371'de Meriç Muharebesi'nde ölen Marko'nun neslinden geldiklerini düşündürmektedir. Fakat 14. yüzyılda ortaya çıkan akıncı beylerinin en büyüğü Evrenos olup mezar taşında babasının adı "İsa"

---

13 Halil İnalcık, "Ottoman methods of conquest", *Studia Islamica*, II (1954), 104-129; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy* (Londra, 1998), I.

14 Elizabeth A. Zachariadou, "Lauro Quirini and the Ottoman sandjaks (1430)", *Journal of Turkish Studies*, II (1987), 239-47.

15 Akıncı beyleri hakkında bkz. I. Mélikoff, "Ewrenos Oghullari", *Encyclopaedia of Islam*, 2 (Leiden, 1965); F. Babinger, "Mikhal-oghlu", *Encyclopaedia of Islam*, 7 (1993).

16 V. L. Ménage, "On the recensions of Uruj's History of the Ottomans", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXX (1967), 314-22. Metindeki hikâyenin nasıl vakanüvisin kitabına eklendiğini anlatır.

olarak kaydedilmiştir ki, bu da bir Müslüman Türk soyundan geldiğini göstermektedir.[17] Turahan gibi, 15. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan diğer akıncı beylerinin de Türk asıllı oldukları bilinmektedir.

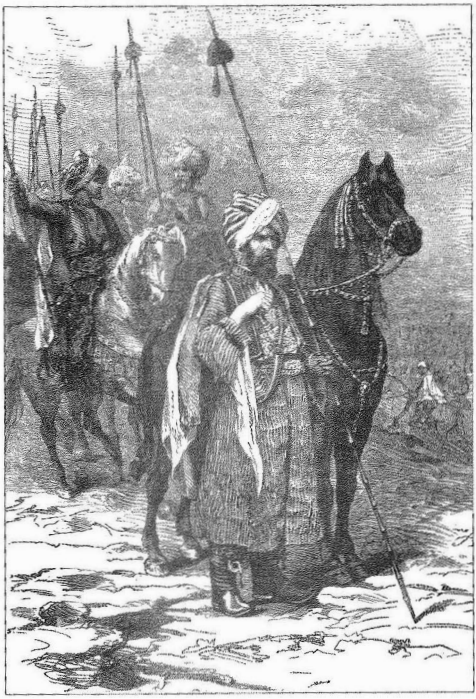
Bu beyler sadece Rumeli'deki Türk birliklerine kumanda etmekle kalmayıp aynı zamanda siyasî güç de kullanmışlardır. Örneğin, Evrenos 1403 Gelibolu Antlaşması'nın görüşmelerinde delege veya arabulucu olarak bulunmuştur. Oğlu Barak, 1409'da Venedik'le yapılan barış görüşmelerini yürütmüştür. Mihaloğlu Mehmed 1402-13 iç savaş ve Fetret Devri'nde hem şehzade Süleyman'a hem Şehzade Musa'ya hizmet etmiştir. 1411'de Şehzade Mehmed'e ilticası Musa'nın yenilgisinde başlıca etken olmuştur. Fakat en önemlisi, akıncı beyler toprak ağaları olmuşlardır. Evrenos'un muazzam mal varlığının çekirdeği Selanik'in batısındaki Vardar Vadisi'nde yer alan Yenice olmuştur. Mihaloğulları ise Bulgaristan'ın kuzeybatısında Tuna Nehri kıyısındaki Vidin topraklarına yerleşmişlerdir. Toprak ağaları olarak, gerek kendileri gerek soy sopları Rumeli valilikleri üzerinde irsî haklar iddia etmişlerdir. Örneğin, Lauro Quirini Orta Yunanistan'da, beyi Turahan'ın adını taşıyan bir sancaktan bahseder.[18] Bu sancak, Iacopo'nun sancakların listesini çıkardığı 1475'te artık yoktu, ama Turahan ailesi hâlâ sancakbeyleri olarak yöneticilik yapıyorlardı. Öte yandan, "Evrenos" hem Lauro'nun hem Iacopo'nun listelerinde, Makedonya'da bu ailenin topraklarını içeren sancağın adı olarak yer almıştır. Iacopo şu notu eklemiştir: "Eskiden Evrenosoğlu Ali Bey diye yanılan ulu bir bey... [sancaktaki 1500 savaşçının çoğu köleleridir]." 16. yüzyıla gelindiğinde, "Evrenos" ismi bir sancağın adı olarak ortadan kalkmıştı, ama ailesinin toprakları kalmıştı ve aile üyelerinin idarî birimlerin yöneticiliği üzerinde irsî hakları vardı. 1527 tarihli sancaklar listesi Evrenos ailesinden birini Sırbistan'da Krusevac'ın valisi olarak ve Mihaloğlu ailesinin üyelerini de Bulgaristan'da Tuna Nehri boyunda yer alan Vidin ve Niğbolu sancakbeyleri olarak gösterir. Sultan Malkoç ailesi-

17 V. Demetriades, "The tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa and its inscriptions", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXIX (1976), 328-32.

18 Elizabeth A. Zachariadou, "Lauro Quirini".

nin üyelerine ise 1463'te fethini müteakip Bosna'nın irsî valiliğini tevcih etmiştir.

Büyük akıncı beylerinin ve torunlarının mahallî iktidarı ve göreve atanma hakları padişahın Rumeli'de idarî taksimatı gerçekleştirmek ve valiliklere atamalar yapmak hakkını sınırlamıştır. Fakat hiç değilse 15. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı hükümdarları akıncı beylerin bu güçlerini azaltmaya çalışmışlardır. Bunlar artık, 14. ve 15. yüzyıllardakinin aksine, merkezî yönetim organlarında yer almamaya başlamışlardır ve anlaşıldığına göre artık hiçbiri sancakbeyliğinden daha yüksek bir göreve tayin edilmez olmuştur. Buna rağmen, aileler varlıklarını korumuşlar –Evrenosoğulları'yla Mihaloğulları günümüze kadar intikal etmişlerdir– ve mahallî nüfuzlarını sürdürmüşlerdir.

Silahlarını kuşanmış Kürt sancak askerleri. (Kaynak: Chapon, *Russes et Turcs, La guerre Oriental*, Paris)

Yarı bağımsız aileler de Anadolu ve Arap eyaletlerinin bazı bölgelerinde ayakta kalabilmişlerdir. Fakat bunlar Osmanlı akıncı beylerinin torunları değildiler. Padişahın tasfiye edemeyeceği kadar güçlü mahallî beylerdi. Örneğin, Güney Irak'ın bataklıklarında ve Arabistan'ın çöl kenarlarında, sultan fiilen bağımsız kabile reislerinin sadakatini kazanmak için kendilerine sancakbeyi unvanını veriyorlardı. Nitekim, II. Selim (1566-1574) 1567'de İbni Ulayyan'ın Fırat ve Dicle Vadisi'nde çıkardığı isyanı bu yoldan sona erdirmeye çalışmıştı.[19]

19 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar* (İstanbul, 1911), 83-85.

Güneydoğu Anadolu'da, Kürt beyleri de yarı bağımsızdılar. Bunlar, 1514'teki Çaldıran Savaşı'ndan sonra, I. Selim'in (1512-20) temsilcisi İdris-i Bitlisi ile yapılan görüşmeler sonucunda imparatorluğun bir parçası haline gelmişlerdi. 1609'da Ayn-ı Ali bunların resmî statüsü hakkında bir not düşmüştür. Diyarbekir eyaletindeki sancaklarını sayarken, bu eyalette on "Osmanlı sancağı" ve bunlara ek olarak da sekiz "Kürt sancağı" bulunduğunu belirtmiştir. Bu Kürt sancaklarında bir bey öldüğü zaman, yerine bir yabancı değil oğlu geçerdi. Ancak diğer bakımlardan normal Osmanlı sancaklarından bir farkları yoktu. Şöyle ki, gelirler beylerinin emrinde savaşa giden dirlik sahipleri adına tescil edilirdi. Ayn-ı Ali ayrıca beş "egemen sancak" (*hükümet*) bulunduğunu ve bunların, beylerinin "özel mülkü" mesabesinde olup mahallî yönetim sisteminin dışında yer aldığını belirtmiştir. Ayn-ı Ali, benzer bağımsız veya yarı bağımsız sancaklara Çıldır eyaletinde ve özellikle Van eyaletinde de rastlandığını ve Van'da Bitlis hanlarının 19. yüzyıla kadar egemenliklerini sürdürdüklerini kaydetmiştir.[20] Özerlik veya yarı özerklikten yararlanan daha başka bölgeler de vardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Kilis Canbulad ailesinin babadan oğula geçen yönetimi altına girmiştir. Adana ise, Osmanlı öncesi Ramazanoğulları hanedanının hâkimiyetinde kalmıştır. Lübnan'a gelince, Ayn-ı Ali burada Dürzî kabile reislerinden söz etmekte ve şu notu düşmektedir: "Dağlarda gayrimüslim beyler vardır."

İmparatorlukta, resmen sancak statüsünde olsunlar veya olmasınlar, başka özerk bölgeler de vardı, ama 16. yüzyıla gelindiğinde bunlar birer istisna olmaya başladılar. İmparatorluğun dört bir yanındaki sancakların büyük çoğunluğu, bölge ile herhangi bir toprak veya aile ilişkisi bulunmayan, görevlerinin başına veraset yoluyla değil, atama yoluyla gelen sancakbeylerinin yönetimine tevdi edilir oldu.

Sancak yöneticiliği makamı valilik veya beylerbeyliği mevkiinin daha küçük ve daha mütevazı çapta bir benzeriydi. Vali gibi, sancakbeyi de maaşını sancağının sınırları içindeki kentlerin, rıhtımların ve li-

20 Robert Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis* (Leiden, 1990).

manların kendisine tahsis edilen gelirlerinden elde ederdi. Buna karşılık, kenti olmayan veya normal olarak sancakbeyinin hakkı olan gelirlerin beylerbeyine veya sultana tahsis edildiği sancaklarda, maaşını tarım vergilerinden alırdı. Örneğin, Kuzey Arnavutluk'ta İşkodra sancağının ilk tahrir kayıtlarının gösterdiğine göre, 1485'te gümrüklerden, rıhtımdan ve Boyana Gölü'nde yapılan balıkçılıktan elde edilen gelirler sultana tahsis edilmiş olduğundan, sancakbeyi gelirini Peje şehrinden ve civarındaki köylerden alıyordu. Bir sancakbeyinin ilk tayininde aldığı tahsisat yılda 150.000 ile 200.000 akçe arasındaydı. 16. yüzyılın ortalarında 200.000 akçe normal sayılabilirdi. Ancak geçimini daha iyi sağlayabilmek için gelirini şu veya bu şekilde arttırabilirdi, savaşta gösterdiği yararlıklardan dolayı ödüllendirilebilir veya daha verimli başka bir bölgeye nakledilebilirdi. Kıdemli bir sancak yöneticisi, belki zengin bir sancakta hizmet ederken 500.000 ile 600.000 akçe arasında bir maaş almayı bekleyebilirdi.[21]

Sancakbeyi de, beylerbeyi gibi, aynı zamanda bir komutandı. *Sancak* zaten "bayrak" veya "alem" demektir ve savaş zamanında, sancağında dirlik sahibi olan sipahiler onun sancağı altında toplanırlardı. Her sancağın askerleri beylerinin kumandasında bir ordu olarak teşkilâtlanacak ve vilayetin beyberleyinin sancağı altında çarpışacaktı. Böylece, muharebe meydanındaki kumanda yapısı vilayet idaresinin hiyerarşisine benziyordu.

Bir sancakbeyi kendi sancağında her şeyden önce düzen ve asayişi sağlamakla ve timar sahipleriyle işbirliği içinde suç işleyenleri tutuklamak ve cezalandırmakla görevliydi. Bunun için, mıntıkalarında işlenen suçlara verilen para cezalarının yarısını genellikle sancakbeyi alır, yarısı da suçun işlendiği arazinin timar sahibine kalırdı. Sancakbeylerinin, padişahın emrine göre başka yükümlülükleri de bulunurdu: Örneğin, eşkıyaları takip etmek, Kalenderîlik, Rafızîlik gibi sapkın dinsel hareketleri kontrol altına almak, ordunun iaşesini sağlamak, gemi inşası için malzeme göndermek... Uçlardaki sancakbeylerine özel

21 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, 16-26.

askerî görevler de verilebilirdi. Örneğin 15. yüzyılın sonlarında Bosna beyine bilhassa Macaristan'a her yıl akın düzenleme görevi verilmişti. Benzer şekilde, Mihaloğulları yalnızca Vidin'in sancakbeyliğini soylarına ait bir makam olarak ellerinde bulundurmuyorlar, aynı zamanda akıncılara da komuta ediyorlardı; söz konusu akıncılar, 15. ve 16. yüzyıllarda Rumeli'de Osmanlı ordusunun öncü kolu ve baskın düzenleyen kuvveti olarak kendilerine verilen dirliklerde vergiden muaf tutuluyordu. Uç bölgelerindeki sancakbeyleri, ayrıca, antlaşma hükümleri uyarınca, kaçan kölelerin ve esirlerin iadesi gibi konularda sınır ötesi müzakereleri de yürütebilirlerdi.

Ne var ki sancakbeyi, sancağındaki bütün Osmanlı tebaası üzerinde otorite sahibi değildi. Otoriteyi tanımlayan unsur, her şeyden önce vergi toplama hakkını elinde bulundurmak, özgül olarak da para cezalarını alıkoyma yetkisine sahip olmaktı. Sancakbeyleri, hem kendi dirlikleri olan arazilerden ve mülklerden, hem de timar sahiplerinin arazilerinden vergi topluyorlardı, ikinci grup arazilerde işlenen suçlara verilen para cezalarının yarısı genellikle sancakbeyine ait sayılırdı. Ama bazı araziler *hass-ı şahî*'ydi (yani padişahın hassıydı), bazıları da beylerbeyinin hassıydı, ayrıca timar sahibinin bütün para cezalarının kendisinin topladığı *serbest timarlar* vardı. Sancakbeyinin adamlarının bu arazilere girme hakkı yoktu. Ayrıca, özel mülkiyet olan araziler ve mallar ile vakıflara ait araziler ve mallar sancakbeyinin otorite alanının dışında kalıyordu. Bu bakımdan, bir sancaktaki yönetim birörnek yapı oluşturmuyordu. Vilayetler ve sancaklar imparatorluğun yegâne idarî birimleri değildi. Osmanlı topraklarındaki her kasaba ve şehirde bir kadı bulunurdu. Kadı hâkim, noter ve padişahın emirlerini uygulayan merkezden atanmış resmî yetkili olarak görev yapardı. Sancakbeyinin tersine kadı, görev bölgesinin tamamında otorite sahibiydi, dolayısıyla *kaza*'lar (kadıların görev alanları) "paralel idare sistemi" denen bir yapı oluştururdu.[22]

Yaklaşık 1600 öncesinde kadıların yanı sıra sancakbeyleri, Os-

22 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, 23-26.

manlı taşra teşkilatında belki de en önemli kişilerdi. Ne var ki, 16. yüzyıl ortalarından önceki döneme ait elimizde kayıtlar bulunmaması, sancakbeylerinin kim olduğunu ve kariyerlerinin nasıl ilerlediğini tespit etmemizi imkânsız kılmaktadır. 16. yüzyıldan önce sancakbeylerinin birçoğu, muhtemelen eski bağımsız hanedanların veya beylerin soyundan gelen kişiler olarak makamlarını ellerinde bulunduruyordu. Bu tür kişilerin yanı sıra, padişahlar İstanbul'daki sarayda yetiştirilen, kendi kapı halkından bazı kişileri de sancakbeyi tayin etmiş olsa gerektir. 16. yüzyıla gelindiğinde, daha belirgin ve net bir tayin yapısı ortaya çıkmıştı.

14. yüzyılda olduğu gibi, daha sonra da tahtta bulunan padişahın oğulları 14-15 yaşlarına geldiğinde sancakbeyi tayin edilirdi. Fatih Kanunnâmesi'ne göre, hanedanın kadınlarının soyundan gelen erkek çocuklar da sancakbeyi tayin edilebilirdi, ama bundan yüksek bir makama gelemezlerdi. Rumeli'de ordulara komuta eden akıncı beyleri de ya vali, ya da sancakbeyi atanırlardı. Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki müstakil sancaklarda Kürt emirlerinin ve beylerinin makamları soylarına aitti. İmparatorluğun daha uzak bölgelerindeki sancakların beyleri ise, saraydan yetiştirilen devlet görevlileriydi, bu anlamda padişahın kapı halkından sayılırlardı. Yavuz Sultan Selim devrine ait bir kanunnâmede sancakbeyi tayin edilerek 15 rikab-ı hümayun ağası (üzengi ağası) bir liste halinde sıralanır. Bunlar, yeniçeri ağası, sekbanbaşı, altı bölük ağası, hazinedarbaşı, mîr-i alem, kapıcıbaşı, mirahur, çaşnigir ve çakırcıbaşıdır.[23] 1609'da Ayn-ı Ali bu listeyi birkaç eksikle tekrarlar. Sancakbeyliğine yükseltmelerde bu kanunnâmede öngörülen şartlara bağlı kalınıp kalınmadığı belli değildir, ama bazı devlet adamlarının kariyerlerine baktığımızda bu yükselme çizgisine uygun aşamalardan geçtiklerini görüyoruz. Nitekim, 1539'da sadrazam olan Lûtfi Paşa, Kastamonu sancak beyliğine tayin edilmeden önce, sarayda sancaktar (alemdar) ve baş kapı ağası olarak çalışmıştı. 1566'da sadrazamlığa getirilecek olan Sokollu Mehmed Paşa da, 1546'da Gelibolu

23 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, (Berlin, 1973), 107.

sancakbeyliğine ve kaptan-ı deryalığa atanmadan önce, baş kapı ağası olarak hizmet etmişti.[24]

Ne var ki, saraydaki bu yüksek ve itibarlı makamlardan doğrudan doğruya sancakbeyliğine terfi etmiş olan sancakbeyleri bir azınlıktan ibaretti. Normal prosedür, sarayda veya merkezî yönetimde hizmet etmiş olan kişilerin taşra idaresinde daha düşük bir makama getirilmeleriydi. Mesela, "saraydan çıkan" bir kişi önce timar kâtipliği gibi bir göreve atanır ve ancak burada bir süre hizmet ettikten sonra sancakbeyliğine terfi ettirilirdi. 1570'lerde taşra yöneticilerinin üçte birinden fazlası makamlarına bu yoldan ulaşmışlardı. Daha küçük bir azınlık ise –bu dönemde yüzde onun biraz üstünde– yükselişlerini bir sancakbeyi veya valinin akrabası ya da yakını, mesela maiyetinden biri olmasına borçluydu. Yerel yönetime bu tip bir atanma muhtemelen 16. yüzyıl başından 1580'lere kadar geçerli bir özellik ve uygulama idi.[25]

Bir sancakbeyinin görev süresi genellikle üç yıldan azdı. Genellikle aynı eyalette veya bölgede başka bir sancağa yeniden tayini bekleyebilirdi ve bu genellikle tahsisatının artmasına yol açardı. Fakat yeniden tayin yönteminin ayrıntıları pek açık değildir. Mevcut kayıt ve kanıtlara göre, uygulama vali veya beylerbeyinin aday adına teklifte bulunması ve sonradan bu teklifin sadrazama ve daha sonra da onay için sultana gönderilmesi şeklindeydi. Sultan atamayı onayladıktan sonra, Dîvân-ı Hümâyun valiye bir kararname gönderir ve yeni sancakbeyinin tahsisatını hangi gelir kaynaklarından alacağını saptamasını ve bunları hazırlamasını emrederdi. Vali bunun üzerine adaya bir tayin belgesi gönderir, aday da bunları saraya götürerek yeni makamını tevsik ve teyit eden beratı alırdı. Bu andan itibaren de yeni sancakbeyi resmen makamına otururdu.[26]

Sancakbeyleri görüldüğü gibi, kariyerlerini tek bir sancakta tamamlamazlardı. Belirli bir sancaktaki görevleri genellikle kısa süreli

---

24 Colin Imber, "Lutfi Pasha," *Encyclopaedia of Islam, 5* (1986); Gilles Veinstein,"Sokollu Mehmed Pasha", *Encyclopaedia of Islam,* IX (1).

25 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants,* 56-67.

26 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen,* 112-13.

olurdu, fakat sancaktan sancağa geçişleri durumlarını ve gelirlerini artırırdı. Kaldı ki, 15. ve 16. yüzyıllarda sancakbeyi olmak demek, çoğu zaman beylerbeyliğine adım atmak demekti. Irsî sancakların dışında, her atama sultanın elindeydi ve arka arkaya gelen nakiller herhangi bir taşra yöneticisinin güçlü bir mahallî nüfuza sahip olmasını ve özerk bir yönetim kurmasını engellerdi.

DİRLİKLER (TIMAR REJİMİ)

Bir sancak içindeki topraklar üç kategoriye ayrılırdı. İlk olarak, özel mülkiyete tâbi topraklar vardı. İkinci kategoriyi bir vakfa ait arazi teşkil ederdi. Üçüncüsü ise, sultanın tasarrufu altındaki topraklardı. Özel topraklar nisbeten azdı. Çünkü sultanlar mümkün olduğu kadar çok araziyi denetimleri altında tutmaya çalışırlardı ve bunun yanı sıra, İslâm hukuku bir toprak sahibinin ölümü üzerine malvarlığının mirasçıları arasında paylaştırılmasını gerektirirdi. Onun için aileler toprağa bu şekilde tasarruf etmeyi istemezlerdi. Öte yandan, vakıf topraklar imparatorluğun dört bir yanında yaygındı. Bu topraklar veya diğer menkûl ve gayrimenkûller vakıf kurucusunun tesis senedinde belirttiği amacın –genellikle bir cami, imaret, köprü veya çeşme yapımı– gerçekleştirilmesine tahsis edilirdi. Fakat vakfın gelirleri ayrıca kurucusunu veya ailesini ve soyunu sopunu beslemeye ve desteklemeye de harcanabilirdi ve vakıflar süresiz ve malları bölünmez olduğu için, aileler genellikle malvarlıklarını bu hukukî biçim altında saklamayı tercih ederlerdi.[27] Fakat Osmanlı sancaklarında en geniş ve en yaygın toprak kategorisi *beylik* veya *mirî* denilen topraklardı. Bu iki kelime de "hükümdara ait", "sultanın tasarrufu altında" anlamına gelir ve sultan işte bu toprakları *dirlik* olarak tebaasına tahsis ederdi.

Sancakbeylerinin, anlaşıldığına göre, özel mülkiyete tâbi veya vakıflara ait topraklara girme hakları yoktu; sadece mirî topraklara girebilirlerdi. Bu anlamda, bir Osmanlı sancağı, belirli bir alanda toplanmış bir dirlikler (tımarlar) manzûmesinden başka bir şey değildi ve

27 Vakıf toprakları hakkında bkz. Colin Imber, *Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), böl. 6.

bunların sahipleri savaşta sancakbeyinin "sancağı" altında toplanarak asker olurlardı. Bu mirî toprakların içindeki bazı alanlarda sancakbeyinin de yetkisi yoktu.

1500 yılına gelindiğinde, Osmanlı tımar rejiminin terminolojisi istikrar kazanmıştı. Geliri yılda 20 000 akçeye kadar olan en küçük dirlik için kullanılan terim *tımar*'dı. Geliri 100 000 akçeye kadar çıkan daha büyük bir dirliğe *subaşılık* veya 1500'den sonra daha yaygın bir tabirle *zeamet* denirdi. En az 100 000 akçelik geliri olan en büyük dirliğe ise *has* adı verilirdi.

Tipik bir tımar, bir köy veya köy kümesi ile etrafındaki topraklardan ibaretti. Sultan burasını bir sipahiye tahsis eder ve o da köylülerinden vergi toplamak hakkını elde eder, fakat buna karşılık savaşta sultana askerî yardımda bulunurdu. Sipahi ayrıca topraklarında emniyet ve âsâyişi temin etmekten de sorumluydu ve suç işleyen köylülerden tahsil edilen para cezasının yarısını cebine atmaya hakkı vardı. Bu vazife, onu hiç değilse sancağında ve hatta genellikle bizzat tımarı üzerinde oturmakla yükümlü kılardı. Tımar sahibinin genellikle toprakları içinde bir tarlası da olur (*hassa çiftlik*) ve bunu kendi kişisel ihtiyaçları için kullanırdı. Ama tımar sahibi gelirlerinden yararlandığı toprakların hukuken maliki değildi. Sultan bunları her zaman kendisinden geri alabilir ve hele savaşta kendisine yardım etmezse hemen alırdı.

Böylece tımar dağıtmak, sultanın büyük ve sürekli bir sipahi kuvvetini elinin altında bulundurmasının bir yoluydu. Nitekim, padişah her sefer mevsiminde bu sipahileri savaşmak üzere ordusuna alırdı. Osmanlı ordularının çekirdeğini ve ana kitlesini, hiç değilse 14. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar bu tımar sahipleri teşkil etmişti.

Bu sistemin kökenleri kuşkusuz Osmanlı öncesi dönemde bulunur. Özellikle Bizans imparatorlarının daha 11. yüzyılın sonundan itibaren askerleri desteklemek için *fief* adı altında toprak dağıttığı bilinmektedir. Onlar da, Osmanlı sultanları gibi sipahilere toprağın mülkiyetini değil, sadece intifaını veriyor ve istedikleri zaman geri alıyorlardı. Bu fief kelimesinin Yunanca karşılığı *pronoia* idi ve bu tabire 14.

ve 15. yüzyıllarda Sırbistan'da ve Arnavutluk'taki Venedik topraklarında rastlanması, Bizans usulü dirlik tahsisinin Balkan Yarımadası'nda yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir.[28] Bundan şu sonucu çıkarmak mümkündür: Belki de Osman ve Orhan Bizans'ın Bitinya ve Trakya bölgelerinde ilk fetihlerini yaparlarken, *pronoias* sisteminin hâlâ geçerli olduğunu görmüşler ve Osmanlı toprakları eski Bizans ülkesinin ötesinde batıya doğru yayıldıkça, halefleri aynı veya benzer tımar uygulamalarına rastlamışlardır. Dolayısıyla, Osmanlı *tımar* sistemi belki de Bizanslıların *pronoia*'sının bir uyarlamasıdır.[29] Nitekim, *pronoia* da *tımar* da hükümdar tarafından bir askere yapılan bağışlardı; ikisi de geri alınabilirdi ve hiçbirinde asker toprağın maliki olmazdı. Ayrıca, Bizans ve Osmanlı tımar rejiminin terimleri arasında da çarpıcı benzerlikler vardı. Yunanca *pronoia* kelimesi "bakma, dikkat" anlamına gelir; Türkçe *tımar* kelimesi de aynı anlama gelir. Bir *pronoia* üzerindeki köylü tasarrufunun Yunancası *zeugarion*'dur ve öküzden bahsederken "boyunduruk, çift" demektir. Türkçe'de de bu kelimeler aynı anlama gelir. Bizanslılar da kırk adımlık arazi ölçüsüne *stremma* denir. Bunun Yunanca'da kelime anlamı ölçme ipine telmîhan "sarmak, bükmek, döndürmek"tir. Yüzölçümü kırk adım olan tarlaya Osmanlıca'da da "dönüm" denir. Bir tımar sahibinin ödemekle mükellef olduğu avârız vergisine Türkçe *bâd-ı havâ* denirdi. Benzer bir vergi türünün Bizans'taki karşılığı *aër* veya *aërikon* olmasaydı, bu bize garip gelebilirdi. İşte Osmanlı tımar rejimi için esas olan bu terimler sistemin Bizans'a dayandığını ve oradan örnek alındığını akla getirmektedir.

Osmanlı tımar sisteminin Osmanlı öncesi bir uygulamadan uyarlandığını gösteren başka kanıtlar da vardır. İç ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yerinde tımar sistemi Rumeli, Batı Anadolu ve imparatorluğun diğer yerlerinde rastlanan örneklerine uygun değildir; çünkü oralarda bir tımarın *tüm* gelirleri bir sipahiyi desteklemeye giderdi.

---

28 Georg Ostrogorsky, *Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine* (Brüksel, 1954). Bizans *pronoia-lar*'ı hakkında bkz. Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992).

29 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Berkeley, 1971), 468-70.

İç ve Güneydoğu Anadolu'da ise ikiye ayrılırdı. Arazi vergisi (*çift resmi*) de dahil olmak üzere, bir kısmı bir sipahiye tahsis edilir ve bu sipahi normal bir tımar sahibi gibi askerî hizmetle mükellefti. Gelirlerin bu kısmı sultanın emrindeydi (*Divanî*) ve sultan bunu istediği gibi tahsis edebilir veya geri alabilirdi. Genellikle ürün üzerinden alınan onda bir vergisi *âşâr*ı da kapsayan diğer kısmı ise toprağın özel malikine aitti (*malikâne*) ve bu kimse onu istediği gibi kullanabilirdi. Bu ikiye ayrılmış gelirler sisteminin kökenleri açıkça Osmanlı öncesi dönemde yatar ve içinde yer aldığı bölge aşağı yukarı Anadolu Selçuklularının hâkimiyet alanına tekabül ettiğinden, Selçuklulardan ve halefleri olan beyliklerden miras kaldığını kabul etmek akla yakındır. Osmanlı tahrir kayıtları da bunun böyle olduğunu kanıtlayan ipuçları vermektedir. Örneğin, II. Mehmed zamanından kalma bir kayıt bir tımarın özel gelirlerinden iki hissenin Selçuklu hazinesinden ve sultanından 1284 ve 1285'te satın alındığını göstermektedir. 1520 yılına ait başka bir sicil kaydı da Selçuk Sultanı II. Alâaddin'in gelirlerin özel kısmını 1255'te birine tahsis ettiğini belirtmektedir. Osmanlı kayıtları benzer muamelelerin Selçuklular'ın İç Anadolu'nun güneyinde ve Güneydoğu Anadolu'da mirasçıları olan Karamanlılar ve Akkoyunlular tarafından da yapılmış olduğunu göstermektedir. Kısaca, Osmanlıların buldukları sistemi aşağı yukarı olduğu gibi muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.[30]

Tekrar etmek gerekirse, iki tip tımar vardı. Birinde bütün vergiler bir sipahinin ihtiyaçlarını karşılar, öbüründe vergilerin bir kısmı özel malikin cebine girerdi. Birinci tip Bizanslıların *pronoia*'sından kalmadır, ikincisi ise Anadolu Selçuklularının uygulamalarını örnek almıştır. Sultanlar, 1541'den sonra Macaristan'da yaptıkları gibi, yeni fethedilen topraklara eskiden mevcut olmayan tımar sistemini uygulamaya başlayınca, elbette özel maliklerin olmadığı birinci tür tımarı getirmişlerdir.

Toprağın *tımar* olarak dağıtılması, sultana muvazzaf bir süvari ordusu temin ettiği gibi ayrıca, sipahiler tımarlarının vergilerini kendi-

30 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIX (1976), 233-322.

leri topladıklarından, hazineye gelir sağlamak ve ücret ödemek külfetinden kurtarıyordu. Ama buna rağmen sistemin kendine özgü sakıncaları ve sorunları vardı. Başta seferberlik sorunu geliyordu. Sultan bir sefer açmaya karar verdiği zaman, tımarlarından ne kadar asker çıkarabileceğini ve her sipahinin at, silah ve silahlı savaşçı sayısını bilmek zorundaydı; ayrıca adamlarının belirtilen yerde toplanıp orduya katılacaklarından emin olması gerekirdi. Sipahiler imparatorluğun dört bir yanına dağılmış oldukları sürece bu işler hiç de kolay değildi. İkinci sorun sipahilerin, özellikle uzak yerlerde oturuyorlarsa, tımarlarını özel mülke dönüştürmeleri ve böylece sultanın kontrolünden çıkmaları tehlikesiydi.

Devlet bunu önlemek için elinden geleni yapıyordu. İlk planda bürokratik denetim hakkını kullanıyordu. Bir sancak fethedilir edilmez, bir il yazıcısı o sancağın vergiye tâbi kaynaklarının envanterini çıkarıyor ve bunların ne şekilde sipahilere *tımar*, kumandanlara *zeamet* ya da sultana, beylerbeyine veya sancakbeylerine *has* olarak ayrıldığını gösteriyordu. Görevli memurun çözemediği her sorun onun tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a arz ediliyordu. Tamamlanan işlem sonunda yine ölçme memuru tarafından incelenmek üzere sultana sunuluyordu. Sultan tarafından tasdik edildikten sonra, başkentteki Defterhane'de neticeler ayrıntılı ve sistematik bir şekilde bir deftere (*tahrir defteri*) kaydediliyordu.[31] Bu defter, sancaktaki bütün kentleri, köyleri, mezraları, aşiretleri ve ekilmiş toprakları gösteriyordu. Her yerleşim yeri veya kabile için erkek hane reislerinin, bekârların veya bazı Hıristiyan bölgelerde dul kadınların adları veriliyor, ekip biçtikleri topraklar gösteriliyordu. Topraklar "bir dönüm", "yarım dönüm" veya "yarım dönümden az" diye kaydediliyordu. Bu listede topraksızlar da gösteriliyordu. Ayrıca, bu gelirlerin dirlik sahipleri arasında nasıl dağıtıldığı ve ister tımar, ister zeamet, ister has olsun, her dirliğin toplam yıllık hâsılâtı gösteriliyordu. Standart bir ayrıntılı (*mufassal*) deftere girişler şöyle yapılıyordu: "B oğlu A'nın tımarı" ana başlığı altında "X köyü" başlığı yer alı-

31 M. M. İlhan, "The process of Ottoman cadastral surveys during the second half of the sixteenth century", *Anuarul Institutului de Istoria şi Arhelogie A.D. Xenopol* (Iaşi) (1987), 17-25.

yor ve onun da altında bütün erkek aile reislerinin tarlalarının yüzölçümü gösteriliyordu. Daha aşağıda köylülerin ödediği vergiler, tahminî rekolte ve son olarak da toplam gösteriliyordu. Bu ayrıntılı defterlerdeki bilgilerden Defterhane görevlileri özetler çıkarıyor (*icmal*) ve bunlar da tımar sahiplerini, sancak gelirlerinden başka kimlerin yararlandığını ve dirliklerinin yani vergi gelirlerinin parasal değerini gösteriyorlardı. Bu bilgiler de, bir sancaktaki bütün sipahilerin adlarını içeren askerlik yoklama defterlerine kaynak teşkil ediyordu. Savaş zamanında ordu kumandanı bu listelere bakarak bunlardan kimlerin savaşmak için toplantı yerine geldiğini ve kimlerin gelmediğini tespit edebiliyordu.[32]

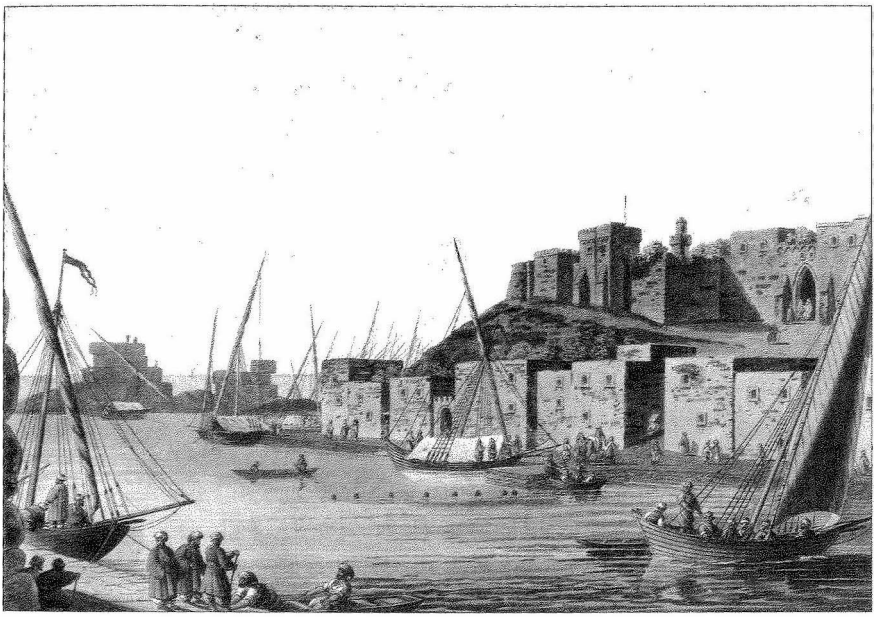
Ayrıntılı defterlerde sorun, kısa bir süre içinde güncelliklerini kaybetmeleriydi. Sorumlular meydana gelen değişiklikleri sayfaların kenarlarına kaydetmek suretiyle bu güçlüğün üstesinden geldiler.* Mesela, sık sık tımarlar başkalarına tahsis ediliyor ve bu takdirde marjinal bir not (*derkenar*) düşülerek yeni tımar sahibinin ismi yazılıyor ve tevcihin hangi tarihte nerede yapıldığı belirtiliyordu. 1445 yılı içinde Selanik'te tutulmuş ayrıntılı bir tahrir defterinde Lagato Rayko adında birisinin tımarının hizasına şunların yazıldığını görüyoruz: "Öldü. Eşkıya olduğu kanıtlanınca asıldı. Tımar oğlu Kraso'ya intikal etti. Temmuz 1451. Sofya." 1455'te Üsküp için tutulmuş başka bir sicil defterinde de, "Akıncı İsa Bey'in maiyetinden Musa'nın tımarı" karşısında şu nota rastlıyoruz: "Yeniçeri Stanimaka'lı (Asenovgrad) Yusuf'a verilmiştir: kalede hizmet vermektedir. 16 Temmuz, 1463. Kaçanik'te karargâh." Sonradan da şunlar eklenmiştir: "Bu Stanimakalı Yusuf adam öldürdüğü için tımarı elinden alınarak Sultan'ın kölesi Kapı ağası Kırık Musa'ya verilmiştir... Ağustos 1466 Pirlepe ordugâhı."[33] Bu derkenarlar ancak birkaç yıl için geçerliydi, fakat yeni bir defterin yazıcısı için bir kuşağın geçmesi gerekiyordu. Bu itibarla aşağı yukarı her yirmi yılda

---

32 Douglas A. Howard, "The historical development of the Ottoman Imperial Registry (*Defter-i hakanî*): mid-fifteenth to mid-seventeenth centuries", *Archivum Ottomanicum*, 11 (1986), 213-30.

(*) İki tahrir arasında meydana gelen timar tahsislerindeki değişiklikleri tespit ve kaydetmenin bir diğer şekli de *rûznamçe* adı verilen ayrı bir defter tutmaktı – ç.n.

33 Bu referanslar için Profesör V. L. Mélange'a teşekkür ederim.

Eyalet-i mümtazeler merkezi yönetimce belirlenmiş bir verginin yanısıra seferler sırasında asker de verir, bunun dışında içişlerinde tamamen serbest hareket ederlerdi. Bu eyaletlerden biri olan ve Cebeli Lübnan'da bulunan Tartus limanı.
(Kaynak: *Die Welt der Türken*, Dortmund, 1983)

bir yeni bir defter kaleme alınıyor ve bütün gerekli bilgiler yeniden kaydediliyordu. Her sancak için tutulan defterin bir nüshası Defterhane'de kalıyordu. Öbürü sancakbeyine teslim ediliyordu.

Bu defter tutma sistemi sayesinde İstanbul, imparatorluğun her tarafındaki tımar sahiplerinin isimlerini ve sayısını takip edebiliyor ve böylece savaş için sağlanabilecek toplam sipahi sayısını biliyordu. Sistemin bir yararı da her sipahinin yükümlülüklerini tespit edebilmekti. Sipahiler sefere çıkarken sadece bir at değil, aynı zamanda kendi silahlarını ve zırhını, çadırlarını ve bir veya iki silahlı askeri (*cebelü*) beraberinde getirmekle mükellefti. Sipahinin yükümlülüklerinin sınırı tımarından elde ettiği gelirin değeriyle orantılıydı. 15. yüzyıldan kalma birçok defter bu yükümlülükleri de tımarın diğer özelliklerinin yanı sıra kaydetmişlerdir. Mesela, 1431-32 yıllarına ait bir Arnavutluk defte-

rinde Abdullah adında, vaktiyle sultanın terlikçiliğini yapmış bir içoğlanı 5.310 akçe değerinde bir tımara sahipti. Bunun karşılığında, seferde "bizzat" ispat-ı vücut etmesi ve yanında "göğüs zırhını, bir silahlı adam, bir uşak ve bir çadır" bulundurmak zorundaydı. Deftere bu gibi "adam ve çadır" notlarının düşülmesi uygulamasına 16. yüzyılda son verilmiştir, çünkü bu zamanlara gelindiğinde, tımar sahiplerinin mükellefiyetlerini hükme bağlayan bir kanun çıkarılmış olduğundan buna artık ihtiyaç kalmamıştır. Sipahinin geliri bu kanun çerçevesinde yükümlülüklerini saptamış olurdu.[34]

Bu defterler sultanın tımar sahibi sipahilerin sayısını ve durumunu bilmesini ve onlara hâkim olmasını sağlayan en önemli araçtı. Bizans'ın *pronoia*'sını örnek alarak toprak yani tımar dağıtmak âdeti ise imparatorluğun ilk onyıllarında, hatta belki de ta Osman Bey'in zamanında başlamış olmalıdır. Fakat defter tutmak âdeti daha sonra teessüs etmiştir. En erken tam ve eksik defterler 1431-32 yıllarına aittir, fakat bunlar daha o zamanda gelişmiş bir defter tutma sisteminin mevcudiyetini gösterir ki, bu da sayım memurlarıyla kâtiplerin hiç değilse birkaç onyıldan beri bu defter tutma işine başlamış olduklarına delâlet eder. Sağlam kanıtların yokluğunda kesin konuşmak mümkün değilse de, bu uygulamaya I. Bayezid (1389-1402) zamanında başlandığı söylenebilir. Bunu Bayezid zamanında başlayan merkeziyetçilik akımına yöneltilen şiddetli bir eleştiriden anlayabiliriz. Nitekim, 15. yüzyılın sonlarına doğru çıkan popüler Osmanlı kroniklerinden öğrendiğimize göre, Hayreddin Çandarlı ile Kara Rüstem Paşa "Osmanlı sarayına girdikleri zaman, dünyaya nifak ve desise tohumlarını saçtılar: Hesap kitap defterlerini icat ettiler ve ceplerini parayla doldurmaya başladılar. [Çandarlı] Ali vezir olunca, ahlâksızlık aldı başını gitti."[35]

Defter tutma sistemi Osmanlılara, besbelli, 1243'ten itibaren Anadolu Selçuklularının metbuları olan İlhanlılardan miras kalmıştır.

---

34 Tim Stanley, "Men-at-arms, hauberks and bards: military obligations in the *Book of the Ottoman Custom*", Ç. Balım-Harding ve C. Imber (ed.), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (İstanbul, 2000), 331-63.

35 Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir* (İstanbul, 1964), 564-68.

Bu, defterlerin ve genel olarak hazine belgelerinin dilinin Farsça olmasından ve rakamları yazmakta kullanılan işaretlerin İlhanlıların hesaplarında kullandıkları işaretlerin tıpkısı olmasından bellidir. Osmanlı defterleri, ayrıca, İlhanlıların Gazan Han'ın (1295-1304) reformlarını müteakip uyguladıkları malî politikaların bazı özelliklerini göstermektedir.[36] Mesela, malî yıl kavramı ve hesaplarda tek bir birimin, Osmanlılarda gümüş *akçe*'nin, kullanılmış olması bunlara örnek gösterilebilir. Özellikle tımar defterlerinde, her tımara akçe olarak bir itibarî yıllık değer takdir edilir ve bu sayı sipahinin yükümlülüklerini belirlerdi. Görünürde İlhanlı kökenli uygulamaların Osmanlı defterlerindeki bu kalıntıları aynı zamanda bu sistemi getiren sultanın I. Bayezid olduğunu da gösterir; çünkü Orta ve Kuzey Anadolu'da ve kısaca Karaman'da eski Selçuklu ve İlhanlı topraklarını ilhak eden o olmuştur. Osmanlıların sistemlerini Bayezid'in bu bölgelere yerleştirdiği nişancılardan öğrenmiş olmaları mümkündür.

16. yüzyılın sonuna kadar, arazi tahrir defterleri tımar sahiplerini denetim altına almanın başlıca yoluydu. Ama 15. yüzyılın sonunda, sultan yeni bir kontrol aracı elde etti. 1487'de, II. Bayezid'in saltanatı döneminde, Bursa sancağında gerçekleştirilen yeni bir arazi ve vergi sayımı sonucunda yeni bir defter tutulmaya başlandı ve başına giriş olarak, sancağın vergi mükellefi tebaasının tımar sahiplerine ödemekle yükümlü oldukları vergi, harç ve para cezalarının ayrıntılı bir listesini içeren bir kanunnâme koyuldu.[37] Gelecekte, bütün defterlerin başına benzeri bir kanunnâme eklendi.[38] Bu kanunnâme tımar ve diğer dirlik sahiplerinin haklarının kapsamını tayin etmekte, özellikle vergiler bakımından, bir referans kaynağı görevini görmekteydi. 16. yüzyıla gelindiğinde, artık her sancağın, sancakta yapılan her yeni sayımdan ve tesis edilen her yeni tahrir defterinden sonra değişikliğe uğrayan kendine öz-

36 Çiğdem Solas ve İsmail Otar, "The accounting system practiced in the Near East during the period 1220-1350 based on the book *Risale-i Felekiyye*", *The Accounting Historian's Journal*, 21 (1994), 117-35.

37 Metin için bkz. Ö. L. Barkan, *Kanunlar* (İstanbul, 1943), I.

38 Kanunnâmelerin gelişimi için bkz. böl. 5.

gü bir kanunnâme olmaya başladı. II. Bayezid'in saltanat dönemi ayrıca genel bir kanunnâmenin çıkarılmasına tanık oldu. Bunun amacı, çoğu tımar sahibi olan askerî –yani vergi ödemeyen– sınıf üyeliğinin, dirlik sahiplerinin mükellef oldukları hizmetlerin ve vergi ödeyen tebaanın yükümlülüklerinin sınırlarını çizen kuralları özetlemek, vergi yönetmelikleri çıkarmak ve ceza nizamnamelerinin çıkarılması dahil, başka işlerle uğraşmaktı. Bu genel kanunnâme, tımar sisteminin uygulanışını mümkün mertebe imparatorluk çapında standardize etmek arzusunu temsil eder. İlk nüshaları 1490'larda çıkartılmıştır. Arkasından birçok yeni nüshaları çıkarılmış ve aşağı yukarı 1540'ta nihaî şeklini almıştır.[39] Kanunnâmelerin işlevi, anlaşılan, tımar sahipliği sistemine hukukî bir statü, bir çerçeve kazandırmak ve ihtilâf halinde zorlayıcı bir referans kaynağı ve müeyyideler oluşturmaktı. Fakat bu projenin yüzde yüz başarılı olduğu söylenemez, çünkü birçok yerde kanunlardaki hükümlerin defterlerde yazılı olanlarla çelişki halinde bulunduğu açıktır.

Defterler ve kanunnâmeler, sultanın dirlik sahiplerinin kimliğini ve sayısını, tımarlarının değerini, mükellef oldukları hizmetin niteliğini ve tımar rejiminin hem tüm imparatorluk hem de teker teker her sancak düzeyindeki genel kurallarını bilmesini sağlamıştır. Sultan ayrıca, atama veya tahsis şeklini bu sayede elinden geldiği kadar kontrol altına almıştır.

14. yüzyılda ve 15. yüzyılın başlarında, tımar dağıtma biçimi muhtemelen gayriresmî ve hiç değilse sınır bölgelerinde bir ölçüde sultanın kontrol ve iradesi dışındaydı. İlk tımar sahiplerinden bazılarının Osmanlı öncesi rejimin kalıntıları oldukları ve Osmanlıların bölgeyi fethetmelerinden sonra yerlerinde kalarak statülerini muhafaza ettikleri sanılmaktadır. Böyle gruplara Osmanlı yayılmasının her safhasında rastlanmıştır.[40] Günümüze intikal eden en eski Rumeli defterlerinde

39 Bu metnin açıklanması ve elyazmalarının incelenmesi için bkz. U. Heyd (ed. V .L. Ménage), *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), böl. 1.

40 Halil İnalcık, "Ottoman methods of conquest", *Studia Islamica*, II (1954), 104-29; repr. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (Londra, 1978), I; Halil İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives* (Viyana), IV (1952), 120-28.

Hıristiyan tımar sahiplerinin mevcudiyetini gösterir. Aynı şekilde, Anadolu defterleri de, ailelerin veya aşiretlerin tasarrufu altında bulunan çok sayıda ırsî dirliklere atıfta bulunur ve bazı hallerde bunların Osmanlı öncesi dönemlerden kalma olduklarını açıkça belirtir. Örneğin, Karaman eyaletine ait bir tahrir defteri "adı geçen köyde, Karamanlı Mehmed Bey'in bir senedine istinaden köyün tapusuna sahip olan Yavaş Bey'in soyundan gelen bir grup sipahi"den bahsetmektedir.[41] 16. yüzyılın başında Kürdistan'ın ilhakından sonra, Kürt akıncı beyleri askerî hizmet karşılığında irsî tımarlar olarak toprak işgal etmeye devam etmişlerdir. Ne var ki imparatorluğun ilk zamanlarında tımar sahipleri belki de sultanın ve akıncı beylerinin hısımları, köleleri ve takipçileriydi: Kesin olan bir şey varsa 15. yüzyıldan kalma Rumeli defterlerinin, büyük akıncı beylerinin adamlarına ait tımarlardan bahsettikleridir. 15. yüzyılın ikinci yarısına ait defterler ise, tımar tahsisi sisteminin git gide daha muntazam bir hale geldiğini ve merkezî kontrolün güçlendiğini göstermektedir. Bu süreç, 1531 ile 1536 arasında, tımar tahsisini katı kurallara bağlamayı ve merkezî otoritenin mutlak kontrolü altına almayı amaçlayan bir dizi ferman çıkarılmasına yol açmıştır.

Bu amacı gerçekleştirmek için ilk önce, kimin tımar sahibi olmaya hakkı olduğunu tespit etmek gerekiyordu. İlk planda sarayda, Yeniçeri Ocağı'nda veya Altı Bölük sipahilerinde ya da paşaların konaklarında veya malikânelerinde ücretle çalışanlar vardı. Günümüze intikal eden en eski kayıtların gösterdiğine göre, bu kategorilere mensup tımar sahipleri öteden beri vardı. Ama 1530'larda çıkarılan ve belki de II. Bayezid zamanına ait kanunlara bazı değişiklikler getiren iki ferman ile sipahilere verilecek tımarların değeri saptanmış ve bu suretle tımar tahsisleri daha muntazam hale getirilmiştir. Örneğin, bir saray kapıcısına veya kimi Yeniçeri ağalarına, yıllık gelirleri 15.000 akçe olan tımarlar tahsisi öngörülmüştür. Bir paşanın ölümü üzerine, kâhya veya vekilharcına 14.000 akçelik, kapıcıbaşısına 13.000 akçelik, imrahoruna ve haznedarına 8.000 akçelik tımarlar verilirdi. Maaşları-

41 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité".

nı sultanın kesesinden alanlar için, ücretli bir görevden tımar sahipliğine geçiş belki de bir tenzil-i rütbe sayılırdı, çünkü böyle bir yatay geçiş ücretten vazgeçmeyi ve saraydan ayrılmayı gerektirirdi ki, saraydan daha çok gelir getirecek bir himaye şekli düşünülemezdi.

Daha önce ücret karşılığında çalışmış olan saray görevlisi ve askerler tımar sahipleri arasında azınlık teşkil ediyorlardı. İrsî dirliklere sahip olanlar için de aynı şey söylenebilir. Bunların çoğuna tımarları babalarından miras kalmıştır. Ama oğula miras yoluyla intikal eden babasının tımarı değil, herhangi bir tımara sahip olmak hakkıydı. Bu hak bile bazı şartlarla sınırlanmıştı. Sultanın Rumeli beylerbeyine gönderdiği 1531 tarihli bir ferman, bu konuda uygulanacak hükümleri belirtmişti. Bu belgeye göre, 20.000 ile 50.000 akçe değerinde bir zeametin sahibi savaşta ölür ve geride üç "yiğit" erkek evlat bırakırsa, bunlara sırasıyla 6.000, 5.000 ve 4.000 akçe değerinde üç tımar verilmeliydi. Yok eğer aynı zeamet sahibi evinde ölecek olursa, o zaman sadece iki oğluna 5.000 ve 4.000 akçelik tımarlar tahsis edilmeliydi. Belge bu şekilde devam etmekte ve mirasçıların değişik değerde tımarlara istihkaklarını göstermekte ve sonunda sıra 10.000 akçeden düşük tımarlara gelmektedir. Bu takdirde, tımar sahibi savaşta ölürse, iki "yiğit" oğluna 3.000 ve 2.000 akçe değerinde birer tımar, evde öldüğü takdirde ise iki oğluna da ikişer bin akçe değerinde birer tımar verilecekti. Bu hükümlerden anlaşılacağı üzere, *her* erkek çocuğun tımar almaya hakkı yoktu. Dirliğin yıllık geliri 20.000 akçeyi geçerse mirasçının üç oğlunun, 20.000 akçeden azsa sadece iki oğlunun miras hakkı olurdu. 1536 tarihli bir ferman bu son noktayı tekrar etmektedir: "Ölenin kaç çocuğu olursa olsun, önceki emrime uygun olarak sadece ikisine tımar verilecektir."

Miras hakkı olan bir erkek evlat, kaç yaşında olursa olsun tımar sahibi olabilirdi. Ne var ki, tımar sahibi sabî (çocuk yaşta) ise, yerine savaşa silahlı bir adam göndermeye ve reşid olur olmaz bizzat savaşmaya mecburdu. 1536 tarihli bir irade ise, erginlik yaşını açıklığa kavuştururken şu yorumu yapmıştır: O zamana kadar on yaşını bitirmiş her tımar sahibi sefere katılmak zorundaydı, fakat günü-

müzde "uzak seferlere gidildiğinden" hizmet yaşı on altıya çıkarılmıştır.

1530'ların iradeleri o zamana gelindiğinde, tımar ve zeamet sahiplarinin hiç değilse bir ölçüde, herkesin kolay kolay giremediği irsî bir kast oluşturduklarını göstermektedir. Bu, sultan buyruklarının pekiştirmeyi amaçladıkları bir eğilimdi. Rumeli beylerbeyine hitaben yazılan 1531 tarihli ferman, sıradan tebaanın (reaya) oğullarına kanunlara aykırı olarak tımarlar tahsis edildiğini ve bunu yapanların mevkilerini kötüye kullanarak para aldıklarını ve böylece kanunlara karşı geldiklerini ve kamu düzenini bozduklarını bildirmiştir. Dîvân-ı Hümâyun bu "yabancılardan" bazılarının dirliklerini müsadere etmiştir. Ferman şöyle devam etmektedir: Ama bundan sonra, yani 8 Mart 1531'den itibaren, tımarı deftere kaydedilmiş olan hiç kimse "yabancı" sayılmayacak ve tımarı elinden alınmayacaktır. Böylece, bu tarihten itibaren kimin askerî sınıf mensubu sayılacağı belirtilmişti. Ferman ayrıca, bir tımar sahibinin oğullarından hangisinin veya hangilerinin tımara layık olduklarını ve kendilerine verilecek tımarın değerini de hükme bağlamıştır. Son olarak, adı geçen ferman haksız talepleri durdurmayı amaçlamıştır. Rumeli beylerbeyi olduğu sırada, Lûtfi Paşa'ya gönderilen 1536 tarihli bir fermanda, "tımar sahiplerinin oğulları olduklarını iddia eden bazı düzenbazların" tımar istemeye gelebilecekelerine dikkati çekilmekte ve bu gibi hallerde on tımar sahibinin talepte bulunanın kimliğini doğrulaması istenmektedir.

Bu kurallar, haksız olarak tımar sahipleri sınıfına girme teşebbüslerini önlemeye yönelikti. Ama "dışardan" tımar sahibi olanlara kuşkusuz rastlanıyordu ve yetkililer bunu bir ölçüde hoş karşılıyorlardı. Tımar sahibinin ölümü üzerine, otomatik olarak *bütün* erkek çocukları tımara hak kazanamazdı. Fakat dışlanmış olan bir erkek evlat, orduda gönüllü olarak hizmet etmek şartiyle, babasının ölümünden önce tımara hak kazanabilirdi. Vergi ödeyen sıradan kimselerin tımar istemeye hiç hakları yoktu; ancak Lûtfi Paşa tatbikatta istediklerine dair dolaylı olarak kanıt gösterircesine şunları yazmıştır: "Sıradan tebaadan biri (*raiyyet*) savaşta yararlık gösterir, sultanın gözüne girerek

sipahi olur ve kendisine bir tımar verilirse, bundan dolayı akrabasına, annesine ve babasına iltimas etmemelisiniz." Ancak, 1530'lardan sonra, bir tımara istihkak kesbetmek kesin kurallara bağlanmıştır.[42]

Veraset kuralları yaptırımları gerektiriyordu. Osmanlı Devleti, bunun için, tımar ve zeamet tahsislerinin deftere kaydedilmesini sağlayan yeni yöntemler geliştirmeye çalıştı. İyi kötü bir usul daha 14. yüzyılın sonlarından beri mevcut olmalıydı, çünkü her konuda defter tutma uygulamasına o tarihlerde başlanmıştır. Ama elimizde bulunan defterlerin eskileri 16. yüzyılın başlarına aittir.

Tımara hak kazanmış birinin, bu tımarın fiilen eline geçmesi için yıllarca beklemesi gerekebilirdi. Yeni toprakların fethi veya çok sayıda sipahinin öldüğü bir savaş, dirlik tahsislerini gerçekleştirmek için en uygun fırsatlardı. Sürecin ilk aşaması, sancakbeyi veya beylerbeyinin adayların bir listesini çıkarıp balmumu ile mühürlü bir zarf içinde İstanbul'daki, veya sefere çıkmışsa bulunduğu yerdeki, sadrazama göndermesiydi. Ondan sonra Dîvân-ı Hümâyun sultanın adına bir "ferman" hazırlar ve beylerbeyine, falanca adaya bir tımar tahsis ederek padişah adına ona göndermesi için emir verirdi. Son aşamada ise, aday iradeyi alıp babasının atama beratıyla birlikte beylerine götürür, beylerbeyi de beratın geçerli olup olmadığına bakar veya evrak arasında berat yoksa, babasının tımar kaydını tahrir defterinde arardı. Aday ayrıca askerî sınıfın içinden, bir sipahinin oğlu olduğuna tanıklık edebilecek bir veya birden çok kişi bulmak zorundaydı. Bunun üzerine beylerbeyi boş veya ilerde boşalacak bir tımarı adaya tevcih ederdi. Fakat iş bununla da bitmiyordu. Tımar Rumeli'de ise ve değeri 6000 akçeden azsa, ya da Anadolu'da olup değeri 5000 akçeden (Karaman, Rum ve Maraş eyaletlerinde 3000 akçeden) azsa, beylerbeyi adaya beratını kendi verirdi. Bunlar "tezkiresiz tımarlar"dı. Yok eğer tımarın değeri daha yüksekse, adayın İstanbul'a giderek beratını sultanın elinden alması gerekirdi. Rumeli beylerbeyine yazılan 1531 tarihli ferman

42 Tımar tahsisinin kurallarını ortaya koyan, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait bir kanunnâmenin metni ve tercümesi için bkz. Douglas A. Howard, "Ottoman administration and the timar system: Kanunnâme-i Osmani Beray-i Timar Daden", *Journal of Turkish Studies*, 20 (1996), 46-125.

bu kuralları daha da katılaştırmıştır: o tarihten itibaren, kendilerine ilk kez tımar tahsis edilen bütün adaylar beratlarını sultandan almak zorunda bırakılmışlardır. Ancak bu kuralın her yerde ve her zaman uygulandığı şüphelidir.

Bir adayın bir berat alabilmesi için, beylerbeyinin bir tezkire kaleme alarak adayın adını, şahitlerin adlarını, tımarın bulunduğu yeri ve değerini belirtmesi gerekiyordu. Adayın babasının beratı eksikse, beylerbeyi sayfanın arkasına "babanın falan yıl verilmiş olan beratı kayıptır" diye bir şerh yazıp belgeyi adaya verirdi. Aday da altı ay içinde beylerbeyinin tezkiresini bir beratla değiştirirdi.

Bunun için ya kendisinin ya da vekilinin İstanbul'a giderek Defterhane'ye başvurması ve oradaki kâtiplerden birinin tezkireyi ilgili sancağın tımar tahsisleri rûznamçesine işlemesi gerekiyordu. Defterhane ayrıca tımarın tezkirede gösterilen değerinin özet defterdeki kayda uygun olup olmadığını incelemek ve değilse tezkireyi defter kaydına uyacak şekilde değiştirmekle yükümlüydü. Defterhane görevlisi, bunların dışında, bir de tahsisin tımarın çekirdeğinde (kılıcında) bir bölünmeye yol açıp açmayacağını tahkik ederdi. Eğer öyleyse, tahsis geçersiz sayılır ve iptal edilirdi. Kontroller tamamlanıp tezkire deftere kaydedildikten sonra, evrak başkâtibin önüne gelir ve o da sultan adına bir berat kaleme alınmasına izin verirdi. Bunun üzerine, aday bu beratı alır ve usulüne uygun olarak atanmış bir sipahi sıfatıyla tımarının başına dönerdi.[43]

Bir kere tımar sahibi oldu muydu, sipahi gelirini artırmak imkânına kavuşurdu. Her tımarın bölünmez bir toprak ve gelir çekirdeği (*kılıç*) vardı. Ama bu çekirdeğe eklentiler yapmak mümkündü. Bunu yapmak için, tımar sahibinin beylerbeyine, sancakbeyine veya bir zeamet sahibine müracaat ederek kendi adına yetkili mercilere bir dilekçe vermesini isterdi. Defterhane emini kayıtlara baktıktan sonra, tımarın büyütülmesine izin verebilirdi. Tımara ilâveler yapabilmek için

43 Klaus Röhrborn, *Untersuchunge*, 29-54. Tımarların tahsisi sistemi için ayrıca bkz. Klaus Schwarz (ed. Claudia Römer), *Osmanische Sultansurkunden: Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung Osmanischer Militars in der Zeit Murads III* (Stuttgart, 1997), 94-117.

en büyük fırsat bir savaştan sonra doğardı, çünkü savaşta ölenlerin tımarları münhal kalırdı. Nitekim, kâtipler ve tahrir defterleri savaşta orduya refakat ederlerdi. Böylece, bir çarpışmadan sonra tımarları yeniden dağıtmak mümkün olurdu. Örneğin, 1571 İnebahtı Deniz Savaşı'ndan hemen sonra olay yerinde tutulan bir tutanakta, sancağın tımarlarından birine eklentiler yapılmıştır: "Kocaeli Sancağı'nda Yalakâbâd (Yalova). 5000 akçe yıllık geliri olan İvaz'ın tımarı (Harmanlı ve komşu köyleri içerir). Anılan yerde 3000 akçe değerinde bir tımara sahip olan ve 7000 akçelik bir tımara hakkı olduğu anlaşılan Davud yukarda adı geçen sipahinin öldüğünü ve tımarının münhal olduğunu bildirmiş ve bunun kendisine tahsis edilmesini istemiştir. 1000 akçe fazlasıyla bu dileği kabul edilmiştir."[44]

Tımar sahipleri tımarlarının değerini artırabildikleri gibi, onu tamamen kaybedebilirlerdi de. 1531'e kadar, beylerbeylerinin kendiliklerinden (re'sen) sipahilerin tımarlarını ellerinden almak hakkına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ama 1531 tarihli ferman, beylerbeylerinin sipahilere suçlar isnat edip ceza olarak tımarlarını müsadere etmelerini yasaklamış ve bundan böyle bir sipahinin suç işlemesi halinde, beylerbeyinin durumu Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirmesini ve uygun görüldüğü takdirde müsadere kararının bu kurul tarafından alınmasını hükme bağlamıştır. 16. yüzyılın sonraki yıllarına ait belgelerde, beylerbeylerinin emir almadan tımarlarını müsadere ettikleri sipahilere, dirliklerinin Dîvân tarafından iade edildiğine dair örneklere rastlanmakta ve bu da uygulamanın gerçekten bu yolda olduğunu göstermektedir. Tımarı elinden alınan bir sipahi "tüccar sınıfının saflarına katılabilir" ya da bir beylerbeyinin maiyetine girerek kendisine yeni bir tımar tahsis edilmesini bekleyebilirdi. Bu "eski mevkiine iade" işlemi 1531 tarihli fermanın ele aldığı konulardan biriydi.

Demek oluyor ki, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, merkezî yönetim, tımarların tahsisi ve süresi sorununu kontrolü altına almak ve sipahilerin yükümlü oldukları hizmetlerin seviyesine karar vermek

44 Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Kâmil Kepeci, 223.

için yeni usuller getirmişti. Sistemin temeli, köylünün vergilendirilmesiydi ve merkezî yönetim bunu bir yandan toprağın sürekli olarak işlenmesini sağlamak ve öbür yandan vergi oranını saptamak suretiyle kontrol etmeye çalışmıştır.

Tımar olarak dağıtılan topraklar üzerinde yaşayan köylülerin statüsü, yerel uygulama ve koşullara göre bölgeden bölgeye değişmekteydi. Buna rağmen, toprağın sürekli olarak işlenmesini sağlamaya yönelik bazı kurallar imparatorluğun dört bir tarafındaki köylülere uygulanırdı. Aslında köylüler tam anlamıyla toprağa bağlı değillerdi. Ama, prensip olarak tımar sahibine tazminat ödemeden, toprağı işlenmemiş halde bırakmaları kanunen yasaktı. 1583'te Sivas'ın Yeni İl kazası için çıkarılan bir kanun şu genel kavramı ortaya koymuştur: "Topraklarını (tarlalarını) terk edip şehre giden ve başka bir geçim kaynağı arayanlardan *çift bozan* vergisi almak âdet olduğundan, bu kanun adı geçen nahiyede geçerli sayılacaktır."[45] Başka sancaklar için çıkarılmış olan kanunlar bu konuda daha da ayrıntılıdır. Vize sancağı için hazırlanmış 1539 tarihli bir kanunnâme bunların tipik bir örneği sayılabilir: "Bir köylü başka bir yere taşınır ve aradan en az on yıl geçer de tarlası hâlâ ekilmemişse, kanuna göre sipahinin o köylüden çift bozan vergisi alması gerekir. Aradan on yıldan az bir zaman geçmişse, sipahi, zamanın kadısına haber vererek, kaçak köylüyü gittiği yerden alıp eski yerine geri getirmelidir."[46] Kısaca, köylü tarlasını ekip biçmez, boş bırakırsa, ya tarlasının başına dönüp onu işlemesi ya da, belirli bir zaman geçtikten sonra, tazminat ödemesi gerekirdi. Bununla birlikte, başka bir çiftçi yerini alacak olursa, sadece tarlasından ayrıldığı yıla ait çift vergisini ödemekle mükellef olurdu. Kanunun amacı, köylüyü toprağa bağlamaktan ziyade, toprağın sürekli olarak ekilip biçilmesini sağlamaktı.

Köylünün toprağa girişini düzenleyen başka kanunlar da vardı. Bir tarlaya yeni giren bir köylü tımar sahibine bir giriş parası (*tapu resmi*) ödemek zorundaydı. Bu sâyede, toprağını işlediği sürece orada

45 Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, XXI, 79.
46 Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, LXIV, 234.

kalmak hakkını elde ederdi. Ama tarlasını üç yıl boş bırakır, ekip biçmezse, tımar sahibi onu toprağından çıkarabilirdi. Aynı kural, sürülüp ekilebilir toprağını otlak haline getirirse de geçerliydi, zira otlak tarladan daha az vergiye tâbi olduğundan, yapılacak böyle bir değişiklik tımarın değerini düşürürdü. Son olarak, köylü toprakları miras yoluyla intikal ederdi. Ama sadece babadan oğula... Kızlar ve diğer hısımlar da mirasçı olabilirlerdi, ama bunun için tımar sahibi tarafından çiftçilik yapmaya ehil sayılmaları ve bir tapu resmi ödemeleri şarttı.[47]

Bütün bu kuralların amacı, tımar sahiplerinin eline geçecek geliri mümkün mertebe çoğaltmaktı. Çünkü tımar sahiplerinin büyük çoğunluğu asker, yani sipahiydi ve her düzenlemenin nihaî gayesi sultanın ordusunu güçlendirmekti.

DEĞİŞEN EYALETLER

Osmanlı yerel yönetimi, 14. yüzyıl ile 16. yüzyılın ilk yarısı arasında geliştiği şekliyle, rasyonel bir sistemdi. İmparatorluk eyaletlere, eyaletler sancaklara ve sancaklar dirliklere, yani has, zeamet ve tımarlara ayrılmıştı. Valiler (beylerbeyleri), sancakbeyleri ve tımar sahipleri gelirlerini doğrudan sultanın kendilerine tahsis etmiş olduğu gelir kaynaklarından elde ederler ve karşılığında sultana hem yerel yönetimde hem de bir süvari ordusunda hizmet ederlerdi. Yerel yönetim hiyerarşisi aynı zamanda askerî bir hiyerarşiydi. Seferlerde, beylerbeyleri eyaletlerdeki tüm askerî birliklerin başkomutanı durumundaydılar. Sancakbeyleri de o sancakta tımar veya zeamet sahibi olan bütün sipahilerin komutanlarıydı. Dirlik sahipleri arasında da bir komuta hiyerarşisi vardı: Bazı zeamet sahipleri, tımar sahiplerinden oluşan birliklerin komutasını yüklenmiş subaylar durumundaydılar. Tımar sahibi de savaşa giderken bir veya birden çok silahlı adamını, yani *cebelü*'sünü beraberinde götürür ve onların başına geçerdi.

Sistem iki işlevinde de kuşkusuz başarılıydı. 16. yüzyılın büyük bir kısmında –hakkında bol yazılı kayıtlar ve bazı modern araştırma-

47 Colin Imber, *Ebu's-su'ud*, böl 5.

lar bulunan bir dönem– Osmanlı İmparatorluğu'nda hem nüfus artmış, hem yerleşim merkezleri büyümüş, sayıları çoğalmış,[48] bütün bunlar bu dönemin taşra eyaletleri için gerçekten bir refah ve istikrar dönemi olduğunu gösterir. Yerel yönetimin görece intizamının bunda bir rolü olmuş olabilir. Fakat göze çarpan daha açık bir gerçek, sistemin askerî işlevini yerine getirdiğidir. Yıllar boyu sultan taşradan koca bir süvari ordusu çıkarmış ve zaferden zafere koşmuştur.

16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, köklü bir değişiklik meydana gelmiştir.[49] Osmanlı orduları artık o eski zamanların zaferlerini kazanamaz olmuşlardır. 1593-1606'da Avusturya'yla savaş felâketler getirmiş ve iki taraf da kıpırdayamayacak hale gelmiştir. Daha da kötüsü, 1603 yılından sonraki İran savaşları hem yenilgi hem de toprak kayıpları getirmiştir. Bu gerilemeyi yorumlayan o dönemin gözlemcileri temel sebebi yerel yönetimin çöküşünde bulmuşlardır. Ordunun belkemiğini besleyen ve destekleyen eyaletler olduğuna göre, bu yorumdaki gerçek payı yadsınamaz.

Vekayinâme yazarları özellikle Anadolu'da, Celâlî isyanlarına eşlik eden fakirleşmeyi ve topraktan kaçışı bu kötüye gidişten sorumlu tutmuşlardır. II. Osman'a (1618-22) imparatorluğun sorunları ve bunların üstesinden gelmenin çareleri üzerinde bir risale sunan anonim bir yazar şunları yazmıştır: "Örneğin, Sivas eyaletinde öylesine bir kıtlık ve açlık baş göstermiştir ki, köylülerin sadece kedileri ve köpekleri değil, aynı zamanda insan eti yedikleri ayyuka çıkmıştır." Yazara göre, bu gelirlerde korkunç bir düşüşe yol açmıştır. Eskiden, Sivas hazinesi yalnızca eyaletin giderlerini karşılamakla kalmamış, ayrıca Hazine-i Hümâyun'a yılda sekiz milyon akçe katkıda bulunmuştur. Şimdi ise, ödediği para hiçbir zaman çeyrek milyonu geçmemektedir. Yazar ayrıca, vezirlerin ve valilerin artık eskisi gibi sultanın emrettiği anda si-

48 Machiel Kiel, "Central Greece in the Suleymanic age", Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 399-424. 16. yüzyılın ortasında imparatorluğun başka alanlarıyla ilgili olarak yapılan incelemeler, Kiel'in çizdiği nüfus artışı ve refah tablosunu doğrulamaktadır.

49 Halil İnalcık, "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.

lah ve cephaneleriyle sefere çıkmaya hazır "yiğit cebelülerden" oluşan maiyetleri de kalmadığını belirtmiştir. Eski düzenle tam bir tezat teşkil edercesine, I. Ahmed'in Celâlîlere karşı komik bir sefer düzenlediğini ve makam ve mevki sahiplerinin savaşa "bir düğüne gider veya eğlenceli bir yolculuğa çıkar gibi" gittiklerini ve birçoğunun geç kaldığını anlatmaktan da geri kalmamıştır.

Fakat gözlemcilerin asıl gözüne çarpan şey, eskiden hem bir süvari ordusu temin etmiş hem de âsâyişin sağlanmasına katkıda bulunmuş olan tımar sisteminin çöküşü olmuştur. Anonim yazarın ifadesine göre vaktiyle Rumeli, Anadolu ve Arap elayetlerindeki dirlikler 200 000 savaşçı çıkarırlar ve sultan düşman topraklarını bunlarla fethedermiş. Şimdi ise, bunların hepsi kaybedilmişti. Beylerbeyleri aracılığıyla tımar tahsisi sistemi iflas etmiş ve tımarlar savaşan insanlara gidecek yerde, niteliksiz insanlara verilmeye ya da kodamanların gelirleri "cebine girmeye" başlamıştı. Yazarın "cep"ten kastı, 17. yüzyılın başlarında yaygınlaşmaya başlayan sakat bir uygulamadır: Büyük ve nüfuzlu adamlar kendi adaylarını sûreta tımarlara yerleştirmekte, fakat gelirlerini kendi ceplerine indirmekteydiler. Sultanın kendisi de, yazarın bir sorusu üzerine, "Vezirlerin, beylerbeylerinin ve daha başka zimamdarların' nasıl kendi ev halklarına, kedilere ve köpeklere varıncaya kadar, tımarlar bağışladıklarını anlatmıştır. Neticede, hâlâ savaşçı üreten tımarların sayısı azaldıkça azalmıştır. Bunun yerine, yazara göre, sefere gidenlerin çoğu 'Türkler, Çingeneler, eski haydutlar ve tımar satın almış olan kimselerdi." Tımarlar tahsis ve tescil etmeyi öngören eski sistemin çöküşü aynı zamanda mülkiyet ve zilyetlik konusunda da anlaşmazlık ve tartışmalara yol açmıştır. Koçi Bey, IV. Murad'a (1623-1640) 1631-1632'de sunduğu bir risalede, bu konuyla ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: "Tımarlar İstanbul'dan tahsis edildiğinden, sadece onda biri ihtilâfsızdı." Ayn-ı Ali de, 1609'da yazdığı risalede, aynı şeye dikkati çekmişti. "İş seferlerde hizmet etmeye, savaşmaya gelince, on tımardan bir tek adam bile çıkmıyor; ama vergi toplama zamanı geldi miydi, bir tımarı on kişi paylaşamıyor!"

Islahatın gerekli olduğunu öne süren yazarlar bu çöküşün nede-

nini siyasî yapının yozlaşmasında, rüşvet ve yolsuzluklarda buluyorlardı. Anonim risale yazarı şöyle der bu konuda: "Rüşvet kapısı açıldığı için, eyaletler iflas halinde." Onlara göre, bu süreç III. Murad'ın saltanatı döneminde (1574-95) başlamıştır.

Islahat yanlısı yazarlar hem "çöküşü" hem de başladığı dönemi anlatırken haklıydılar. 17. yüzyıla gelindiğinde, yüksek bir memuriyete atanmak gerçekten bol para harcamayı gerektiriyordu. Kaldı ki, günümüze intikal eden belgeler, bu yazarların hiç değilse *Anadolu* eyaletlerindeki nüfus azalması ve tımar sayısının düşüşü ile ilgili görüşlerini desteklemektedir. Örneğin, 1573'te, Aydın sancağında 592 tımar ve 52 zeamet vardı. Buna karşılık, 1632-33'te bu sayılar sırasıyla 261 ve 31'e düştü. Bu da yaklaşık olarak yüzde 40 oranında bir düşüş demektir. Atamalarla ilgili istatistikler de, aslen Aydın Sancağı'nda dağıtılmış olan tımarların %70'inin 1563-64'te başka tımar sahiplerinin oğullarına intikal ettiğini gösterir. 1588-89'da, III. Murad zamanında, bu sayı %10'a ve 1610'da %10'un altına düşmüştür.[50] İşte kalıtsal bir zümre olarak tımar sahiplerinin bu azalmasını, ıslahat yanlısı yazarlar, baş gösteren felâketin bir nedeni olarak görmüşlerdir.

'Çöküş' sinyallerini anlatırken ne kadar gerçekçi olurlarsa olsunlar, ıslahatçı yazarların analizlerinde olup bitenleri biraz basite irca ettikleri de muhakkaktır.[51] Bu dönüşümün ârâzı, reformcu yazarların belirttikleri gibi, III. Murad'ın saltanatı zamanında had safhaya ulaşmış ise de, değişiklik alâmetleri daha yüzyılın başlarından itibaren görülmüştür. Koçi Bey ve başkaları, Süleyman'ın dönemindeki tımar sahiplerine kapalı ve kahraman bir askerî kast gözüyle bakmışlardır, ama bu fazla iyimser bir tablodur. 1530'larda, sultan kuşkusuz tımar sahiplerinin saflarına girmeyi güçleştirmek için tedbirler almıştır, ama bu muhtemelen, bilinçli olarak askerî bir kast yaratmak çabasından çok, dağıtılacak yeni toprakların daha o zamandan azalmaya başla-

50 Douglas A. Howard, "Ayn Ali Efendi and the literature of Ottoman decline", *Turkish Studies Association Bulletin*, 11 (1987), 18-20.

51 Mustafa Akdağ, "Tımar rejiminin bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve* Tarih-*Coğrafya Fakültesi*, (1945), 419-31.

masından ileri gelmiştir. Kaldı ki, en alt düzeydeki tımar sahipliği çok düşük bir gelir karşılığında, çok ağır hizmet yükleri empoze etmekteydi ve bu yüzden hoşnutsuzluk alâmetleri I. Süleyman'ın zamanında ve hatta daha önceleri bile baş göstermişti. Örneğin, 1511'de tımar sahipleri Şah Kulu'nun isyanına katılmışlardı. Daha sonraki yıllarda, Şehzade Bayezid'in 1558-59'da tımar sahiplerini davasına kazanabilmiş olması da, bunların hallerinden memnun olmadıklarının bir göstergesidir. Uzun süren İran ve Avusurya savaşları daha da büyük külfetler getirmiş ve tımar sahiplerini kışı yıllarca arazide geçirmek zorunda bırakmıştı.[52] Bu yıllarda da, sefere çıkmayan Anadolulu tımar sahipleri isyanların gittikçe sıklaştığı bir bölgede barışı ve koruma göreviyle karşı karşıya kalmışlardır.

Hoşnutsuzluğun başlıca göstergesi, bu dönemde savaşmaya yanaşmamak ve kaçmak olmuştur. 1578-90 İran savaşında, tımar sahipleri sık sık hizmetten kaçmaya çalışmışlardır. 1583'te Bozok (Yozgat) sancakbeyine gönderilen bir ferman bu konuda tipik bir örnektir. Fermanın başlangıcında, geliri 3000 akçenin altında tımar sahiplerinin sefere çıkmayacakları ve onun yerine geride kalarak sancağın âsâyişini sağlayacakları belirtilmiştir. Arkasından da şu tespit yapılmıştır: "Bu emrimize rağmen, Rum Eyaleti'ndeki irili ufaklı sipahilerden çoğunun oldukları yerde kaldıkları ve her birinin birer bahane uydurarak sultandan kendilerini savaşmaktan muaf tutan birer berat elde ettikleri duyulmuştur... Bunlar geride kalmakta ve en ufak bahanelerle muafiyet belgeleri almaktadırlar."[53] Sipahilerin, daha İran savaşları zamanında ortaya çıkan bu memnuniyetsizliği Avusturya'yla savaş sırasında enikonu artmış, askerler ya kaçmaya ya da ordudan kovulmaya başlamışlardır. Bunun en yüz kızartıcı örneğine 1596 Haçova Muharebesi'nde rastlanmıştır. Osmanlı tarihçilerinin tespitine göre, bunun sonucunda kaçaklar dağa kaçıp eşkıyalık yapmaya başlamışlardır.

---

52 G. Veinstein, "L'hivernage en campagne: talon d'Achille du système militaire ottoman classique", *Studia Islamica*, LXVIII (1983), 109-48; Gilles Veinstein, *Etat et Société dans l'Empire Ottoman*, XVI-XVIIIe Siècles (Londra, 1994), V.

53 Mehmet Ali Ünal, *Mühimme Defteri* 44 (İzmir, 1995), 155.

İster seferde asker olarak, ister âsilerle mücadele eden milisler olarak hizmet etmek zorunluluğu, tımar sahibi olmayı (hiç değilse geliri düşük olanlar için) câzibesiz hale getirmiştir. Bu durum 16. yüzyılın sonlarında iyice belli olmaya başlamıştır. Bu öyle bir dönemdi ki, enflasyon gelirleri düşürmüş, savaşlar uzamış, ganimet toplama umutları azalmış ve yeni fetihlerin ardından artık eskisi gibi yeni gelirler elde edilemez olmuştu. Tımar sahiplerinin bütün bunlardan doğan hoşnutsuzluğu ve bunun sonucu firarlar ve isyanlar, kuşkusuz, 17. yüzyıl yazarlarının kendi zamanlarında gözlemlemiş oldukları tımar sisteminin çöküş nedenlerinden biri olmuştur. Ama daha başka sebepler de vardı ve bunlar askerî ve idarî etkenlerdi.

Tımar sahibi sipahileri güç duruma düşüren askerî gelişme, savaşta elle kullanılan silahların artması ve bunun yanı sıra sütrelerden savaşmanın yaygınlaşmasıydı. Bu, süvarinin aleyhine artan sayıda piyade askerine ihtiyaç gösteriyordu. 16. yüzyılın sonlarına kadar, atlılar Osmanlı ordularında yayalardan çok daha fazlaydılar. Oysa, 16. yüzyılın ortasında, Yeniçeriler –sultanın sürekli ve muvazzaf piyade gücü– toplam 10-12.000 kadarken, tek bir orduda normal olarak 40.000 kadar süvari bulunurdu. Ama 1593-1606 savaşında Osmanlı süvarisinin savaş alanında Avusturya piyadesinin çok altında kaldığı belli olmuştu. Osmanlı Devleti bunun tek çaresini kendi piyade sayısını artırmakta buldu. Bunu da Yeniçerilerini çoğaltarak ve vilayetlerden ateşli silah kullanmasını bilen gençler arasından bol bol asker toplayarak gerçekleştirdi.

Ancak bu çözüm beraberinde büyük bir sorun getirdi. Yeniçerilerin ve devşirilen yaya askerlerin maaşları devlet hazinesinden ödeniyordu. Hazine ise, nakit talebini karşılayamıyordu. Bu da 16. yüzyıl ortası enflasyonunun yarattığı, hızla tırmanan bir sorundu. Bir çözüm paranın –gümüş sikkenin– değerini düşürmekti. 1585'te, Yeniçerilerin ve diğer askerlerin maaşını ödeyebilmek için devlet akçedeki gümüş oranını neredeyse yüzde elli oranında düşürdü. 1589'da Yeniçeriler bu yüzden isyan ettiler. Geç ödeme ve 1600'de % 30'un altında ikinci bir tağşişe gidilmesi, 1593 ve 1606'da yeni Yeniçeri isyanlarına yol açtı.

Dolayısıyla bu çözüm yeni sorunlar yaratmaktan başka bir işe yaramadı. Bir diğer çare borç almaktı. 1591'de, hükûmet Yeniçerilerin maaşını ödemek için 70.000 altın borç aldı ve bundan sonra artık Hazinenin istikraz yapmadığı bir yıla pek rastlanmadı.[54]

Fakat üçüncü bir çözüm yolu daha vardı, o da hazinenin gelir kaynaklarını arttırmaktı. 16. yüzyılın sonlarına kadar, devlet Rumeli, Anadolu ve Suriye'de tahsil edilen vergilerin çoğunu tımar sahiplerine tahsis etmişti ve sipahiler geçim kaynağı olarak bu parayı doğrudan çekmeye başlamışlardı. Onun için bu vergiler doğrudan doğruya hazineye intikal etmiyordu. Hazine açığının üstesinden gelmenin bir yolu, tımar ve zeametleri *iltizam*'a verilecek mukataalarda dönüştürmekti. Böylece bunların gelirlerini mültezimler doğrudan İstanbul'a transfer ederlerdi. İlk büyük çapta transferin 1597'de yapılmış olması muhtemel görünmektedir. Çünkü o yıl savaştan kaçanların tımar ve zeametleri müsadere edilmişti. Bundan böyle, tımarlar azalmaya ve mukataalar çoğalmaya başladı. Bu gelişme ordunun bileşiminde meydana gelen değişiklikleri yansıtıyordu. Daha az süvarinin geçimlerini sağlamak için daha az tımara ihtiyaç vardı; çoğalan piyadelerin maaşlarının nakit kaynağı olarak ise iltizam sistemine giderek daha fazla ihtiyaç duyuldu. Bu, 17. yüzyıl ıslahatçı yazarlarını tedirgin eden, tımar sisteminin çöküşünde önemli bir etkendi.

Bir başka faktör de tımarların tahsisi tarzındaki gelişme süreciydi. 1530'ların fermanları tımar sahibi olmayı belirli şartlara bağlamış ve aynı zamanda da tımarların tahsisi için yeni bir usul ve düzen getirmiştir. Tımar sahibi olmak büyük ölçüde asker sınıfına hasredilmiş, tahsis işlemi ise beylerbeylerinin inhasına ve sultanın onayına bağlanmıştur. 16. yüzyılın sonlarında, bu şeklin istisnaları yaygınlaşmaya başlamıştır.

1579-90 ve 1593-1606 yıllarının uzun savaşları sırasında, savaş sahasındaki komutanların çarpışmalarda ölen ya da yoklamaya gelmeyen tımar sahiplerinin tımarlarını başkalarına tahsis etmelerine sık

54 Klaus Röhrborn, "Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reiche (Ende 16. Jahrhunderts)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 122 (1972), 118-39.

sık rastlanmıştır. Bu tahsisler sadece mevki sahibi bir kişinin inha ve tavsiyesi üzerine değil, bazen bizzat müracaat edenlere de yapılmıştır. 17. yüzyılda, Koçi Bey bu tip tımar sahiplerini bir yozlaşma sebebi olarak görmüştür. 1584'te yazdıklarına göre, İran seferinin başkomutanı (serdarı) olan Özdemiroğlu Osman Paşa 3000 akçelik tımarları "yabancılara", ama sadece savaşta yararlık göstermiş olanlara vermeğe başlamıştır. Ama daha sonraları, tımarlar gelişigüzel dağıtılmaya ve liyakate bakılmaksızın doğuştan hakları olmayan "şehir delikanlılarına ve köylülere" de verilmeye başlanmıştır.

Fakat daha da önemli olan, tımar sisteminin değiştirilmesinde sarayın gittikçe artan nüfuzudur. 16. yüzyılın başlarında, sarayın, bir beylerbeyinin tezkiresi olmadan, birisine tımar tahsis etmek için ferman çıkarmasına nadiren rastlanmıştır. Hatta o kadar olağanüstü bir şeydi ki, bu gibi hallerde tahrir defterine özel bir şerh konulurdu. Ama yıllar geçip yüzyılın sonlarına yaklaşıldıkça, bu şerhler kalkmıştır. Bundan, sarayın nüfuzunun artmaya başladığı sonucunu çıkarabiliriz. 1586'ya gelindiğinde, beylerbeyinin zeamet, yani yıllık geliri 20.000 akçenin üstünde olan bir tımar tahsis etmesini yasaklayan bir fermanla bu eğilim iyice arttı. Bu gelişmelerle eski sistem temelinden çöktü.

Tahsis yöntemindeki bu değişiklikler yeni tip bir tımar sahibini ortaya çıkardı. Özellikle göze çarpan şey, vezirlerin, beylerbeylerinin ve diğer makam sahiplerinin kullarını veya adamlarını besleyen çok sayıdaki tımardı. Bunlar tahrir defterinde, "X'in yardımcısı", "Y'nin adamı" ya da "Z'nin maiyetinden" diye gösterilirdi. Bu gibi tımarlar öteden beri vardı. Nitekim, 1541'den kısa bir zaman sonra, Lûtfi Paşa sadrazamların adamlarını tımarlarla beslediklerini söylemiştir. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bu uygulama daha da yaygınlaşmış ve 17. yüzyılda standart hale gelmiştir. 17. yüzyılın başlarına ait bir tahrir defterine düşülen notta şu kurala rastlanır: "Bir vezirin tescilli hizmetkârlarına ait tımarların, tımar sahibinin ölümü üzerine, yeniden o vezirin hizmetkârına verilmesi âdettir."

Fakat bu tarzda tımar alanlar sadece vezirlerle beylerbeylerinin maiyetleri değildi. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Dîvân-ı Hümâ-

yûn'un mesela kazasker veya başdefterdar gibi üyelerinin hanelerine mensup kimseler veya saray memurlarının emrindeki baş kilerci veya baş bahçıvan gibi hizmetliler de ücretlerini tımar şeklinde alabiliyorlardı. Hatta kazaskerlik dairesinde çalışan kâtipler veya Altı Bölük mensupları gibi daha düşük düzeydeki makam sahipleri de hizmetkârlarına verecek tımarlar elde edebiliyorlardı. Padişah kızları da, elbette orduda hizmet etmekle mükellef olmayan maiyetleri için tımarlar edinebiliyorlardı. Nitekim, sipahilerin yoklama defterlerine askerden muaf tımar sahiplerinin listesini eklemek âdet olmuştu. Bir sipahinin yoklamada bulunmadığı için görevinden kovulması, ancak adı muaflar listesinde yazılı değilse mümkündü. Bu takdirde bile, bir kimse yoklamaya gelmediği için tımarını kaybederse, büyük bir adamın maiyetinde bulunduğunu ispat ederek onu geri alabiliyordu.[55]

Dolayısıyla 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde, tımar sahipliği nitelik değiştirmişti. Sipahileri besleyen tımarlar daha az, makam sahiplerini ve maiyetlerini destekleyenler daha çoktu. Bunlardan bazıları tımarların gelirlerini ceplerine indiren hâmilerin adaylarına veriliyordu. IV. Murad 1631'de bu gibi tımarları müsadere ederek onları savaşan insanlara vermek suretiyle bu uygulamaya resmen son verdi. Ama Murad'ın reformları kalıcı olmadı. Kayıtların gösterdiğine göre tımar sistemindeki değişiklikler kalıcıydı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren her bölgede tımarların ayrıntılı kayıtlarını tutmak, yani tahrir uygulaması sona erdi. Bunun yerine, Defterhâne, vergilendirilmek üzere birimler halinde gruplandırılmış hanelerini ve devletin diğer gelir kaynaklarını kaydetmeye başladı. Tımarların kaydını tutmak için, devlet 17. yüzyılın ortalarından itibaren özet listeler düzenlemeye başladı, fakat eskisi gibi ayrıntılı defterler tutmak sistemi hiçbir zaman canlanmadı. Bu yeni idarî yöntemler, bu zamana gelindiğinde tımarların artık ordunun başlıca gelir kaynağı olmaktan ve genel gelir dağılımının başlıca aracı olmaktan çıktığını gösterir.

Tımar sahipliği sisteminin çöküşüne paralel olarak, yerel yöne-

55 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen*, 64-84.

tim sisteminde de bir değişiklik meydana geldi. 16. yüzyılın sonuna kadar tımar sahibi, zeamet sahibi, sancakbeyi ve beylerbeyi hiyerarşisi aynı zamanda askerî bir hiyerarşi idi. Yüzyılın sonunda, bu da değişmeye başladı. Hazine gelirlerindeki kronik düşüşle birlikte, vergi mültezimlerinin ya kendileri için ya da seçtikleri adaylar için, eyaletin veya sancağın gelirlerini artırmak şartıyla, bu idarî birimlerin yöneticiliklerine getirilmeleri mümkün oldu. Aynı nedenle bir hazinedarın beylerbeyliğine atanması da artık eskisi gibi nadir olarak rastlanan bir olay olmaktan çıkıp iyice yaygınlaştı. Bu gelişmeye paralel olarak, yerel yönetim askerî niteliğini kaybetmeye başladı.[56]

Yerel yönetimlere tayin usulünde de değişiklikler oldu. 16. yüzyılın son onyıllarına kadar, sancakbeylerini genel yönetimin alt kademelerindeki saflarından atamak olağandı. Böylece bir kariyer tipik olarak, saray görevinden bir eyaletin defterdarlığına ve oradan da sancakbeyliğine kadar uzanabiliyordu. 1560'larda, sancakbeylerinin aşağı yukarı üçte ikisi makamlarına bu yoldan getirilmişlerdi. Ayrıca, bir beylerbeyinin de daha önce sancakbeyi olarak hizmet etmiş olması normaldi. 1570'te beylerbeylerinin yaklaşık olarak beşte dördü mevkilerine bu yoldan ulaşmışlardı. Ancak 1580'de, bu usul değişmeye başladı ve saraydan veya başka büyük konaklardan bu görevlere tayin edilenlerin sayısı yerel yönetimde tecrübe sahibi olanları geçmeye başladı. 1630'a gelindiğinde, sancakbeylerinin veya beylerbeylerinin sadece dörtte biri daha önce bir yerel yönetimde çalışmışlardı. Aynı zamanda, getirilen başka bir değişiklik de eski eyalet ve sancak sisteminin bütünlüğünü zedelemesine yol açtı.

1580'lerden itibaren, pek az sancakbeyi aynı memuriyet mahallinde üç yıldan çok kaldı: 1630'larda ise yarıdan çoğu bir yıldan az ve yaklaşık %90'ı iki yıldan az hizmet etti. Beylerbeyleri için de aynı şey geçerliydi. Bu belki de makam elde etmek için artan rekabetin bir sonucuydu ve sadece hizmet sürelerini kısaltmaya değil, aynı zamanda hizmet dışında geçen zamanları uzatmaya da yol açıyordu. İnsanın işi-

56 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen*, 140-44.

ni kaybetmesi gelirini de kaybetmesini beraberinde getiriyor ve bu da işlerine son verilen yöneticilerin yeniden atanmalarına kadar geçecek süre içinde geçinmelerini sağlıyordu. Bu gibi bağışlar önceki dönemlerde pek yoktu ve eski eyalet ve sancak sisteminin çökmesinde önemli bir rol oynadı. Geleneksel olarak idarî âmirlerin yetki daireleri içinde, bu ister bir sancak, ister bir eyalet olsun, geçimlerini temin eden haslar vardı. Ne var ki, kayd-ı hayat şartıyla bağışlar, bir yöneticinin sürekli gelirini oluşturan toprakların veya diğer gelir kaynaklarının kendi yetki dairesinin dışında olması şartına bağlıydı ki, bu da eski taşra sisteminin, özellikle sancakların aleyhine olmak üzere parçalanmasına yol açıyordu. 1630'larda, Erzurum eyaletine bağlı Bayburt veya Budin'e bağlı Semendire gibi sancaklar lağvedilmiş ve gelir olarak beylerbeyine tahsis edilmişti.[57]

Görülüyor ki, 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı yerel yönetimi bir yüzyıl öncesine nazaran çok değişmişti. Bu konuda en çok göze çarpan nokta, tımar sayısındaki azalma ve tımarların vergi iltizamları şekli ya da saray veya diğer büyük konak mensuplarının asker olmayan adaylarına tahsis edilmesiydi. Tımarların niteliğinin değişmesi yerel yönetim biçiminin de değişmesi sonucunu doğuruyordu. 16. yüzyılın sonuna kadar, taşra yöneticileri aynı zamanda komutandılar. Tımar sayısının azalması ve kimi yüksek yöneticilerin askerî sorumluluklar yerine malî sorumluluklarla atanmaları üzerine, bu artık, belki bazı sınır bölgeleri dışında geçerli olmaktan çıktı. Bu özellikle sancakbeylerinin konumunu zayıflatan bir gelişmeydi, çünkü eskiden onların başlıca görevi sancaklarındaki tımar sahiplerini denetlemek ve savaşlarda onlara komuta etmekti. Şimdi sancaklarının dışında kalan insanlar ömür boyu gelirler tahsisi, ayrıca sancakbeylerinin hâkimiyet alanını bölmeye ve itibarlarını sarsmaya yol açıyordu.

57 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, 57-75.

ALTINCI BÖLÜM

Hukuk

Günlük elbisesiyle kadı.
(Kaynak: D'Ohsson,
***Tableau de l'Empire Ottoman*)**

HUKUKÎ CEMAATLAR

Osmanlı İmparatorluğu Müslüman bir devletti, ama imparatorluğun birçok sancağında toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturan bir gayrimüslim nüfus vardı.[1] Müslüman nüfusun kendisi de hetorojendi. Doğudaki sınır boylarının Kürt aşiretleri, Anadolu Türkmenleri ve Suriye, Mısır ve Arabistan Yarımadası Bedevîleri Müslüman şehir halkından çok farklıydı ve ortak çok az şeyleri vardı. Özellikle Orta Anadolu, Irak ve Lübnan'da rastlanan Şii ve Kızılbaş cemaatleri de, sultanların sünnî ortodoksluğundan çok farklı bir İslâm inanç ve anlayışını benimsemişlerdi.

İmparatorluğun hukukî yapısı bu çeşitliliği yansıtmıştı. Hiç kuşkusuz, aşiretler, uzak bölgelerdeki köyler ve Osmanlı sultanına değil, Safevi şahına sadakat hisseden Kızılbaşlar işlerini düzenlemekte ve aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekte kendi örf ve âdetlerini izlemişlerdir. Aynı zamanda, Hıristiyan ve Musevi cemaatleri de toplumlar arası ilişkilerde kendi dinî liderlerinin himayesi altında hukukî bir

1 Bkz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt (New York, 1982).

özerklikten yararlanmışlardır.[2] Bununla birlikte, sultanlar atamalar sisteminin aracılığıyla gayrimüslim cemaatler üzerinde otoritelerini muhafaza etmişlerdir. Yüksek rütbeli kilise adamları ve hahamlar mevkilerini sultanın iradesine borçluydular. Bu belki nakdî bir ödemeyi beraberinde getiriyordu, ama bir kez tayin edildikten sonra makamın sahibi vergi muafiyetine hak kazanıyor ve cemaati içinde geniş bir hukukî ve malî özerkliğe sahip oluyordu. 15. yüzyılın sonlarına ait ve bir Rum Metropoliti'nin atanmasına ilişkin bir ferman bunu örnekler:

> Bu fermanın hâmili olan X adındaki papaz, Hazine-i Hümâyûnu'muza bir bağış olamak üzere Avrupa florinleri getirmiş olduğundan, ona Y Metropolitliğini verdim. Buyruğum odur ki, eski metropolitler papazlar, keşişler ve o bölgenin diğer Hıristiyanları üzerinde Metropolitlik hak ve yetkilerini nasıl kullanmışlarsa, o da aynını yapa ve hangi kiliselere, bağlara ve meyve bahçelerine sahip olmuşlarsa o da aynı yerlere sahip ola... vergilerinden muaf tutula. Papazlar, keşişler ve diğer Hıristiyanlar onu Metropolitleri olarak tanıyalar ve Metropolit'in yetki alanına giren ona müracaat edeler.[3]

Ermeni ve Musevi cemaatlerinin başları da, toplumsal işlerinin yönetiminde benzer bir özerklikten istifade ediyorlardı. Fakat onlar da bu hak ve yetkilerini, metropolitler gibi sultan tarafından atanmış olmalarının sayesinde kullanabiliyorlardı.

Görülüyor ki kilise hukuku, Musevi hukuku ve örfî hukuk hep birlikte imparatorluk içinde geçerliydi. Ama İslâm hukukunun her zaman önceliği vardı. Anlaşıldığına göre, Osmanlı sultanları ta 14. yüzyıldan beri, bir mahkeme şebekesi kurmuşlardı. Bu sayede, imparatorluğun dört bir yanındaki her kent ve kasabanın hem kendisine hem de

2 Yahudi hukuk sistemi hakkında bkz. Joseph R. Hacker, "Jewish autonomy in the Ottoman Empire: its scope and limits. Jewish courts from the sixteenth to the eighteenth centuries", Avigdor Levy (mukaddeme ve ed.), *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1994), 153-202; Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Leiden, 1984).

3 R. Anhegger ve Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani* (Ankara, 1956), 65-66; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri I* (İsranbul, 1990), 406-07; Fransızca çevirisi: N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* (Paris ve Lahey, 1960), 139.

havalisine hizmet götürecek bir mahkemesi vardı ve sultanın bütün tebaası bir İslâm mahkemesinin yetki alanına girerdi. Müslümanlar, gerek yalnız Müslümanlara ilişkin dâvâlarda, gerekse hem Müslümanların hem gayrimüslimlerin taraf oldukları dâvâlarda sadece bu mahkemelere giderlerdi. Bununla birlikte, kayıtların gösterdiğine göre mahkemeler gayrimüslimlere de açıktı ve onlar da bazen kendi dinî liderlerini hiçe saymak pahasına da olsa Müslüman mahkemelerine müracaat edebilirlerdi. Mesela Yahudi kadınları zaman zaman, miras davalarını Yahudi mahkemelerine değil de İslâm mahkemelerine götürürlerdi.[4] Bunun da nedeni İslâm hukukunun veraset konusunda kadınlara daha cömert hükümler içermesiydi. Buna karşılık bir Müslüman gayrimüslim bir mahkemeye başvuramadığı gibi, bir gayrimüslim de aynı zamanda bir Müslümanı da ilgilendiren bir davayı kendi dinî mahkemesinde açamazdı. İslâm mahkemeleri imparatorluğun temel mahkemeleriydi. Her kazada bir tane bulunurdu ve hepsi dinleri ne olursa olsun herkese açıktı. Bütün karışık dinli davalarda ve sadece Müslümanlara ilişkin davalarda İslâm mahkemeleri resmî statüsü olan tek adlî mercilerdi.

KUTSAL HUKUK (ŞERİAT)

Osmanlı sultanları İslâm hukukunun[5] –şeriatın– bekçileriydi, ama mucitleri değildiler. İslâm hukuku Müslüman bir devletin veya hükümdarın icadı değildi, daha ziyade Müslüman ümmetin eseri ve ortak malıydı. Kökenleri 8. yüzyıla ve bu hukukun temel kavramlarını ve terminolojisini resmî şekle sokan hukukçuların tartışmalarına dayanır. 10. ve 11. yüzyıllarda yazılı biçimlerinde klasik bir zarafete ve kavramsal araçlarında büyük bir incelik ve derinliğe ulaşmıştı.

Hukukçular aynı zamanda İslâm hukukunun kaynakları üzeri-

4 Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire*, 69.

5 İslam hukukunun parlak ve kısa bir incelemesi için bkz. Norman Calder, "Feqh" *Encyclopaedia Iranica IX* (New York, 1999). Ayrıca bkz. Baber Johansen, "The Muslim fiqh (fıkıh) as a sacred law: religion, law and ethics in a normative system": Introduction to Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law* (Leiden 1999).

ne bir kuram geliştirmişlerdi ve İslâm hukukunun tartışılmaz meşruiyeti buna dayanıyordu. Kaynağını doğrudan doğruya İlâhî Vahye dayandırmışlardı. Allah, Muhammed Peygamber vasıtasıyla dünyaya indirdiği Kuran'da insanoğluna Ebedî Kelâmını bildirmişti. Bu itibarla Kur'an hukukun ilk ve temel kaynağıydı. İkinci kaynak, Allah'ın seçtiği ve insanlara bir örnek ve rehber olarak gönderdiği Muhammed'in sözleri, eylemleri ve davranışlarıydı (sünnet). Nitekim Kur'an, bir erkeğin dört kadınla evlenmesine izin veren kural gibi bazı kanunların doğrudan kaynağıdır; miras (feraiz) gibi bazı hukuk dallarının da temelidir. Bununla birlikte Kuran'ın doğrudan etkisi sınırlıdır. Hadisler hukukun daha verimli bir kaynağıydı. Bunlar belki de kanuna paralel olarak ortaya çıkmışlardı ve yeni formüle edilmiş doktrinleri Peygamber'in zamanına geri götürerek haklı göstermeye yarıyordu.[6] Ama kökenleri ne olursa olsun, hadislerin irdelenmesi İslâm hukuk biliminin önemli bir unsuru haline geldi. Bu ilâhî kaynaklara ek olarak, hukukçular hukukta kıyası, hukukî görüşlerde ittifakı (icma-yı ümmet) ve teamülü (örf, âdet) hukukun ilave temelleri saymışlardır.

Hukukun ilâhî kökenlerine duyulan inanç ona büyük bir saygınlık kazandırdı ve günün siyasî otoritesinin üstüne çıkmasını sağladı. Hukuku hayata geçiren, hükümlerini gerçekleştiren hükümdardı, ama hiçbir hükümdar onun özünü değiştiremezdi. Hukukun yorumu ve nesilden nesile intikali bilim ulemânın elinde kaldı. Ulemâ (âlimler) geleneğin bekçileri olarak, Müslüman toplumlarında her zaman güçlü bir iktidar konumuna sahip olmuşlardır.

Ancak İslâm hukuku yekpare bir hukuk değildi. Sünnîlerin hukuku ile Şiîlerin hukuku arasında bir ayrım olduğu gibi Sünnî hukuk da, Müslümanlığın daha ilk dönemlerinden itibaren kendi içinde dört ayrı mezhebe ayrılmıştı. Bunlar, kurucularının adlarıyla anılan Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleriydi. Aralarındaki farklar çok büyük değildi, fakat bir kere kurulduktan sonra, her mezhep diğerlerine kapalı kalmıştır. Belirli bir mezhebe sadakat İslâm fıkıh âlimleri-

6 Ignac Goldziher (ed. SM.Stern), *Muslim Studies*, 2 (Londra, 1967).

nin bir özelliği haline geldi ve bütün marifetlerini kendi mezheplerinin doktrinlerini savunmakta kullandılar. Örneğin, Hanefî fıkıh âlimi (fakih) Merginani (öl. 1198), hibe (bağışlama) akdinde, bağışın muhatabı olan kimsenin ancak bağışlanan şeyi teslim aldıktan sonra mülkiyetin intikal edeceği yolundaki Hanefî görüşünü savunurken, aksini kabul eden Malikî görüşünü çürütmektedir:

> Malik'in görüşüne göre, bağışı kabul eden kimsenin mülkiyeti, satış akdine kıyasla, bağışlanan şeyi fiilen ele geçirmeden de teessüs eder... Fakat biz Hanefiler, Peygamberimizin Sözüne itibar ederiz: "Bağış, bağışlanan şey teslim edilmedikçe geçerli değildir." Bunun amacı, teslim şart olmadığı ve mülkiyetin sadece arz ve kabul ile geçtiği görüşünü inkâr etmektir. Hanefiler ayrıca şu sebeple de teslimi şart koşarlar: Bağışta bulunmak gönüllü bir harekettir ve bağışı kabul eden kimsenin bağışlanan şeyi teslim almadan da onun hukukan sahibi olacağını kabul etmek, gönüllü olarak bağışta bulunan kimseyi gönüllü olmadığı bir eyleme, yani hediyeyi teslim etmeye zorlar...

Mezhep geleneği, Hanefî fıkhının ayırt edici bir özelliği olarak kaldı ve bunun hukukun uygulanmasına da etkisi oldu. Mesela, Hanefî hukuk bilginleri sadece iki halde kendi mezheplerinin mensuplarına sorunlarının çözümü için, Hanefî olmayan bir kadıya başvurmak hakkını tanırlar. Hanefî hukuku, kocası tarafından nafaka ödenmeden terk edilen bir kadına boşanma hakkını vermediği gibi, bir yemini bozmaya da cevaz vermez. İşte bu iki halde, Hanefî müçtehidler bir kadının boşanmak için ve yeminin bozmak isteyen bir kimsenin buna izin almak için Şâfiî bir kadıya müracaat etme hakkını tanırlar, zira bunların ikisi de bu mezhepte caizdir. Ama bu, her mezhebin teori ve pratiğinin kendine has oluşunun nadir istisnalarından biridir.

Belki beklenenin aksine, mezhepler arasındaki hemen hemen aşılmaz sınırlar hukuk teori ve pratiğinde aşırı katılığa yol açmamıştır; zira her mezhep kendi içinde, fikir ayrılıklarını uzlaştırmıştır. Hukukun kaynağı olarak kabul edilen İlâhî Vahy teorisine rağmen, hukukçuların bir doktrini normal olarak meşrulaştırmak için kullandıkları

yöntem onu daha eski bir fıkıh bilginine atfetmeleriydi. Hanefiler tipik olarak, hukukî düşünceleri mezhebin kurucusu olan Ebu Hanife'ye (ö.750) veya iki öğrencisinin, Ebu Yusuf (ö.798) ve eş-Şeybani'ye (ö.805) izafe etmişlerdir. Hanefi literatürde, bu şahıslara atfedilen çelişkili fikirlere rastlamak mümkündür ve her görüş mezhep içinde meşru bir doktrini temsil etmektedir. Mesela iki Müslüman'ın, bir Müslüman erkek ile gayrimüslim bir kadın arasındaki evlenmeye şahitlik yapıp yapamayacağı sorununa ilişkin olarak, fıkıh bilgini Kudurî (ö.1037) şunları yazmıştır: "Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre, bu caizdir; ama Muhammed [eş-Şeybani] bunun caiz olmadığını söylemiştir." Bir evin sahibinin veya sürekli orada oturanın evin içinde veya müştemilatında bir ceset bulunması halinde, katil belli değilse, kan parası ödemek zorunda olup olmadığı sorusuna Ebu Hanife ve eş-Şeybani ev sahibinin sorumlu olduğu yolunda cevap verir. Ebu Yusuf ise, evde sürekli oturanı sorumlu tutar. Bu iki dâvâda, her iki doktrin de geçerlidir ve kadılar somut bir dâvâda ikisinden birini seçebilirlerdi. Görülüyor ki her sorun için, bir temel öğreti söz konusu olmadıkça mezhepler iki veya ikiden çok çözüm ileri sürebilirlerdi. Böylece hem hukukî tartışmada hem de hukuk uygulamasında esneklik sağlanmış olurdu.

Özünde, İslâm hukuku İslâm hayatının bütün yönlerini kapsar. Herhangi bir kapsamlı hukukî metin iman ve ibadet hükümleriyle başlar. Bunlar, her Müslüman'ın, hiç değilse esaslarını bilmekle yükümlü oldukları ve birçok bakımdan Müslümanların hayatını tarif eden hükümlerdir. Mesela namaz farzdır ve geçerli olması için abdestli olunması gerekir. Abdest, sadece fizikî açıdan varoluşunda bile devamlı olarak Allah'ın emirlerini hatırlamasını sağlar. Günün belirli saatlerinde beş vakit namaz kılmak, cuma namazına katılmak, her yıl Ramazan'da oruç tutmak, sadece Müslümanlara Allah'a karşı olan vecibelerini hatırlatmakla kalmaz, fakat aynı zamanda onlarda zamanın geçici olduğu hissini uyandırır ve cemaatle kılınan namazlar ve herkesin tuttuğu oruç sayesinde bir dinî birlik ve beraberlik hissi doğar. Cuma namazının ayrıca siyasî bir yönü vardır. Şeriata göre, namazı kıldıran ya Müslüman hükümdarın kendisi ya da onun tayin ettiği bir kimse

olmalıdır. İşte bu cuma namazları sayesindedir ki Müslüman hükümdarlar otoritelerini tebliğ ederler ve cemaat de itaatini bildirir.

Kapsamlı bir İslâm hukuku ders kitabının en uzun kısmı kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen bölümdür. Fıkıh bilginleri burada evlilik, iaşe, bakım, boşanma ve miras veya ticaret ve aynî haklar alanında satış, şüf'a hakkı, kira, yemin ve hibe gibi konuları tartışırlar. Bu bölümde hukukçular ayrıca vakıfların tesis ve bakımına ilişkin kuralları, delil ve yargılama usulü kurallarını ve topluluğun günlük hayatı için önemli olan diğer işlerin kurallarını koyarlar. Ancak bu bölüm esas itibarıyla dünyevî işlerle meşgul olmasına rağmen, din ve ibadete ilişkin düşünceler de hiçbir zaman eksik olmaz. Mesela, Kudurî kitabın geçersiz satış akdi hakkındaki kısmın ilk bölümde okuyucularına satışın şu durumlarda bâtıl olduğunu hatırlatır: "Takas edilen mallardan biri veya her ikisi leş, kan, domuz eti veya şarap gibi haram şeylerden ise, bunlar Müslümanlara yasak olduğundan ticarî değerleri yoktur." Bunun dışında, hukukçular Müslümanların dünyevî işlerini kapsayan aynı bölümde, insanın Allah ile ilişkilerine daha yakından değinen bahislere de yer verirler. Yemin, kurban kesmek ve avda dinî tabular bunlara örnek gösterilebilir. Kısacası, İslâm hukuku dinî bir hukuktur ve bu hukuka riayet ve bağlılık İslâm toplumunu şekillendirir ve betimler.

İslâm hukukunun diğer bir hususiyeti, gerçekte tatbik kabiliyeti olmayan hayalî dâvâların tartışmasına enerji ve yer ayırma eğilimidir. Hukukçular genellikle pratik bir hukuk kuralını ele alırlar ve ondan sonra hipotetik dallanma ve budaklanmalarını daha ayrıntılı bir şekilde tartışırlar. Gerçekle çok az ilişkisi olan veya hiç olmayan bu ayrıntılara duyulan ilgi ve harcanan emek ve zaman İslâm hukukunda önemli bir unsurdur. Aslında, hukuk ancak kısmen pratik bir sistem olarak görülürdü. Bir bütün olarak ele alındığında, daha çok Allah'ın iradesini temsil eder veya hiç değilse insanın bu iradeyi keşfetme çabasını temsil eder. Onun için bir hukukî kuralın, gerçek dünyadan ne kadar uzak olursa olsun, en ince teferruatını incelemek bir dindarlık eylemi sayılır ve insanın bu sayede Allah'ın sonsuzluğunun bilincine va-

rabileceğini düşünülürdü. Buna karşılık, pratikte insanoğlunun şeriata her zaman ve her konuda uyması hiçbir zaman beklenmemiştir. Bu dindarane bir özlem olarak kalır, fakat hiçbir zaman gerçek olmaz.

Şeriatın bir diğer özelliği muhafazakâr oluşu[7] ve hatta yer yer arkaizm izleri taşımasıdır. Bunun en çok görüldüğü alan, fıkıh bilginlerinin kendi zamanlarında artık tatbik kabiliyeti kalmamış olan ve kelimelerinin anlamını belki artık kimsenin bilmediği metinlerden yaptıkları alıntılardır. Örneğin, taksirli öldürme veya yaralama halinde ödenecek sabit diyeti tartışırken, 19. yüzyıl metninde ödenmesi gereken miktarın birimini çeşitli cins develer şeklinde ifade etmekte ve develer için mezhep kurucularının 8. veya 9. yüzyıllarda kullandıkları teknik terminolojiyi kullanmakta ısrar ettikleri görülür.

Arkaizm, kanunun uygulanması karşısında bir engel değildi. Örneğin, katil veya müessir fiil halinde ödenecek tazminat (diyet) söz konusu edilirken, deve olarak ifade edilen tarifeyi para veya başka bir ölçü bazında değiştirmek ve böylece pratikte kuralların kullanılmasını sağlamak mümkündü. Ama, hukuk muhafazakâr niteliğini korudu. Hukukçular seleflerinden tevarüs ettikleri malzemeyi, hatta metinleri paragrafı paragrafına ve cümlesi cümlesine kullanmaya devam ettiler. Özellikle, mezhep kurucularının 8. ve 9. yüzyıllarda saptamış oldukları kavramlar çerçevesi içinde çalışmaya devam ettiler.

Ancak, bu, yeniliğin büsbütün imkânsız olduğu anlamına gelmez. Fıkıh bilginleri, özellikle yorumlarında, bir hukuk kuralına ilişkin hipotetik (farazî) sorunları uzun uzadıya tartışarak neredeyse sonsuz sayıda alt kurallar geliştirebilirlerdi. Kaldı ki, mevcut kavramları ustalıkla yönlendirerek yeni münakaşalar ve çözümler yaratabiliyorlardı. Mesela toprak ve vergi konusunda, hukukçular toprağı özel mülkiyete tâbi bir mal sayarlar, vergi bakımından statüsünü de topra-

7 Wael B. Hallaq ve başkaları bu görüşe karşı çıkmışlardır. Örneğin, Wael B. Hallaq, "From *fatvas* to *furu'*: growth and change in Islamic substantive law", *Islamic Law and Society,* 1 (1994), 29-65. Değişiklik sorunu için bkz. Baber Johansen, "Legal literature and the problem of change", Chibli Mallat (ed.), *Islam and Public Law: Classical and Contemporary Studies* (Londra, 1993), 29-47; Baber Johansen, *Contingency,* 446-64.

ğın İslâm fütûhâtı zamanında uğradığı âkıbete bakarak belirlerler. Eğer fethedilen toprak kâfirlerin tasarrufu altında kalmışsa, o arazi sonradan bir Müslüman'a satılmış olsa bile, mülkiyeti Müslüman fâtihlerinden birine geçmiş olan topraklara oranla daha çok vergi öder ve ödemeye devam eder. Bu hukukî bir kurgudan başka bir şey değildi. Aslında, Ortaçağ İslâm dünyasında toprakların çoğu feodal düzen gereğince, bir hükümdar tarafından bir askere veya mültezime tahsis edilir, o da karşılığında hükümdar için ya savaşır, ya da vergi toplardı. Müslüman fıkıh âlimleri bu gerçeği dikkate alarak feodal toprak sahipliğini tarif etmeğe çalıştılar. Ama bunu yaparken, toprak ve vergiler hakkındaki klasik kanunlardan alınmış terimleri kullandılar[8] ve bunları ayrıntılarıyla anlatmaya ve tartışmaya devam ettiler. 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı hukukçuları da tımar sistemini klasik hukuk teorisinin çerçevesi içinde izah etmeğe çalıştılar. Ceza kanunları ve özellikle adam öldürmeye ilişkin olan hükümleri, hukukçuların nasıl mevcut kuralları evirip çevirip yeni çözümler yaratabildiklerinin bir başka örneğidir. Dolaylı adam öldürme olayında, A, C'yi öldürmesi için B'ye emir verdiğinde, kanuna göre sorumlu olan kiralık katil B'dir. A, C'yi öldürmesi için B'yi fizikî olarak zorlamadıkça veya açıkça tehdit etmedikçe sorumlu değildir. Ne var ki, pratikte kadı A'nın öldürme kasdını ve B'ye bunu emretmesini suç sayabilir. Klasik teoriye göre, sorumluluğu asıl katile, yani C'yi fiilen öldüren B'ye yüklemesi gerekir. Ama kanun, hâkimlere veya diğer yetkililere, takdir haklarını kullanarak suçluları cezalandırmak hakkını tanır ve onlar bunu yaparken genellikle suçun niteliğini ve verilecek cezanın seviyesini açıkça belirtmezler, biraz müphem kalırlar. Binaenaleyh kadı bu hakkını kullanarak dolaylı katil (*azmettiren*) A'ya uygun bir ceza takdir edebilir. Bu suretle, mevcut iki kuralı birleştirerek ve her ikisinden yararlanarak adaletin icabını yerine getirebilir ve bu arada hukukun kavramsal yapısını ihlâl etmiş olmaz! Ama bu kavramsal bir gelişme olmaktan çok, kanunun pratik bir manipülasyonuydu.

8 Baber Johansen, *The Islamic Law of Tax and Rent* (Londra, 1988).

Görülüyor ki, bütün muhafazakârlığına rağmen İslâm hukuku, işleyen ve esnek bir yasal sistemin gerekli araçlarını sağlayabilmiştir. Yalnız özellikle üç alanda, çok sınırlı bir uygulama alanı vardı. Bunlar toprak sahipliği, vergilendirme[9] ve ceza hukukuydu.[10] Toprak mülkiyeti ve vergi konularında hukukçular gerçeklere uygun hareket etmenin yollarını bulmuşlardır. Fakat yaptıkları şey kendilerinin yaratmadığı ve düzenlemediği mevcut bir durumu tarif etmek için birtakım hukukî kurgular yaratmaktı. Gerçek bir İslâmî ceza hukuku kavramı ise hemen hemen hiç mevcut olmamış gibidir.

İslâm hukuku adam öldürmeyi ve yaralamayı, Batı hukukundaki terimlerle, haksız fiil olarak ele almıştır. Sanıklara karşı dâvâ açan resmî yetkililer değil, yaralanan kimseler veya ölenlerin yakınlarıdır. Sadece beş suç –zina, zina iftirası, şarap içmek, hırsızlık, eşkıyalık– için kanun, yetkililerin kamu davası açarak suçluların sabit cezalarla cezalandırılmasını istemelerini gerektirirdi. Fakat aynı zamanda bu konuda o kadar çok usul engelleri yaratılır ve mahkûmiyet kararı zorlaşırdı ki, bu suçlar için öngörülen cezalar gerçek olmaktan çok sembolik kalırdı. Örneğin, açılan bir zina davası sanığın suçlu olduğu anlaşılırsa recm (taşlayarak öldürmek) veya kırbaç cezası gerekirdi, ancak bunun için dört erkeğin görgü tanıklığı şarttı. Mahkûmiyet halinde el veya kol gibi bir uzvun kesilmesini gerektiren hırsızlık suçundan kurtulabilmesi için sanığın, çaldığı malın sahibi olduğunu sandığını iddia etmesi yeterliydi! Onun için bu cezaların etkisi sözde kalıyordu. Gerçi suçun, Allah'ın gözündeki büyüklüğünü simgeliyordu, ama bu dünyada uygulanmak için gerçek birer ceza sayılamazdı. Bu sabit cezalara ek olarak hukukçular yetkililere takdir haklarını kullanarak ceza vermek hakkını da tanımışlardı, fakat bu kurallar hiçbir zaman sistematize edilmemişti. Bunun sonucu ceza hukukunun sorumluluğunu din dışı yetkililere bırakmaktı.

Pratikte, İslâm hukuku dinî ayinleri ve dünyevî hayatın birçok alanlarını düzenlemişti. Ancak, toprak mülkiyeti, vergilendirme ve ce-

9 Baber Johansen, *The Islamic Law*.

10 Baber Johansen, "Eigentum, Familie und Obrigkeit im hanafitischen Strafrecht", *Die Welt des Islams*, XIX (1979), 1-73; repr. Baber Johansen, *Contingency*, 349-420.

za hukuku alanlarında din dışı hukuk hakim olmuştur. Bu, Osmanlı İmparatorluğu için olduğu kadar İslâm dünyasının diğer kısımları için de doğruydu.

Bir kanunlar manzumesinin muhafazası, nesilden nesile geçmesi ve uygulanması, bir dizi sürekli kuruma ve makama ihtiyaç gösterir. İslâm hukukunun kökenleri, belki de, birtakım seçkin bilginlerin etrafında teklifsizce toplanmış kişilerin veya grupların tartışmalarında bulunur. Ancak, 11. yüzyıldan itibaren, tipik İslâm öğretim kurumu bir camiye bağlı ve bir vakfın desteklediği medresedir. Iran ve Irak'taki 11. yüzyıl kaynaklarından gelişerek tüm İslâm dünyasının karakteristik bir kurumu haline gelmiştir.[11] İşte müderrisler burada hukuk ve başka İslâmî ilimlerin derslerini vermişler, bazıları da geleneği koruyan ve öğrenciler için ders kitabı yerine geçen hukuk kitaplarını kaleme almışlardır. Saygınlık hiyerarşisinde en yüksek yeri, hukuku en saf şeklinde takdim eden kitaplarıyla bu yazarlar işgal etmişlerdir.

Hukuku koruyanlar ve öğretenler medreselerdi, ama hukuku uygulayanlar onlar değildi. Bu müftülerin ve kadıların göreviydi. Müftü yetkili görüşler *–fetvalar–*[12] yayınlayan bir fıkıh bilginiydi. Hükümdardan tutun da en hakir kula kadar herkes ondan hukukî sorunlar hakkında görüşünü isteyebilir ve alabilirdi. Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıldan itibaren, müftüler genellikle görevlerine atamayla gelen devler memurları olmakla birlikte, İslâm dünyasının birçok yerinde, derin bilgisi sayesinde, mevkiini gayriresmî bir şekilde elde ederdi. İlâhî hukuk ile insanların işleri arasında aracılık eden müftü, bu sıfatıyla, eser yazan fıkıh bilgininden sonra ulemânın en büyüğü sayılırdı. Yazarlar gibi, onun da yürütme ve yaptırma gücü yoktu. Fetva bir emir, bir kararname değil, bir fikir, bir görüştür ve hayata geçirilebilmesi için bir kadı veya yönetici tarafından kanunlaştırılması gerekir. Buna karşılık,

11 George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburh, 1981).

12 M. Masud, D. Powers, B. Messick, "Muftis, fatwas and Islamic legal interpretation", Masud, Powers, Messick (ed.), *Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas* (Cambridge, Mass., 1996), 3-32. Osmanlı fetvaları hakkında bkz. J. R. Walch, "Fatwa (ii. Ottoman Empire)", *Encyclopaedia of Islam*, 2 (Leiden, 1965).

hâkimin –veya kadının– icra kuvveti (yürütme erki) vardı. Müftü, hiç değilse teorik olarak mevkiini Allah'ın kanununu bilmesine borçluydu ve prensip olarak hükümdardan bile üstündü. Osmanlı protokolü bu anlayışı göstermek için sultanın törenlerde şeyhülislamın (müftünün) huzurunda ayakta durmasını uygun görmüştür. Öte yandan, kadı, sultanın atadığı ve yetkisini devrettiği bir devlet memuruydu; mahkemede verdiği kararların geçerli ve bağlayıcı oluşu ancak bu yetki devri sayesindeydi. Bir hâkimin kararı baktığı dâvâda hüküm ifade ederdi. Halbuki, bir müçtehidin yazdığı hukukî metinin evrensel bir geçerliliği vardı.

Gerek Osmanlı İmparatorluğu içinde, gerekse İslâm dünyasının başka yerlerinde, İslâm hukukunu koruyan ve uygulayanlar eser yazan fıkıh bilgini, müderris ve kadıydı.

MEDRESELER, MÜFTÜLER VE KADILAR

Osmanlı İmparatorluğu 14. yüzyılda kurulduğu zaman İslâm hukuku, hem özü hem de kurumları bakımından tamamen teşekkül etmişti ve belki de bu hukuk mirasının yasal ve dinsel normlar empoze ederek, Osmanlı toplumunun gelecekteki şeklini belirlemekte bütün diğer etkenlerden daha büyük bir rolü olmuştur.

14. yüzyılda Osmanlı topraklarının ve diğer Anadolu beyliklerinin Müslüman nüfusunu oluşturan Türklerin büyük çoğunluğu okuryazar değildi ve inançlarının temel ilkelerinden başka, bildikleri pek az şey vardı. Bütün bildiklerini de, atalarının İran ve Selçuklu Anadolusu'nda yaşayan ve Farsça konuşan Müslümanlarla temaslarından edindikleri anlaşılmaktadır. Türkçenin temel dinî terimleri bugün hâlâ Farsça asıllıdır. Ama binalarındaki kitabelerden ve Arapça ve Farsça eserlerden yaptırdıkları çeviri ve uyarlamalardan,[13] Batı Anadolu hü-

13 Bunlar hukukî metinler içerirlerdi. Örneğin bkz. 1379 tarihli anonim *Kitab-ı Gunya* ve tarihsiz anonim *Risaletü'l-islam*. Bunlardan ikisinin de fazla okumamış insanlara seslendiği anlaşılmaktadır. Muzaffer Akkuş (ed.), *Kitab-ı Gunya* (Ankara, 1995); Şinasi Tekin, "XIV. yüzyılda yazılmış Gazilik Tarikası "Gaziliğin Yolları" adlı bir eski Anadolu Türkçesi metni", *Journal of Turkish Studies*, 13 (1989), 130-204. İkinci metnin analizi için bkz. Colin Imber, "*Fiqh* for beginners: an Anatolian text on *jihad*", G.R. Hawting, J. Mojaddedi ve A. Samely (ed.), *Studies in*

kümdarlarının eski İslâm dünyasının kültürel ve edebî formlarını hızla adapte etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca İslâm hukukunu ve özellikle Hanefî mezhebini de benimsediler. Nitekim, Selçukluların zamanında Anadolu'da yaygın olan Hanefîlik, Osmanlı sultanlarının sayesinde, Ortadoğu'nın hâkim mezhebi haline gelecekti. Ne var ki, hukukî bir sistemi yerine oturtmak için, müderrisleri, müftüleri ve kadıları yetiştirecek medreselerin kurulmasını gerektiriyordu.

Tarihçi Aşıkpaşazade, ilk Osmanlı medresesinin Orhan (yak. 1324-62) tarafından İznik'te kurulduğunu ileri sürer ve Kayserili Davud'un ilk müderris olarak yine Orhan tarafından atandığını söyler. Taşköprülüzade şunları yazmıştır:

> Kendi memleketinde okumuş ve sonra, Kahireli bilginlerin rahle-i tedrisinde Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilkeleri üzerinde çalışmak için Mısır'a gitmiştir. Aklî ilimlerde de sivrilmiş ve tasavvuf ilmini de öğrenmiştir... Sultan Orhan İznik şehrinde bir medrese yaptırmıştır. Güvenilir kaynaklardan öğrendiğime göre, bu Osmanlı ülkesinde inşa edilen ilk medreseydi ve Orhan Davud'u onun müderrisliğine atamıştır.

Anlatılan olaylarla kaynaklar arasındaki uzun zaman diliminden dolayı, bu hikâyelerin her bakımdan doğru olup olmadıkları kesin olarak söylenebilir. Ama ayrıntılar bir tarafa, genel anlamda doğru oldukları söylenebilir.

Devletin ilk yarım yüzyılında, Osmanlı topraklarında herhangi bir İslâmî öğretim geleneği yoktu. Onun için yeni medreselere dışardan müderris getirmek gerekiyordu. Geleneğe göre, Davud Kayseri'liydi ve ilk öğrenimini orada yapmıştı. Bu Orta Anadolu şehri Selçukluların zamanında bir eğitim ve kültür merkeziydi ve Davud'un İznik'e nakli, Osmanlı ve diğer Anadolu taşımalarının hükümdarlarının eski Müslüman dünyasının kültürünü batıdaki yeni fethedilmiş topraklara taşımalarının bir örneğiydi. Taşköprülüzade'nin Davud'un eğitimini ta-

---

Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder (Manchester, 2000), 137-48.

mamlamak için Kahire'ye gitmiş olmasından bahsetmesi de anlamlıdır. Kayseri, 11. yüzyılın sonlarında ve 12. yüzyılda cereyan eden Selçuklu istilâ ve yerleşmesinden beri bir Müslüman şehri olmasına rağmen, bir kültür ve eğitim merkezi olarak eski Müslüman dünyasının Halep ve Kahire gibi büyük şehirlerine kıyasla pek önemli değildi.

Anadolulular için, öğrenim görmek üzere bu şehirlere gitmek eğitimlerinin bir parçasıydı. Kayserili Davud'un İznik medresesinde bir sonraki halefi Kara Hoca diye bilinen Molla Alâeddin'di. Taşköprülüzade'ye göre Molla Alâeddin, "önce İran ülkesine giderek oranın bilginlerinden ders görmüş" ve ancak ondan sonra Anadolu'ya dönerek İznik'e atanmıştır. Molla Alâeddin'in tilmizlerinden olan Molla Şemseddin Fenarî (1350-1431), Taşköprülüzade'ye göre, "Bursa'daki Manastır Medresesi'nde müderrisliğe tayin edilmiş, ondan sonra aynı yerde kadı olmuş ve daha sonra da Osmanlı memalikinde Müftülüğe (şeyhülislâmlığa) getirilmiştir." Fenarî de, bir süre İznik'te okuduktan sonra, eğitimini tamamlamak için Kahire'ye gitmiştir. 1416'da Çelebi I. Mehmed'e karşı çıkarılan isyanın lideri kadı ve mutasavvıf Şeyh Bedreddin de öyle yapmıştır.[14] Kimi Anadolu bilginleri eğitim gördükleri şehirlerde yerleşmişler ve kariyerlerini orada yapmışlardır. 15. yüzyılın ilk yarısına ait bir örnek, İç Anadolu'da Sivas şehrinin yerlisi olan fıkıh bilgini İbn Hümam'dır (öl.1457).[15]

Eski Müslüman dünyasının merkezlerine yapılan bu seyahatler Müslüman hukuk ve kültürünün erken Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılması için elbette şarttı. Eninde sonunda, sultanlar ve varlıklı kimseler tarafından yeni yeni medreseler yaptırılınca ve Anadolu'daki Osmanlı öncesi medreseler fetih yoluyla ilhak edilince, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi de, 1500'lere gelindiğinde, önemli bir bilim ve kültür merkezi haline geldi. Bilgi arayışı içinde yapılan seyahatler hâlâ Müslüman fikir hayatının önemli bir özelliğini oluşturmakla birlikte, artık bu Osmanlı öğrencileri için şart olmaktan çıkmıştı. Nitekim,

14 Michel Balivet, *Islam Mystique et Révolution Armée dans les Balkans Ottomans: Vie du Cheikh Bedreddin, le "Hallaj des Turcs"* (1358/9-1416) (İstanbul, 1995).

15 Hakkı Aydın, *Sivaslı Kemaleddin İbn-i Hümam ve Tahriri* (Sivas, 1993).

sultanın himayesine mazhar olmak beklentileri bilim tutkunlarını imparatorluğun dışından başkente çekmeye başladı.[16] Üstelik, 1516-17'de Suriye ve Mısır'ın fethiyle, Şam ve Kahire'deki eski eğitim merkezlerini Osmanlı topraklarına katıldı. 15. yüzyılın ikinci yarısına ve özellikle 16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı ülkesinde çalışan Molla Hüsrev (öl. 1480, İbrahim Halebi (öl.1549), İbn Nüceym (öl.1563) veya Timurtaşi (öl. 1595) gibi bilginler Hanefî hukukunun en makbul elkitaplarını üretmekteydiler.

İmparatorluktaki medrese sistemi araştırma ve öğrenme faaliyetlerini desteklemiş ve teşvik etmiştir. Aynı zamanda, yeni müderris ve müftü nesillerinin yetişmesine ve mahkemelere yeter sayıda kadı bulunmasına imkân vermiştir. İmpararorluk içindeki her medrese bağımsız bir vakıftı ve kendine mahsus sermayesi, mütevelli heyeti ve yöneticileri vardı. Ama 16. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, medreseler arasında bir hiyerarşi meydana geldi: Müderrislere ödenen maaşlar ve bir ölçüde, okutulan kitapların kalitesi her medresenin bu piramit içindeki yerini belirler oldu. En alt düzeyde, müderrislere günde 20 akçe ödeyen medreseler vardı; zirvede ise, 1470'lerden itibaren, Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul'daki camiinin çevresinde etrafında kurduğu Sekiz Medrese (Sahn-ı Seman). I. Süleyman (1520-66) 1557'de Süleymaniye külliyesinin inşaatını tamamlayınca, bu mekândaki medreseler II. Mehmed'in sekiz medresesine eşit bir yer işgal etmeye başladı. Bu hiyerarşiye paralel olarak, sultanlar medreseler aracılığıyla talebelerin ve müderrislerin ilerleme sürecini kontrol etmeye çalıştılar.

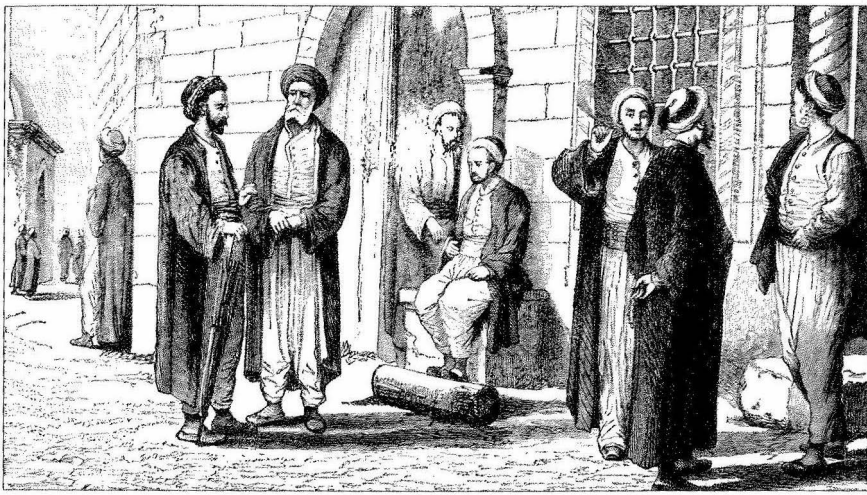
İlgili bölümü muhtemelen 16. yüzyılın başlarında kaleme alınan "Fatih Kanunnâmesi", yüksek derecede idealize edilmiş bir şekilde, bir müderrisin kariyerinin nasıl ilerlemesi gerektiğini gösterir. Bir öğrenci mezun olduğunda, önce bir hocalık görevine aday olmalıdır. Arkasından günde 20 akçe maaşlı bir müderrisliğe geçmelidir. Ondan sonra, medrese sisteminin basamaklarını 5 akçelik adımlar halinde tırman-

16 Meşhur bir örnek matematikçi ve gökbilimci Semerkandlı Ali Kuşçu'dur. Bkz. A. Adıvar, "Ali al-Kushdji", *Encyclopaedia of Islam*, 1 (1960).

malı ve sırayla, günde 25 akçelik, günde 30 akçelik vs. müderrisliklere terfi ederek sonunda sekiz medreseden birine ulaşmalıdır. Bu da, günde 500 akçe gelir getiren büyük bir şehrin kadılığına tayininin ilk adımını oluşturmalıdır. Bu mevkiden ise, kazaskerliğe ve dolayısıyla Dîvân-ı Hümâyûn üyeliğine yükselmek mümkündü.

Medreselerin sistemleştirilmesi talebelerin derslerinde ilerleyişini de beraberinde getirmiştir. Tarihi belli olmayan fakat 16. yüzyılın ilk yarısından kaldığı sanılan bir "Talebe-i Ulum Kanunnâmesi" öğrencilerin, özellikle, "eski âdete göre" "makbul kitapları" incelemeye devam etmelerini, "ona buna kapılanarak kolay yoldan ve çabucak terfi etmeye çalışmamalarını" sağlamaya çalışır. Her öğrenci bir müderrisin rahle-i tedrisinde bir dersi tamamladıktan sonra hocasından, her kitabın ne kadarını okuduğunu gösteren bir belge almalı ve bir üst kademeye geçtiğinde, yeni müderrisi bu belgeyi incelemeden onu dersine kabul etmemelidir. Kanunnâme ayrıca bir ders müfredatı düzenlenmesini ve bunda öğrencinin her sınıfta okuması gereken kitapların adlarının özet olarak gösterilmesini istemektedir. Müderrisler her kademede, özellikle fıkıh üzerine metinler ve yorumlar öğretmelidirler. Kanunnâme şöyle sona erer: Bu düzenleme ve talimata uymayan müderrisler ve öğrenciler ciddi bir şekilde cezalandırılmalıdır.

İkinci bir kanunnâme –ki anlaşıldığına göre imparatorluğun dahilî medreselerine, yani İstanbul ve eski başkentler Bursa ve Edirne'ye gitmiştir– bu kuralları tekrarlamıştır. Sultanın "öğretim ve öğrenimin yozlaştığı ... ilmin bayraklarının indirildiği ... medreselerin hocasız kaldığı duyulmuştur" dediği bir giriş kısmından sonra, yine hiçbir öğrencinin önceki kitabını bitirmeden yeni bir kitaba başlamaması gerektiği ısrarla belirtilmiştir. Öğrencilerin son zamanlarda Sekizli Medreseleri bir yıl içinde ve hatta daha da kısa bir zamanda bitirdiklerinden şikâyet edilen kanunnâmede, bundan böyle öğrencilerin her sınıfta okunması gereken bütün kitapları okumaları ve Sekizli Medreselerin her birine en az beş yıl içinde ulaşmaları istenmiştir. Kanunnâmenin sonunda, medreselerin sürekli olarak denetim altında tutulacağı ve bu emirlere itaat etmeyen müderrislerin kovulacakları bildirilmiştir. 17.

Medreseler camilerle birlikte ve caminin yanında inşa olunurdu. Medrese talebeleri diye adlandırılan suhtelerin tüm öğrenimleri devlet tarafından karşılanırdı. Batılı bir ressamın gözüyle medrese avlusunda suhteler. (Kaynak: F. R. von Hellwald, *Turkiet*, Stockholm, 1857)

yüzyıla girilirken, III. Mehmed (1595-1606) tarafından çıkarılan bir ferman bu kanunların hükümlerini tekrarlamıştır.[17]

Resmen bağımsız olmalarına rağmen, medreseler 16. yüzyıl içinde gerçek bir imparatorluk sistemine benzemeye başlamışlardır. Tayinler ve müfredat programları sultanın denetimi ve otoritesi altına girmiştir. Medreseler aslında Osmanlı Devleti'nin hayatî bir unsuruydu. Bunun nedeni, kadıların hukukî eğitimini sağlıyor olmalarıydı. Ayrıca yerli Müslümanlar için –Anadolu ve Rumeli'de daha çok Türkler, Suriye, Irak ve Mısır'da daha çok Araplar için– kariyer fırsatları yaratmalarıydı. Çünkü bunlar genellikle Enderun Mektebi'ne alınmazlar ve dolayısıyla vali, beylerbeyi veya vezir olamazlardı.

16. yüzyıla gelindiğinde, bir medrese mezununun önünde üç kariyer seçeneği vardı. Uygun ilişkileri varsa, ya merkezî yönetimin ya da büyük bir konağın kitabet (*kâtiplik*) hizmetine girebilirdi. Bunun dışında, müderrislik veya kadılık kariyeri vardı. Her ikisi için de, ilk

17 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara, 1965), 244-46.

adım olarak, ulemâ sınıfından kıdemli birinin desteğine ihtiyacı vardı. Bu kimse onu ismen sultanın, ama pratikte tayinleri yapan kazaskerlerden birinin maiyetine aday olmasını teklif ederdi. Eğer öğrenci, 16. yüzyılda ortaya çıkan ve ulema sınıfındaki yüksek memuriyetleri tekelleri altına almış olan ailelerden birine mensupsa, iyi bir mevkide olan bir akrabasından iltimas isteyebilirdi. Yoksa, hocasının veya başka bir hocanın desteğini rica edebilir ve çoğu kez buna karşılık, bir medresede muid (yardımcı hoca) veya kazaskerin dairesinde kâtip olurdu.[18]

1530'lara kadar, aday destekleme sistemi gelişigüzeldi. Ama Rumeli kazaskerliğinde bulunduğu dönemde (1537-1545), Osmanlı hukukçularının en tanınmışı olan Ebussuud Efendi (yak. 1490-1574), Anadolu Kazaskeri Çivizade Muhyiddin'in yeni mezunların göreve alınmalarına engel olduğuna dair gelen şikâyetler üzerine, sistemi ıslah etti. Bundan böyle kazaskerler adayları kaydetmek için özel defterler tutacaklar, yüksek makam sahipleri ise yedi yılda bir aday göstermek hakkını haiz olacaklardı. Ebussuud Efendi ayrıca, belirli yüksek makam sahiplerinin aday gösterebilecekleri mezunların sayısını da, kazaskerlikler için onar, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları için beşer ve diğer önemli şehirlerin kadılıkları için üçer olmak üzere dondurmuştur. Pratikte, aday gösterme işleminin yedi yılda birden daha sık yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sultanın, bazı özel günlerde toplu atamalar yapmak veya yeni bir kazasker veya şeyhülislâmın göreve başlamasını kutlamak için devlet töreni yapılmasını irade etmesi âdetti. Ama Ebussuud'un getirdiği tedbirlerin, adayların müderrislik gibi bilgi ve kültür ağırlıklı mesleklere girmelerini kontrol altına almaya ve belki en yüksek makam sahiplerinin aday göstermeyi tekellerine almalarını engellemeye yönelik bir etkisi olmuştur.[19]

Yeni mezun müderrislik kariyerini seçmek isterse, ilk etapta düşük bir ücretle bir taşra medresesine tayinini bekleyebilirdi. Buradan, arada işsiz kalmak pahasına da olsa medreseler hiyerarşisi içinde ilerleyebilirdi. En başarılı olanlar Sekizli Medrese'den birine, ya da 1557'de

18 R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul* (Oxford, 1986), 51.
19 R. C. Repp, *The Müfti*, 52.

inşaatı biten Süleymaniye medreselerinden birine ulaşabilirlerdi. Bir müderrisin ulemâ sınıfı içindeki yerini ve statüsünü belirleyen, her şeyden önce onun belirli bir medresedeki performansı ve aldığı maaştı. Nev'izade Atâyi'nin (1583-1636), I. Süleyman (1520-66) ile IV. Murad (1623-40) zamanları arasında yaşamış bilginler hakkında kaleme aldığı hal tercümeleri buna tanıktır. Atâyi'nin biyografileri genellikle her bilginin hangi medresede ders verdiğine ve başka hangi görevlerde bulunduğuna dair özet bilgilerden ibarettir. Örneğin, I. Ahmed'in saltanatı zamanında (1603-1617) ün yapmış olan Molla Mahmud hakkında bize sadece sultanın lalası, tarihçi ve Şeyhülislâm Sa'deddin Efendi'nin kendisini desteklemiş ve göreve getirmiş olduğunu; 1650'de, 40 akçe yevmiyeli bir medresede –ki bu Atâyi'nin kayda değer saydığı en düşük ücretli medreseydi– ders verdikten sonra, 1605'te İbrahim Paşa Medresesi'ne müderris tayin edildiğini ve 1608'de de Sinan Paşa Medresesi'ne geçtiğini anlatmaktadır. 1611'de Edirne'ye nakledilmiş ve ertesi sene orada ölmüştür. Daha meşhur isimler için, Atâyi ayrıca bazı anlatmış ve bazen eserlerinin listesini vermiştir. Ama ne olursa olsun, anlattıklarının anahatlarını teşkil eden, hep bilginlerin medrese hiyerarşisi içinde ilerlemeleri olmuştur ve bu da ulemâ içindeki kariyer yapısının ne kadar sağlam bir şekilde yerleşmiş hale geldiğini gösterir.

Kadılık kariyeri de müderrisin kariyerine benzer bir seyir takip etmiştir. 15. yüzyılın ilk yarısına kadar, sancakbeylerinin ve diğer yerel yetkililerin kadıları atamış ve terfi ettirmiş olmaları mümkündür. Kesin olan bir şey varsa, o da, güney Arnavutluk'un 1431'de yapılan tahririnin gösterdiği gibi, sancakbeyinin, "Zağanos Bey'in mektubuna uygun olarak" Kanina kadısının tımarına bir ekleme yapmasına izin vermiş olduğudur. Ama 16. yüzyıla gelindiğinde, bir kadı adayının, kazaskerlerden birinin "maiyetine" girmeye aday olabilmek için, mutlaka önce ulemâ hiyerarşisinin kıdemli bir üyesinin tavsiyesini alması şarttı. Ondan sonra da, imparatorluğun küçük şehirlerinden birine kadı veya nâib olarak atanırdı.[20]

20 R. C. Repp, *The Müfti*, 56.

Kariyerlerinin ilk dönemlerinde, kadılar eş seviyedeki medrese müderrislerinden daha çok para kazanırlardı. Bir kadının aldığı en düşük ücret, ister nakit ister tımar olarak ödensin, günde 25 akçeydi. İşe yeni başlayan bir hoca ise sadece 20 akçe alırdı. Kadı bazı ek ücretler de alırdı. Fakat başka bir bakımdan da mesleğin sınırlamaları vardı. Bir aday mesleğini seçerken, bir medresede müderris olmaktansa kadı olarak hizmet etmeyi tercih ederse, bütün kariyeri boyunca kasabalarda veya küçük kentlerde çalışmak zorunda kalır ve çoğu hiçbir zaman büyük bir şehrin kadılığına yükselemezdi. Bu mevkiler –'mollalıklar' ya da mevleviyet– medreselerde yetişmiş ve genellikle Sekizli Medrese'den birine veya Süleymaniye Medresesi'ne müderris tayin edilmiş olan kimselerin tekelindeydi. Bunun bir örneği Ebussud Efendi'nin kariyeridir. İlk hocalık görevi, 1517'de atandığı 30 akçe yevmiyeli İnegöl medresesi müderrisliğiydi. 1525'te, I. Mehmed'in vakfı olan Bursa Sultaniyye medresesine ve iki yıl sonra da Sekizli Medrese'den birine tayin edildi. 1533'te I. Süleyman tarafından, fiilen imparatorluğun bir numaralı kadılığı olan İstanbul kadılığına ve oradan da, 1537'de, Rumeli Kazaskerliği'ne getirildi.[21]

Görülüyor ki, kadı olmak isteyen bir aday, seçtiği mesleğin en üst derecesine ulaştığında, yolunun kesildiğinin ve hiçbir zaman İstanbul, Bursa veya Edirne ya da Şam, Kahire veya Bağdat kadısı olamayacağının farkına varıyordu. Bu kariyer sınırlaması sadece kadılara mahsus değildi. 16. yüzyılda gittikçe artarak, 17. ve 18. yüzyıllarda daha da belirgin şekilde[22] olmak üzere, en yüksek kadılık mevkileri birkaç elit ailenin tekeli haline geldi ve bu çevrenin dışında kalan bir müderrisin bir mollalık elde etme şansı bir kasaba kadısının şansından fazla değildi. Belki de bu yüzden hüsrana uğrayan kadıların düş kırıklığını telâfi etmek içindi ki, 16. yüzyılın sonlarında, mahkemenin yetki alanını genişletmek suretiyle küçük kadılıkları mollalıklar (mevleviyet) haline getirmek âdet olmuştur. Yeni mollalıklardan bazıları kalıcı olmuş-

21 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997) 12-13.

22 Madeline C. Zilfi, "Elite circulation in the Otroman Empire: great mollas of the eighteenth century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26 (1983), 237-57.

tur. Bazıları ise *ad hominem* (adamına mahsus) idi. Atayi'nin bahsettiği Molla Sinan adında birinin kariyeri buna örnek gösterilebilir. Molla Sinan, kazasker Abdurrahman'ın (öl. 1575) kâtipliğini yaptıktan sonra, bir memuriyete aday olmuş ve kadılığa atanarak "Tire ve Alaşehir gibi şanlı şehirlerde" hizmet etmiştir. Sonradan evlilik yoluyla, Ramazan Paşa adında birinin himayesine girerek onun sayesinde maliye müfettişliğine tayin edilmiş ve servet sahibi olma fırsatını yakalamıştır. Yeni mevkiine bakarak, küçük bir kasaba kadılığını küçümser olmuş ve bir mollalık peşine düşmüştür. Bu amaçla, aynı zamanda Macaristan'daki ordunun kumandanı olan Sadrazam İbrahim Paşa'nın maiyetine girmiştir. Bu 1599-1601'de olmalıdır. Sadrazam onun hatırı için Batı Anadolu'da küçük bir şehir olan Tire'yi mollalık yapmış ve 1601'de Molla Sinan'a tevcih etmiştir. Ancak, daha yüksek memuriyetlere yol açan büyük şehirlerin mollalıkları elitin tekelinde kalmıştır.

Kadılar belki Osmanlı İmparatorluğu'nun günü gününe yönetiminde en önemli kişilerdi. Her şehir, her kasaba, her yerleşme merkezi bir kadının otoritesi altındaydı ve kaza dairesi içinde bulunan herkesin, dini ne olursa olsun, kadının mahkemesine müracaat etmek hakkı vardı. Üstelik, avukat olmayışı ve halkın günün her saatinde kadıya veya vekiline ulaşabilmesi mahkemelerin işlerini çok çabuk görmesini temin ediyordu.[23]

Kadının görevleri çok çeşitliydi. Birincisi, mahkemeye başkanlık etmekti. İmparatorluğun büyük bir kısmında, tarafların dini veya mezhebi ne olursa olsun, kadı Hanefî hukukunu uygulardı. Mahkemesi, dâvâ açmak veya herhangi bir iddia ve talepte bulunmak isteyen herkese açıktı. Osmanlı kadıları ayrıca noter görevini de görürler, uygun hukukî şekillere riayet edilmesini sağlarlar ve mesela evlenme, boşanma, gayrımenkûl alım ve satımı veya vakıf tesisi gibi muameleleri kayda geçirirdi. Ankara Mahkemesi esas defterindeki Ocak 1583 tarihine ait iki günlük kayıtlar bize bir kadı'nın günlük işleri hakkında bir fikir vermektedir. Adamın biri teminat olarak verilmiş olan mallarının

23 R.C. Jennings, "Limitations of the judicial powers of the kadi", *Studia Islamica*, L (1979), 151-184.

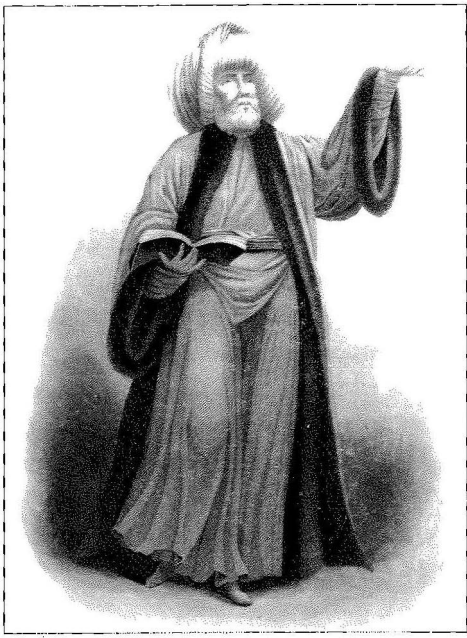
iadesini istemektedir. Bir başkası yük beygirini öldürmüş olan bir adamdan tazminat istemektedir. Bir vakfın yöneticisi alacaklı olduğu on altının ödenmesini talep etmiştir. Kadının kendisi deftere, sultanın develeri için arpa toplamaya gelen adama köy halkının deve yerine 340 akçe ödediğini kaydetmiştir. Bir adam, nişanlısıyla evlenmekten vazgeçtiğini ve tarafların evlilik öncesinde birbirlerine vermiş oldukları hediyelerin hepsini karşılıklı olarak iade ettiklerini yazmıştır. Bir adam, bir atla ilgili bir alışverişte, başka bir adama kefil olmuştur. Kocasının kendisini boşadığını iddia eden bir kadın, mehr-i müeccelini vermesini ve ayrıca kanunen yeniden evlenemeyeceği süre için nafaka ödemesini istemiştir. Köylünün biri çalgı çalan bir başka köylüyü şikâyet etmiştir.

Mahkeme, anlaşıldığına göre kadının evinde toplanırdı. Burada kadının bütün işlerinde kendisine yardım eden ve yokluğunda dâvâlara bakan bir vekili (nâib) vardı. Bir de kâtibi veya kâtipleri vardı ve bunlar da zabıtları tutarlar ve ayrıca mahkeme dışında araştırma yapabilirlerdi. Mahkeme zabıtları, her duruşmadan sonra, kadı ve kâtiplerin dışında, "duruşma tanıkları" (şuhûdü'l-hal) denilen ve hemen hemen her oturumda hazır bulunan bir grup adamın da adlarını kaydederlerdi. Bunları işlevi tam olarak belli değildir. Mahkeme zabıtlarının bir tür toplumsal hâfıza işlevi gördükleri ve mesela gerektiğinde belgelerin doğruluğuna tanıklık etmelerinin istenebildiği sanılmaktadır. Mahkemenin semti ve halkı hakkında bilgi sahibi kimseler olarak bir yandan anlaşmazlık konuları hakkında tavsiyelerde bulunurken, bir yandan da kadının dürüstlüğünü ve tarafsızlığını denetledikleri tahmin edilebilir. Dolayısıyla, mahkemede dâvâ açan bir kimse orada sadece kadıyı veya vekilini ve zabıt kâtiplerini bulmaz, bir grup daimî tanıkla da karşılaşırdı.[24]

Bununla birlikte, bir kadının görevleri sadece adlî veya hukukî değildi. Dîvân-ı Hümâyûn kayıt ve sicillerinin gösterdiğine göre, sultanlar kadılara gönderdikleri emirlerde çok değişik işler yapmalarını iste-

24 R. C. Jennings, "Limitations".

mişlerdir. Örneğin, imparatorluk donanmasının kadırgalarında kürek çeken kürekçileri devşirmekten kadılar sorumluydu. Ordunun yürüyüş yolu boyunca erzak tedarikini örgütlemek de kadıların görevidi. Dîvân-ı Hümâyûn'un 1564 yılının Haziran ve Temmuz'unda kadılara gönderdiği kararlardan birkaç örnek kadıların görevlerinin ne kadar çok ve çeşitli olduğuna dair bize bir fikir verebilir. Çirmen kadısına gönderilen bir emirde, çıkılacak bir sefer için Rumeli akıncılarını devşirmesi istenmekte ve valinin bunların yoklamaya gelmediklerini bildirdiğinden bahsedilmektedir. Bir daha önce "Kilya" şeklinde geçmişti! Kili ve Akkerman kadılarına, başkentin et ihtiyacını karşılamak için İstanbul'dan gelen celeplere koyun satışını ayarlamaları ve denetlemeleri için talimat verilmiştir. Sultanın bizzat kendisi ise, Filibe ve Sofya kadılarına emir vererek beylerbeyinin komutasındaki Rumeli ordusunun ihtiyaçları için esnaf ve zanaatçı –bir kasap, bir aşçı, bir saraç, bir ayakkabı tamircisi vs.– bulmasını istemiştir. Kaza daireleri bu yolun üstüne düşen kadılar da aynı ordu için erzak tedarik edeceklerdi. Antalya kadısı ise, sultandan beylerbeyine önemli ve acele bir mesaj götüren bir ulağın (habercinin) Mısır'a çabuk ulaşabilmesi için bir hafif kadırga (çektirme) bulmakla görevlendirilmişti. Öyle görülmektedir ki, saltanat otoritesine destek ve devamlılık sağlayanların başında, hem adlî hem idarî görevleriyle, kadılar geliyordu.

Tüm ulemanın üstünde sayılan müftüler, 16. yüzyılın sonunda Şeyhülislâm olarak adlandırıldı. (Kaynak: Picart, Londra)

Osmanlı hukuk sistemi içinde müftülerin yerini belirlemek daha zordur. İstanbul Müftüsü, 16. yüzyıl içinde, sadece şeyhülislam ol-

makla kalmayıp, aynı zamanda dinî ve hukukî hiyerarşinin zirvesinde yer aldı.[25] Diğer müftüler o kadar göze çarpmıyorlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda, daha çok müderrislerin müftülük yaptıkları anlaşılmaktadır. Örneğin II. Bayezid, 1486'da Amasya'da kurduğu medresenin müderrisinin aynı zamana şehrin müftüsü olmasını şart koşmuştu.[26] Fakat Atâyi'nin tercüme-i halleri, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, sultanın Selanik, Şam ve Rodos gibi önemli kentlere ve beldelere maaşlı müftüler atadığı izlenimini yaratmaktadır. Ancak bunların bize intikal etmiş olan kayıtlarına rastlanmadığı gibi, bir yere müftü atanmanın hiçbir zaman kariyerin önemli bir safhasını teşkil etmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Atâyi'nin bahsettiği müftülükler genellikle iki kadılık makamı arasında birer ara görev olarak kalmış görünmektedir. Atâyi ayrıca müderrislerin, resmî veya gayrıresmî olarak, müftülük yapmaya devam ettiklerini bildirmiştir. 1570 tarihli Halep Kanunnâmesi buna örnek gösterilebilir. Bu metin bize, Mehmed Çelebi adında birinin sancağın yeni arazi tahririni yaparken nasıl bir sorunla karşı karşıya kaldığını anlatmaktadır. Mehmed Çelebi işiyle meşgul olduğu sırada, toprak sahipleriyle vakıf yöneticilerinden oluşan bir grup yanına gelerek toprakları için, bölgedeki diğer mülk ve vakıf toprak sahiplerinin aksine, âşâr vergisi ödediklerinden şikâyet ederler ve şöyle derler: "Aşâr vergisi almak meşru ise, benzeri topraklardan bu vergi niçin alınmamaktadır? Yok şer'-i şerîfe (şeriata) aykırı ise, o zaman da tamamen kaldırılmasını isteriz." Mehmed Çelebi'nin tepkisi, Halep'teki Hüsrev Paşa Medresesi'nin müderrisine danışmak ve onun bu konudaki görüşünü almak oldu. Müderris, "Şeriatın öngördüğü âşâr hepsine şâmil ve hepsini bağlayıcıdır" diye bir fetvâ çıkardı. Çelebi bu fetvâyı olduğu gibi saraya gönderdi ve sultandan aynen fetvânın hükmüne dayanan şu cevabı aldı: "Hepsinden şer'-i şerîfe uygun âşârı alacak ve Hazineye teslim edeceksiniz." Bu bir devlet memurunun bir müftüden fetva isteyişinin ve bu fetvânın sonradan bir sultan kararına esas teşkil edişinin bir örneğidir. Kadılar da hukukî sorunlar hakkında müftülere da-

25 R. C. Repp, *The Müfti.*

26 R. C. Repp, *The Müfti,* 64.

nışabilirlerdi. Halka gelince, o da, hem de her konuda müftüye akıl danışabilirdi. Bu bakımdan müftüler, İslâm dininin ve hukukunun atalardan miras kalmış normlarını çağdaş toplumun sorunlarına uyarlamakta hayatî bir rol oynamışlardır.[27] Ne yazık ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bize sadece şeyhülislâmların çok sayıda fetvâsı kalmıştır. Taşra müftüleri hakkında çok az şey bilinmektedir ve taşrada müftü olarak hizmet etmiş olmak hiçbir zaman kadı veya müderris olarak çalışmış olmaya eş sayılmamıştır.

Küçük şehir veya kasaba kadılarının ve genel olarak müderrislerin kendi mesleklerinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Buna rağmen, Atâyi'nin biyografileri, birçok müderrisin ilerde kadı ve birçok kadının da sonradan müderris olduklarını göstermektedir. Mesela, bir Molla Abdullah, Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin (öl. 1593) adayı olarak, önce hocalık mesleğine girmiştir. Sistem içinde terfi ettikten sonra, 1624'te İznik'teki Süleymaniye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir (kuşkusuz engellenmiş bir kariyeri telâfi etmek için, bu taşra medresesine Molla Abdullah'ın hatırı için "Sekizli Medrese" pâyesi verilmiştir). Ertesi yıl, medreseden ayrılarak Tire'ye kadı atanmıştır. Daha eski bir hal tercümesi ise bize bir insanın tek bir kariyer içinde hem hoca, hem müftü, hem de kadı olarak çalışmasının mümkün olduğunu gösterir. Nitekim, Atâyi'ye göre, Molla Mârifetullah adında biri "okumuş bir adamın" adayı olarak meslek hayatına müderrislikle başlamış ve 1584'te İstanbul civarındaki Küçük Çekmece medresesine müderris atanmıştır. Beş yıl sonra, Rodos Adası'nda müftülüğe tayin edilmeyi kabul etmiştir. Sonra, 1590'da terfi ederek imparatorluğun büyük mollalıklarından biri olan Şam kadılığına atanmıştır. Belki de bu makamın yüksek prestiji nedeniyle, 1595'te Erzurum kadılığına atandığı zaman bu görevi küçümsemiş ve kabul etmemiştir. Onun yerine Medine'de Sultan Mehmed medresesine gitti. Daha sonra Kıbrıs ve arkasından Şam müftülüğüne atandı ve yeni bir memuriyet beklemekte iken 1606'da İstanbul'da öldü.

---

27 M. Masud, D. Powers, B. Messick (ed.), *Islamic Legal Interpretation.*

Atâyi hayat hikâyelerinde yer yer belirli bir şahsın uhdesinde bulunan bir memuriyetin bazen fahrî bir pâye verilerek yükseltildiğine dair örnekler verir: "Sekizli Medrese" müderrisliği pâyesiyle sıradan bir medresede çalışmak veya mollalık unvanı altında küçük şehirlerde kadılık yapmak gibi... Bu şunu göstermektedir: 16. yüzyılın ortalarına gelindikten sonra, çoğu müderris, müftü ve kadı için, mesleğin zirvesine ulaşmak mümkün değildi ve bu rütbeler teselli ödüllerinden ibaretti.

Bunun üç sebebi vardı. Birincisi, hiyerarşinin zirvesindeki memuriyetler çok azdı. 16. yüzyılda, şeyhülislam ulemâ sınıfı içinde en saygın şahsiyetti, fakat bu sadece bir kişiye mahsus bir makamdı. Taşradaki müftülerin ne fazla bir prestijleri ne de nüfuzları vardı. İmparatorluğun kıdemli yargıçları Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan kazaskerlerdi. Fakat bunlar sadece iki kişiydi –Rumeli kazaskeri ve Anadolu kazaskeri– ve büyük şehir kadılıkları –yani fahrî olmayan gerçek mollalıklar– da azdı. Sekizli Medrese'de sadece sekiz müderrislik vardı. Süleymaniye Medresesi'nin kuruluşundan sonra bunların sayısı biraz arttı, yine de bekleyen herkesi tatmin etmekten uzaktı. Kaldı ki, bu seçkin medreseler birer dar boğazdılar. Büyük bir şehre kadı olmak için, genellikle Sekizli Medrese'den birinde müderrislik yapmış olmak şarttı. Kazasker olmak için, büyük bir şehirde kadılık yapmış olmak şarttı. Baş Müftü ise genellikle daha önce kazaskerlik yapmış bir kimseydi. Görülüyor ki, Sekizli Medrese'den başlayarak, imparatorluğun eğitim ve adaletteki en yüksek makamları kimlerin işgal edebileceği hususu üzerinde sıkı bir kontrol vardı.

Bir kimsenin yükselme fırsatını sınırlayan ikinci sebep sistemdeki sıkışıklıktı. Bu, üst seviyelerde adaylar arasında amansız bir rekabete yol açıyor ve en yüksek makamlara getirilenler bile orada pek az kalabiliyorlardı. En alt seviyelerde ise, Anadolu'da medrese öğrencilerinden çeteler oluşmasına yol açıyordu. İstedikleri gibi bir iş bulamayan bu gençler çareyi dağa çıkmakta buluyor ve geçimlerini eşkıyalıkla sağlıyorlardı.[28]

---

28 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları* (Ankara, 1963), 85-1.

Son olarak, hevesli ve hırslı olanlar bakıyorlardı ki, köşebaşıları, yani yüksek makamlar hep tutulmuş, birkaç ailenin tekeline girmiş. Bu olay 16. yüzyılın sonlarından itibaren daha belirgin hale geldi. Şeyhülislâmlık makamında bulunanlar buna bir misaldır.

Osmanlı kaynaklar, bu makamın ilk sahibini 1424 ile 1431 arasında Molla Şemseddin Fenârî olarak gösterir. Soyundan gelen Fenârîzade Muhyiddin aynı makamı 1543'ten 1545'e kadar işgal etmiştir. Ancak bu zamana gelindiğinde, bu makamın en güçlü ve nüfuzlu talipleri iki kazasker, yani Ebussuud ile Çivizade Muhyiddin idi. Şeyhülislamlığı ilk elde eden Çivizade oldu. 1539'da atandığı bu memuriyetten dört sene sonra azledildi. Bir sonraki halefi (halefinin halefi) rakibi Ebussuud Efendi'ydi ve öldüğü 1574 yılına kadar görevde kaldı. Onun halefi ise, Çivizade'nin damadı olan Hâmid Mahmud Efendi'ydi. İki aile arasındaki rekabet açıkça devam etti. Hâmid Mahmud'un bir sonraki halefi, Ebussuud Efendi'nin damadı olan Mâlûlzade Mehmed Efendi'ydi. O da 1582'de ayrılınca, yerine Çivizade'nin oğlu Hacı Mehmed Efendi geçti. Hacı Mehmed Efendi, Çivizade ailesinin, baş müftülük makamına gelen son ferdi oldu. Bu arada, Ebussuud ailesinin ikbali devam etti ve amcasının torunu Sun'ullah 1599 ile 1608 arasında tam dört kez şeyhülislam oldu.[29] Ne var ki, bu zamana gelindiğinde, güçlü rakipler ortaya çıkmıştı. 1598'de, III. Mehmed kendisinin ve babasının lalası Hoca Sa'deddin Efendi'yi şeyhülislam tayin etti. Görevi, sadece bir buçuk yıl sonra vukua gelen ölümüne kadar sürdü, ama soyundan gelenler yarım yüzyıl boyunca bir aile hakkı iddia ederek bu prestijli makamda hükümlerini sürdürdüler. Büyük oğlu Mehmed 1601 ile 1603 arasında ve arkasından 1608 ile 1615 arasında; küçük oğlu Es'ad ise, 1615 ile 1622 arasında, sonra yine 1623 ve 1625'te ve son olarak 1644 ile 1646 arasında şeyhülislamlık yaptı. Üç yıl sonra, Hoca Sa'deddin'in torunu Bahâî Efendi şeyhülislam atandı. Sa'deddin ailesinin emellerine en büyük başarıyla karşı çıkan Zekeriyyazade Yahya Efendi oldu. Ama kendisi de, 1592-93 yıl-

29 Colin Imber, *Ebu's-su'ud*, 15-18.

larında şeyhülislamlık yapmış olan Zekeriyya Efendi'nin oğlu olduğundan, bir hanedan hakkı ileri sürebilirdi.[30]

Ulemâ aileleri, şeyhülislam veya kazasker gibi pâyelerine dayanarak kendi akrabalarını kayırabilirler, onları yüksek mevkilere getirebilirlerdi. Ebussuud ailesi buna bir örnektir. Babasının nüfuzu sayesinde, Ebussuud'un büyük oğlu Mehmed ilk müderrislik tayini, daha on üç yaşında iken, Kasımpaşa Medresesi'ne çıktı ve kendisine günde 50 akçe gibi oldukça yüksek sayılabilecek bir ücret tahsis edildi. 1551'de, yaklaşık 26 yaşında, Sekizli Medrese'ye müderris oldu. Küçük kardeşi Şemseddin Ahmed ise, 17 yaşında, Sadrazam Rüstem Paşa'nın İstanbul'da yeni kurduğu medreseye müderris atandı. Ebussuud'un bu iki erkek evlâdı da genç öldüler ve çocuklarını yetiştirmek külfeti büyükbabalarına düştü. Büyüğü Abdülkerim, ulema biyografileri yazarı Mınık Mınık Ali'ye göre, "büyükbabasının yüzü suyu hürmetine ve örf ve âdetlere aykırı olarak" Mahmud Paşa Medresesi'ne müderris atandı. Daha yirmili yaşlarındayken Süleymaniye medreselerinden birinde müderrislik yaptıktan sonra, 1573-74'te öldü. Ebussuud'un diğer torunu Abdülvâsi, büyükbabasının ölümü sırasında Süleymaniye'de müderristi. Ama büyükbabası ölünce, hâmisini kaybetti ve Atâyi'nin sözleriyle, "yağız atı ikbal yolu üzerinde dört nala koşarken idbar taşına çarparak tökezledi". Kariyeri bir süre sekteye uğradıktan sonra, 1580'de Sultan II. Selim'in Edirne'deki Selimiye Camii'nin yeni medresesine müderris atandı. Birkaç yıl sonra bu şehirde öldü. Ebussuud sadece çocuklarını ve torunlarını himaye etmekle kalmadı. 1537'de Rumeli kazaskeri iken, amcasının oğlu Cafer'i İstanbul'a getirerek ona parlak bir geleceğin kapılarını açtı. Kariyerinin son basamağı Anadolu kazaskerliği oldu. Cafer'in kardeşi Lütfullah ise 1562'den ölüm tarihi olan 1568'e kadar Sekizli Medrese'de müderrislik yaptı. Oğlu Sun'ullah şeyhülislam oldu.[31] Ebussuud kendi ailesini kayıran tek kişi değildi. Hemem hemen hiçbir devlet dışı örgütsel yapısı olmayan ve ik-

30 İ.H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı* (İstanbul, 1971). Bu kitaptaki biyografik notlara bakın.

31 Colin Imber, *Ebu's-su'ud*, 17.

tidarın ve patronaj ilişkilerinin belirli hanelerde temerküz ettiği bir sistemde, bir kariyerde ilerlemenin yegâne yolu buydu.

Ulemâ ailelerinin üyelerinin göz diktiği mevkiler içinde, büyük bir şehrin kadılığı ile küçük bir kentin veya kasabanın kadılığı arasında pek büyük bir fark yoktu. Ama iki kazaskere gelince (Rumeli ve Anadolu), bunlar Dîvân-ı Hümâyûn üyesiydiler ve bu sıfatla, ister kurulun resmî görüşmelerine katılmak suretiyle, ister sarayla ve imparatorluğun ileri gelen büyük adamlarıyla gayriresmî temaslar kurmak suretiyle olsun, devlet işlerine katılırlardı. Dîvanda özellikle hukukî ve adlî işlerden sorumluydular. Bu, 16. yüzyılın ortalarından kalan fermanların müsveddelerine kâtiplerin koyduklar şerhlerden belli olmaktadır.

Bunlar kazaskerlerin ilk planda, yetkililerden ve halktan aldıkları mektupları ve şikâyet dilekçelerini Dîvân-ı Hümâyûn'a arz etmekle görevli olduklarını gösterir. Örneğin, Mayıs 1560'ta, sultan –daha doğrusu sultan adına Dîvân-ı Hümâyûn– Bursa kadısına bir emirname göndererek, Ermeni toplumunun adamın birinin iki kiliseye karşı "mesele çıkardığına" dair şikâyetinin incelenmesini ve sonucunun bildirilmesini istemiştir. Müsveddeye şu not düşülmüştür: "[Anadolu] Kazaskeri tarafından sunulmuştur." Aynı ay içinde, İznik'teki Mehmed Paşa Medresesi'nin müderrisinden Dîvân'a gelen bir mektupta, birisinin hiç gereği olmadığı halde bir hamam yaptırmış olmasında şikâyet edilmiş ve bu yüzden medreseyi destekleyen vakfa ait hamamların hem suyunun hem de gelirinin kesildiği bildirilmiştir. Bunun üzerine İznik kadısına, şehirde yeni hamamlar inşa edilmesine izin vermemesi için bir emirname gönderilmiştir. Müsveddeye düşülen notta, emirname metninin kazaskerin verdiği kararı aynen yansıttığı bildirilmiştir: "Bu mektubu [Anadolu] kazaskeri sunmuştur. Emrini dilekçeye yazdığı için, emirname buna göre kaleme alınmıştır." Yine Mayıs 1560'ta, karmaşık bir cinayet olayı ile ilgili olarak Sultanönü sancakbeyinden gelen bir mektuba cevaben verilen bir karara da buna benzer bir not düşülmüştür. Kazaskerin kararını aynen tekrar eden emirname, ona ve Eskişehir kadısına, sanığa "âdet olan yöntemin" uygulanmasını –yani, işkence yapılmasını– buyurmakta ve elde edilecek bulguların bildiril-

mesini istemektedir. Ayrıca, sanığın kesinlikle öldürülmemesini tembih etmektedir. Bu kez Haziran 1560 tarihine ait başka bir kararda ise, Beypazarı kadısının bir mektubu üzerine, oğlan çocuklarının ırzına geçen bir kabadayının idamı ve bir daha aynı suçu işlerlerse suç ortaklarının da asılması istenmektedir. Elimizdeki metin şu notu içermektedir: "[Anadolu] Kazaskeri [mektubu] sundu ve karar onun sözleriyle kaleme alınarak tescil edildi."

Kazaskerler, Dîvân'ın diğer görevlerinden birinin de başlıca icracılarıydı. 15. yüzyıldan beri, askerî sınıf –yani, sultandan bir tımar veya maaş alan herkes– sultanın diğer tebaasından farklı bir yargılama usulüne tâbi idiler. Ceza dâvâlarında, mahallî yetkililer dosyaları Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderirler ve orada kazaskerler tarafından tetkik edilirlerdi. Örneğin, Kasım 1559'da Anadolu kazaskeri, İznik kadısına, sancağındaki subaşıyı –âsâyişi korumak ve suçluları cezalandırmakla görevli zeamet sahibi–, yolda giden bir grup kadının yok yere öldürülmesi olayının arkasında bulunduğu açığa çıktığından, idam etmesini emretmişti. Temmuz 1560'ta, Ayazmend ve Bergama kadılarından bir mektup alan kazasker, Bursa sancakbeyine, Bergama Kalesi'nin muhafızını öldürmekten sanık olan Bergama subaşısına doğruyu söyletmek için işkence yapmasını emretmişti. Eylül 1560'ta ise, Rumeli kazaskeri Vidin sancakbeyi ve kadısından, sancaktaki sipahilerden birinin bir diğer sipahiyi öldürdüğü iddia edildiğinden, işin aslını öğrenip kendisine haber vermelerini istemişti. Bütün bu işlerde, yetkililer gerekli araştırma ve soruşturmaları yaptıktan sonra, neticeyi Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirmekle yükümlüydüler.

Bütün bu örnekler, sorunu Dîvân'a götürenin ve ne yapılması gerektiğine karar verenin kazasker olduğu sadece kâtiplerin düştükleri şerhlerden anlaşılmaktadır. Çünkü emirler veya kararlar sultanın adına çıkıyordu. Ama aynı örnekler kazaskerlerin aynı zamanda bağımsız olarak da kendi adlarına veya sultanın adına emirler çıkarabildikleri izlenimini vermektedir. Haziran 1560 tarihli bir karar müsveddesine düşülmüş olan bir not "[Anadolu] kazaskeri tarafından yazılmış bir emrin" fermanı taşıyan aynı haberciye verildiğini bildirmekte-

dir. Kaldı ki, Anadolu Beylerbeyi'ne gönderilen "Halime adındaki kızın dâvâsındaki" sanıkla ilgili bir fermanda "emr-i hümâyunum size kazaskerim tarafından yazılmıştır" denmekle kazaskerlerin kendi başlarına da sultanın adına emirler kaleme alabilecekleri ima edilmiştir.

Adlî işlerdeki sorumlulukları dışında, kazaskerler payitahtta "maiyetlerinde bulunan" adaylar içinden müderrisleri ve kadıları –yine sultanın adına– atamaktan da sorumluydular. Ebussuud Efendi'nin 1537'den kısa bir zaman sonra getirdiği aday gösterme sistemi 17. yüzyıla kadar devam etmiş görünmektedir.

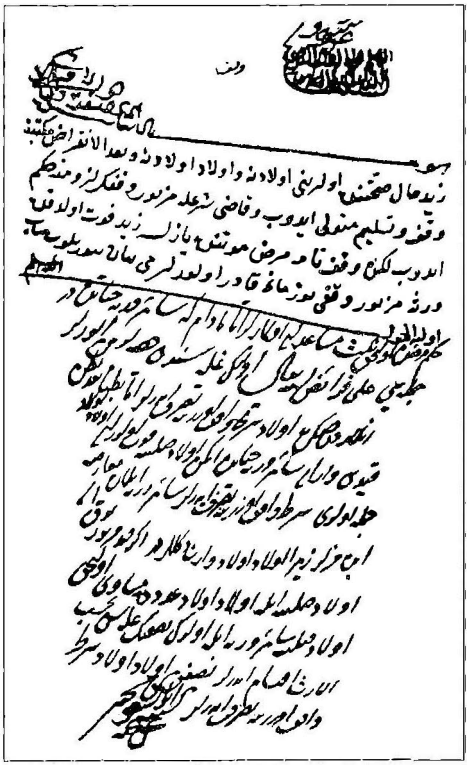
Dîvân-ı Hümâyûn üyeleri olarak, iki kazasker ilmiye ve adliye hiyerarşilerinde en yüksek icra makamlarını işgal ediyorlardı. Ama 16. yüzyıl içinde şeyhülislam rütbe ve prestij bakımından onların üstünde bir konum kazandı. Osmanlı kaynaklarına göre, Molla Fenarî 1424 ile 1431 yılları arasında, bu makamı işgal eden ilk kişiydi, ama halefleri-nin isimlerini bile kestirmek kolay değildir. Bundan da anlaşılacağı gibi, 14. yüzyılda şeyhülislam sonradan kazanacağı büyük itibardan henüz yoksundu. 16. yüzyılda ve sonrasında durum değişti ve kısmen şeyhülislamın manevî bakımdan kadıdan üstün olduğu yolundaki klasik İslâmî görüşün bir sonucu olarak, fakat esas itibariyle şeyhülislamlık makamının iki en büyük temsilcisinin şahsî meziyetleri sayesinde bu gelişme yaşanmıştır. Bunlar Kemalpaşazade (1525-34) ile Ebussuud (1545-74) idi. Fatih Kanunnâmesi diye bilinen ve ilgili bölümü muhtemelen 16. yüzyılın ikinci yarısı içinde kaleme alınmış olan kitap, şüpheye yer bırakmayacak şekilde, şeyhülislamın ilmiye sınıfının başı olduğunu belirtir ve bu zamana gelindiğinde şeyhülislamın daha önce kazaskerlik yapmış olması normaldi.

Bütün itibarına, şan ve şöhretine rağmen, şeyhülislâm icra kuvvetini haiz değildi ve Dîvân-ı Hümâyûn üyesi de değildi. Ama makamın kendisi prestij sağlıyordu ve şeyhülislam en yüksek siyasî çevrelerde bulunuyor ve sık sık sultana ulaşma şansına kavuşuyorlardı. Örneğin, Ebussuud I. Süleyman'ın mahrem-i esrârıydı. Sa'deddin ise hem III. Murad'ın hem de III. Mehmed'in lalasıydı ve ikisinin de müşaviri olarak kaldı. Oğlu Es'ad, II. Osman'ın (1618-22) kayınpederi oldu. Bu

ilişkiler sayesinde, şeyhülislamlar siyasette nüfuz sahibi oldular, ama resmî rolleri bu değildi. Şeyhülislamın kamu görevi, daha mütevazı diğer meslektaşlarınınki gibi, sultandan en sıradan insana kadar herkesin sorabileceği hukukî ve sair sorulara cevap olarak *fetvâlar* vermekti. Allah'ın kanununun (şeriatın) en etkili ve en yetkili yorumcusu olarak öyle saygın bir statüsü vardı ki, sultan bile görüşüne uymak durumundaydı. Fetvalarının da otoritesi o kadar yaygın ve büyüktü ki, Kemalpaşazade'nin zamanından beri bunların arasından bir seçme hazırlayarak "mecmua" denen kitaplarda toplamak âdet olmuştur. Bu cilt cilt fetvâlar sadece ilgi ve heyecanla okunmakla kalmamış, aynı zamanda hukukî sorunlarının çözümünde kadılara ve başkalarına rehber olmuştur.

Ebussuud Efendi şeyhülislam oluncaya kadar fetva yazma enformel bir faaliyetti. Bunu Taşköprülüzade'nin Osmanlı bilginlerinin hayat hikâyelerini topladığı tezkireden anlıyoruz. Şeyhülislam Ali Cemalî'nin (1503-23) günlük hayatını anlatırken, Taşköprülüzade şunları yazıyor: "Evinin üst katında yaşardı ve aşağıya bir zenbil sarkıtırdı. Soru sormak isteyen bu zenbilin içine sorusunu yazdığı kâğıdı koyar ve zenbili sallardı. Adı geçen Molla bunun üzerine zenbili yukarıya çeker ve cevabını yazarak sepeti yeniden aşağıya sarkıtırdı." Bunun gibi enformel yöntemler şeyhülislamın verebileceği fetvâların sayısını sınırlı tutardı. 1545 ile 1574 yılları arasında şeyhülislamlık yapan Ebusuud Efendi bu süreci hızlandırmak için sistemi ıslah etti. Bu tarihten itibaren, Fetvâ Eminliğinin 20. yüzyılda lağvedilmesine kadar, soru artık doğrudan şeyhülislama gitmeyip, onun hukuk ve hukuk terminolojisi uzmanları olan kâtiplerinin eline geçiyordu. Bunlar soruyu standart bir formata göre yeniden kaleme alıyor ve şeyhülislama iletiyorlardı. Şeyhülislam da sorunun altına cevabını yazıp imzasını atıyordu. Soruyu soran da gelip bunu alıyordu. Ebusuud'un sistemi bu süreci öylesine hızlandırdı ki, kâtibi Âşık Çelebi, "Ebussuud'un sabah namazından sonra cevaplarını yazmaya başladığını ve ikindi ezanı okunduğunda bitirdiğini, bunları saydığını ve ilk seferinde 1412 ve ikinci seferinde 1413 sayısını bulduğunu" anlatır. Bir yüzyıl sonra, kâtiplerin becerisi

arttıkça, sistem daha da sofistike bir hale geldi. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık soruları sadece bir "evet" veya "hayır" cevabını gerektirecek şekilde yazıp şeyhülislama vermek yoluna gidildi. Şeyhülislama artık sadece kâğıdın altına "evet" veya "hayır" yazıp imza etmek kalıyordu. Kâtipler insiyatiflerini kullanarak fetvâları "evet" ve "hayır" diye iki kümeye ayırmaya başlayınca, şeyhülislamın artık soruları okumasına bile ihtiyaç kalmadı.[32] Böylece, fetvâ çıkarmakta standardı koruyan ve devamlılığı sağlayan ve sonra onları "mecmua" halinde derleyen, şeyhülislamın kendisinden ziyade yetişmiş kadroları olmuştur.

Dini eserlerinin yanısıra şiir de yazan Ebussuud Efendi'nin (1491-1574) bir fetva örneği. (Kaynak: *İlmiye Salnamesi*)

Bâb-ı meşîhat kadıların mahkemeleri gibi, bedenen bir soru ile kapısına gelmeye muktedir olan herkese açıktı. Ne var ki, fetvâlar prensip olarak belirli dâvâlarda verilen somut hükümler değil, hukuku yorumlayan genelleştirilmiş ifadeler olduklarından, format olarak anonim bir nitelik taşırlardı; isim, yer ve zaman gibi somut ayrıntıları içermezlerdi. Bu da söz konusu soruyu kimin ve hangi şartlar altında sorduğunu kestirmemizi zorlaştırır. Ama çoğunun halktan geldiğini, insanların akıllarına gelen tartışmalı bir soruya cevap aradıkları ya da mahkemede görülmekte olan bir dâvâ ile ilgili görüş ve taleplerini destekleyecek bir fet-

32 Uriel Heyd, "Some aspects of the Ottoman *fetva*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXII (1969), 35-56.

vâ almak peşinde oldukları söylenebilir.[33] Kimi de, bir dâvâyı karara bağlamakta veya başka bir sorunu çözmekte zorluk çeken kadılardan gelmiş olmalıdır. Örneğin aşağıdaki fetvâda, Ebussuud Efendi'nin, belki de kurban bayramında, hayvan kurban etmenin doğru yöntemini öğrenmek isteyen birinin sorusuna cevap verdiği anlaşılmaktadır: "Bir kurbanlık hayvan kesileceği zaman, hangi ayakları bağlanmalı, hangileri serbest kalmalıdır? *Cevap*: Üç bacağı bağlı olmalıdır. Sağ arka bacağı serbest bırakılmalı ve hayvan sol tarafına yatırılmalıdır." Şu soru ise Ebussuud'a zor bir soruna çözüm arayan bir kadıdan gelmiş olmalıdır: "X, A'nın falan zamandan beri karısı olduğuna dair delil ikame ediyor. Y de aynı kadının aynı tarihten beri X'in değil kendi karısı olduğuna dair delil gösteriyor. Hangi delile itibar etmek gerekir? *Cevap*: Tarihler aynı olduğu sürece hiçbirine. İki kanıt birbirini tekzip etmektedir."

Şeyhülislamların otoritesi o kadar büyüktü ki, sultanlar ve önemli devlet adamları bile, bazı siyasî eylemlerin meşrûluğu hakkında onlara danışmak ihtiyacını hissederlerdi. Mesela, 1416'da Şeyh Bedreddin'in idamını sağlayan fetvâlar vardır ve bir İranlı molla tarafından verilmiştir.[34] Keza, 16. yüzyılda Safevîlere karşı açılan savaş; I. Süleyman'ın oğlu Bayezid'i katlettirmesi, 1570'te Kıbrıs'ın kuşatılması;[35] 17. yüzyılda sultanların tahttan indirilmesi, hep fetvâlarla meşru kılınmış eylemlerdir. Fetvâların bu önemli işlerdeki biçimleri de daha ufak tefek işlerdekinin aynıdır, sorular ve cevaplar aynı anonim dille yazılmıştır. Ama bu hayatî durumlarda, şeyhülislamların işin gerçeğini, yani hangi konuda görüşlerinin alınmak istendiğini bildikleri kuşku götürmez. Hemen hemen bütün bu durumlarda, şeyhülislamların sorulara sultanın veya başka bir yetkili makamın istediği yönde cevap vermiş oldukları da bir gerçektir. 17. yüzyıldaki durum öyleydi ki, kendilerinden beklenen cevabı vermeyi reddeden şeyhülislamlar belki

33 R. C. Jennings, "Limitations".

34 Michel Balivet, *Islam Mystique*, 87-96.

35 V. L. Ménage, "The English capitulations of 1580: a review article", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12 (1980), 373-83.

de makamlarından olurlardı. İngiliz Konsolosu Sir Paul Rycaut 1660'larda bu konuda şunları yazmıştır:

> Belki bazen padişahtan şeyhülislama öyle sorular gelirdi ki, şeyhülislam bunlara hem kendi vicdanı rahat edecek hem de sultanın emellerine hizmet edecek şekilde cevap vermekte zorluk çekerdi. Bu yüzden devletin düzen ve güvenliği için önemli işler engellenebilir ve aksayabilirdi. Bu durumda şeyhülislam haklı olarak "yanılmaz" makamından alınır ve yerine bir başka âlim getirilirdi. Belki o, kabulü zor talepleri zülf-i yâre dokunmayacak daha esnek bir şekilde cevaplamaya yanaşırdı. O da olmazsa, yeni şeyhülislam da yerinden alınır, bir üçüncüsü getirilir ve sultanın istediği biçimde görüş bildirecek biri bulunana kadar bu böyle sürer giderdi.

DÜNYEVÎ (SEKÜLER) HUKUK

15. yüzyıldan itibaren ve belki de daha eskiden beri, dinî hukuk –şerîat– Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanların günlük işlerinin çoğunu düzenlediği gibi, gayrimüslimlerin hayatının da birçok boyutuna yön veriyordu. Fakat bu, imparatorluğun tek hukuk sistemi değildi; Osmanlı dünyevî hukuku veya *kanun* ile bir arada bulunuyordu.

Kanun, dinî hukukun kapsamadığı veya gerçeklere çok ters düştüğü için tatbik kabiliyetinin kalmadığı alanlarda geçerliydi. Bunlar, başka İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, her şeyden önce ceza hukuku, gayrımenkul mülkiyeti ve vergi alanlarıydı. Dünyevî hukukun kaynakları örflerdi. Uzun zamandan beri kabul edilip uygulanmış olmaları kanunlara meşruiyet sağlıyordu. Ancak, 15. yüzyılın sonlarına doğru ve 16. yüzyılda, sultanlar yerine yazılı kanunlar çıkarmaya veya fermanlarla teamül hukukunun kimi hükümlerini değiştirmeğe başladılar. Böylece bu hukuk ikili bir karakter kazandı: Bir yanda örf ve âdet hukuku, bir yanda sultanın çıkardığı kanunlar. 16. yüzyıla gelindiğinde, dinî hukuk ile dünyevî hukuk arasındaki aykırılık o kadar büyük boyutlara ulaştı ki, Kemalpaşazade ve arkasından sultanın emri üzerine, Ebussuud Efendi toprak ve vergilendirme ile ilgili Osmanlı kanunlarını, Hanefî hukukunun ışığında ve bu mezhebin fıkıh bilginlerinden aldıkları kavramlarla yeniden şekillen-

dirmeğe başladılar.[36] Bunu yaparken, Ortaçağ'daki seleflerinin yolundan gidiyorlardı; onlar da feodal toprak mülkiyeti ile vergilendirmenin gerçeğini izah etmeğe çalışırken, klasik hukukun terim ve kavramlarını kulanmışlardı.[37] Ama yine Ortaçağ'daki selefleri gibi, hukukî gerçekleri çiğnemeden dinî beklentilere çok aykırı olmayan hukukî kurgular üretmekten öte bir şey yapamamışlardı.

Osmanlı dünyevî hukukunun esası, sultanın vergi ödeyen tebaası ile ya bir tımardan ya doğrudan doğruya hazineden maaş alan hizmetkârları arasındaki farktı. Dünyevî hukuk bu iki sınıf arasındaki ilişkileri belirliyordu. Bu dinî hukukta insanın yasal statüsünü ve hak ve yükümlülüklerini belirleyen kadın-erkek, özgür-köle, Müslüman, gayrimüslim tebaa-gayrimüslim düşman sınıflandırmasından çok farklıydı. Osmanlı tebaasının dünyevî sınıflandırmasında vergi ödemeyenler askerî sınıfı olarak bilinirdi. Bu sıfat görevlerini oldukça doğru bir şekilde anlatmaktadır, çünkü bu sınıf mensuplarının çoğu askerdi (ya tımarlı sipahiler ya da ücretlerini hazineden alan Yeniçeriler ve Altı Bölük sipahileri). Ama bunlara ve ordu komutanları olarak hizmet eden vezirlere ve mahallî yöneticilere ek olarak, ayrıca saray görevlileri ve kadılar, müftüler ve müderrisler de askerî sayılırdı. Vergi ödeyen sınıf için kullanılan ve dinî hukuktan gelen Arapça kelime *ra'iyyet* ve çoğulu *reâyâ* (sürü) idi. Bunların büyük çoğunluğu köylülerdi ve teknik anlamda ra'iyyet, "sultanı temsil eden dirlik sahibi ile yaptığı bir sözleşme gereğince bir toprak parçasını işleyen köylü" demekti. Genel anlamda, reâyâ terimi askerî sınıfa mensup olmayan bütün Osmanlı tebaasını temsil ederdi.

Vergi ödeyenlerle vergi ödemeyenleri tarif edecek bir terminolojinin formüle edilmesi, 15. yüzyılın sonunda hukukî statülerini tanımlamaya yönelik girişimlerin sonucuydu. Bunu gerekli kılmış gelişmelerden biri, *askerî* sınıf için ayrı bir hukuk alanının oluşturulmasıydı. Spandounes'in bize anlattığı bir hikâyeye inanacak olursak, bu II. Bayezid'in (1481-1512) emri üzerine olmuş ve Osmanlı İmparatorlu-

36 Colin Imber, *Ebu's-su'ud*, böl. 5.
37 Baber Johansen, *The Islamic Law*.

ğu'ndaki daha birçok kurumsal değişiklikler gibi tesadüfen meydana gelmiştir. Spandounes'in anlattığına göre, Bayezid bir sancakbeyini görevde olmadığı bir dönemde kendisine bir görev sağlamak için, İstanbul'da muhtesib olarak tayin etmiştir. Sancakbeyi, muhtesib olarak İstanbul kadısı Yusuf Kirmasti'nin (1494-1508) bir kararına uymamış ve yetkisini doğrudan doğruya sultandan aldığına göre, kadının kendisi üzerinde bir yetkisi olmadığını ileri sürmüştü. Bunun üzerine kadı ile aralarında tatsız bir münakaşa çıkmış ve kadı sancakbeyi aleyhinde dâvâ açmıştı. Ama kimse muhtesibin aleyhinde şahitlik yapmaya razı olmadı. Durumu öğrenen sultan, "adı geçen kadıyı görevinden aldı ve hiç kimsenin sultandan ücret alan kullar üzerinde herhangi bir yetkisi olamayacağını emretti ve bu emir bugüne kadar uygulanageldi." Spandounes şunları eklemiştir: "Bugün artık, bir kimse bir tımar sahibi veya bir subaşı ile herhangi bir anlaşmazlığa düşerse, ondan ancak sancakbeyinin önünde, ya da, İstanbul'da oldukları takdirde, Yeniçeri Ağası'nın veya [Dîvân-ı Hümâyûn'daki] Paşaların huzurunda hesap sorabilir."

II. Bayezid'in, askerî sınıfı vergi ödeyen sıradan insanlardan ayrı bir yargılama usulüne tâbi tutan fermanı kimin hangi kategoriye girdiğine dair sarih bir tanımlamayı gerektiriyordu. Askerî sınıfla reaya arasındaki ayrım, 14. yüzyılda, sultanın beylerine toprak ve ücret tahsisine paralel olarak enformel bir şekilde ortaya çıkmış olmalıdır. 14. yüzyılın sonlarından itibaren, gelirlerin ve tımar sahipleri arasında dağılımını kaydeden tahrirlerin yapılması, her sancaktan kimlerin askerî sınıfa girdiklerini gösteriyordu. Ama bunlar hem kapsamlı değillerdi, hem de hukukî bir tarifi içermiyorlardı. Anlaşmazlık halinde, kişinin askerî veya reaya sınıfı mensubu olarak hüviyetini belirleyen örf ve âdet veya mahallî kararlardı. Ancak, Bayezid'in askerî sınıfı ayrı bir kazaî yetkiye tâbi tutan kararı bu hususta hukukî bir tarifi kaçınılmaz kılıyordu ve nitekim kısa bir süre sonra bu yola gidildi. 1499'da Bayezid'in emri üzerine çıkarılan kanunnâme kimlerin askerî sınıfa girdiklerini tanımladı:

> Sultanın seferlerine savaşçı olarak katılan sipahi, gerek hizmeti esnasında gerekse emekli olduktan sonra, askerî sınıfa mensuptur; şu şartla ki, emekli olduktan sonra vergi mükellefi (*ra'iyyet*) olarak tescil edilmiş olmasın. Sultanın erkek ve kadın köleleri, askerî sınıfa mensup biriyle evli oldukları sürece kendileri de, azat edildikten sonra askerî sayılırlar. Kadılar, müderrisler, müftüler, vakıf yönetici ve denetçileri –yani Sultanın Atebe-i Ulyasında (yüksek eşiğinde) bulunanlara tevcih edilen görev ve makam sahipleri– askerî sınıf üyeleridir. Aşağıdaki şahıslar da askerî statüsüne sahiptirler: Bir askerî sınıf mensubunun oğlu (babası tarafından tanınmış olmak ve vergi mükellefi olarak tescil edilmemiş olmak şartıyla); halen evli bulunduğu karıları; bir askerî sınıf mensubunun köleleri (azat edildikten sonra askerî sınıfa hizmet etmeleri, geçimlerini askerî sınıftan temin etmeleri ve başka birisinin ra'iyyeti olarak tescil edilmemiş olmak şartıyla); bir sipahinin sipahi ile evli kızı (onunla hâlen evli olmak şartıyla).

Askerî sınıf ile reaya arasında –pratikte esas itibariyle tımar sahipleriyle köylüler arasında– mevcut hukukî ve malî ilişkiler dindışı hukukun ana konusunu oluşturur. Bu bir kanunnâme olarak II. Bayezid'in saltanatı sırasında ve onun emriyle ortaya çıktı. En eski kanun, Bursa sancağının 1487 yılında yapılan ayrıntılı arazi tahririnin mukaddemesini teşkil eden kanunnâmedir. Bu, sancakbeylerinin ve tımar sahiplerinin köylülerden ve çobanlardan toplamaya yetkili oldukları vergileri ve para cezalarını saymış ve köylülerin hangi şartlar altında toprağı işleyebileceklerini saptamıştır. Bu kanunları derleyen ve ismi bilinmeyen şahıs, anlaşılması biraz zor önsözünde, bize kaynaklarının "yerleşmiş örfî vergilere ilişkin örfî yasalar ve kurallar", "[Osmanlı] tahrir defterleri" ve "ferman" olduğunu söyler. Bunu söylemekle, bize sadece bu kanun derlemesi hakkında değil, genel olarak seküler hukuk hakkında da bilgiler vermektedir: Bu hukukun kaynağı, tahrir defterlerinde yazılı olduğu gibi, örf ve âdetti; yalnız örf ve âdet hükümleri sultan buyruklarıyla yer yer değiştirilmişti. Kendisinden sonra gelenler için bir tarz oluşturmuş olan bu kanunnâmenin bir başka özelliği de, önce genel ilkeleri ortaya koyacak ve terimleri açıklayacak yerde, istisnalar üzerinde yoğunlaşmış olmasıdır. Örneğin kanunu derleyen, köy-

lü topraklarının nasıl miras kaldığını hükme bağlayan kuralları ortaya koymamış, onun yerine sadece ihtilâflı konuların, mesela dullarla yetimlerin miras haklarının üzerinde durmuştur. Yetimler ve öksüzler hakkında şunları söylemiştir: "Bir yetimden giriş parası istemek [toprağa zilyet olabilmesi için] kabul edilmeyen ve yasaklanmış bir yeniliktir (bid'at). Babasının toprağı miras yoluyla intikali mümkün mal sayılır. Eğer yetimin babasından kalan toprak, işlenmemiş olduğu bahanesiyle, başka birine verilmişse, yetim reşit olduğunda onu isteyebilir ve bu takdirde toprak kendisine verilmelidir." Dullar hakkında ise şöyle denmiştir: "Kadın elinde bulundurduğu toprağı nadasa bırakmamalıdır. Aşârı ve diğer vergileri ödediği takdirde, toprağını elinden almak kanuna aykırıdır."

1487 Bursa kanunnâmesi sonraki kanunlar için bir örnek oluşturmuştur.[38] Bunların çoğu aynı zamanda sancaklar için yazılmış kanunnâmelerdi ve mahallî vergileri ve başka yönetmelikleri eklemek suretiyle bir sancağın arazi tahririne bir başlangıç teşkil ediyorlardı. Yasaların temelleri mahallî âdetlerdi ve Slavca, Macarca, Yunanca ve Türkçe olmayan diğer teknik vokabülerlerin gösterdiğine göre, bunlar çoğu zaman Osmanlı öncesi dönemden kalmaydı.[39] Fakat mahallî uygulamaların benimsenmiş olmasına ilişkin en göze çarpıcı örnekler, I. Selim'in 1514 ile 1516 arasında fethettiği Güneydoğu Anadolu sancakları için kaleme alınmış kanunnâmelerde görülür. Bu sancaklara ait en eski kanunnâmeler, "Hasan Padişah'ın kanununa uygun oldukları" ifadesiyle söze başlarlar. Bu atıf, bölgenin 1478'de ölmüş olan hükümdarı Uzun Hasan'a aittir. Kanunnâmeyi kaleme alanlar besbelli Akkoyunlu kanunları hukukunu yeniden geçerli kıldıklarına inanıyorlardı ve bunda haksız da sayılamazlardı. Böyle bir iddiaya sadece bir noktadan itiraz edilebilir ki, o da bazı düzenlemelerin açıkça Akkoyunlu dönemi öncesine ait olmasıdır. Bu kanunnâmelerin planı Akkoyunlu

38 Heath W. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnâmesi contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), 43-74.

39 B. Cvetkova, "L'influenceexercée par certaines instutions de Byzance du moyen-'age sur le système féodal ottoman", *Byzantinobulgarica*, 1 (1952), 237-57.

düzenlemelerinin ne olduğunu ve muhafaza mı yoksa ilga mı edildiklerini bildirmek ve para vergilerini Osmanlı parasına çevirmekti. 1518 tarihli Ergani kanunnâmesinden birkaç cümle buna örnek gösterilebilir: "... ve her haneden bir günün emeğini alırlardı... Her evden bir koyun bayram vergisi olarak alınırdı... Ve her haneden *termürcik* vergisi olarak bir *tenge* alırlardı ki bu iki Osmanlı akçesi eder... Yukardaki hükümler olduğu gibi bırakılmıştır."

Görülüyor ki, Osmanlı dünyevî hukukunun büyük bir kısmının kaynağı mahallî örf ve âdetler ve önceki hanedanların yasalarıydı. Ama bütün bu çeşitliliğe rağmen, yıllar geçtikçe daha mütecanis bir hüviyet kazanmaya başladı. Tam bir tekdüzelik mümkün değildi, çünkü imparatorluk içinde çok çeşitli halklar ve değişik mahallî ekonomiler vardı. Fakat köylü arazilerinden alınan yıllık vergi oranını, üründen alınan âşâr vergisini ve arûsiye (gelin vergisi) gibi avârız denilen istisnaî vergileri saptayan yasalar yavaş yavaş birbirine yaklaştı. Bu gelişigüzel bir süreç değildi. Bir sancak, Türkler tarafından fethini izleyen yıllarda, önceki rejimin kanunlarına tâbi olabiliyor idiyse de, kanunnâmelerden öyle anlaşılmaktadır ki, sonraki tahrir defterlerini derleyenler toprak ve vergi düzenlemelerini "Osmanlu hukuku" saydıkları şeyle daha yakın bir uyum içine getirmişlerdir. Aslında, birçok hallerde bu hukuk Osmanlı fethinden hemen sonra yürürlüğe girmiştir. Mesela, Güneydoğu Anadolu için düzenlenen ilk defterler Akkoyunlu "Hasan Padişah" kanunlarının metinlerini aynen muhafaza etmişse de, bazı bölgelerde yeni Osmanlı rejimi vergileri "Hasan Padişah kanununa" göre değil, "Osmanlı kanununa" göre tahsil etmiştir. Kaldı ki, bu ve daha başka bölgelerde, 16. yüzyılda, yeni toprak ve vergi tahrirlerinin yapıldığı bir dönemde derlenen yeni kanunnâmeler bazen bir vergi oranının artırıldığına veya verginin lâğvedildiğini gösterir. Gerekçe olarak da, eski verginin "Osmanlı kanunu olmadığı" ileri sürülmüştür.

Spesifik bir "Osmanlı kanunu ya da *Kânun-ı Osmanî*" kavramı II. Bayezid'in eseridir. Bu sultan, 1500'den kısa bir süre önce bir ferman çıkararak kimliği bilinmeyen bir memurdan, bir kitapta "bütün Osmanlı örf ve âdet hukukunu" toplamasını istemiş ve bunun "bütün

halkların kamu işlerinin düzene girmesinin temel şartı" olduğunu ifade etmiştir. 1499 kanunnâmesi bu fermanın sonucunda ortaya çıkmıştır.[40] Kitabın başlıca konusu, imparatorluğun dört bir yanındaki tımar sahiplerinin ve vergi mükelleflerinin yükümlülükleri oluşturmuştur. Derlemeyi yapan, kanunnâmeye, sadece mahallî gruplara –Balkan Yarımadası'ndaki Ulahlar veya Anadolu'daki Türkmenler gibi– özgü olan ve sadece onlara uygulanan bölümler eklemiştir. Eser bir bütün olarak, bölük pörçük bir kolajdır. İçinde, derleyicinin kendiliğinden koyduğu hükümlerin yanı sıra, kaynaklarını fermanların, fetvâların, tahrir defterlerinin ve sancak kanunnâmelerinin teşkil ettiği açıkça belli olan kısımlar yer alır. Derleme büyük bir başarı sağlamıştır. Bugün hâlâ onlarca nüshası mevcuttur. Birkaç kez yeniden çoğaltılmış ve 1540'larda nihaî şeklini almıştır. İlk kez olarak, seküler hukuk için evrensel olarak uygulanabilir bir düstur ve "Osmanlı Kanunu"nu tanımlayan bir referans kaynağı oluşturmuştur. Resmen yürürlüğe girmesinden sonra, sancakların kanunnâmelerinde "Osmanlı Kanunu"na atıflara sık sık rastlanır oldu. Örneğin, 1528 Kütahya Sancağı Kanunnâmesi'nde, üzüm bağlarından ve meyve bahçelerinden alınacak vergileri saptayan madde şöyle başlar: "Üzüm bağlarından ve meyve bahçelerinin ürünlerinden, Osmanlı kanunlarına uygun olarak ondalık (öşür, âşâr) alınır." Orta Anadolu'daki Bozok sancağının 16. yüzyıla ait bir kanunnâmesinin koyun vergisini belirleyen maddesinde ise şu satırlara rastlarız: "Mayısta kuzulama bittikten sonra, Osmanlı kanunları gereğince, koyunlarlarla kuzular sayılır ve sahibinden iki hayvan başına bir akçe alınır. Bunun dışında hiçbir şey alınamaz..." Bu ve bunlara benzer hükümler, Bayezid Kanunnâmesi'nin ve sonraki nüshalarının hukuku standart hale getirmekteki kalıcı etkisini kanıtlar.

Tımar sahiplerinin ve köylülerin hizmet ve vergi yükümlülükleri Bayezid Kanunnâmesi'nin başlıca konusunu oluşturmakla birlikte, eser aslında o zamanın iki bağımsız ceza kanunu ile başlar. Bunlardan birincisi, "Sultan Mehmed Han Kanunnâmesi şeklindeki yanıltıcı bir

40 Bu metnin açıklaması için bkz. Uriel Heyd (ed. V. L. Ménage), *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), 14-37.

başlığı olan giriş bölümüdür. Bu, tahminen 1490 yılından kalma sistematik olmayan bir kanunnâmedir. İkincisi, esas itibariyle, idam cezasını müstelzim suçlara ilişkindir[41] ve 1490'ların sonunda derlendiği sanılmaktadır. Çünkü hükümlerinden biri, askerî sınıfın bundan böyle artık kadıların değil, doğrudan sultanın yetki ve yargı alanına girdiklerini belirtmiştir. Kanunnâmenin yeni baştan yazıldığı sonraki yıllarda, derleyiciler bu iki kanunu tek bir kanun haline getirmişlerdir. Ceza yasalarına, biraz gelişigüzel bir şekilde, sancak kanunnâmelerinde de rastlanır. Örneğin, 1487 Bursa Kanunnâmesi şu hükmü içerir: "Birisinin gözünü çıkarandan 150 akçe, birisini kemikleri görünecek şekilde başından yaralayandan 100 akçe alınır..." ve saire. Benzeri hükümlere diğer sancakların kanunnâmelerinde de rastlanır. Bu ceza yasalarının kanunnâmelerde yer almalarının sebebi şuydu: Suçluları tutuklamak ve cezalandırmaktan sorumlu olanlar askerî sınıf mensupları ve özellikle subaşılardı; bunlar aldıkları para cezalarının bir kısmını da, gelirlerinin bir parçası olarak, ceplerine atarlardı. Görüldüğü gibi, ceza kanunlarının uygulanması, askerî sınıf ile vergi mükellefleri arasındaki ilişkinin bir yönüydü.

Öte yandan, kanunnâmeler bize ceza hukukunun usul hükümlerinin nasıl uygulandığına dair hemen hemen hiçbir bilgi vermemektedir. Sadece para cezalarıyla diğer cezaların tarifelerini görüyoruz! Onun için, tutuklama ile cezalandırma arasındaki yasal süreç ve işlemler hakkında pek az şey biliyoruz. 1499 Kanunnâmesi'ndeki ceza hükümlerinin ve sonraki değişikliklerin gerçekten uygulanıp uygulanmadığı hakkında da hiçbir fikrimiz yoktur.

İdamlık suçlarla ilgili olarak Spandounes, 16. yüzyılın başlarında yazdıklarıyla, idam cezasının mutlaka bir kadı tarafından verilmesi gerektiğini bize kesin olarak söylemektedir. "Hiçbir sancakbeyi," diyor Spandounes, "makamı ne kadar yüksek ve yetkileri ne kadar geniş olursa olsun, kadının izni olmadan kimseyi idama mahkûm edemez... Subaşı suçluyu tutuklar, işkenceyle ona suçunu itiraf ettirir, on-

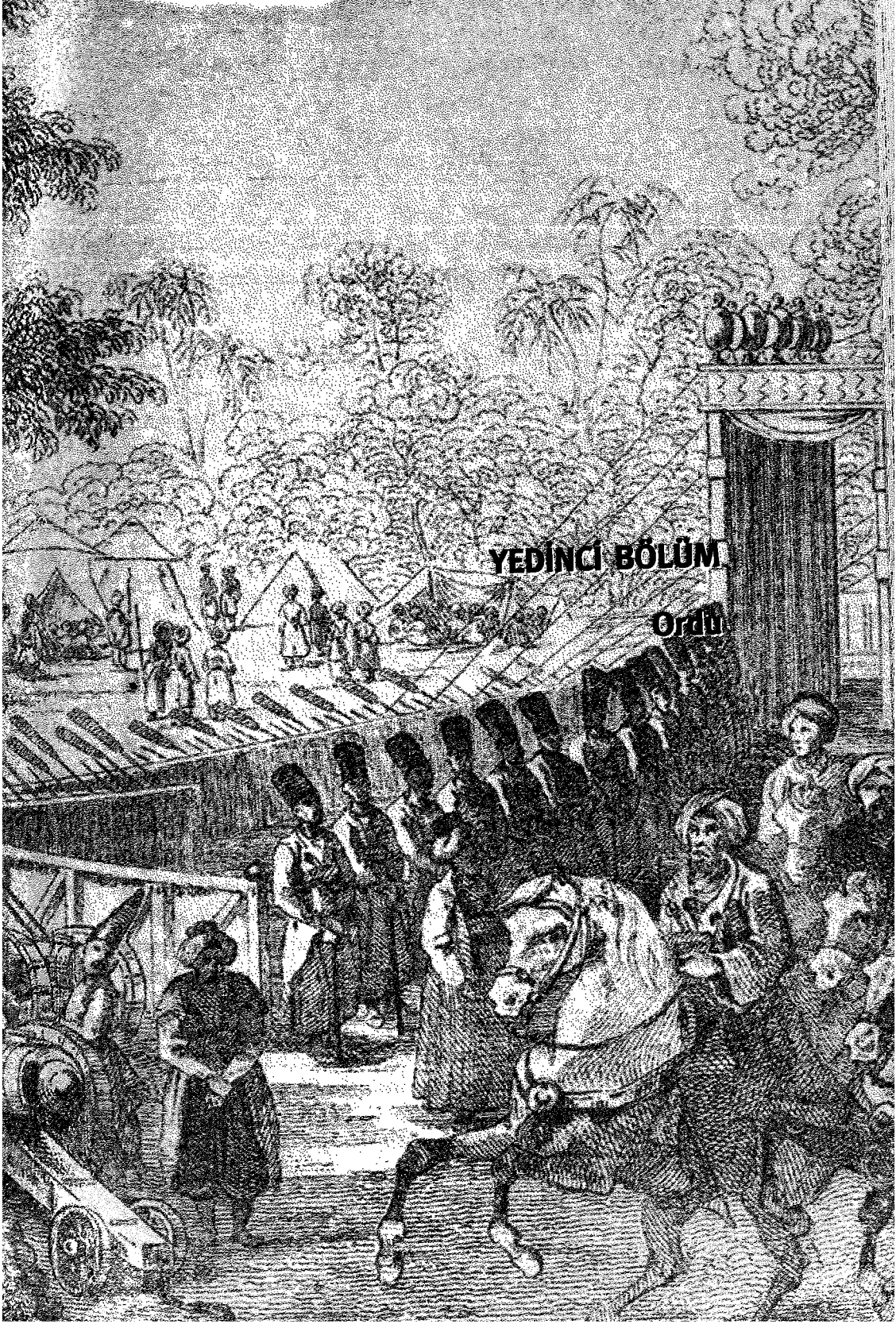
41 Uriel Heyd, *Studies*, 15-17.

dan sonra kadının karşısına çıkarır. Mahkûm olursa, subaşı onu öldürür." Spandounes'in söyledikleri, 1487 tarihli Bursa Kanunnâmesi'nde yazılı olanları teyid eder. Bu kanunnâme, suçları "bölge kadısının huzurunda" kanıtlanmadıkça sanığın idam edilmesini yasaklar. Bundan anlaşıldığına göre, hiç değilse prensip olarak, idam cezasını gerektiren suçlara ait dâvâlar kadının huzuruna geliyordu. Ama uygulama belki çok farklı ve değişkendi. Kadı sicillerinde idam cezasına atıflar çok azdır ve sancak kanunnâmelerinde rastlanan tek tük cümlelerden, sancak beylerinin zaman zaman idam cezasını, belki kendi çıkarları için, para cezasına çevirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, Bursa kanunnâmesi bu uygulamayı yasaklamıştır. Buna benzer bir hükme, kuzey Suriye'de ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Boz Ulus aşireti için çıkarılan bir fermanda da rastlanır. Buna göre, "ölüm cezasını hak etmiş etmiş olan kimseler ... mutlaka idam edilmelidir. Onlardan idam cezası yerine bir kuruş bile alınmamalıdır." Aynı hükmün 1570 tarihli Halep Kanunnâmesi'nde de yer almış olması, önemsenmediği ve belki de hiç uygulanmadığı izlenimini uyandırmaktadır: "İdam yerine para, ölüm cezasını hak etmiş kimselerden kabul edilmemelidir." Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, idam cezasını infaz etmekle görevli memurlar, ya sanıkları hiç mahkemeye çıkarmıyor ya mahkûmiyet kararlarını görmezlikten gelip infaz etmiyorlardı.

Daha hafif suçlar icracı otoritelerin sorumluluğu altında görünmektedir. Kuşkusuz dâvâlar kadıların kayıtlarına geçiyordu, ama bunlar genellikle olayları ve şahitlerin ifadelerini içermekle yetiniyor, karar veya verilen ceza hakkında hiçbir şey söylemiyordu. Bunlar anlaşılan subaşının yetki alanına giriyordu. Nitekim, birçok hallerde, subaşı veya bir başka askerî yetkili, başından sonuna kadar, yani tutuklamadan hükmün infazına kadar dâvânın bütün sorumluluğunu üzerine alıyor ve mahkemeyi tamamen es geçiyordu. Ancak belge yokluğunda, böyle bir iddia da bir spekülasyon olmaktan öteye geçemez.

Ceza kanunlarına göre, idamı gerektirmeyen suçların cezası genellikle kırbaç veya para cezası ya da her ikisi birdendi. Yetkililerin yasalara harfiyen uyup uymadıkları belli değildir. Ama mutlaka para ce-

zaları veriyor olmalıydılar, çünkü bu askerî sınıfın gelirlerinin bir parçasını oluşturuyordu. Ayrıca küçük bir kanıt, II. Bayezid Kanunnâmesi'nin, hiç değilse yürürlüğe girdiği Bayezid zamanında, hükümlerinin uygulandığını gösterir. Bıçakla yaralamak suçu için alışılmadık bir ceza öngörülmüştü: "Suçlunun kollarına bıçaklar saplanacak ve o durumda halk arasında dolaştırılacaktır." Spandounes bunun yapıldığına şahitlik ederek şunları not etmiştir: "Bir kimse başkasına silah çekerse, kadı onu beş, altı, yedi bıçakla teninden bıçaklatır ve bu halde meydan meydan dolaştırır."

YEDİNCİ BÖLÜM

Ordu

Davutpaşa'da bir ordugâh (ayrıntı).
(Kaynak: Jouanin-Jules van,
Turquie, Paris 1840)

14e YÜZYIL

Osmanlı savaşlarının en eski kayıtlarına Pachymeres ve İoannes Kantakuzenos'un Bizans kroniklerinde rastlanmaktadır. Bu yazarlardan hiçbiri fazla ayrıntıya girmemiştir ve Pachymeres özellikle kafa karıştırıcıdır. Ama buna rağmen, Pachymeres bize Osman (ö. yak. 1324) zamanındaki Türk savaşçı ve akıncılarının özellikleri ve faaliyetleri hakkında kuş bakışı bilgiler sağlayan tek yazardır. Görünen odur ki, Osman'ın adamlarından çoğu atlıydı ve pusu kurmakta, tuzağa düşürmekte, baskın düzenlemekte çok ustaydılar. Örneğin, Pachymeres'in anlattıklarına göre, Osmanlılar Mouzalon adında bir subayın komutası altındaki bir Bizans kuvvetine "beklenmedik bir zamanda, askerler uykudayken" saldırmışlardır. Pachymeres, başka bir yerde de, Osman'ın askerlerinin Katoika Kalesi yakınlarında, Siouros adlı bir Bizanslı komutanı nasıl bozguna uğrattıklarını hikâye etmiştir. Burada da, Yunanlıların üstesinden gelen, sürpriz faktörü olmuştur. Geceleyin, hiç fark edilmeden kaleye sokulup yolları tutan beş yüz kadar Osmanlı askerinin hücumuna uğramışlardı. "Daha kalabalık bir birlik karşı taraftan saldırıya geçti. Türkler direnenleri kılıçtan geçirdiler. Kadın-

lardan ve çocuklardan oluşan mahşerî bir kalabalık ise kaleye doğru kaçmaya çalışırken, onu daha önce işgal etmiş olan düşman kuvvetleri için bir sabit hedef oluşturmuşlardı."

Mouzalon'a karşı düzenlenen saldırıyı anlatırken, Pachymeres aynı zamanda Osmanlıların savaş taktiklerine de değinmiştir. Bizans kuvvetleri baskının şaşkınlığını üstlerinden atıp Türkleri takip etmeye çalıştıklarında, bunlar dağlara çekilmişler ve "orasını güvenli bulunca durup Bizanslılara ateş etmeye başlamışlar ve her taraftan ateş çemberine almışlardır." Pachymeres'in anlattıkları bir arada incelendiğinde, Osmanlı kuvvetlerinin büyük ölçüde atlı okçulardan oluştuğunu, saldırı taktiklerinin baskın ve savunma taktiklerinin hızla doğal savunma olanakları sağlayan araziye geri çekilmek olduğu görülmektedir. Akıncılar belki hafif silahlı ama dinamik ve enerjik savaşçılardı. Ama muhtemeldir ki, Baphaeon'da küçük ve görünürde düzensiz bir Bizans kuvvetini yenmiş olmasına rağmen, Osman'ın ordusu nizamî bir savaşta disiplinli bir başka ordunun üstesinden gelemezdi.

Ama, Pachymeres'in yazdıklarından açıkça anlaşıldığına göre, Osman Bey Bizans'a ait Bitinya bölgesinin kırsal kesimini ele geçirmeyi başarmıştır. Köyler ve kırsal yerleşim merkezleri Osman'ın akınlarına karşı savunmasızdı. Belki de, Osman'ın hiç değilse küçük Bizans kalelerini ve kentlerini ele geçirmesini sağlamış olan, kuşatma savaşındaki ustalığından ziyade, bu yerlerin çevresindeki kırsal alanın kontrolü altında bulunmasıydı. Pachymeres bize, Osman'ın "kaleleri hazinelerini saklamak için kullandığını" söyler.

Surlu şehirler müstahkem mevkiler olarak ayakta kalabilmiş, fakat Pachymeres'e göre büyük ölçüde zarar görmüştür. "Prousas (Bursa) bütün bu sıkıntılardan avantaj sağlamıştır" diye yazar Pachymeres ve Pegai'yi (Biga) betimlerken, iyi savunulan kentlerin bile kırsal kesimlerden ilticalar nedeniyle nasıl zorluklarla karşılaştıklarını anlatır: "Bir sahil kenti olan Pegai de bu acıları yaşamıştır. Çevredeki nüfus şehrin içine sıkışmıştı ve kılıçtan kurtulmuş olanlar kötü hayat şartlarının yarattığı bir veba salgınına uğramıştı." Ama şehirler direnmeye devam ettiler. Pachymeres ayrıca Nikaia (İznik) kentine yönelti-

len bir taarruzdan bahsetmiştir. Osman ekinleri ve bağları mahvetmiş ve ondan sonra şehrin girişini koruyan Trikkokia Kalesi'ne saldırmıştır. İznik'i ise bütün güçleriyle kuşatmış, savunma hendeklerini "kazık, kaya, ağaç ve molozlarla" doldurmuş ve surlara hücum etmeğe çalışmıştır. Saldırı sonunda başarılı olmadı. İznik'in ve Bitinya'daki diğer şehirlerin ayakta kalmış olmaları, Osman'ın adamlarının iyi savunulan müstahkem mevkilere yönelik uzun kuşatmalara girişmelerini mümkün kılacak disiplin, askerî maharet ve maddî destekten yoksun olduklarını göstermektedir.

İoannes Kantakuzenos'un 1328'de Orhan (yak. 1324-1362) ile Bizans İmparatoru III. Andronikos arasında cereyan eden Pelekanon (Maltepe) Muharebesi'ni anlatış tarzı da, ilk Osmanlı cengâverlerinin, esas itibariyle, son derece hareketli akıncılar oldukları izlenimini doğrulamaktadır. Kantakuzenos Orhan'ın kuvvetlerini "bir piyade ve süvari ordusu" olarak tarif etmekte, ancak hemen arkasından çoğunun at sırtında savaştığını eklemektedir. Kantakuzenos'un anlattıklarına göre, Orhan kuvvetlerinin bir kısmını pusuda bekletmekte ve ancak Bizanslılar sağladıkları zaman saldırıya geçmelerini tenbih etmekte imiş. Askerlerinin çoğunluğu çok hızlı atları olan okçularmış. Bunlara Orhan "yakın muharebeye girmemeleri, ancak Bizanslılar karşı saldırıya geçince imparatora birdenbire saldırmaları, ok atarak geri çekilmeleri ve geri çekilirken yeniden saldırıya geçmeleri" talimatını verirmiş. Yedek kuvvetlerini doğal bir savunma sağlayan, engebeli bir alanın arkasına yerleştirirmiş.

Kantakuzenos Orhan'ın taktiklerinin pek başarılı olmadığı intibaını vermektedir. Bizanslılar karşı saldırıya geçtikleri zaman, atlı okçuları hücumu püskürtemiyor, sadece geri çekilip arkadaki engebeli araziye ulaşıncaya kadar kaçıyorlardı. Ama çatışmanın sonunda imparator da bir zafer kazanamıyor, "çünkü Türkler derin vadilerle kuşatılmış oluyor ve ordugâhlarını hendekler koruyordu. Burada birçok okçu bulunuyor ve oklarıyla Bizans zaferini engelliyorlardı. İmparator, engebeli arazi yüzünden ordusunu Türklerin üzerine süremiyordu." Kantakuzenos'un bu ayrıntıları Pachymeres'in Osman'ın Mouzalon ve

Siouros'a karşı giriştiği gece saldırılarını hatırlatır. Osman'ın kuvvetleri de büyük ölçüde atlı okçulardan oluşuyor ve pusuyu bir strateji olarak kullanıyorlardı. Onlar da disiplinli bir saldırıya karşı gelemiyor, ancak savunma mevzilerini iyi seçerek bozguna uğramaktan kurtuluyorlardı. Anlaşılan odur ki, atlı okçular, pusular ve bozuk topraklara geri çekilmeler ilk Osmanlıların başlıca savaş teknikleriydi.

Bu, muharebe meydanlarından ve kuşatmalardan çok akınlara, baskınlara uygun bir teknik, bir savaş biçimiydi. Bu, ancak 16. yüzyılın sonlarında tamamen geçersiz bir savaş tarzı haline geldi. Genişleme yüzyıllarında, Osmanlılar sınırlarında neredeyse hiç durmadan –resmî barış dönemlerinde bile– bir *kleinkrieg* (alm. küçük savaş) sürdürüyordu. Bu savaş biçiminin özellikleri, sınır boyunca yağma amaçlı –özellikle köle ve hayvan kaçırmak için– akınlar, baskınlar ve karşı akınlardı. Aynı akıncılar bazen nizamî seferlerine çıkmış olan Osmanlı ordularının önünde giderek asıl taarruzdan önce düşman saflarında panik ve dehşet yaratmaya çalışırlardı. Akıncı askerlerin taktikleri Osman ve Orhan'ın hükümdarlık dönemlerine özgüydü; yoksa, 14. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bunların görevleri artık nizâmî ordularınki gibi aslî değil, tâli idi.

Etkili kuşatmalara ve meydan muharebelerine gücü yeten ordular Orhan ve I. Murad'ın (1362-89) eseridir. Bursa, İznik ve İzmit gibi büyük şehirler Orhan'ın saltanatı döneminde düşmüştür. Gerçi, Bursa için, bir kısa Bizans tarihçesi[1] şehri teslim olmaya mecbur eden şeyin, düşmanın saldırısı değil, açlık olduğunu belirtmiştir. Orhan şehrin kırsal kesimine hâkim olduğundan, Bursa'nın teslimi kaçınılmazdı. Bitinya'nın diğer kentleri için de aynı şey söylenebilir. Bununla birlikte, Orhan'ın saltanatının sonuna doğru, 1354'te Ankara'nın ve 1360'ta Dimetoka'nın fethi, bu zamana gelindiğinde askerlerin artık düzenli kuşatma savaşının kurallarını öğrenmiş olduklarını gösterir. Bu husus I. Murad'ın saltanatı döneminde daha da belirgin hale gelmiştir. Bu padişahın özellikle son on yılında, kalelerin ve müstahkem şehirlerin fet-

1 Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, I (Viyana, 1975), no. 7/4; II (1977), 231-32.

hi Osmanlı stratejisinin önemli bir unsurunu teşkil etmeye başlamıştır. Makedonya'da Murad 1383'te Serez'i, 1387'de de Selanik'i dört yıl süren bir kuşatmadan sonra fethetmiştir. Güney Sırbistan'a taarruzun bir başlangıcı olmak üzere, 1386'da Morava vâdisinde yer alan Niş'i ele geçirmiştir. Tarihçi Neşrî'ye göre, Murad harekete geçmeden önce, kalenin hangi kısmının ok atışına daha zayıflatılabileceğini kestirmiştir. 1388'de Murad'ın Veziri Çandarlı Halil, Bulgaristan'daki kalelere karşı sistematik bir seferden sonra, Çar Şişman'ı vasal durumuna düşürmüştür.[2]

Görülüyor ki, 14. yüzyıl içinde Osmanlılar kuşatmaların nasıl yapılacağını öğrenmişlerdi. Asrın son onyılına ait bazı atıflar, abluka ve batarya ateşinin sırlarını ve surlara tırmanmanın yollarını da bellediklerini gösterir. 1394'te I. Bayezid (1389-1402) İstanbul'u kuşatmış ve buna hazırlık olmak üzere ilk önce Boğaz'ın Anadolu yakasına, en dar noktasında, bir hisar inşa etmiştir. Ondan sonra, Meryem Ana'ya ithaf edilmiş bir doksolojiye (şükran duası, ilâhisi) göre, "sayısız savaş makinasıyla" şehre saldırmıştır. Bunların nasıl şeyler olduğunu İoannes Chortasmenos'un bir yazısından daha iyi anlayabiliriz: "Şimdi şehri kuşatmak için mancınıklar getirdiler ... ve birçok âletler ve makinalar kullanarak şehrin surlarını yıktılar ve aynı zamanda kale duvarlarına ve istihkâmlara hücum ettiler." Osmanlıların bu dönemde kuşatma kuleleri de kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Schiltberger, Bayezid'in 1398'deki Larende (Karaman) kuşatmasıyla ilgili olarak bize surların karşısına nasıl "platformlar inşa ettiğini" anlatır. Muhasara teknolojisine ait bu atıflarda lağım döşemekten bahis yoktur. Fakat bu lağım kullanılmadığının kanıtı sayılamaz; bu konudaki eksiklik belki de bize ulaşan kaynakların azlığından ileri gelmiştir. 1422'den itibaren lağım döşemenin Osmanlı kuşatma savaşının bir parçası haline geldiği kesindir. O yıl içindeki İstanbul kuşatmasından söz ederken, Bizanslı tarihçi Kananos, hücuma geçenlerin istihkâmlarının arkasından şehrin surlarına lağımlar kazdıklarını ve "kuşatma-

2 Machiel Kiel, "Mevlana Neşri and the towns of medieval Bulgaria", C. Heywood ve C. Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* (İstanbul, 1994), 165-87.

larda âdet olduğu gibi" kalenin alt kattaki odalarını destekleyen ahşap direkleri ateşe verdiklerini anlatır. Lağım çökünce zeminin üstündeki surun bir kesimi de çökerdi.

Osmanlılar bir yandan kuşatma sanatının inceliklerini öğrenirken, bir yandan da muharebe meydanı taktiklerinin ustası olmaya başlamışlardı. I. Murad'ın 1371'de Meriç kıyısındaki savaşta iki Sırp despotunu yenilgiye uğratmış olması bunun bir örneğidir. Meydan muharebelerinde sultan büyük çoğunluğu süvarilerden oluşan bir orduya kumanda ederdi. 1396'da Haçlılara karşı yapılan Niğbolu Muharebesi'ne ait notlardan, Osmanlı süvarisinin manevra kabiliyetine güvendiği ve Osman'ın zamanında olduğu gibi, pusu ve sahte ric'at taktikleri kullanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Niğbolu'da ağır Fransız süvarisinin kendisiyle doğrudan karşı karşıya gelen Osmanlı kuvvetine üstünlük kurduğu, fakat bir savaş taktiği olduğunun Bayezid'in kanatlarda yer alan süvarisi tarafında pusuya düşürüldüğünün sonradan farkına vardığı anlaşılmıştır.[3]

Görünen odur ki, 1300 ile 1400 arasında, Osmanlı askeri, hükümdarın etrafında kümelenen bir akıncılar grubu olmaktan çıkmış, kuşatmalar yapmaya ve usulüne uygun muharebelere girmeye yatkın displinli bir orduya dönüşmüştür. Bu dönüşümü destekleyen iki kurum hiç kuşkusuz tımar sahibi sipahiler ve Yeniçerilerdi. Tımar sahiplerinin ortaya çıkışı muhtemelen erken bir gelişmeydi, çünkü benzeri kurumlar Osmanlıların fethettikleri topraklarda da vardı. Kurumların I. Murad zamanından beri mevcut oldukları sanılmaktadır. Tımar sahibi olmak sipahileri geçimlerini yağma ve ganimete borçlu olmaktan kurtarmış ve daha önemlisi, sultana her istediğinde kendisine hizmet etmelerini sağlayacak akdî bir borç yaratmıştır. Yeniçeriler muhtemelen I. Murad tarafından kurulmuş bir piyade birliği olmakla birlikte, ordu

3 Schiltberger ve Aşıkpaşazade'nin bıraktıkları izlenim budur. Schiltberger muharebede esir düşmüştür; Aşıkpaşazade ise, Osmanlı saflarında çarpışmış olan Kara Timurtaşoğlu Umur Bey'den duyduklarını nakletmiştir. Esas kaygıları askerî olmaktan ziyade dinî olan "Saint Denis Keşişi"ne gelince, o da muharebenin seyrini aşağı yukarı aynı şekilde anlatmıştır. M. L. Bellaguet (ed.), *Chronique du Religieux de St. Denis*, 2 (Paris, 1839), 504-16.

içinde savaşmanın yanı sıra aynı zamanda sultanın özel korumasıydı. Birlikte savaşan, silah kullanmasını öğrenmek için birlikte talime çıkan ve muvazzaf ordunun bir parçası olan Yeniçeriler bir birlik ve dayanışma ruhuna sahiptiler ve kuruluşlarından bu yana çok iyi savaşçılardı. Muharebe meydanında ortada, hünkârın etrafında savaşırlardı. Bu seçkin askerlere ek olarak, sultan Rumeli'deki hafif silahlı akıncılarını ve vasal beyliklerin askerlerini de yardımına çağırabilirdi. Bunlar da, sipahiler ve Yeniçeriler gibi, sözleşmeli bir görevle yükümlüydüler.

Böylece, 1400'e gelindiğinde, Osmanlı ordusunda savaşan askerlerin çoğu sözleşmeli sayılabilirdi ve sultan bu sayede, yıllar yılı sayıları önceden belli güvenilir askerleri silah altına çağırabilmiştir. Osmanlı zaferlerinin arkasında yatan belki de her şeyden önce buydu.

1400'DEN 1590'A: ASKERLER

14. yüzyıl içinde oluşan askerî yapı, özünde, 16. yüzyılın sonuna kadar olduğu gibi kaldı. Tımar sahibi sipahilerle Yeniçeriler savaşan insanların en önemli iki kısmını oluşturuyorlardı.

Bunlardan tımar sahipleri ezici çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Ancak bunların sayısına dair bilgiler 1525'e kadar elimizde bulunmamaktadır. Bu yıl içinde, imparatorluğun gelirleri ve harcamaları özet olarak saptandığında, Rumeli eyaletlerinde 10.618 ve Anadolu ile Suriye'de 17.200 tımarlı sipahi bulunduğu anlaşılmıştır. Bu sipahilerden her biri beraberinde birkaç silahlı adam getirmek mecburiyetinde olduğuna göre, toplam sayılarının 50.000 kadar olduğu söylenebilir. Bunların belirli bir zamanda hep birlikte hizmet ettiği söylenemez, ama sayıları Osmanlı ordusunun en önemli unsuru olduklarını göstermeğe yeterlidir.[4]

Tımar sahibi sipahilerden daha ünlü ama sayıları daha az olanlar ise Yeniçerilerdi. 14. yüzyılda kurulduklarında, Yeniçeriler belki birkaç yüz piyade askerinden ibarettiler. Bunlar sultanın muhafaza birliği hükmündeydiler. Bu rollerinde etkin bir kuvvettiler ve başkaca bir

4 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries of the Ottoman military organisation", *Acta Orientalia*, XXXI (Budapeşte, 1977), 147-83.

koruma ve himaye kaynakları olmadığından sultana sadakatleri kesindi. 1402 Ankara Muharebesi'nin son safhalarında, Osmanlı ordusu savaş meydanından kaçmışken, sultanın etrafında dövüşmeğe devam edenler Yeniçeriler olmuştu. 1444 Varna Muharebesi'nde, sipahilerin büyük bir kısmı meydanı terk etmişken, II. Murad'ın etrafında sımsıkı duran ve savaşın sonucunu değiştirecek bir şekilde Macar kralını yakalayan ve öldürenler yine Yeniçeriler olmuştu.[5] Yeniçerilerin sayısı 15. yüzyılın içinde büyük ölçüde artmıştır. 1480'lerin başlarına ait bir Bizans kaynağı, II. Mehmed'in 1451'de tahta çıktığında, Yeniçerilerin sayısının 5000 kadar olduğunu ve 1470'lerin başında Uzun Hasan'a karşı savaşırken bunu iki katına çıkardığını bildirir. Ertesi yüzyıl içinde Yeniçerilerin sayısı 10.000'in biraz üstünde veya biraz altında olmuştur. Bordro rakamları 1514'te 10.156 Yeniçeri gösterir. 1527'de 7886 Yeniçeri ve 3553 Acemi vardı; 1567'de 12 798 Yeniçeri ve 7745 Acemi vardı. Bunların dışında, taşra garnizonlarında hizmet eden Yeniçeriler vardı. Örneğin, 1560'ta Avusturya sınırında, Budin eyaletinin kalelerinde 3377 Yeniçeri bulunuyordu.[6]

16. yüzyılın ikinci yarısından önce, Osmanlı Devleti'nin Yeniçerilerin sayısını sınırlamaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu, kuşkusuz, kısmen harcamaları kısmaya, kısmen de Lûtfi Paşa'nın "Askerler az fakat mükemmel olmalıdır" şiarına uymaya yönelik bir tedbirdi. Bu kısıtlamaya gitmenin bir diğer nedeni de muhtemelen Yeniçerilerin gücünü sınırlamaktı. Yeniçeriler elit bir birlikti ve kısmen düşmanda uyandırdıkları panik ve dehşet sayesinde etkili oluyorlardı. Fakat aynı derecede önemli olan sultanlarda yarattıkları korkuydu. Yeniçeri Ocağı'nın Osmanlı hanedanına sadakati her türlü kuşkunun üstündeydi, ancak bu münferit sultanlara itaatsizliğe engel değildi. 1446'da, ilk saltanatının sonunda Fatih Sultan Mehmed'i tahtından feragate zorlayan ve II. Murad'ı yeniden tahta çıkaran, hiç değilse bir ölçüde, bir Yeniçeri isyanı olmuştur. II. Bayezid'i (1481-1512) oğlu I. Selim (1512-20) lehine tahttan

5 Halil İnalcık ve M. Oğuz (ed.), *Gavazat-i Sultan Murad bin Mehemmed Han* (Ankara, 1978), 65-66.

6 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

ferâgate zorlayanlar Yeniçerilerdir. Genç Osman'ı (1618-22) katledenler ve yerine Mustafa'yı (1617-18; 1622-23) ikinci kez tahta çıkaranlar yine Yeniçeriler olmuştur. II. Mehmed'in ölümü ile II. Bayezid'in tahta çıkması arasında geçen kısa fetret döneminde, Yeniçeriler ayaklanmışlar ve başkentin bazı yerlerini talan etmişlerdir. 1514 Çaldıran zaferinden sonra, I. Selim'i Tebriz'den geri çekilmeye zorlayanlar ve 1525'te bir kez daha isyan edenler hep Yeniçerilerdi. İstanbul'da üslenmiş silahlı bir grup olarak Yeniçeriler, savaş alanında olduğu kadar iç siyaset sahnesinde de korkulacak bir güç haline gelmişlerdi.

Tımar sahipleri ve Yeniçeriler Osmanlı daimî ordularının başlıca unsurlarıydı, ama yegâne unsurları değildi. Kapıkulu süvarilerinin seçkin Altı Bölük sipahileri –ki genellikle Enderun'da yetişenler arasından seçilirlerdi– sultana hem *seferde* hem törenlerde refakat ederlerdi. Bunların kuruluş tarihini kestirmek mümkün değildir, ama II. Mehmed zamanında mevcut oldukları muhakkaktır. Bir Bizans kaynağı bunların sayısını, 600 sağ ve sol sipahi, 600 sağ ve sol silahdar, 700 sağ ve sol ulûfeci (ulûfeciyan-ı yemin ve ulûfeciyan-ı yesar) ve 400 sağ ve sol garipler (gureba-i yemin ve gureba-i yesar) olarak vermiştir. 16. yüzyılda bu sayılar üç kat artmıştır. 1527'de, sırasıyla 1993, 1587, 1007 ve 415 idiler; 1567'de ise 1557, 3331, 2546 ve 2589 oldular. Sayıca artış oranları Yeniçerilerden yüksekti, ama taşradan gelen tımar sahiplerinden azdılar. 1607'ye gelindiğinde, sayıları daha da artarak 7805 Sipahiye, 7683 Silahdara, 3448 Ulûfeciye ve 1903 Gurebaya kadar çıktı. Ama bu tarihte Yeniçerilerin sayısındaki artış çok daha yüksekti.[7]

Yeniçerilerin karşısında bir de Azaplar vardı. Bunlar da yaya askerlerdi ve Iacopo di Promontorio'ya göre, 1475'te "zanaatkârlar ve köylüler arasından" seçilmişlerdi. Osmanlı vakayinameleri daha 1389'da Azapların varlığından söz etmişlerdir, ama bu bir anakronizm olabilir. Ama Azap birliklerinin 1440'lardaki Macar savaşları zamanından beri[8] var oldukları kesindir. 1400'den önce de kurulmuş olabilirler. Teşkilâta alınma şekilleri, hiç değilse 15. ve erken 16. yüzyıllar için, II.

7 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

8 H. İnalcık ve M. Oğuz'un kitabındaki referanslara bakın: *Gazavat*.

Bayezid'in 1499 tarihli kanunnâmesinde açıkça gösterilmiştir. Bu metinden anlaşıldığına göre, devlet azapları esas itibariyle kasabalardan devşiriyor, bu konuda kasabanın kadısı ile subaşısını yetkili kılıyor ve aynı zamanda her semtin imamı ve bir halk temsilcisiyle işbirliğinde bulunulmasını istiyordu. Bu heyet savaşmaya ehil bütün delikanlıları mahalle meydanında toplayacak ve teker teker muayene ederek, yaşı küçük olanları, sakatları, yaşları ilerlemiş olanları ve köleleri ayıracaktı. Kalanların arasından da Azapları seçecekti. Semtin sakinleri bu savaşçıları sağlayacakları gibi, Azap başına 300 akçe limitini aşmamak üzere ihtiyaçlarını da karşılayacaklardı. Hem adamlar hem de paralar haneler arasında paylaşılacaktı. Kanunnâme bunu şöyle izah eder: "Mesela, o mahallede veya semtte yirmi haneye bir Azap düşüyorsa, yirmi hanenin seçtiği yirmi kişi arasından en uygun görüleni teşkilâta yazılacaktır. Giderleri ise onun mensup olmadığı on dokuz hane arasında paylaşılacaktır..." Ancak belirlenen hanelerden hiçbiri uygun bir aday çıkaramadığı takdirdedir ki, görevliler başka yere bakabileceklerdi. Ayrıca haneler her Azap için bir kefil göstereceklerdi ki, kaçar veya görevine gitmezse, kendisine ödenen ücret veya maaş geri alınabilsin. Son olarak, işlemlerin intizamını sağlamak ve kanunnâmenin saydığı birtakım yolsuzluklara meydan verilmemek üzere, devşirme hakkında defter tutmak mecburiyeti getirilmiştir: "Azapların devşirildiği her kazâ dâiresinde iki defter tutulacaktır. Biri kadıların elinde kalacak, öteki saraya gönderilecektir. Öyle ki, Azapların yoklaması yapıldığında veya kefillerden biri arandığında, ya kadının nezdindeki deftere ya da saraya gönderilmiş olana bakılarak ... ona göre harekete geçilebilsin."

Azaplar, Yeniçerilerden farklı olarak, muvazzaf askerlerden oluşan bir ordu birliği değildi ve Iacopo di Promontorio her ne kadar 1475'te sayılarını 6000 olarak göstermiş ise de, aslında bu sayının askerî ihtiyaçlara göre dalgalandığı açıktır. Örneğin 1514 Çaldıran seferine ait bir raporda I. Selim'in ordusunda Anadolu'dan ve Rumeli'den gelmiş 10 000 Azap bulunduğunu bildirmiştir.[9] Menavino ise aynı se-

9 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

ferdeki Azap sayısını daha da yükselterek 30 000 olarak göstermiştir. Ayrıca Azaplar Yeniçeriler gibi elit bir birlik de değillerdi. Azaplar, hayatları savaşta kolayca harcanabilen "ucuz" askerlerdi. Ama onlar da, Yeniçeriler gibi, hem muharebe meydanlarında hem de kale ve garnizonlarda hizmet ederlerdi. Spandounes 1513'te kaleme aldığı vakayinamesinde garnizonlarda hem Azapların hem de Yeniçerilerin bulunduğu belirterek Azaplar hakkında şunları yazmıştır:

> Bunlar Yeniçerilerden çoktur ve bir hisarda bulundukları zaman kimi bir kaleyi savunur kimi bir başkasını; bir şehre asker yerleştiriyor, garnizon kuruyorlarsa, Yeniçeriler hisarda, Azaplar şehirdedir; çünkü Yeniçeriler daha kabiliyetli ve daha cesurdurlar. Azaplar Yeniçerilerden azsa, birlikte kalamazlar. Bu Azaplar günde üç ile altı akçe gündelik alırlar ve çoğu Anadolu'dan gelmiştir.

16. yüzyılın başından beri Osmanlı belgeleri kalelerde hem Yeniçerilerin hem de Azapların bulunduğunu kaydederler.[10] Ancak, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Azaplar savaşçı askerler olarak önemlerini yitirmişlerdir. Daha 1540'larda askerî rahip Antoine Geuffroy şu yorumu yapmıştır: "Yaya askerlere gelince Osmanlıların Yeniçeriler dışında hiç değilse işe yarar piyadeleri yoktu..."

Osmanlı ordusundaki son önemli savaşçı kategorisi *Akıncılar* idi. Bunlar hafif silahlı Rumeli süvarileriydi ve bütün diğer Osmanlı askerlerinden daha çok 14. yüzyılın savaşçı geleneklerini canlı tutmuşlardır. 1400'den önce, Balkan Yarımadası'nda, kendi soylarından gelen liderleri ve kumanda yapılarıyla ayrı bir asker kategorisi olarak ortaya çıktılar. Resmî sefer dışında ve esas ordudan bağımsız olarak savaşan hafif silahlı akıncılar olarak, imparatorluğun sınırında cereyan eden sürekli ***kleinkrieg*** (küçük savaş) için biçilmiş kaftandılar.

1453 ile 1463 arasında Osmanlı ordusuyla birlikte savaşan Kostantin Mihailoviç ve 1475'te Iacopo di Promontorio bu askerler

---

10 Mesela bkz. Asparuch Velkov ve Evgenij Radushev (Strashimir Dimitrov'un mukaddemesi), *Ottoman Garrisons on the Middle Danube* (Budapeşte, 1996); Claudia Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murad III* (Viyana, 1995).

hakkında bize ilk bilgileri vermiş olan yazarlardır. Mihailoviç, "Geçimlerini hayvancılık ve at besleyerek sağladıklarını" belirtmiştir. At yetiştirmek bakımından belki de haklıydı, çünkü akıncılar süratli atlarını kendileri temin ederlerdi. Daha sonra Spandounes de "Hepsinin altında atlar olduğunu çünkü mükemmel at yetiştirdiklerini" anlatır. Ancak topraktan gelen başlıca geçim kaynaklarının hayvancılık değil, daha çok çiftçilik olduğu ve sultanın kendilerini vergiden muaf tuttuğu anlaşılmaktadır. Iacopo bu konuda şunları yazmıştır: "Bunların sultana ait arazi üzerinde iki veya üç çift öküzün saban sürebileceği kadar bir toprağı öşür ödemeden işlemek gibi bir imtiyazları vardı." Ancak, çeyrek yüzyıl sonra, Spandounes şu gözlemde bulunmuştur: "Bunlar hiç ücret almazlar ve buna rağmen aileleriyle birlikte yaşadıkları topraklar üzerinde ürettikleri buğday ve benzeri tahıllardan âşar vergisi öderler. Aynı şekilde kendi kasabalarındaki tımar sahibinin veya garnizon askerlerinin masraflarını da öderler."

Fakat bunların asıl gelirleri ganimetlerden gelirdi. Bunu ya resmî seferlerde ya da sınır boyunda düzenledikleri akınlardan elde ederlerdi. Mihailoviç akınlarını şöyle anlatır: "...bulutlardan düşen sağanaklar gibi. Bu fırtınalardan büyük seller meydana gelir, nehirler taşıp mecralarından çıkar ve bu suların üstünden geçtiği her şeyi alıp götürür ve üstelik yok eder... Bu Türk akıncılar gittikleri yerde fazla oyalanmazlar fakat saldırdıkları her yeri yakarlar, talan ederler, öldürürler ve yok ederler, öyle ki Türk akıncılarının geçtiği yerde horoz bir daha ötmez." Akıncıların hücumları hakkında Türk tarihçilerinin az da olsa yazdıkları Mihailoviç'in anlattıklarını doğrular. Aşıkpaşazade 1430 ve 1440'larda Üsküp'te akıncılık yapmış ve 1440'ta Sava Nehri boyunca girişilen bir akın sonrasını anlatırken şunları yazmıştı: "Altı veya yedi yaşında bir oğlan satın aldım.... ve bu akında ayrıca yedi köle ve yedi cariye edindim. Öyle bir durum meydana geldi ki, ordu çekilip gitseydi, savaş esirlerinin sayısı askerlerden fazla olurdu."

Akıncıların bu akınları iki amaca hizmet ederdi. Askerî açıdan özellikle büyük bir sefer öncesinde düşmana dehşet salmayı ve direnişi kırmayı amaçlardı. Ne var ki, asıl sefer sırasında akıncıların disip-

linsizliği nimet olmaktan çıkıp külfet halini alabilirdi. 1560 yılında çıkarılan bir padişah buyruğu bu noktayı açıklığa kavuşturur. Sultan akıncıların komutanı Turahan'a, Kırım'da Azak Denizi'ne giderek bölgeyi Rus saldırılarından korumayı emretmişti. Ancak Turahan bölgenin açlığın pençesinde kıvrandığını görmüş ve akın düzenlemek veya ganimet toplamak fırsatı olmadığını anlamıştı. Bu şartlar altında artık adamlarını kontrol edemedi ve sultana şunları yazdı: "Yağma edecek yer yok. Akıncılar ve adamları sadece yağma için işe yarayan insanlardır. Dört beş gün hareketsiz kalmaya tahammül edemezler ve disiplin altına alınamazlar." Akıncılar kendi çevrelerinde ve grupları içinde çok etkin olabiliyor, fakat düzenli savaşlarda işe yaramıyorlardı. Bu askerî görevin dışında, akıncıların ele geçirdikleri ganimet imparatorluğun pazarlarını bilhassa kölelerle dolduruyordu. Bu trafik sultanlar için de kârlıydı, çünkü alınan savaş esirlerinden Yeniçeri Ocağ'ına ve Enderun'a devşiriyorlardı. Ayrıca, muhtemelen 14. asrın sonundan itibaren sultanlar sahipleri tarafından Avrupa'dan Anadolu'ya geçirilen bu esirlerden de vergi alıyorlardı.[11]

Akıncıların uyguladıkları savaş biçimi imparatorluğun ilk günlerine dayanıyordu. Ancak bunların kendine özgü bir askerî teşkilat olarak ortaya çıkmaları, Osmanlıların gücünün I. Murad'ın saltanatının sonuna doğru Balkan Yarımadası'nda iyice yerleşmesinden sonra mümkün olmuştur. 1390'larda Bulgar Prensliklerinin ilhakı ve Tuna Nehri'nin Macaristan sınırı olarak kabul edilmesiyle, akıncıların teşkilâtı muhtemelen gelecekteki iki yüzyıl boyunca koruyacağı şekli almıştı. 14. ve 15. yüzyıllar boyunca akıncı beyleri akıncıların liderleri olarak ortaya çıktılar. Bunlar arasında en çok sivrilenlerden biri Mihaloğlu ailesiydi. Bu ailenin Vidin'de babadan kalma toprakları ve Tuna Nehri üzerinde Macaristan Krallığı'na bakan bir kaleleri vardı. Bu beylerin emrinde çalışan subaylara *dovija* (Doviçe) denirdi ve onların altında da sıradan akıncılar bulunurdu. Sultan sefere çıkmak için bunları silah altına almak istediği zaman, 16. yüzyılın başında yazan Span-

11 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, 1 (Ankara, 1943), 89-90.

dounes'e göre, "seferden bir ay önce bir haberci gönderir, ayın falanca gününde, falanca yerde toplanmaları için ihtarda bulunur ve orada kendilerini karşılayacak olan sultanın gönderdiği bir komutanın emrinde Hıristiyanlara karşı savaşacaklarını bildirirdi."

Akıncı olarak savaşmak imparatorluğun ilk günlerinde belki gönüllüydü. Ama 16. yüzyıla gelindiğinde, belki de çok daha erken, bu askerleri silah altına almak ve usulen deftere kaydetmek âdet oldu. Vidin sancakbeyine gönderilen tarihsiz fakat muhtemelen 16. yüzyıl içinde kaleme alınan bir emir uygulanan işlem hakkında bize bir fikir verir. Sancakbeyi Rumeli şehir, kasaba ve köylerini dolaşacak ve savaşmaya uygun iyi bir atı, silahı ve zırhı olan akıncıları silah altına alacaktı. Ayrıca ölmüş veya emekliye ayrılmış akıncıların oğullarını da kaydedecekti. Azaplar gibi, akıncıların defterleri de sadece tek tek her akıncının ve babasının ismini değil aynı zamanda sefere çıkılırken hazır bulunacağını garanti edecek bir kefilin ismini de içermeliydi. Seferberlik zamanında mükellefler başlarında bir destan ve kırmızı börk, ellerinde birer kılıç ve flamalı mızrak olmak üzere belirlenen yerde hazır bulunacaklardı. Sancakbeyi muhtemelen tamamlanmış kayıt defterinin bir suretini Saray'a gönderecekti. Bu, her halükârda, 1560 tarihli bir padişah buyruğuna göre şarttı. Bu buyrukta Vulcitrin sancakbeyine saray süvari bölüklerinden birinin üyesi olan bir şahsın, akıncılarının defterini tutmakta kendisine yardım etmek üzere yanına gönderildiği bildirilmiş ve defterin tamamlanır tamamlanmaz saraya gönderilmesi emredilmişti.[12]

Sultanın emrindeki toplam akıncı sayısına ilişkin tahminler farklıdır. Iacopo di Promontorio 1475'te, toplam 8000 akıncıdan bahsedet ve bunlardan 6000'i her an sefere hazır iken, kalan 2000'inin sınırı korumak için geride kaldığını söyler. Iacopo'nun zamanında ve daha önce, akıncı beylerinin kişisel maiyetinde belki daha başkaları da vardı. 16. yüzyıla ait bir vakayinamede bildirildiğine göre, Süleyman'ın 1521'de çıktığı ilk seferde kendisine 20.000 akıncı eşlik etmiş-

12 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

tir. Bu o yüzyıla mahsus ortalama bir sayı olabilir. Geuffroy ise 1543'te akıncıların sayısını 60.000 olarak vermiştir. Bu da belki biraz abartmalı olmakla birlikte, tamamen ihtimal dışı değildir, çünkü bize Koçi Bey'in neredeyse yüz yıl sonra, 1630'larda, yazacaklarını hatırlatır. Risaleleriyle ünlü Koçi Bey, muhteşem 16. yüzyıldan bahsederken, aslında 20.000 defterde kayıtlı akıncı bulunduğunu, ama sefere çıkıldığında Akıncılar kumandanının Tuna Nehri'ni 40-50.000 askerle geçtiğini, bunlardan bazılarının kayıtlı akıncı, bazılarının ise ata iyi binen gönüllüler veya yedek askerler olduklarını yazar.

16. yüzyılın başlarına kadar, akıncılar seferlerde muhtemelen Rumeli akıncı beylerinin komutası altında savaşıyorlardı. 16. asra gelindiğinde ise, "sağ kanat" ve "sol kanat" olmak üzere iki kanat halinde ve Rumeli'de oturdukları bölgeye göre örgütlenmişlerdi. Ancak "kanatların" adları – "Mihalliler" ve "Turahanınlılar" akıncı beyleriyle ilişkilerinin hiç değilse ismen devam ettiğini gösterir.[13] 1560'da Turahan diye birinin akıncıların lideri olarak ortaya çıkmış olması –eğer gerçekten Turahanoğlu hanedanının bir ferdi idiyse– akıncılarla eski akıncı aileleri arasında kişisel bir ilişkinin 16. yüzyılın son çeyreğine kadar devam ettiğini gösterir.[14]

Bu, akıncıların askerî bir güç olarak değerlerini kaybettikleri bir dönemdi. 16. yüzyılın sonuna kadar, akıncılar Osmanlı ordusunda önemli bir rol oynamışlar, hem Avrupa'da hem Asya'da çıkılan seferlerde canla başla savaşmışlardır. En mühim rolleri, ortak nehir sınırları boyunca Macaristan Krallığı'nın içine doğru akınlar düzenlemek ve 1463'te Bosna'nın ilhakından sonra da oradan Venedik ve Macaristan topraklarına saldırmaktı. Tuna'nın kuzeyine ve hatta 1498'de Lehistan'a yönelik akınlarının özellikle II. Bayezid zamanında şiddet kesbettiği anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde sultan artık Avrupa'da düzenli seferlere çıkmıyordu. Ancak 1526'da akıncıların rolleri değişti. Mohaç Savaşı bağımsız Macaristan Krallığı'na son verdi ve 1541'de Macaris-

13 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

14 Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)* (Ankara, 1995), no. 1393.

tan, ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığı altındaki kısmı, bir Osmanlı eyaleti haline getirildi. Eski Tuna sınırının ortadan kalkmasıyla, akıncılara düşen görevlerden bazıları ortadan kalktı. Yeni Avusturya sınırı akınlara karşı eski Macaristan sınırından daha dayanıklıydı. Sınır boyunca bir dizi etkili savunma istihkâmının inşası da da bunda rol oynamıştır. Mihailoviç'in 16. yüzyılda anlattıkları tarzda düzenli yağma akınları artık tarihe karışmıştı. Tuna Nehri üzerindeki Semendire sancağı için hazırlanan kanunnâme bu değişikliğe bir örnektir. 1516 versiyonunda, maddelerinin birinde, Semendire limanında, akıncıların baskınlarından sonra Tuna üzerinden getirdikleri çeşitli ganimet kategorilerinden alınacak gümrük resimlerinin listelerine yer verilmişken, 1560 versiyonunda bu hüküm kaldırılmıştır.[15]

Bununla birlikte, sınır boyundaki yıllık akınlar ne kadar kalkmış olursa olsun, akıncılar sefer öncesi taciz ve yağma eylemlerini ve düzenli seferler dışında tedip (cezalandırma) eylemlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Mesela, sultan 1565'te –Malta kuşatmasının İmparatorluğun askerî kaynaklarını fena halde zorladığı bir yıl– Avusturyalıların Erdel'e saldırdıklarını haber alınca, Çimen sancakbeyine haber göndererek "Mihaloğlu'nun takipçileri sol kanat akıncılarıyla" Sirem'e gitmelerini ve düşman topraklarını talan etmelerini buyurdu. "Aşağılık kâfirleri ezmelerini, çocuklarını ve karılarını tutsak etmelerini ve bütün mallarını ve topraklarını yağmalamalarını" ve böylece hepsine "bir ders vermelerini" istedi.[16] Aynı emirde sancakbeyine, düzenli askerlere kayıp verdirilmemesi de bildirilmiş ve bu seferde akıncıların onların yerini aldıkları belirtilmişti.

Akıncıların etkin bir askerî güç olarak sonu 1595'te geldi. Bu yıl içinde, Koca Sinan Paşa Eflak seferine çıktı. Ordusunda kalabalık bir akıncı grubu vardı ve bunlar Giurgiu (Yergöğü) şehrinde, Osmanlı topraklarına dönmek üzere Tuna'yı geçmek için beklerken, Eflak kuvvetleri aniden saldırdılar ve içlerinden tek kişi bile kurtulamadı. Osmanlı tarih-

15 Colin Heywood, "The evolution of the Ottoman provincial law-code (sancak kanun-name): the kanun-name-i liva-i Semendire", *Turkish Studies Association Bulletin*, 15 (1991), 223-51.

16 OADB, *6 Numaralı Mühimme Defteri* (972 / 1564-1565) (Ankara, 1995), no. 318.

çisi Naima bu konuda şunları yazar: "Akıncıların çoğu karşı kıyıda idiler ve bunlardan hiçbiri kurtulamadı. İşte o anda Akıncıların kökü kazındı ve tarihe gömüldüler."[17] Gerçi teşkilâtın kalıntıları bir süre daha varlığını korudu. 1630'da, Koçi Bey sayılarının 2000'e kadar indiğini ve kalanların ya statülerinden vaz geçtiklerini ya da başka ordu birliklerine katıldıklarını bildirmiştir. Ancak akıncılar örgütünün ortadan kalkması, Osmanlıların askerî bir taktik olarak düşman topraklarına taciz saldırılarında bulunmaktan vaz geçtikleri anlamına gelmez. Ama anlaşılan odur ki, 16. yüzyılın sonundan itibaren, Kırım Hanlığı'na bağlı Tatar askerleri bu rolde daha önemli olmaya başladılar. Bunlar eski seferlere de katılmışlar, ama büyük bir yararlık gösterememişlerdi. Nitekim, 16. yüzyılın ortasında, Lûtfi Paşa Tatarların orduda kullanılmaması için uyarıda bulunmuş ve şunları eklemiştir: "Gerçi Tatarların Osmanlı hanedanının tebaası oldukları doğrudur, ama bunlar inatçı ve başlarına buyruk insanlardır ve seferlerde savaşmaya kolay kolay zorlanamazlar." Fakat akıncıların kalkmasıyla birlikte Tatarların askerî önemi arttı.

Demek oluyor ki, 14. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonuna kadar, Yeniçeriler, tımar sahibi sipahiler, Altı Bölük sipahileri, Azaplar ve Akıncılar Osmanlı ordularının başlıca bölümlerini teşkil etmişlerdir. Bunların yanı sıra, sultan bir de fiilen savaşmayan ve orduya öncülük eden askerler kullanmıştır. Bunlar *yayalar* ve *müsellemler* idi. 14. yüzyılın içinde sırasıyla piyade (*yaya*) ve süvari (*müsellemler*) müfrezeleri olarak ortaya çıktıkları, fakat 15. yüzyılın başından itibaren savaşçı rolünden çıktıkları sanılmaktadır. Tımar sahibi sipahiler gibi, onlar da hazineden ücret almazlardı. Tam aksine, sefere çıkmanın gerektirdiği masrafları kendi örgütleri içinde toplarlardı. Sultan bu adamları Anadolu ve Rumeli'den devşirir ve otuzar kişilik gruplara ayırarak her birine işleyecekleri küçük birer toprak parçası tahsis eder ve âşar ile olağanüstü vergilerden (avârız) muaf tutardı. Bu grupların her birinde beş adam "seferci" olur ve sırayla savaşa gider, kalanları ise "yamak" adı altında sefercilerin maişetini karşılamak için 50 akçe öderlerdi. 1531

17 Na'ima, *Tarih-i Naima*, 1 (İstanbul, 1864), 133.

tarihli bir kanunnâme, II. Bayezid zamanına kadar, yardımcıların bu parayı, sefere çıkılsın veya çıkılmasın, her sene ödediklerini kaydeder. İki grup arasında tartışma çıkmaması için, Bayezid bundan böyle paranın sadece sefer zamanında ödenmesini buyurmuştur.[18]

Bu adamların örgütlenme biçimi, bir sancakbeyinin emrindeki tımar sahiplerinin örgütlenmesine benzerdi. Belirli bir yerdeki Yayalar ve Müsellemler, topraklarının bulunduğu sancağın yöneticisine değil, kendi bulundukları yerin yöneticisine bağlıydılar. Tımar sahibi sipahiler gibi, onların da bir kısmı "miralay" veya "yayabaşı" adı altında subay olarak hizmet ederlerdi. Rumeli'de, Türk aşiretleri *-yürükler-* Anadolu'da Yayaların yaptığı görevleri yaparlar ve bildiğimiz kadarıyla, benzer bir şekilde örgütlenirlerdi.

Hepsini sayacak olursak, bu yardımcı askerler çok kalabalıktılar. 1551'de Anadolu'da resmen 2584 grup müsellem ve 7668 grup yaya vardı. Rumeli'de ise, 1552'de 1377 grup Yürük ve 810 grup Müsellem vardı.[19] Görevleri, Ayn-ı Ali'nin 17. yüzyılın başlarında belirttiğine göre; topları sürmek, yolları temizlemek ve ordunun erzakını taşımaktı. Bu kuşkusuz adamların en önemli görevleriydi, ama çok daha çeşitli işlerde kullanıldıkları da bir gerçektir. Örneğin, 1518 tarihli Gelibolu Kanunnâmesi, bindirilmiş müsellemlerin, daha başka işleri arasında, kıyılarda ve limanlarda nöbet tutmalarını ve tehlike yaratabilecek bir gemi gördükleri takdirde hemen köylere ve kalelere haber vermelerini öngörmüştür. Buna ilâveten, Gelibolu tersanesinde gemileri denizden karaya çekmek gibi ağır ve zahmetli işleri de görmek zorundaydılar.

16. yüzyıl zarfında, Yaya ve Müsellem teşkilâtı örgütü disiplin ve güvenirliğini kaybetmiş gibi görünmektedir. Nitekim, 1540 tarihli bir padişah buyruğu, teşkilâta yeni adamlar alınmasını ve üyelerle ellerinde bulunan toprakların doğru dürüst defterlere kaydedilmesini isterken,[20] son zamanlarda firar eylemlerinin yaygınlaştığından bahset-

18 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

19 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

20 Gy. Kaldy-Nagy, "The conscription of müsellem and yaya corps in 1540", Gy. Kaldy-Nagy (ed.), *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh* (Budapeşte, 1978), 275-281.

miştir. 1582'de, sultan her iki grubun da lâğvını emretmiştir. Bunun hemen arkasından, fikrini değiştirdi ve devşirme yeniden başladı.[21] Ama 1600'e gelindiğinde, Yayalar ve Müsellemler artık yoktu. Ayn-ı Ali 1609'da eski üyelerin hepsinin yeniden sıradan vergi mükellefleri olarak kaydedilmiş olduklarını yazmıştır.

1400-1500: SİLAHLAR

Kayda geçmiş olan en eski Osmanlı silahı, at sırtından atılan Türk okuydu. Bu, hem kara hem deniz savaşlarında 16. yüzyıla kadar kullanılmış ve önemli bir rol oynamış olan bir silahtı (sonraki savaşçılar okları dört nala koşan atların sırtından atmak maharetini kaybetmiş olsalar da). Zaman ilerledikçe Osmanlılar, belki daha çok kalelerde kullanmak üzere, tatar oku veya arbaleti de benimsemişlerdir. 17. yüzyılın başlarında, *Kavanîn-i Yeniçeriyan* bu silahlardan oluşan önemli bir stokun hâlâ Yeniçeri Ocağı'nda saklandığını bildirir.

Arbaletin yanı sıra, Osmanlı askerleri çeşit çeşit silahlar taşırlardı. Mesela, Spandounes Azaplardan bahsederken "ok ve yay, kılıç, kalkan ve bir çeşit küçük balta" taşıdıklarını yazar. Akıncıları ise "kılıçları ve küçük kalkanları vardı, başka bir şeyleri yoktu" diye anlatır. Ama 16. yüzyılın ortasında, Macar Bartholomeus Georgevits "mızrakları, ciritleri, okları ve demir çomakları" olduğunu yazar. Tımar sahibi sipahilerin kısa kılıcın kullanılmasında usta oldukları ve 18. yüzyıla kadar bu maharetlerini muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır. Bu askerler muhtemelen çok çeşitli silahlar kullanmışlardır, çünkü kanunlara göre kendi teçhizatlarını savaşa getirmek zorundaydılar. Onun için mahallî zanaatçıların üretebildikleri ve mahallî pazarlarda bulunan silahlara güvenmekten başka çareleri yoktu. Rumeli'nin başkenti Edirne'de geçerli olan ticaret uygulamalarını düzenleyen 1502 tarihli bir kanunnâme, şehrin esnaf ve zanaatkârları arasında ok ve yay, kılıç ve hançer imalatçılarının listesini verir. Ayrıca, çeşitli eyer kategorilerinin asgarî standartlarını belirtirken, "Akıncı eyeri" diye bilinen bir eyer tipinden bahseder. Bu hü-

21 Belgeler için bkz. Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)* (İstanbul, 1930), no. 87, 88.

kümler Akıncıların ve tımar sahiplerinin teçhizatlarını ve bu arada silahlarını mahallî pazarlardan satın aldıklarını gösterir. Kanun ayrıca tımarlı sipahilerin kendi korunma araçlarını beraberlerinde getirmelerini ister ve anlaşıldığına göre bir miğfer ile bedenin üst kısmını örten hafif zincirden örülmüş bir zırhı şart koşardı. Kasım 1515 tarihli bir belge,[22] gelecek baharda yapılacak asker yoklamasında miğferi ve pazubendi olmadığı anlaşılan askeri, miğferi yoksa başının ve pazubendi yoksa kolunun kesileceğini bildirerek tehdit eder. Kanun aynı zamanda sipahileri atlarının zırhlarını da temin etmekle yükümlü tutar.[23]

Buna karşılık, Yeniçeriler ve Altı Bölük sipahileri hem silahlarını, hem zırh vesaire gibi savunma araçlarını merkezî stoktan temin ederlerdi. Bunların imali ve bakımı Cebeci Ocağı'nın sorumluluğu altındaydı. Sultan bu adamları devşirme yoluyla silah altına alırdı. 15. yüzyılda kurulduğu sanılan bu teşkilata mensup insanların sayısı, Yeniçerilerle Kapıkulu Süvarilerinin sayısına paralel olarak arttı. 16. yüzyılın ortalarında 500 ve 1630'da neredeyse 6000 silahçı vardı. Tüfek ve kuşatmalar için kazma ve kürek dahil olmak üzere, her türlü ekipmanın tedarikinden sorumluydular.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu döneminin en önemli askerî gelişmesi topun ve diğer ateşli silahların icadı oldu. Bu silahlar Batı Avrupa'da 14. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladı ve oradan Balkan Yarımadası'na yayıldı. 1378'e gelindiğinde, top Dubrovnik'in şehir surlarına karşı ateşlenmiş, on yıl sonra Bosna Krallığı'nda ve muhtemelen Sırbistan'da sürekli olarak kullanılır olmuştu. Buna göre, Osmanlı askerinin topla ilk tanışıklığının 1380'lerde Batı Balkanlar'da gerçekleştirilen akın ve seferlere rastladığı söylenebilir.[24]

22 Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries..."

23 Tim Stanley, "Men-at-arms, hauberks and bards: military obliations in the Book of the Ottoman custom", Ç. Balım-Harding ve C. Imber (ed.), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (Istanbul, 2000), 331- 63; Alan Williams, "Ottoman military technology: the metallurgy of Turkish armour", Yaacov Lev (ed.), *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (Leiden, 1997), 363-97.

24 Djurdjica Petrovic, "Firearms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman conquests", V. Parry ve M. Yapp (ed.), *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), 164-94.

Fakat Osmanlıların kendileri topu büyük çapta kullanmaya ancak bir sonraki yüzyılda başlamıştır. I. Bayezid'in saltanatı döneminden itibaren barutlu silahlar kullandıklarına dair atıflara pek güvenilemez. Bununla birlikte, daha 1420'lerde kuşatmalarda top kullanmaya başlamışlardı. Örneğin, Kananos 1422'deki İstanbul kuşatmasını anlatırken, "kocaman güllelerden" bahseder, fakat bir işe yaramadıklarını söyler. 15. asrın ilk otuz yılı içinde, Osmanlılar'ın top kullandıklarına dair tek tük referanslara rastlanırsa da, henüz savaşta önemli bir faktör oldukları söylenemez.[25]

1440'ların Macaristan savaşlarıyla bu durum değişti. 1443-44 seferlerinde, Sultan'ın ordusunda henüz sahra topu yoktu. Buna karşılık, Macarlar *wagenburg* (arabakale) dedikleri bir çeşit müteharrik kaleye dayanan muharebe taktikleri geliştirmişlerdi. *Wagenburg,* birbirlerine zincirlerle bağlanmış atlı yük arabalarından oluşan bir yürür kaleydi ve ateşli silahlar kullanan askerler için gerisine saklandıkları bir siper oluştururdu. Toplar ya arabaların içine ya da arabalar arasındaki mazgallara yerleştirilirdi. Osmanlıların bu istihkâmların üstesinden gelemeyişleri neredeyse savaşı kaybetmelerine yol açacaktı. Bu taktiğin etkinliği, *Gazavat-ı Sultan Murad* adlı anonim fakat o zamanlarda yazıldığı belli olan bir Türkçe risaleden anlaşılmaktadır. Yazar bunda Turahan'ın sultana şöyle bir tavsiyede bulunduğunu nakleder: "Padişahım, İslâm askerlerinin *wagenburg*'lardan çekilmelerini emret, yoksa bu ... kâfirler topları ve tüfekleriyle ateş ederek İslâm ordusunu bozguna uğratacaklardır." Kitabın bir başka yerinde de, bir Türk savaş tutsağının cüretkârlığını anlatırken adama Macaristan kralına hitaben şunları söyletir: "Sen arabalarına güveniyor, Osmanlı askerlerinin onlara saldıracağını umuyor ve topların ve tüfeklerinle onları def edebileceğini sanıyorsun. Ama bilmiyorsun ki, onlar senin marifetini çoktan öğrendiler. Senin arabalarına hücum etmeyecekler. Hayır, onlar seni toplarının erişemeyeceği bir mesafeden kuşatacaklar." *Wagenburg* sa-

25 1400'lerde doğmuş ve 1480'lere kadar yaşamış olan Aşıkpaşazade şu yorumu yapmıştır: "Top sayısının artması Sultan Murad'ın oğlu Sultan II. Mehmed'in zaman-ı saltanatına rastlar." Bkz. Aşıkpaşazade (ed. Ali), *Tevarih,* 66.

yesinde Macarlar zafere çok yaklaştılar. 1443'te, Macarların daha fazla ilerlemelerine şiddetli kış ve ordunun İzladi Geçidi'nde sıkışması engel olmuştur. 1444'te Varna'da ise, Macaristan'ın hezimetine yol açan krallarının ordudan ahmakça uzaklaşması yol açmıştır.

Fakat çok geçmeden, bu taktiği Osmanlı cengâverleri de benimsediler. Macarlar 1448'de, İkinci Kosova Savaşı'nda Osmanlılarla bir daha karşılaştıklarında, sultanın saflarını arabalardan, çivili kalkan ve siperlerden oluşan "kaleye benzer" bir tahkimatın arkasına topladığını ve Yeniçerilerin bunları toplarla savunduklarını gördüler.[26] Osmanlı ordusu bu taktiği kullanmaya başladıktan sonra, Macarlar artık stratejik avantajlarını kaybettiler ve muharebe kesin bir Osmanlı zaferiyle sonuçlandı.

Varna seferi esnasında, Macaristan'a muharebede geçici bir üstünlük sağlayan topçu ateşi olmuştur. Ama sonunda savaşı Osmanlılar kazanmıştır. Bir başka savaş sahnesinde ise topçu ateşi Macaristan'ın yenilgisine yol açmıştır. II. Murad'ın ordusunun Macar istilasını karşılamak üzere Avrupa'ya geçmesini engellemek için, Hıristiyan müttefikler Boğazlar'ı abluka altına almışlardı. Ne var ki, sultan, Burgonya gemilerinin ablukasına rağmen, ordusunu İstanbul Boğazı'nın en dar noktasına getirebilmişti. Burgonyalıların işini bozan, rüzgâr ve şiddetli akıntının dışında, sultanın, geçişini korumak için Boğaz'ın iki yakasına yerleştirdiği toplardı. Asya kıyısındaki topu Osmanlılar hemen orada kendileri dökmüşlerdi. Avrupa kıyısındaki bataryaları ise Pera'daki Cenevizlilerden almışlardı. Cenevizliler ayrıca Murad'a, çıkacağı seferde kullanmak üzere, toplar temin etmişlerdi.[27]

Kısacası, Macar savaşları birçok bakımdan Osmanlı'nın askerî gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Sahra topçuluğunun ve *wagenburg* taktiğinin benimsenmesine yol açmıştır. Ayrıca, II. Murad'ın Cenevizlilerle ittifakı askerî teknolojinin Osmanlılarca benimsenmesinin yolunu açmıştır. Topçu sınıfını büyük çapta kullanmaya başlamaları ve top imalinde ustalaşmaları bu zamana rastlar. Fakat bir bakım-

26 Uruj b. Adil (ed. F. Babinger), *Tevarih-i Âl-i Osman* (Hanover, 1925), 60.

27 Jehan de Wavrin (ed. N. Iorga), *La Campagne des Croisés sur le Danube* (Paris, 1927), 35.

dan Osmanlılar düşmanın uygulamalarını kendilerine mal etmemişlerdir. Bazı Osmanlı kaynakları, Varna seferi[28] ve İkinci Kosova Muharebesi'nde[29] Macar zırh levhasının etkililiğini vurgulamışlarsa da, Osmanlıların bunu kendilerine göre uyarlayarak kullandıklarına dair hiçbir emare yoktur.

1444'ten sonra, top ve arkasından arkebüz (çakmaklı tüfek) Osmanlı savaş sanatında gittikçe daha büyük bir önem kazanmaya başladı. 1446'da II. Murad, Korinthos kıstağında Hexamilion tahkimatını (Germehisar; Gürdüs Seddi) top ateşiyle yıktı. Bu vesileyle de, 1444'te Boğaziçi'nde olduğu gibi, muharebe alanına top madeni nakletti ve kendi toplarını kendi döktü. Bu Osmanlı âdeti 15. yüzyılın sonlarına kadar devam edecekti. Ama 1453'te Osmanlılar belki top yapımı için ilk sürekli mekânlarına kavuştular. Nitekim, bu yıl içinde II. Mehmed, İstanbul'un karşısında Cenevizlilere ait Pera'yı şehrini ve onunla birlikte top dökümhanesini zaptetti. Bu, binaları, malzemeleri ve zanaatçılarıyla, bugün hâlâ ayakta duran Tophane-i Âmire'nin çekirdeğini oluşturmuştur.[30]

1453'te İstanbul'un fethi, Osmanlı topçuluğunun Macar savaşlarını izleyen yıllardaki büyük tesirinin kanıtıdır: II. Mehmed'in topları surlarda bir gedik açamasaydı, şehir düşmezdi.[31] İstanbul'un fethi ayrıca Osmanlıların tercih ettikleri top tipine bir örnektir. Dönemin gözlemcilerin bu silahlarda dikkatini çeken şey olağanüstü büyüklükleri olmuştur. Florentine Tedaldi'ye göre, en büyükleri "çevresi on bir karış ve üç parmak, ağırlığı bin dokuz yüz libre olan gülleler" fırlatırdı ve Bizanslı tarihçi Dukas'a göre, Edirne'den İstanbul'a getirilmesi için 60 öküz ve 200 insandan oluşan bir çekici güce ihtiyaç duyulmuştu. Dukas, ayrıca bu topun Macar top döküm ustası Urban'ın eseri olduğunu ve bu adamın imparatorun hizmetinden ayrılarak kendisine

28 H. İnalcık ve M. Oğuz (ed.), *Gazavat.*

29 Uruj b. Adil, *Tevarih*, 60.

30 Colin Heywood, "Notes on the production of fifteenth century Ottoman cannon", *Islamabad: International Symposium on Islam and Science* (1980), n.d., 58-61.

31 Kelly DeVries, "Gunpowder weapons at the siege of Constantinople, 1453", Yaacov Lev (ed.), *War and Society*, 343-62.

daha yüksek bir ücret teklif eden Osmanlı sultanının hizmetine girdiğini belirtmiştir. İşte İstanbul surunu yıkan ve Osmanlı askerlerinin şehre girmelerini sağlayan bu top olmuştur.

Bu topun büyük etkisi bütün gözlemciler tarafından kabul edilmiş ve belki de Osmanlıları yüzyılın sonuna kadar çok büyük toplar dökmeye ve faaliyetlerini bu yönde yoğunlaştırmaya teşvik eden bu deneyim olmuştur. Örneğin, akamete uğrayan 1464 Yayça muhasarasından sonra, Venedikli Malipiero, Osmanlı askerlerinin geri çekilmeden önce, "her biri on yedi kadem (ayak, kabaca 31 cm) uzunluğunda" beş kuşatma topunu, düşmanın eline geçmemeleri için, Sava Nehri'ne attıklarını nakletmiştir. Belki de bu kadar büyük yekpare topları bir yerden bir yere nakletmenin zorluğudur ki, Osmanlıları toplarını anlaşılan tunç kırpıntılarından arazide dökmek âdetlerini sürdürmeğe itmiştir. Bununla birlikte, surları yıkmak ve düşmana dehşet salmak için kullanılan bu dev toplar, bu dönemdeki Osmanlı topçuluğunun tek örnekleri değildi. Kuşatmalar hakkında verilen bilgiler başka tip topları da kapsar: Özellikle, kale ve şehir surlarına karşı kullanılan havan topları. Ayrıca, Osmanlıların sahra topları da kullandıkları ve bunların doğası gereği taşınabilir olmaları gerektiği de bir gerçektir. Osmanlı kaynaklarına göre,[32] 1473'te Uzun Hasan'a galebeyi toplar ve arkebüzler sağlamıştır. Ama büyük kuşatma toplarının kullanımı yine de Osmanlı savaş gelenek ve stratejisinin bir özelliği olarak kalmıştır.

1500'e gelindiğinde, bu dev toplar demode oldu. Büyük hasarlar vermeğe elverişli olmalarına karşılık, başlıca iki sakıncaları vardı bu topların. Birincisi, tek bir atışın ürettiği büyük hararet bir günde gerçekleştirilebilecek atışları sınırlıyordu. İkincisi, boyları ve ağırlıkları o kadar büyüktü ki, bir kere belirli bir noktaya yerleştirildikten sonra topu savunmaların başka bir kesimine taşımak imkânsız gibiydi. Bu sorunları Avrupa'da Fransız topçu uzmanları 15. yüzyılın ikinci yarısı içinde çözdüler. Çözüm, tek bir büyük top yerine daha küçük toplardan oluşan bataryalar kullanmaktı. Bunlar devasa topların attıkları kocaman mer-

32 Mehmed Neşri (ed. F. R. Unat ve M. E. Köymen), *Kitab-i Cihan-nüma*, 2 (Ankara, 1957), 818-19.

mileri fırlatamazlardı, ama hızlı ve arka arkaya ateş ederek bir savunma duvarına karşı aynı ağırlıkta cisimler savurabilirlerdi. Üstelik, bu hafif topları hareket ettirmek daha kolaydı ve bu itibarla savunmanın her noktasına karşı kullanılabilirlerdi. Bu yeni tekniğin etkisi ve avantajları, Fransa Kralı VIII. Charles 1494'te İtalya'yı işgal ederken belli oldu.

Osmanlılar bu stratejiyi çabuk öğrendiler. 1501'de bir Fransız filosu Ege Denizi'ne yelken açarak Midilli Adası'nın başkentindeki Midilli Kalesi'ni kuşattı. Filonun komutanı olan Philippe de Clèves bir savaş kuramcısıydı ve özellikle kadırgalardan ateşli silahlarla ateş etmenin uzmanıydı. Bu itibarla, gemilerden açılan ateşin koruması altında askerlerini karaya başarıyla çıkarabiliyor ve toplarını kalenin önüne getirebiliyordu. Burada, toplarının hareketliliği ve etkinliği, kuşatma hakkında bir rapor yazan ve ayrıca Fransızların demir top gülle kullanmalarını öven iki Osmanlı tarihçisini çok etkiledi. Kuşatma sonunda akim kaldı, ama bu topçunun eksikliklerinden çok, saldırıların kötü organize edilmiş olmasının sonucuydu.[33]

Osmanlılar VIII. Charles'ın İtalya seferinden ve Midilli'ye yöneltilen Fransız saldırısından gerekli dersleri çıkarmaktan geri kalmadılar. On yıl içinde dev topları kullanmaktan vazgeçtiler ve topların imalinde ve kullanımında Fransız tekniklerini benimsediler. Spandounes 1513'te bu değişikliği şöyle yorumladı:

> Geçmişte, Türklerin sadece çok büyük topları vardı ve bunları bir yerden bir yere nakletmekte dünyanın zorluğunu çekiyorlardı. Onları gittikleri yere götürüyor ve orada yeniden döküyorlardı. Ancak, o günden bugüne, çok sayıda gemici ve başka savaşçı, hatta topçular ve dökümcüler, İstanbul'a gittiler ve Kral Charles Napoli'ye geleli... ondan hem topların yapımı ve monte edilmesi hem de nasıl kullanılacakları konusunda çok şey öğrendiler.

Başka kaynaklar da Spandounes'in söylediklerini doğrulamıştır. 1522 ile 1525 arasında, İstanbul'daki Tophane-i Âmire'de tutulan ka-

---

33 Nicolas Vatin, "Le siège de Mytilène (1501)", *Turcica*, XXI-XXIII (1992), 435-54; Nicolas Vatin, *Les Ottomans et l'Occident* (İstanbul, 2001), 9-29.

yıtlar, bu yıllarda imal edilen topların yüzde 97'sinin –yani 1027 parçanın– küçük ve orta boy toplar olduğunu gösterir. Aynı şekilde, 1536'da Belgrad'da yapılan bir silah envanteri de 485 toptan %82'sinin küçük toplardan ibaret olduğuna işaret eder. Gerçi Osmanlılar büyük toplar –şâhî toplar– yapmaya devam ettiler, ama bunların sayısı hafif toplara oranla çok azdı.[34] Savoia'lı Jean Maurand'ın 1544'te top dökümhanesi hakkında verdiği bilgiler de bu izlenimi vermektedir. Maurand burada binanın dışında, "çok sayıda ve çeşit çeşit toplar" gördü: "Çatallı toplar, uzun ve ağır toplar, sahra topları, şâhî toplar, havan topları ve *esmirigli* ve *versi* diye bilinen hafif toplar..." Ama kendisini en çok etkileyen yine de "alâmet" toplar olmuştur. Özellikle on bir şâhî top ve Osmanlıların yirmi iki yıl önce Rodos kuşatmasında kullanmış oldukları havan topları üzerinde durmuştur. Bunlar o kadar büyüktü ki, "insan diz çökerek namlusunun içine girebilirdi." Ancak Maurand'ın zamanında, Osmanlı topçuları bunları temel bir silah olarak değil, daha önce zayıflatılmış duvarları yıkmak için, daha hafif bataryalara ek olarak kullanmışlardır. Mesela, 1571 Magosa kuşatmasında bulunan Pietro Bizari, bir Osmanlı bataryasının "yetmiş dört batarya topundan" oluştuğunu, "bunlardan dördünün muazzam ve ürkütücü boyutlarda" olduklarını ve "*basilisk* diye bilindiklerini" anlatmıştır.

Spandounes, Osmanlıların Fransız topçuluğunun stilini benimsemiş olmasını yabancı teknisyen ithaline bağlamıştır. Bu gözlemi hiç değilse bir ölçüde doğru olmalıdır, çünkü o zamanlarda askerî teknoloji kültürel sınırları şaşırtıcı bir kolaylıkla aşıyordu. Osmanlılar ilk topçuluk bilgi ve kültürlerini muhtemelen Balkanlar'da edinmişlerdi; arkasından da, Cenevizlilerle temas kurarak onlardan topların yapım ve kullanımına ilişkin İtalyan tekniklerini öğrenmişlerdi. II. Mehmed'in top dökümcüsü Urban, Macar'dı ve belki de Macaristan'a Güney Almanya'dan geçmiş olan bir zanaatın ustasıydı. 1456'da, Alman top dökümcüsü Nüremberg'li Jörg Bosna kralının hizmetine girdi. II. Mehmed Bosna'yı fethettiğinde, Jörg'ü esir etti ve 1480'de bir fırsatını bu-

34 Gabor Agoston, "Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries", *Acta Orientalia* (Budapeşte), XLVII (1994), 15-48.

lup Viyana'ya kaçana kadar onu top yapımcısı olarak kullandı. Spandounes ülkeler arasındaki bu zanaatçı trafiğinin 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başları arasında devam ettiğini belirtir ve Maurand da, dökümhanede top yapan kırk veya elli Alman bulunduğunu söyleyerek teyit eder. Aşağı yukarı Maurand ile aynı zamanda, Fransız Büyükelçisi D'Aramon da, Osmanlıların karada ve denizde tutsak aldıkları çok sayıda "Fransız, Venedikli, Cenevizli, İspanyol ve Sicilyalı"nın top dökümhanesine çalıştıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca, 16. yüzyılın ortasında, Fransız gezgin De Nicolay de, İspanya'dan kovulduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Yahudilerin top imaline ilişkin bilgi ve deneyimlerini beraberlerinde getirdiklerini iddia etmiştir.[35]

Bu yabancı top dökümcülerinin ve topçuların sultanın hizmetine girmelerinin önemi teknoloji transferine yol açmış olmalarıydı: Top imali ve kullanımı uluslararası bir iş, bir ticaret haline gelmişti. Fakat bunlar sadece bir azınlıktı. Topların imalinden, bakımından ve kullanımından sorumlu olanları çoğu Topçu Ocağı'na mensuptu. Bu ocak belki 15. yüzyılın ortalarında, topçuluk kuşatma ve muharebe taktiğinin önemli bir unsuru olmaya başladıktan sonra kurulmuştu. 16. yüzyıla gelindiğinde, bu ocağın mensupları devşirme yoluyla seçilir oldular. Lakin topçuların listesi, yerli Müslüman ve Hıristiyanların da üye olabildiklerini göstermektedir. Yüzyılın sonuna doğru, Müslümanlar Hıristiyanlara ağır basmaya başladılar. Görülüyor ki, Topçular Ocağı yerli uzmanlardan oluşurken, yabancı teknisyenlerin istihdamı daha çok yeni teknik bilgiler edinmenin bir aracı oluyordu.[36]

Osmanlı toplarının çoğu tunçtan dökülürdü. Önceleri, 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar, toplar dövme demirden yapılırdı. Ama bu değişim tedricî oldu. 1514'te bile, hâlâ demir toplar vardı. Nitekim Menavino, Osmanlıların Çaldıran Seferi'nde kullandıkları topları sayarken, "iki yüz tunç top (yuvarlak taş fırlatan eski tarz toplar) ve yüz demir top" der. Ne var ki, İstanbul'daki dökümhanenin 1522-1525 yıllarına ait kayıtlarından, bu zamana gelindiğinde topların artık mün-

35 Gabor Agoston, "Ottoman artillery".

36 Gabor Agoston, "Ottoman artillery".

hasıran tunçtan yapıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi de, aradan yüz yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra, 1660'larda, dökümhaneyi anlatırken aşağı yukarı aynı şeyi söylemiştir. Tunç yapmak için gereken bakır imparatorluk içinde, özellikle Kastamonu maden ocaklarında bulunabiliyordu. Alaşımın diğer maddesi olan kalay ise daha nadir bulunan bir elementti ve hiç değilse kısmen ithal ediliyordu. Ancak dökümhane hesapları, imalatçıların yeni cevher stoklarına bronz kırıntıları eklediklerini göstermektedir. Bunlar da dökümhaneye, ya sultanın bahçelerindeki stoktan temin edilen ya da doğrudan dökümhane rıhtımlarına getirilen eski toplardan elde ediliyordu. Bazen de, tunçtan yapılmış başka eşyalar, mesela eski zift kazanları, eski ve arızalı topların yerini tutardı.[37] Osmanlılar, muhtemelen Fransızların 1501'deki Midilli kuşatmasından sonra icat edilmiş olan demirden top gülleleri ni İstanbul'daki top dökümhanesinde değil, özellikle Bulgaristan'ın Samokov şehri gibi demir üretim merkezlerinde imal ederlerdi.[38]

Barut üretimine gelince, imalathaneleri güherçilenin bol bulunduğu yerlerde kurulmuştur. 16. ve 17. yüzyıllarda başlıca barut üretim merkezleri Avrupa'da Budin, Temeşvar, Belgrad, Selanik, Gelibolu ve İstanbul; Asya'da Bor, Halep, Bağdat ve Yemen ve Afrika'da Mısır'dı. Anlaşılan imparatorluk sınırları içinde, dışarıya muhtaç olmayacak kadar güherçile vardı; ancak, İran (1578-90) ve Avusturya (1593-1606) savaşları sırasında olduğu gibi, savaşın uzadığı dönemlerde, bu konuda sıkıntı çekildiği olmuştur. Hazine güherçile üretimini tekelleştirmeye çalışmış ve bunun için bir yerde yeni bir güherçile kaynağı bulunduğu zaman, o yer sultanın özel mülkü sayılmıştır. Buna karşılık, kükürt ülkede daha azdı. Fakat Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-66) Doğu Anadolu'daki fetihleri Van ve Hakkâri bölgesindeki kükürt yataklarını Osmanlı denetimi altına sokmuş ve Ölü Deniz, Milos ve Boğdan gibi yerlerde mevcut kaynaklardan da yararlanılmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen zaman zaman, özellikle İran'dan kükürt ithal et-

37 Colin Heywood, "The activities of the state cannon-foundry (tophane-ı amire) at Istanbul in the early sixteenth century", *Priloza Orijentalna Filologija*, 30 (1980), 209-17.

38 Gabor Agoston, "Ottoman artillery".

mek mecburiyetinde kalınmıştır. Barutun üçüncü maddesi de mangal kömürüdür. Çoğu yerde bu kolay bulunuyordu, ama bazı üretim bölgeleri nerdeyse tamamen ağaçsızdı. O zaman da imalatçılar çalı kökleri, mimoza ve Sina Yarımadası'nda yetişen ılgın gibi alternatifler bulmak zorunda kalıyorlardı. Güherçileyi rafine etmek için de çok büyük miktarda yakacak gerekiyordu, fakat bunun için kolay tutuşan her şey işe yarıyordu.[39]

1400-1590: TAKTİKLER

Osmanlı savaşlarının en tipik biçimleri kuşatmalar ve sınır boylarında girişilen akınlar, hafif çarpışma ve çatışmalardı. Meydan muharebeleri seyrekti, ama verildikleri zaman da kesin sonuçlar doğururlardı. Örneğin, 1444 Varna Muharebesi Balkan Yarımadası'nda bundan böyle hâkim gücün Macarlar değil, Osmanlılar olacağını belirlemişti. Osmanlıların 1516 ve 1517'de Suriye ve Mısır'ı fethetmeleri, Mercidabık ve Ridaniye'de verilen iki muharebenin sonucuydu. 1526'da ise, bağımsız Macaristan Krallığı'na son veren Mohaç Meydan Muharebesi olmuştur.

Osmanlı ordusunun muharebe meydanında mevzilenme biçimi 16. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın sonu arasında esas itibariyle hiç değişmemiştir. Ordu genellikle süvari ağırlıklıydı. Anadolu ve Rumeli sipahileri iki kanatta ayrı ayrı mevzilenirdi. Orta yerde Yeniçeriler yer alırdı ve bunlar, orduya şahsen komuta ediyorsa, ayrıca sultanı da korurlardı. Yeniçeriler yaya ve sayıca az olmalarına rağmen, Osmanlı muharebe hattı için sabit bir çekirdek oluştururlardı.

Osmanlıların 15. yüzyılın ortalarındaki Macaristan savaşlarında yenilmelerine ramak kalmış olması, ateşli silahlardan daha çok yararlanmaya çalışmalarına ve Macarların *wagenburg* taktiğini kullanmaya başlamalarına yol açtı. Ancak kuvvetlerin savaş meydanında mevzilenme şekli aynı kaldı: Yeniçeriler merkezde, süvari kanatlarda...

---

39 Gabor Agoston, "Gunpowder for the Sultan's army in the Hungarian campaigns of the sixteenth and seventeenth centuries", *Turcica*, XXV (1993), 75-96; Turgut Işıksal, "Gunpower in Ottoman documents of the last half of the sixteenth century", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981/2), 81-91; V. J. Parry, "Barud (Barut)", *Encyclopaedia of Islam*, 1 (Leiden, 1960).

Ancak şu farkla ki, Yeniçerilerin işgal ettiği orta saha iyice tahkim edilmiş bir mevki halini almıştı. Yeniçerilerin ise ancak Macar savaşlarından sonra ateşli silahlar taşımaya başladıkları sanılmaktadır. Bu silahlar özellikle 1470'lerin başında Uzun Hasan'a karşı girişilen savaşlarda işe yaramıştır. Topları olmayan Uzun Hasan bunları Venediklilerden tedarik etmeye çalışmış, fakat muvaffak olamamıştır.[40] Osmanlı ordusuyla karşılaştığında bu eksiklik kendisine pahalıya mal olmuştur. Osmanlı tarihçisi Neşrî'ye göre, "Uzun Hasan hiç toplu ve tüfekli bir muharebe görmemiş ve onun için de Osmanlıların karşısında çaresiz kalmıştı." Venedikli tarihçi Malipiero da aynı noktaya değinmiştir: "Türkler galip geldi, çünkü İran süvarileri topçu muharebelerine alışık değillerdi ve daha çarpışma başlamadan kaçtılar." II. Bayezid, 1485 ile 1490 arasında Kilikya'da Memluklerle savaşında tersliklerle karşılaşınca, Yeniçerilerin tüfeklerinin kalitesini ıslah etti.

Bu safhada, orduda sadece Yeniçeriler ateşli silah taşıyorlardı. Tüfekler at sırtında pratik değildi ve gayrı nizamî süvariler –*Azaplar*– belki bu silahı adam akıllı kullanmasını öğrenecek kadar uzun süre kalmıyorlardı orduda. At sırtında kullanılmaya elverişli barutlu silahlar ancak 16. yüzyılda gelişti. Ateşli silahların, halk arasından tüfekli devşirmeyi mümkün kılacak kadar yaygınlaşması için ise, 16. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekiyordu. Bu itibarla, 15. yüzyılın ikinci yarısıyla 16. yüzyılın büyük bir kısmında, tüfekler Osmanlı muharebe meydanı taktiklerinde, özellikle merkezdeki müstahkem mevkileri savunmak bakımından, önemli bir rol oynamıştır. Ne var ki, bu silahların kullanımı, esas itibariyle bir süvari ordusu olan Osmanlı ordusunda sınırlı düzeyde kalmıştır.

16. yüzyılın ilk yarısına ait iki belge, bize bu dönemdeki Osmanlı savaş düzeni hakkında iyi bir fikir verir. Bunlardan biri, 1516'da cereyan eden Mercidabık Muharebesi'nin akabinde, Sultan I. Selim'in ilan ettiği zafer bildirisidir. Sultanın kendisi, muhafızları olan Yeniçeri-

40 Venediklilerin, Uzun Hasan'a top ikmalinde bulunma girişimleri hakkında, Ramusio ile Barbaro'nun anlattıklarına bkz., Charles Grey (ed.), *A Narrative of Italian Travels in Persia* (Londra, 1873).

lerle birlikte muharebe hattının ortasındaydı. Ön safta, muhtemelen hepsi Yeniçeri olan 10.000 piyade askeri ve bir miktar arkebüzcü vardı. Bunların da önünde 300 top arabası bulunuyordu. Bunların dışında, sağlı sollu dizilmiş Altı Bölük sipahileri ve iki kanatta Kırımlılar ve Anadolu ile Rumeli'den gelmiş tımarlı sipahiler vardı. Birkaç yıl sonra, 1541 yıllarında, Paolo Giovo'nun muharebe düzenini tasvir etmek için yazdıkları I. Selim'in bildirisindeki hususları biraz daha ayrıntılı bir şekilde aşağı yukarı tekrar etmiştir. Giovo'nun anlattıklarına göre, Sultan *solakların* –kendisini korumakla görevli kapıkulu askerleri– ve Yeniçerilerin muhafazası altında ortada yerini almış bulunuyordu. Yeniçerilerin çoğu uzun tüfekler taşıyorlardı. Bunların sağında ve solunda, Altı Bölük sipahileri yer alıyorlardı. Yeniçerilerin önünde toplar ve topların önünde Azaplar vardı. Başka bir Azap grubu ise ordunun gerisini koruyordu. Rumeli ve Anadolu sipahileri en öndeki Azapların iki kanadına yerleştirilmişlerdi. Giovino Akıncıların rolünden de bahsetmiştir. Bunlar ordunun önünde at koştururdu. Sultan belki de bu Akıncıları en kolay harcanabilir askerler olarak görmüş ve hep öne sürmüştür. Daha 1475'te, İacomo di Promontorio bunlar hakkında şu yorumu yapmıştı: "Sıra bir çarpışmaya geldi miydi, bunlar domuzlar gibi merhametsizce öne sürülürler ve patır patır ölürlerdi." Azaplar çekilip de bölününce, düşmanın karşısına önce Osmanlı topçusu ve arkasından da Yeniçeriler çıkardı. Kanatlardaki süvarilerin rolleri ise, Osmanlı hatlarındaki bu müstahkem mevkiye yaklaştığında düşmanı sarmak ve kuşatmaktı.[41]

1564 ile 1568 arasında Habsburgların Macaristan'daki kuvvetlerinin kumandanı olan Lazarus Schwendi bu taktiklerin ne kadar etkili olduklarının şahidiydi. Hıristiyan kuvvetlerini, Osmanlıların tuzağına düşüp *wagenburg*'a, yani muharebe hattının ortasındaki bu müstahkem mevkiye yaklaşmamaları için ısrarla uyarmıştır. Schwendi ayrıca Yeniçerilerin ne kadar iyi nişancı olduklarını belirtmiştir:[42] "Ara-

41 V. J. Parry, "La manière de combattre", V. J. Parry ve M. Yapp (ed.), *War, Technology and Society*, 218-56.

42 Yeniçerilerin nişancılık talimi yapmalarını emreden sultan iradesi için bkz. Gy. Kaldy-Nagy, "The first centuries".

larında aşağı yukarı 12.000 tüfekçi vardır ve bunlar uzun tüfeklerini büyük bir ustalıkla kullanırlar." Daha başka Avrupalılar da, mesela Malta 1565'te Osmanlılar tarafından kuşatıldığında, Yeniçerilerin isabetli atışlarını övmüşlerdir. Schwendi, Osmanlıları muharebe meydanında, özellikle bütün bir orduyu seferber edebildikleri yaz mevsiminde, yenilmez saymıştır. Onun için Avusturyalıların sınır kalelerine kışın, Osmanlıların etkili bir biçimde direnemedikleri bir zamanda, saldırmalarını tavsiye etmiş ve "sağlam ve iyi donatılmış kalelerin" Türkleri yenmenin en emin yolu olduğunu söylemiştir. Schwendi savunmaya dönük bir tavır takınmış ve Osmanlı muharebe meydanı taktiklerinin, hiç değilse 1560'lardaki savaşların sonuna kadar, etkili olmaya devam ettiklerini belirtmiştir.[43]

"İyi donatılmış kaleleri" Osmanlılara karşı kullanılabilecek en iyi silahlar olarak tarif ederken, Schwendi aynı zamanda o dönemin savaşlarını da nitelemiştir. Kuşatmalar açık arazide verilen muharebelerden daha yaygındı ve Osmanlılar kuşatma savaşlarında çok ustalaşmıştı. 14. yüzyılın başlarında, kaleleri, hisarları ve tahkim edilmiş şehirleri ancak içindekileri aç bırakarak teslim olmaya zorlayabiliyorlardı. Yüzyılın sonlarına doğru ise, Ortaçağ kuşatma ilminin donanımını ve tekniklerini başarılı bir şekilde benimsemişlerdi: Surlara ve surların üstünden taşlar fırlatan mancınıklar, kuşatan tarafa, kale duvarlarındaki savunucu askerlere saldırmak için bir platform oluşturmak amacıyla kuşatma kuleleri ve kendilerini ok ve mızraklardan korumak için zırhlı kısa mantolar kullanmaya başlamışlardı. Lağım döşemek sanatını da öğrenmişlerdi. Bu teknikleri 14. yüzyıldan çok sonralara kadar kullanmaya devam ettiler. Örneğin, 1453'te İstanbul'un surlarında gedik açan top ateşi olmuştur, ama bu Osmanlıların şehir savunmalarını çökertmek için kullandıkları silahlardan sadece bir tanesiydi. Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'in anlattıklarına göre, II. Mehmed ayrıca mancınıklar getirmiş ve surların altına lağımlar döşemişti. Avrupalı savunucular da anılarında kuşatma kalelerinden söz etmişlerdir. Bunlar ve

43 V. J. Parry, "La manière".

daha başka "modası geçmiş" kuşatma metotları bir sonraki yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela, 1481 Otranto, 1565 Malta ve 1570 Lefkoşe kuşatmalarında zırhlı kısa üstlüklerden ve 1522 Rodos kuşatmasında mancınıklardan bahsedilmiştir. 1565'te Malta'da, saldırıcılar, içine beş veya altı tüfekçi sığacak kapasitede bir kuşatma kulesi inşa etmişlerdir. Lağım döşeme de Osmanlı kuşatma istihkâmcılarının bir özelliği, bir uzmanlık dalı olarak kalmaya devam etmiştir.[44]

Ancak, 15. yüzyılın ortasından itibaren, toplar muhasaralarda belirleyici rolü oynamaya başladılar. Topların görevi istihkâmları yıkmaktı, ama 15. yüzyılın ortasından itibaren, aynı zamanda havan toplarını da ihtiva etmeye başlamıştı: Bunların görevi duvarların üstünden ateş ederek binaları yerle bir etmek ve içerdeki insanlara dehşet salmaktı. Nitekim, 1462'de Osmanlıların Midilli muhasarasında, kale içinde kalan şehir sakinlerinin moralini bozan şeyin dev gibi bir havan topu olduğu sanılmaktadır.[45]

Topçu ateşi kuşatma savaşında bir unsurdu. Fakat aynı derecede önemli olan başka şeyler de vardı: Kazıcı, lâğımcı ve mayıncıların eserleri, yani kuşatıcıları ve toplarını düşman ateşinden koruyan toprak tabyaları, hendekler, siperler vs. Duvarlarının altını kazıyarak kaleleri dinamitle havaya uçurmak da kuşatma savaşının taktiklerinden biriydi. Osmanlılar bütün bu işlerde çok ustaydılar. 17. yüzyıla gelindiğinde, özel bir Lâğımcı Ocağı vardı, ama bunun tam olarak hangi tarihte kurulduğu pek bilinmemektedir. Bu gibi işlerin daha önce piyade erleri ve gönüllüler tarafından görüldüğü sanılmaktadır.

Bir kuşatmada ilk aşama, surların dışında herhangi bir kuvvet varsa onu yenip bertaraf etmek ve düşmanı kale içinde hapsetmekti. Ondan sonra karanlık basınca, istihkâmcılar duvarlara dikey olarak yaklaşma hendeklerini kazarlardı. Bunlar, siperlerdeki lâğımcıları ve askerleri düşman ateşinden korumak için, yılankavi olurdu; yoksa, mermiler hendeğin bir ucundan çıkar ve doğrudan öbür ucuna ulaşır-

44 V. J. Parry, "Hisar", *Encyclopaedia of Islam*, 3 (1971).

45 Archbishop Benedetto, "Leonardo Chiensis (sic) de Lesbo a Turcis capta epistola Papae Pio II missa", C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes* (Berlin, 1873; tekrar basım, Brüksel, 1966), 359-66.

dı. Bu yaklaşma hendeklerinden diğer hendekler dik açıyla ve duvarlara paralel olarak etrafa yayılırdı. Bunlar tamamlandıktan sonra, Osmanlı kuşatma kuvvetleri toplarını ve içi toprak dolu tabya sepetlerini getirirler ve bunlar yerlerine koyulunca, ateş başlardı.[46] Bunları daha önce 1551 Trablusgarp kuşatmasında görmüş olan Fransız gezgin De Nicolay'in dikkatini çekmişti. Bu konuda şunları yazar: "Bunlar yedi buçuk santimetre eninde tahta levhalardan yapılmıştır... Türkler bir müstahkem mevkiye saldırmak istedikleri zaman, onları yere eşkenar dörtgen şeklinde yere yerleştirirler ve levhaları birbirlerinin içine geçirirler. Sıralar halinde yerleştirildikten sonra da, içlerine toprak doldururlar. Bu çok faydalı bir icattır, çünkü mermi insanı ancak sıyırıp geçer, bir cismanî zarar veya başkaca hasar veremez." Siperler kalenin önündeki hendeğe yaklaşınca, kuşatıcılar, çukurdan çıkanları veya topların kaleden oynattıkları molozları kullanarak hendeği tesviye edip duvara yaklaşmaya çalışırlardı. 1572 Magosa kuşatmasını anlatırken, Bizari şöyle der: "Türkler hendeğe o kadar çok toprak doldurmuşlardı ki, duvarlara kadar yolu âdetâ tesviye etmişlerdi ve ondan sonra da destek yerine geçmek üzere iki tarafına çapraz kirişler yerleştirmişlerdi. Bunlar tam duvara kadar uzanıyordu. Bizim toplarımızla onlara zarar vermememiz için bunları çalı çırpı, dallar ve yün dolu torbalarla koruyorlardı."

Kuşatma stratejisinin en önemli unsuru hendeklerdi, çünkü bunlar saklanmayı ve korunmayı sağlıyordu ve insanlar ve toplar ancak onların sayesinde kaleye yaklaşabiliyorlardı. Ancak, Osmanlı kuşatma stratejisi daha geniş ve daha sofistike çalışmaları da kapsar. 14. ve 15. yüzyıllar, zaman zaman, kuşatma altındaki yere girişi önlemek için belirli bölgeleri abluka altına alan kalelerin inşa edildiğine tanık olmuştur. Nitekim, 1390'larda, I. Bayezid, İstanbul'u kuşatma altına aldığında bu şehre girişi önlemek için, Boğaz'ın Asya yakasına bir hisar inşa etmiştir. 1452-53'te, II. Mehmed de aynı amaçla, Avrupa yakasına, Bayezid'inkinin tam karşısına, ikinci bir hisar yaptırmıştır.

46 V. J. Parry, "Hisar".

1440'ta II. Murad II da başarısız Belgrad kuşatmasını şehrin güneyinde bir abluka kalesi inşa ederek başlamıştır. Ama Osmanlılar bu gibi tesislerin çoğunu kalenin veya kuşatılan şehrin hemen dışında inşa etmişlerdir. Örneğin, Lefkoşe kuşatmasını[47] 1570'te[48] "Santa Marina adını taşıyan bir dağın tepesinde, kalelerin ve Podocattaro ile Carassa caddelerinin yüz yetmiş adım uzağında bir kale inşa ederek açmışlardır." Buradan şehre ateş etmeğe başlamışlar ve evlerle başka binalara isabet kaydetmişler, fakat fazla bir hasar meydana getirememişlerdir. Arkasından, şehir sakinlerinin "Saint George diye adlandırdıkları bir tepeye" bir hisar inşa etmişler ve buradan evlerin damlarına ateş etmişler, fakat yine savunma tesislerine zarar verememişlerdir. Sonra iki kale daha inşa etmişler ve ancak bu mevzilerden şehrin savunmalarını çökertmeye muvaffak olduktan sonra saldırganlar hedeflerine yaklaşabilmişlerdir. Operasyonun bundan sonraki safhası, Osmanlıların nasıl şehir surlarına çok daha yakın yerlere de kaleler inşa edebildiklerini göstermiştir. Kuşatıcı güç, eski Lefkoşe şehrinin etrafındaki hendeğin dış duvarına yaklaşınca, "toprağı kazarak, bizim Podocattaro, Constantia, Anaba ve Trablus adlı kalelerimize nerdeyse eşit büyüklükte teraslar, platformlar inşa ettiler. Bunların karşısına da, büyük bir gayret ve ihtimamla, bizim duvarlarımızın aşağı yukarı elli adım uzağına dört ince kale diktiler." Bu mevzilerden surları yıkmayı başardılar. Buna benzer çalışmalara 1572 Magosa kuşatmasında da rastlanmıştır. Bizari, "Türkler'in kuşatmanın başlangıcında nasıl toplarını yerleştirdikleri platformlar ve tüfek ateşi için kazamatlar, mazgallar ve tabyalar yaptıklarını" anlatır.

Kuşatıcı güçler yer üstünde bu toprak ve moloz tahkimatını yaparken, lağımcılar da yerin altını kazarlardı. İlk uygulanan yöntem kale duvarlarının veya kulelerinin altına bir oda kazmak ve çatıyı tutan tahta payandaları zift veya patlayıcı maddelerle kaplamaktı. Lağımcı-

47 Lefkoşe kalelerinin bir planı için bkz. Christopher Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World* (Londra, 1996), 195.

48 Lefkoşa ve Magosa kuşatmaları için bkz. Sir George Hill, *A History of Cyprus*, III (Cambridge, 1948), böl. XV.

lar sonra payandaları ateşe verip kaçarlardı. Çatı çökünce de yerin üstündeki kâgir duvar yıkılırdı. 16. yüzyılda, lağımları ateşlemek için barut kullanılmaya başlayıca, bu tekniğin yıkıcı etkileri daha da artmaya başladı. Ancak barut daha büyük riskleri de beraberinde getirdi. Mesela, Magosa kuşatmasında, bir Osmanlı lağımının ayaklarının altında patlamasıyla, pek çok asker hayatını kaybetmiştir.

Kuşatmanın son safhasında, top ateşi ve lağımlar müstahkem mevkiin büyük bir kısmını çökertip ateşli silahlar ve oklar da savunucuları yok edince, genel saldırı başlar ve kuşatıcı kuvvetler duvardaki gediklerden içeri girmeye çalışırlardı. Bir Osmanlı ordusu bir kere bir kaleye, bir kasaba veya kente girdi miydi, artık direniş umudu kalmazdı.

1590'DAN SONRA: ASKERÎ DEVRİM

Osmanlı ordularının 16. asrın son onyıllarında kazandıkları başarılar, Schwendi'nin 1560'larda yaptığı uyarıları haklı çıkarmıştır. 1570 ile 1572 arasında, Osmanlılar Kıbrıs'ı fethettiler. 1578-1590 arasındaki İran savaşı da imparatorluğun Kafkaslar'da ve Azerbaycan'da yeni topraklar elde etmesini sağlamış ve Osmanlıların bir orduyu on yıldan uzun bir süre arazide tutabilme yeteneğini kanıtlamıştır.[49] 1593'te, Kanunî Süleyman'ın son Macaristan seferinden yirmi yedi yıl sonra, Avusturya'yla savaş patlak verince, Osmanlı başkumandanı Koca Sinan Paşa Osmanlıların askerî üstünlüğünden emindi. Aslında, savaşın meydana çıkardığı şey, Osmanlı askerî taktiklerinin artık eskimeğe yüz tutmuş olduğuydu.

Ta'likizâde, savaşın ilk yılını anlatırken, Sinan Paşa ordusunun ilk etapta karşılaştığı bir engele ışık tutar. Belgrad'da, yerli halkın komutanlarla konuşurken kendilerine "eskiden, Avusturyalıların Macaristan'da yeni bir kale inşa ettikleri duyulur duyulmaz, sultan bunun hemen yıkılmasını emrederdi" dediklerini nakleder. Oysa, Kıbrıs'a ve İran'a karşı girişilen harekât Macaristan sınırının göz ardı edilmesine

49 Osmanlı askerî seferlerinin lojistiği için bkz. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana, 1988); Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra, 1999).

Yeniçerilerin ateşli silahları kullanması 15. yüzyılın ortalarına rastlar, ancak at sırtında silah kullanılması ise çok sonradır. Resimde bir Batılı ressam gözüyle yeniçeriler. (Kaynak: Peter Coeck, *The Turks in 17th. Century*, Londra)

yol açmış ve Avusturyalılar bu fırsattan istifade ederek yeni tahkimatlar kurmuşlardı.[50] Bu çalışmalar 1570'lerin sonunda başlamıştı.

Sınırın güney kesiminde, Orta Drava ile Orta Sava arasında ve Hırvatistan ile Adriyatik Denizi boyunca, dağlar doğal savunmalar oluşturmuşlardı. Avusturyalıların bu hatta inşa ettikleri tek büyük kale güneyde, Kupa Nehri üzerindeki Karlovac kentindeydi. Hırvatistan sınırının geri kalan kısmını korumak için, bir dizi tarassut kulesi inşa etmişler ve Drava'nın güneyinde kalan sınırı ise Sırp ve Alman paralı

50 Christine Woodhead, *Ta'likizade's 'Şeh-name-i Hümayun': A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94* (Berlin, 1983), 28.

askerleriyle iskân etmişlerdi. Drava'nın kuzeyindeki Macaristan'da bataklık arazi bir ölçüde doğal savunma sağlamakla birlikte, ilerleyen bir orduyu durdurmaya yeterli değildi. Kaldı ki, Tuna Irmağı Avusturya'nın içine doğal bir su yolu sağlıyordu. Onun için Avusturyalılar savunmalarını Macaristan'da yoğunlaştırdılar ve güneyde Kanije'de, kuzeyde Györ (Yanık), Komaron, Uyvar ve Eğri'de yeni kaleler inşa ettiler ya da mevcut olanları yenilediler. Ayrıca büyük şehirleri tabyalı savunmalarla takviye ettiler. Doğrudan imparatorluk kontrolü altında olmayan mevkilerde, özel malikâne sahipleri istihkâmları ağır kütükler arasında sıkıştırılmış topraktan duvarlarla takviye ettiler. Yeni ve yenilenmiş kaleler büyük ölçüde en yeni tasarımları kullanan İtalyan istihkâmcıların eseriydi.[51]

Ancak, Osmanlı taktiklerinin zayıflığını meydana çıkaran yeni savunmalar değildi. Daha 1570'te Lefkoşe'nin zaptı Osmanlı kuşatma sanatının modern burçlu kalelere karşı hâlâ etkili olduğunu göstermişti. Bizari'ye göre yegâne teknik sorun, kuşatmanın başlangıcında toprak duvarların, yapılış amaçlarına uygun olarak, top güllelerinin vuruş gücünü massetmeleri ve böylece etkilerinin azalmasıydı. Kıbrıs'ın fethi sırasında, Magosa'nın modernleştirilmemiş kalesi, Lefkoşe'nin modern istihkâmlarına oranla, çok daha ciddi bir engel teşkil etmiştir. Avusturya savaşları sırasında da, Osmanlı kuşatıcı güçleri 1594'te Györ, 1596'da Eğri, 1600'de Kanije ve 1605'te Estergon kalelerini iyileştirilmiş tasarımlarına rağmen teslim olmaya mecbur etmişlerdir. Osmanlı kaynaklarını zorlayan şeyin, tek başına modern kalelerden çok, bir bütün olarak savunma sistemi olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlılar için en büyük sorun yeni askerî mimarî değil, daha ziyade Avusturyalıların arazideki üstünlüğüydü. Aslında, 1593-1606 Avusturya savaşı, Osmanlıların bu sorunla karşılaşmalarının ilki değildir. 1571 İnebahtı deniz savaşında da, üstün ateş gücü Hıristiyan koalisyonunun zaferini sağlayan başlıca faktör olmuştu. Osmanlıların buna mukabelesi, fermanlar çıkararak ertesi sene donan-

51 Gabor Agoston, "Habsburgs and Ottomans: military change and shifts in power", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1998), 126-41; Christopher Duffy, *Siege Warfare*, böl. 8.

mada hizmet edecek olan tımar sahiplerinin tüfek kullanmasını öğrenmelerinin şart olduğunu, yoksa tımarlarının ellerinden alınacağını duyurmak ve askerî sınıfa mensup olmayan fakat tüfek kullanmayı bilen gençleri askere almak oldu.[52] Buna rağmen, ertesi on yıl içinde bu tedbirler sistematik bir şekilde uygulanamadı ve Osmanlı komutanları denizde öğrendikleri dersi kara ordularında tatbik edemediler. Üstelik, daha önceki İran savaşlarında (1578-90), Osmanlılar hep topçu kuvvetleri kendilerinkinden zayıf olan bir düşmanla çarpışmışlardı.

Fakat 1593'te durum değişmişti ve buna hem Avrupa hem Osmanlı belgeleri tanıktır. 1594'te, Bernadino de Mendoça bir yorumunda "bu zamanlarda zaferlerin çoğu toplar ve tüfekçilerin mahareti sayesinde kazanılıyor" demiş; Achille Tarducci ise, Almanların savaş etkinliklerini överken "eski savunma savaşları sistemini terk ederek kalelerde ve arazide taarruzu benimsemiş olduklarını" belirtmiştir. Bu yeni taktikler Almanlara bir özgüven duygusu getirmiş ve bu da Osmanlıları dehşete düşürmüştür. Hasan Kâfi adında bir Osmanlı bilgini bu konuda şunları yazmıştır: "Bazı savaş gereçlerini kullanarak, düşman bize karşı zaferler kazanmaya başlamıştır... Düşman belirli savaş malzemeleri, yeni tür silah ve toplar kullanarak üstemizden gelirken, ne yazık ki bizim askerlerimiz bunları kendilerine mal etmekte gecikmişlerdir."[53] Hasan Kâfi'nin atıfta bulunduğu yeni silahlardan özellikle üçü, bu savaşlara bizzat katılmış olan ünlü tarihçi Peçevî'nin de dikkatini çekmiştir. İlk ikisi uzun menzilli toplar ve çakmaklı tüfeklerden daha ağır olan ve namlusu için destek gerektiren uzun namlulu piyade tüfeğiydi (*misket*). İkisinin de Osmanlıların Haçova'da yenilmelerine ramak kalmasında rolleri olmuştu. Üçüncüsü ise, barut sandığı denilen bir çeşit bombaydı ve kale kapılarını havaya uçurmak ve duvarları yıkmak için kullanılırdı.

Yeni silahlar yeni taktikleri gerektiriyordu ve bu konuda da Os-

52 Colin Imber, "The reconstruction of the Ottoman fleet after the battle of Lepanto", Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 85-101.

53 V. J. Parry, "La manière".

manlılar zamana uymakta geç kalmışlardı. En önemli değişiklik orduların bileşiminde meydana gelmişti. Kargı ve ateşli silahlar taşıyan piyadelerin sayısı süvarilerin sayısını geçmeye başladı. Kimi zaman Osmanlıların karşısına çıkan Avusturya ordusunun aşağı yukarı dörtte üçünü piyade sınıfı oluşturuyordu. 1600'den kısa bir süre sonra, Macaristan'daki Osmanlı ordusunun kumandanı Lala Mehmed Paşa, Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'ya sunduğu bir muhtırada, bu sıkıntının Osmanlıların kaderini nasıl etkilediğini şöyle anlatmıştır: "Bu mel'unların askerleri hep piyade ve tüfekçi, İslâm'ın askerleri ise çoğunlukla süvari ve piyadeleri az olduğu gibi, tüfek kullanmakta usta olanlar da çok az. Bu nedenle muharebelerde ve kuşatmalarda başımız dertte."

Ateşli silahların ve piyade askerinin çoğalmasının bir sonucu da, meydan muharebelerinin daha durgun hale gelmesi ve orduların süvarinin kolayca üstünden geçemeyeceği toprak tabyalarından ve sabit mevkilerden gittikçe daha çok yararlanmalarıydı. Bu noktada da, Peçevî'nin savaşı anlatırken açığa kavuşturduğu gibi, Osmanlılar geç adapte oluyorlardı. Yeniçerilerin ve sekban askerlerinin hendek ve siper kazmaya yanaşmamaları ve süvari takviyesi istemeleri 1603'te Csepel Adası'nda meydana gelen faciaya yol açmıştır. Avusturya piyadesi müstahkem mevkilerinin dışında da aynı derecede öldürücüydü ve Avusturyalı kumandan Basta'nın Osmanlı süvarisinin üstesinden gelmek için icat ettiği stratejiyi uyguluyordu. Basta, özellikle, uzun namlulu tüfek ve çakmaklı tüfek kullanan piyadelerin, kargılı askerlerin himayesi altında ilerleyen süvarilere kontrollü salvolar halinde ateş etmelerini tavsiye etmişti.[54] İşte bu strateji sayesinde Avusturyalılar Haçova'da, hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan Osmanlı ordugâhına ilerleyebilmişlerdir. 1600'de Kanije'de de Osmanlılar yine Avusturya top ateşinin karşısında kaçmışlardır. Sonradan muharebeyi kazandılarsa da, bu, sırf Avusturyalıların Türklerin firarının bir tuzak olduğuna inanmalarının sonucudur.

54 V. J. Parry, "La manière".

Osmanlıların Avusturya taktiklerine cevapları, piyadelerinin sayısını artırmak ve bunun için de Yeniçeri Ocağı'nın mevcudunu 40.000'e kadar çıkartmak ve tek bir sefer için ateşli silah kullanmasını bilen sıradan erkekleri askere almak olmuştu. Ayrıca, Avusturyalılardan aldıkları barut sandıkları gibi yeni silahları benimsemişlerdir. Belki de, savaşın en başarılı kumandanı olan Lala Mehmed Paşa yeni savaş meydanı taktikleri uygulamaya başlamıştır. Çünkü, Peçevî'nin ima ettiği gibi, bunların önemini mutlaka çok iyi biliyordu.

Piyadenin gittikçe daha fazla kullanılmasının savaş alanının hem içinde hem dışında önemli sonuçları olmuştur. Bunların en önemlilerinden biri, Yeniçeri Ocağı'nın askerî bir elit olmaktan çıkmasıydı.[55] Yeniçerilerin sayısı arttıkça, devşirme usulü Türklere ve diğer yerli Müslümanlara da teşmil edilmiştir. Aynı zamanda, hazinenin yükünü hafifletmek için, Yeniçeriler ocağın dışında hayatlarını kazanma hakkını elde ettiler. Fakat bu kadar çok insana maaş ödeyebilmek için yine de gelirleri artırmak gerekiyordu. Hazine bunu bazı tımarları mukataaya çevirmek ve bunu yaparken de imparatorluğun malî ve idarî yapısını değiştirmek suretiyle gerçekleştirdi. Piyade ihtiyacını karşılamak için başıbozukları askere almak da hazineye ek bir külfet yüklemekti. Bu gidiş aynı zamanda, 17. yüzyılın başında Anadolu'da baş gösteren ciddi huzursuzluğu besledi. Ateşli silah kullanmakta usta piyadelerin terhisi, bunların Celâlî çetelerine girmelerine yol açtı. Celâlî isyanının bastırılması ise Osmanlı ordusunun bütün gücünü bu konuya hasretmesini gerekli kılıyordu.

Ordudaki piyade sayısının çoğaltılması ve yeni silahların benimsenmesi Osmanlıların, eninde sonunda, Macaristan'daki durumlarını korumalarını mümkün kıldı. Ancak, bazı askerî zaaflar giderilemedi. Osmanlı ordusunun, Basta'nın tavsiye ettiği salvo halinde ateş etme taktiğini benimsemediği anlaşılmaktadır. Örneğin, bir Yeniçeri birliğinde ancak ön sıradakiler silah kullanmasını biliyorlardı ve ateş isabetli olsa bile düzensizdi. Kaldı ki, Osmanlı toplarının üretim stan-

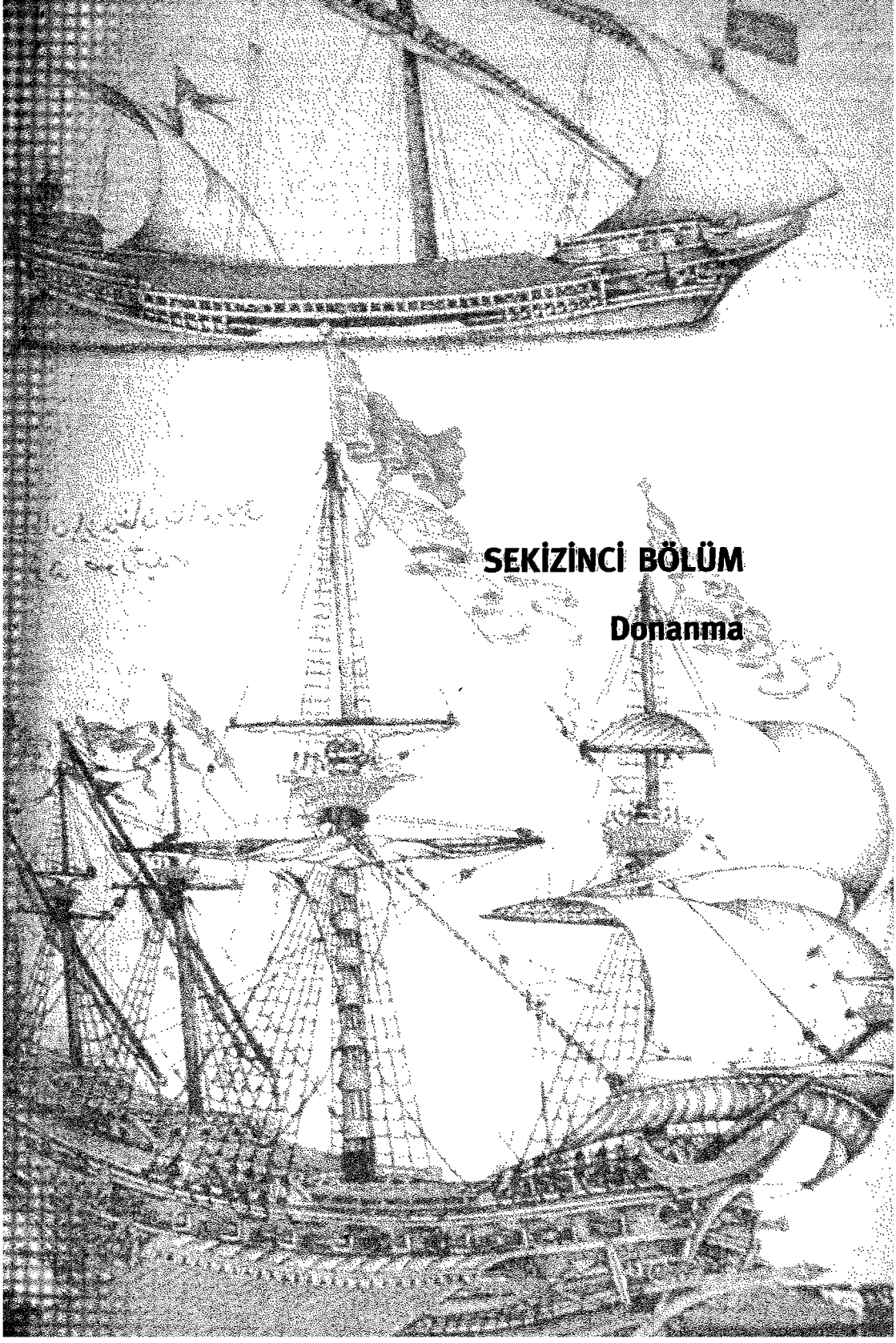
55 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare*, 53-59.

dardı ve topçuların matematiksel uzmanlığı Avrupalı rakiplerinin gerisinde kalıyordu.[56] 17. yüzyıl boyunca,[57] Avrupa "bilimsel devrimini" yaratan zihniyet savaş idaresini gittikçe daha çok etkilemeye başladı. Fakat bu düşünsel akım Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içine giremedi ve bu yüzden Osmanlılar, kale inşası, kuşatma ve savaş meydanı taktikleri ve topçuluk gibi yeni askerî bilimlerin temelini teşkil eden teorik ilkeleri kavramakta çok zorlandılar. Ancak bunun acı bir şekilde ortaya çıkması için, 1683'ten 1699'a kadar süren Mukaddes İttifak Savaşı'nın sonunu beklemek lâzımdı. Doğu cephesinde, Osmanlılar 17. yılın başlarında Şah Abbas'ın karşısında ağır yenilgilere uğradılar. Ancak İran'ın zaferleri herhangi bir yapısal üstünlük yansıtmıyordu. Sadece, Şah Abbas parlak bir askerî strateji dehası ve çok usta bir politikacıydı ve Osmanlıların Avusturya ve Anadolu'daki mücadelelerinden, bitmek tükenmek bilmeyen siyasî bunalımlarından ve liderlik eksikliklerinden istifade etmesini bildi.

---

56 Rycaut'nun Osmanlı topçularına ilişkin yorumlarıyla karşılaştırın: "Çok azı mesleğinin ehlidir ve çoğu topçuluk sanatının sırlarına (orantılar, matematik kurallar) vâkıf değildir, tecrübeleri noksandır." Osmanlı deniz topçularından "sanatlarının kara cahilleri" diye bahseder. Sir Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1668; yeni baskı New York, 1971), 200, 215.

57 17. yüzyılda Osmanlı savaş sanatı hakkında özellikle bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare*. Dr Murphey'in dokümanter eseri, büyük ölçüde, Osmanlıların "askerî devrime" uyum sağlayamadıkları görüş ve düşüncesine karşı çıkar. Ayrıca bkz. Rhoads Murphey, "The Ottoman attitude towards the adoption of western technology", *Contributions à l'Histoire Sociale et Economique de l'Empire Ottoman* (Louvain, 1981), 287-98.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Donanma

II. Bayezid'in Göke'sl.
(Kaynak: Katib Çelebi,
***Tuhfet'ül Kibar fi esfari'l Bihar*,**
Topkapı Sarayı Kütüphanesi)

OSMANLILAR VE DENİZ

Gelibolu'nun 1354'te fethinden sonraki yüzyıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü için hayatî bir önem taşıyan tek deniz geçitleri, Asya'daki ve Avrupa'daki topraklarını birbirinden ayıran Boğazlar'dı. 1453'te Konstantinopolis'in fethiyle bu durum değişti. Yeni Osmanlı başkenti öyle bir şehirdi ki, varlığı yiyecek ve başka ihtiyaç maddelerini deniz yoluyla getirtmesine bağlıydı ve bu da limanları ve deniz yollarını korsanlardan ve düşman faaliyetlerinden korumak için güçlü bir donanmayı gerektiriyordu.[1] 1453'ten hemen sonra da, sultan donanmayı bir fütuhat aracı olarak kullanmaya başladı ve Midilli 1462'de, Eğriboz 1470'te hem denizden hem karadan yöneltilen saldırılar sonucunda düştü.

15. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, Osmanlı donanması Ege Denizi dışında da operasyonlara başladı ve Korinthos Körfezi'yle gü-

---

1 Kemalpaşazade'nin Yavuz Sultan Selim'e söylediği şu sözlere bakın: "Sultanım, Velinimeti deniz olan bir ülkede oturuyorsunuz. Deniz güvenli değilse, hiçbir gemi gelemez, gemi gelmeyince de, İstanbul âbâd olamaz." Rudolf Tschudi (ed. ve çeviren), *Das Asafname des Lutfi Pascha* (Berlin, 1910), 32.

ney ve batı Mora kıyılarında Venedik'e karşı harekâta girişti. Ancak, 16. yüzyılın ikinci onyılında meydana gelen iki olay donanmanın eylem alanını daha da genişletmeyi zorunlu kıldı. Bunlardan biri bir ülkenin fethiydi.

1517'de I. Selim Mısır'ı fethetti ve on yıl sonra da bu eyalet başkent için önemli bir besin ve sultan için belli başlı bir gelir kaynağı haline geldi. Ulaşım pratik olarak sadece deniz yoluyla mümkündü ve bu itibarla sultanın, İstanbul ile Mısır arasında deniz ticaretini güven altına almak için bir donanmaya ihtiyacı vardı. Bu yolu korsanlara kapama zorunluluğu 1522'de Rodos şövalyelerine saldırmayı kaçınılmaz hale getirdi. Mısır'ın fethi, Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki ticaretten de sultana gelir getirdi. Fakat bu Portekiz ile bir deniz çatışmasına yol açtı. Zira Portekiz, aynı onyıllar içinde Hint Okyanusu'na yerleşmiş ve ticareti eski Kızıldeniz yolundan saptırarak kendi gemileri için bir tekel kurmaya çalışıyordu. Öte yandan, Kutsal Şehirlerin (Mekke ve Medine) ele geçirilmesi sultana, Güney Asya ve Güney Afrika'dan yola çıkan hacılar için Kızıldeniz'den geçen hac yollarını Portekizlilerden ve başka korsanlardan korumak sorumluluğunu yüklemişti.

Osmanlıları donanmalarını güçlendirmeye teşvik eden diğer olay ise Cezayir hâkimi Barbaros'un sultana tâbi olmasıdır. Bu, Osmanlı topraklarını Batı Akdeniz'e yaymış ve Cezayir'e sultanın şahsında İspanya'ya karşı bir hâmi temin etmiştir. Asrın ikinci yarısı içinde, 1551'de Trablusgarb'ın, 1560'ta Cerbe Adası'nın ve 1574'te Tunus'un fethi Kuzey Afrika'da Osmanlı varlığını güçlendirmiş, fakat bu arada Cezayir'in ele geçirilmesi gibi, bu gelişmeler de Kuzey Afrika sahillerinde bir köprübaşı tutmak isteyen İspanya ile kaçınılmaz bir deniz rekabetine yol açmıştır. İşte bütün bu etkenler kuvvetli bir donanmaya sahip olmayı, imparatorluğun hem bekası hem de genişlemesi için zorunlu kılmıştır.

GEMİLER

I. Murad (1362-89) belki 1377'de şehri ve limanını Bizanslılardan geri aldıktan sonra, Gelibolu'da savaş gemileri inşa ettirmiştir, ama bir

Osmanlı donanmasının varlığını kanıtlayan ilk güvenilir belge 1392 yılına ve I. Bayezid dönemine (1389-1402) aittir. Ancak fetih savaşları için ilk kez büyük çapta gemiler inşa etmeye başlayan Fatih Sultan Mehmed (1451-81) olmuştur. Bu ilk savaş filolarına ait ayrıntılar eksiktir, ama şurası muhakkaktır ki, Osmanlı tersane işçileri bunları inşa ederken, Akdeniz'in her tarafında yaygın olan ortak gemi tiplerini örnek almışlardır.[2]

Temel savaş gemisi "çektiri" diye de bilinen kürekli *kadırga* idi. Ortaçağ'da ortaya çıktığı şekliyle kadırga, eninin beş ile sekiz katı arasında uzunluğu olan bir gemiydi. Standart bir kadırganın iki tarafında yirmi dörder ya da yirmi altışar oturak ve genellikle her oturakta üç kürekçi bulunurdu. İki sıra arasında yüksekçe bir platform vardı. Tek direkli ve latin yelkenliydi, pruvasında bir savaş platformu yer alırdı. Korsanların özellikle tercih ettikleri hafif kadırgaların iki yandaki kürekçi veya forsa sayısı yirmi dörtten azdı; buna karşılık, filo kumandanını taşıyan ağır kadırgalarda bunların sayısı yirmi altı veya daha çoktu. Pruvada, koç da denilen bir mahmuz taşırlar ve anlaşılan bununla düşman gemilerinin teknelerini parçalarlar ve göğüs göğüse çarpışmalarda etkili olurlardı.

Kadırgaların temel özellikleri ve tasarımları Ortaçağ'dan Akdeniz'de tamamen ortadan kalktıkları 18. yüzyıla kadar değişmemiştir. Maamafih, yüzyıllar boyunca bazı değişikliklere uğramışlardır. Bunlardan en önemlisi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, kadırgaların güvertelerine ilave edilmiş olan toplardır. Kadırgalar toplarını ön tarafa monte ediyorlardı ve böylece boğaz boğaza gelmeden ve borda etmeden düşmana ateş açabiliyorlardı. Osmanlı donanmasının ilk kez ne zaman gemilerinde top kullandığı belli değildir, ama 1499'daki Mora Savaşı'nı tasvir eden bir Venedik tahta basmasında, Osmanlı kadırgalarında pruvanın ortasında dikey bir kazık üzerine monte edilmiş tek bir döner top gözükür.[3] 16. yüzyılda, kara toplarında olduğu gibi, tunç-

2 S. Soucek, "Certain types of ship in Ottoman Turkish terminology", *Turcica,* VII (1975), 233-49.

3 J. F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Cambridge, 1974), 296.

tan toplar yerine dövme demirden toplar kullanılmış ve sayıları artmıştır. Osmanlı kadırgaları için standart 16. yüzyılda belki de Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılın ortasında belirttiği standarda uygundu: Yani, otuz librelik veya daha ağır bir gülleyi fırlatan ve iki yanında uzun namlulu birer tüfek bulunan orta hat topları.[4]

Top ilâvesi 15. yüzyıl içinde kadırga tasarımındaki en önemli gelişmeydi. 16. ve 17. yüzyıllarda daha başka değişiklikler meydana geldi. 16. yüzyılın yarısına kadar, standart kadırganın oturak başına üç kürekçisi vardı ve bunların her biri ayrı bir küreği çekerdi. Bu sisteme İtalyanca'da *al scaloccio* denirdi. Yapılan değişiklikler bir oturaktaki kürekçi sayısını artırmayı mümkün kıldı ve böylece ihtiyaç duyulan usta kürekçi sayısını azalttı.[5] Osmanlı donanması, Venedik raporlarından anlaşıldığına göre, *al scaloccio* sistemini aşağı yukarı 1560'da benimsedi. Diğer bir değişiklik yüzyılın sonuna doğru yapıldı ve standart kadırgalar bir yerine iki direkli olmaya başladılar.[6] Osmanlı gemi yapımcıları da bu değişikliği gerçekleştirdiler. 17. yüzyılda "yuvarlak kıçlı" gemiler inşa etmeye başladılar, yani teknenin kıçı dalgalara daha iyi mukavemet edebilsin diye yuvarlaklaştırıldı ve pekiştirildi. Son bir küçük değişikliklik de, Kaptan-ı Derya Çelebi Ali Paşa'nın (1617, 1618-19'da görev yapmıştır) "cankurtaran"ı gereksiz diye kaldırması olmuştur. "Cankurtaran" mürettebatın karaya oturmuş kadırgaları yeniden yüzdürmek için kullandıkları bir yelkenliydi.[7]

Kadırga tasarımında daha önemli bir gelişme 16. yüzyılda kazara meydana geldi. 1570'de, Venedik Osmanlıların Kıbrıs'a saldırısının üstesinden gelebilmek için bir donanma inşa etmeye başlayınca, tersane işçileri on ticarî kadırgayı savaş gemisine dönüştürdüler. Bu kendiliğinden yapılmış bir şeydi, fakat çok başarılı oldu. Ticaret gemileri savaş gemilerinden daha yavaş ve daha hantal, ama daha hacim-

4 Kâtip Chelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar* (İstanbul, 1911), 156.

5 J. F. Guilmartin, *Gunpowder*, 226-28.

6 Colin Imber, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 211-82; Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 1-69.

7 Kâtip Çelebi, *Tuhfe*, 153.

liydi ve bu sayede gemi yapımcılarının gemiye, borda ateşi de yapabilecek daha fazla sayıda top yüklemelerini mümkün kılmıştır. Kadırgaların yüksekliklerinin de artırılması, savaşta sıradan kadırgalara üstün gelmelerini sağlamıştır.[8] Mukaddes İttifak donanmasının İspanyol kumandanı Colonna bu kadırgaların yüksek potansiyelini kabul etmiş ve 1570'te Osmanlı donanmasını takip etme planına karşı çıkanlara cevap verirken şöyle demiştir: "Bu Venedik kadırgaları âdetâ kaleler gibi düşmana tepeden bakıyor ve ateş ediyorlardı."[9] İnebahtı Muharebesi bir yıl sonra Colonna'nın iyimserliğini doğrulamıştır. Kadırgalar (*galeassa*'lar) Mukaddes İttifak'ın Osmanlıları yenmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Mamafih *galeassa*'ların teknolojisi muhafazakardı ve Osmanlılar bunları kolayca taklit edebiliyorlardı. İnebahtı yenilgisini izleyen kış mevsiminde, Divân-ı Hümâyun tersanenin başmühendisine verdiği talimatla, öyle bir gemi inşa etmesini istedi ki, "kürekle çalışsın ve kürekçilere zarar vermeden hem kıçından, hem pruvasından, hem de bordalarından ateş edebilsin." Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa bu yeni kadırganın planlarını onaylayınca, Sinop tersanesi üç ve İstanbul tersanesi bir veya iki tane inşa etti ve 1572'den itibaren bu tip kadırgalar Osmanlı donanmasının düzenli bir kısmını teşkil etmeye başladı.[10] Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre bunlar 17. yüzyılın ortasında yirmi dört top taşıyorlardı.[11]

Osmanlı tersane çalışanlarının Venedik kadırgalarını taklit etmekteki maharetlerine karşılık, kalyonları, yani yüksek bordalı ve borda ateşi açabilen yelkenli tekneleri benimsemekte geciktiler. Ama bu konuda Akdeniz gemiciliğinin genel çizgilerine bağlı kaldıkları söylenebilir. Venedikliler bu kalyon tipi savaş gemilerinden birkaçını 15. asrın sonlarına doğru inşa ettiler ve bundan etkilenen II. Mehmed, İs-

8 J. F. Guilmartin, *Gunpowder*, 233.

9 Sir George Hill, *A. History of Cyprus*, III (Cambridge, 1948), 925.

10 Colin Imber, "The reconstruction of the Ottoman fleet after the battle of Lepanto, 1571-1572", Colin Imber, *Studies*, 85-101.

11 Kâtip Çelebi, *Tuhfe*, 152.

tanbul tersanesinden buna benzer bir gemi inşa edilmesini istedi. Ne var ki, sultanın barçası (*bargia*) denize indilirken battı[12] ve bundan sonra artık ne Venedik ne Osmanlı tersaneleri bu tekneleri denediler. Tek istisna 1499'da Osmanlı donanması ile savaşan bir çift *cocca* idi. Bunlar melez teknelerdi ve kürekle çalışmalarına rağmen, üstyapıları ve yelkenleri kalyonlarınkine benzerdi. Ama bir tek bu yılın dışında, Osmanlıların savaş gemileri çeşitli tipte kadırgalardan ibaretti.[13] Bu diğer Akdeniz donanmaları için de geçerliydi ve 17. yüzyıla kadar, Osmanlı donanması Akdenizli rakipleri karşısında mahçup olmadı.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu sadece bir Akdeniz gücü değildi ve Hint Okyanusu ile Basra Körfezi'nde Portekizlilerle karşılaşmalarında Osmanlı kadırgaları Portekiz kalyonlarının üstün ateş gücüyle baş edemiyorlardı ve okyanusta seyretmeye elverişli değillerdi. 17. yüzyılda Akdeniz'de benzer bir sorunla karşılaştılar. Zira bu yüzyıl içinde Hollanda, Fransa ve İngiltere Akdeniz'e silahlı ticaret gemileri çıkardılar. Çoğu durumda, sıradan bir kadırga tepeden tırnağa silahlı bir kalyonla baş edemeyeceğinden, bu Akdeniz deniz savaşlarının metotlarını değiştirdi ve Venedik tersanesinde kalyonlar inşa edilmeye başlandı. Bunun sonucunda, Osmanlılar 1645'te Venedik'e savaş ilan edip Girit'e saldırınca, teknolojik bakımdan kendilerininkinden üstün bir donanmayla karşılaştılar. Venedik donanmasıyla baş edebilmek için, onlar da kalyon inşa etmeye başladılar ve 1650'ye gelindiğinde, şantiyede on kalyonları vardı. Ne var ki, ne gemilerin kendileri, ne de teknik bakımdan ehil mürettebat bulma girişimleri başarılı olmadı ve kalyon ancak 1682'de Osmanlı donanmasının standart savaş gemisi oldu. Buna karşılık, Kuzey Afrikalılar kalyon inşa etme ve bunlara ehil mürettebat bulma tekniğini Osmanlı donanmasının tersane işçilerinden ve gemicilerinden çok önce öğrendiler. Belki de Cezayir, Tunus ve Trablusgarp kuzey Avrupa'dan ve aynı zamanda Akdeniz'den korsanlar getirttiler, belki de bu adamlar Atlantik sahillerinin yetenekli gemicilerini transfer ettiler.

Bu, Osmanlı tersaneleri hiç yelkenli gemi üretmediler demek de-

12 Kâtib Çelebi, *Tuhfe*, 13.
13 Kâtip Çelebi, *Tuhfe*, 18.

ğildir. 1487 tarihli bir belge, biri 83, diğeri 45 top taşıyan iki yelkenli tekne –bir barça (*bargia*) ve bir igripar *(gripar)* kaydeder.[14] Bunlar kuşkusuz top nakliye gemileriydi ve Osmanlı barçaları 16. yüzyıl boyunca nakliye gemileri olarak kullanıldı. Hatta bunlardan biri 1564'te bir kadırga filosuna Hint Okyanusu'na kadar eşlik etti, ama anlaşıldığına göre silahlı değildi ve sadece erzak yüklüydü. Barçaların yanı sıra, başka uzmanlaşmış tekneler de Osmanlı savaş gemilerine refakat ediyorlardı. Belgeler listelerinde saydıkları fakat tarif etmedikleri "taş gemileri"nin gülle ve limanlarla müstahkem mevkilerin onarımı için malzeme taşımaya yaradıkları sanılmaktadır. "At gemileri" ise, 17. yüzyıla ait bir belgeye göre, sığ sularda yüzebilen, kare biçiminde, donanımlı teknelerdi ve atlarla topları taşımaya yaradıkları için pupalarında atları bindirmeye mahsus bir açıklık bulunurdu.[15] Akdeniz donanmasına eşlik eden işte bu teknelerdi. Daha başka özel amaçlı tekneler imparatorluğun trafiğe elverişli ırmaklarında seyrederdi.

GEMİ İNŞAATI

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk ve bir yüzyıl boyunca en büyük tersane Gelibolu'daydı. 14. yüzyılın sonunda, I. Bayezid donanmasını burada inşa ve tamir etmiştir. Timur'un nezdindeki, 1402'de gemileri gören Aragon elçisinin sözlerine inanacak olursak, tersanenin kırk kadar kadırga inşa edecek bir kapasitesi vardı.[16] Daha bu zamanda, gemilerin kaptan ve mürettebatının şehrin sürekli sakinlerinden oldukları anlaşılmaktadır. 1474'e gelindiğinde bunun böyle olduğu kesin gibidir, çünkü kaptan ve mürettebatın ücretleri Gelibolu'nun giderlerine ait bugüne intikal eden ilk defterlerinde görülmektedir. 1474'te bu gemicilerden oluşan 92 müfreze vardı ve her birinin başında bir kaptan olup her müfreze tek bir kadırganın mürettebatını oluşturuyordu.[17] Bu sayının

---

14 İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1948), 512-13.

15 Pantero Pantera, *L'Armate Navale, 1* (Roma, 1614), 43.

16 C. R. Markham (çev.), *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand* (Londra, 1859), 28.

17 Halil İnalcık, "Gelibolu", *Encyclopaedia of Islam*, 1965).

1518'e kadar sabit kaldığı anlaşılmaktadır, çünkü bu yılda 93 müfreze gösterilmiştir.[18] Ancak Gelibolu'nun 1518'den sonra uygun bir gemi inşa merkezi olarak geliştiği anlaşılmaktadır. Rodos Adası'nın fethedildiği yıl olan 1522'de Venedikli bir *bailo* (elçi) gemi yapım kızaklarının inşa edilmekte olduğunu haber vermiştir. 1530'a gelindiğinde bunların sayısı otuza çıkmış ve 1530 ile 1565 arasında daha da artmıştır.[19]

1518 tarihli belge aynı zamanda gemileri inşa ve tamir eden zanaatçıların harcamalarını da kaydeder. Anlaşıldığına göre bunlar çeşitli kategorilere ayrılmışlardı. İlk olarak, gemi inşa sanatında –kürek yapımcıları, kalafatçılar, kasnakçılar, üstüpü işçileri ve ambar memurları– ya da silahların kullanımında –zırh ve silah yapımcıları, topçular ve gülleciler– uzmanlaşmış adamlardan oluşan sekiz küçük grup vardı. Bunlar sadece 81 kişiden ibaretti ve kalafatçılar 26 ve topçular 28 ile en kalabalık grubu teşkil ediyorlardı. Kalafatçıların kalabalık oluşu başlıca görevlerinin gemilerin inşasından ziyade bakımı olduğunu gösrerir. Sonraki yıllarda bu sayılar hafifçe artmıştır ve 1530'da ancak 127'ye kadar çıkmıştır. Kayıtların gösterdiğine göre, bu insanlardan çoğu acemi oğlanlarıydı ve Yeniçeri Ocağı'na yazılmadan önce zanaat çıraklığı yapıyorlardı. Bununla birlikte, en kalabalık grup geçici işçilerdi: Elde iş olduğu zaman, tersane bunları, belki komşu kıyı bölgelerinden bulup işe alıyor ve iş tamamlandıktan sonra yol veriyordu. Gemileri karaya çekmek gibi vasıfsız fakat ağır işler Gelibolu'daki Yayalar ve Müsellemlere yaptırılıyordu.[20]

İstanbul'daki tersanede de buna benzer bir örgütlenme vardı. II. Mehmed, 1453'te Cenevizlilere ait Pera şehrini fethettiği zaman, Haliç'teki eski Ceneviz tersanesini tezgâh ve kızaklarıyla birlikte ele geçirmişti. Saltanatı sırasında, büyük savaş filoları inşa etmeye giriştiğinden burasını genişletti. Fakat İstanbul tersanesinin, başlıca gemi inşa ve bakım merkezi olarak Gelibolu'yu geride bırakması, ancak 16. yüzyılda mümkün olmuştur. I. Selim (1512-20), Lütfi Paşa'nın ifadesine göre,

18 Fevzi Kurtoğlu, *Gelbolu ve Yöresi Tarihi* (İstanbul, 1938), 51-57.

19 Colin Imber, "The navy".

20 Ö. L. Barkan, *Kanunlar* (İstanbul, 1943), 241-42.

Haliç'i baştanbaşa kaplayacak 300 tezgâh (göz) inşa etmeyi planlamış,[21] fakat işi hiçbir zaman tamamlayamamıştır. Buna rağmen, 1522'de 114, 1557'de 123 gemi havuzu yapılmış ve bu sayılar 17. yüzyılın ortalarına kadar değişmemiştir. 1653'te bunlar 120 taneydi.[22] Her gözün iki kızağı vardı ve kadırgaları burada inşa etmek veya barındırmak mümkündü. Böylece tersanenin 250 kadırgayı aynı zamanda inşa etmesi veya bakımını yapması mümkündü. 1546 ile 1549 arasında Kaptan-ı Derya Sokollu Mehmed Paşa her gözün arkasına bir antrepo yaptırdı ve tüm alanın etrafını duvarla çevirdi.[23]

Gelibolu'da, sürekli ve geçici zanaatçılar vardı. İstanbul tersanesindeki sürekli işçiler yine acemi oğlanlarıydı ve kalafatçı, marangoz, kürek yapımcıları, gülleci, demirci, tamirci, kasnakçı, üstüpü işçileri gibi çeşitli gruplar oluşturuyorlardı. Sayıları azdı ve kalafatçılar –1530'da toplam 40 kişi– toplam 90 işçinin en büyük grubunu teşkil ediyorlardı. Fakat zanaatçıların çoğu dışardan geliyordu. Bir Venedik belgesine göre bunlar, İstanbul, Galata ve komşu adalardan gelen Rum gemicilerdi. Fakat işler âcil olduğu zaman, Midilli Adası veya Sakız Adası gibi çok daha uzak yerlerden de gelebiliyorlardı. Tersane işçilerinin ustalarının kimliği hakkında pek bilgimiz yok. 1553'te, Venedik elçisi Michele Benetto adını verdiği bir Rum ustadan ve emri altında bulunan üç veya dört ustadan bahsetmiştir. 1562'de başka bir elçi tersanede Venedikli işçilerin de çalıştığını ve bunların gemi inşa standartlarını büyük ölçüde iyileştirdiklerini belirtmiştir. Bunun dışında bir bilgi yoktur. Tersanedeki ağır işleri yine Yayalar ve Müsellemler yapmışlar ve altı ay süreyle hizmet etmişlerdir.[24]

17. yüzyılın başlarına gelindiğinde zanaatçıların örgütlenmesi değişmiş gibi görünmektedir. Sürekli işçilerin sayısı çok artmış –1604'te 838–, kalafatçılar ve tunç dökücüleri de dahil olmak üzere daha geniş bir meslek yelpazesini kapsar olmuş ve işe alma artık eski-

21 R. Tschudi (ed.), *Das Asafname*, 32.
22 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII Yüzyılda Tersane-i Âmire* (Ankara, 1992), 8.
23 Colin Imber, "The navy".
24 Colin Imber, "The navy".

si gibi büyük ölçüde acemi oğlanlarının tekelinde olmaktan çıkmıştı. Ancak işçi ve ustaların toplam sayısı yüzyıl içinde azalmış ve 1648'de, Girit Savaşı zamanına gelindiğinde 368'e kadar düşmüştü.[25] Görünen odur ki, devlet tasarruf düşüncesiyle emek gücünün büyük kısmını, ihtiyaç baş gösterdikçe işe almak cihetine gitmişti. Ama buna rağmen, daimî işçi sayısının 16. yüzyılın ilk yarısına oranla çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Gelibolu ve İstanbul imparatorluğun tek gemi inşa ve bakım mekânları değildi. İzmit'te, Sinop'ta, Kızıldeniz'de, Süveyş'te ve 16. yüzyıl içinde bir ara Basra'da da sürekli tesisler vardı.[26] Bir kadırganın kuru teknesini yapmak için özel bir gemi tezgâhı gerekmiyordu. Nitekim, ihtiyacın had safhada olduğu 1571-72 yıllarında, donanmanın üçte ikisinin İnebahtı Savaşı'nda kaybedilmesinden sonra, devlet Karadeniz ve Akdeniz kıyılarının belirli noktalarında fazladan gemiler inşa edilmesini ve çalışacak işçi ve ustaların zorla da olsa seferber edilmesini emretmişti. 1571-72 kışı, İstanbul ve Gelibolu dışında 100 geminin denize indirilmesine tanık olmuştur.[27] Tamamlanan kuru tekneler sadece donatılmak ve top yüklenmek için asıl büyük tersanelere gönderilmişlerdir.

Tüm Akdeniz devletleri içinde, gemi inşaatı için en bol kaynaklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Özellikle kereste, İstanbul, Gelibolu ve İzmit tersanelerine yakın olan Kuzeybatı Anadolu'nun kesif ormanlarından, ya da Karadeniz'in güney sahilindeki ormanlarla kaplı bayırlarından temin edilebiliyordu. Yabancı gözlemcileri kıskandıran bu zenginlik 17. yüzyılın sonlarına ve 18. yüzyıla kadar tükenmedi. Bugün bu alanlar büyük ölçüde ağaçsızdır. Daha 16. yüzyıldan itibaren ve hatta daha da erken, devlet gemilerin kereste ihtiyacını karşılamak için geniş orman alanlarını koruma altına almış ve

25 İdris Bostan, *Osmanlı*, 66-78.

26 Colin Imber, "The navy". Basra tersanesi hakkında bkz. S. Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-81", *Journal of Asian History*, 6 (1972), 45-87; S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion* (İstanbul, 1994), 119-57.

27 Colin Imber, "The reconstruction".

ağaçları gözetmeleri için nöbetçiler tayin etmişti. Bu alanlardaki belirli köylerin sakinleri ağaçları kesip kerestelerini düzeltmekle yükümlü kılınmışlar ve bu hizmetlerine karşılık kendilerine hazineden belirli bir ücret ödenmiştir. Ormanlar denize yakın olduklarından, işin bundan sonraki aşaması keresteleri çekerek en yakın limana götürmek ve oradan gemiyle tersanelere ulaştırmaktı. Anlaşıldığına göre, kadılar ve işe başlanırken atanan özel memurlar bütün bu işlemlere nezaret etmişlerdir.[28] 17. yüzyılda aynı sistem bazı incelikler eklenerek devam etmiştir. Mesela, İstanbul tersanesi için, kereste emini her alandan istenilen kereste miktarını ve işleri yapacak olan köylülerin sayısını belirlerdi. Bunlar da kadının mahkemesinde, eminin veya vekilinin elinden ücretlerini alırlardı. Ancak hazine masrafların sadece beşte birini öderdi ve geriye kalanı kereste üreten alanlara salınan olağanüstü vergilerden elde edilirdi. Tersaneler gerektiği zaman ekstra keresteleri tüccardan satın alabilirlerdi, ama ormanlardan gelen keresteler çok daha ucuz olduğu için –çünkü ücretler ve ulaşım giderleri piyasa rayiçlerinin altındaydı– tabiî bunu yapmamayı tercih ederlerdi.[29]

Başka malzemelerin temini konusunda da 16. ve 17. yüzyıllar arasında benzer bir süreklilik vardı. 16. yüzyılda, kadırgaların yelkenleri ve Gelibolu, Güney Yunanistan –tenteleri için kumaş tedarikinin başlıca alanları– özellikle Atina, Livadya ve Eğriboz – ve Anadolu'nun Ege Bölgesi olmakla birlikte, kumaş, 1560'ta olduğu gibi, Mısır veya Halep gibi uzak yerlerden de gelebiliyordu. İşin organizasyonu, biraz kerestesi için ağaç kesmeye benziyordu. Mahallî kadı veya İstanbul'dan gönderilen bir emin burada da işi köyler arasında paylaştırmak ve üretime nezaret etmekle mükellefti. Aynı şekilde, bitmiş kumaşı kesmek ve paketlemek ve kara ya da deniz yoluyla tersanelere ulaştırmak bu konuda da dokumacıların göreviydi. Çoğu hallerde, yerel gelirler üretim ve ulaşım masraflarını karşılıyordu.[30] 17. yüzyılda, aynı üretim sistemi aynı alanlarda devam etti; ama Gelibolu özellikle ten-

28 Colin Imber, "The navy".
29 İdris Bostan, *Osmanlı*, 114-15.
30 Colin Imber, "The navy".

te ihtiyacını karşılamakta birinciydi. Mısır'dan yelken ve tente siparişleri de daha düzenli hale geldi. Ayrıca, 17. yüzyıl içinde kabul edilen bir sisteme göre, her hanenin ne kadar kumaş üreteceği tam olarak saptanmaya başlandı ve mahallî üretimin belirli bir kısmı üretim masraflarına tahsis edildi.[31]

Donanmanın arma ve halat ihtiyacı kendir-kenevir üretilen bölgelerden karşılanıyordu. 16. yüzyılda, bu bölgeler Samsun'un batısındaki Karadeniz sahilleri ve Bulgaristan'ın kıyı kesimiydi. Az miktarda kendir de Tire'de üretiliyordu. Bunların içinde en önemlisi Samsun'du. 1539'da, İstanbul Tersanesi bu bölgeden 156 ton kenevir satın aldı; Bulgaristan'dan aldığı kendir miktarı ise sadece 20 tondu.[32] 17. yüzyılda, Samsun ip ve halat üreticisi olarak daha da büyük bir önem kazandı. 1656'da, Kâtip Çelebi, donanmanın ihtiyacını karşılamak için bölgenin yılda 395 ton kendir ürettiğini bildirmiştir.[33] Kendir, genellikle, önce mahallinde eğrilerek halat haline getirilir ve ondan sonra tersaneye gönderilirdi.

Kadırgaların çivilerine, çapa ve lengerlerine ve diğer demir aksamına gelince, bunlar, hem 16. hem de 17. yüzyıllarda, en çok Bulgaristan'daki Samokov maden ve dökümhanelerinden gelirdi. Bunlar genellikle tersanelerin bulunduğu yerlere kullanılmaya hazır durumda gelirdi. Fakat nakliye masrafları muazzamdı. Örneğin, 1606-07'de, İstanbul Tersanesi Samokov'dan, 198.608 akçe karşılığında, 162.000 adet mıh ve çivi satın almıştır. Bu yükün Samokov'dan Tekirdağ'a ve buradan da İstanbul'a kadar nakliye masrafı 188.014 akçe tutmuştur. Ayrıca, iki kâtibin, bir kantar kâtibinin ve bir demirci ustasının ücretleri için 26.451 akçelik bir ek masraf ödenmiştir.[34]

Kadırgaların tekneleri tamamlandıktan sonra, kalafatlanmak için zift ve üstüpüye ve su çizgisinin altını yağlamak için çeşitli yağlara ihtiyaç vardı. Zift imparatorluğun pek çok yerinde üretiliyordu: Ar-

31 İdris Bostan, *Osmanlı*, 154-62.
32 Colin Imber, "The navy".
33 Katib Çelebi *Tuhfe*, 155.
34 İdris Bostan, *Osmanlı*, 125-26.

navutluk'ta Avlonya, Bulgaristan'da Pazarcık, Midilli, Taşoz ve kuzeybatı Ege kıyıları ve Samsun havalisi.[35] Bu bölgeler 17. yüzyılda da tersanelere teslimatta bulunmaya devam ettiler. Bu arada, devlet Dıraç ve Pec (İpek) şehirlerinden elde edilecek gelirlerle her yıl Avlonya'dan gönderilen 115 ton, Midilli'nin gümrük resmi gelirleriyle de Midilli'den gönderilen aşağı yukarı 17 ton ziftin bedelinin ödenmesi için talimat verdi.[36] Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, Avlonya, 16. yüzyılda olduğu gibi, hâlâ da en büyük zift üreticisi ve ihracatçısıydı. Kalafat için gerekli üstüpü ise, İmparatorluğun dört bir yanında çok ucuza bulunabiliyordu, ama nakliye ücreti öz değerinin çok üstündeydi. Kalafat işinden sonra, sıra teknenin yağlanmasına geliyordu ve bu da çok büyük miktarda içyağı gerektiriyordu. Bir kadırgayı yağlamak için, Kâtip Çelebi'ye göre, 350 kilo yağa ihtiyaç vardı ve bu işlemi yılda üç kez tekrarlamak gerekiyordu: Bir kez tersaneden çıkmadan önce ve iki kez de sefer esnasında...[37] Gemide kullanılacak mumları ve en çok kalafatçılara lâzım olan sabunları yapmak için de yağa ihtiyaç vardı. İmparatorluk içinde o kadar çok hayvan vardı ki, bu konuda hiçbir zaman sıkıntı çekmemiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda sevkiyat özellikle Rumeli, Eflak ve Boğdan'dan yapılırdı.[38]

Kadırga tamamlandıktan sonra topları yüklenir ve mürettebatı tekneye girerdi.

KAPTAN-I DERYALAR

Akdeniz filosunun kaptan paşası Osmanlı deniz kuvvetlerinin en kıdemli ve nüfuzlu simasıydı.[39] Ama sultanın hizmetinde yetki ve sınırları belli bir makam olarak ortaya çıkışı ancak 16. yüzyıla rastlar. 1453'ten önce kaptan-ı deryadan söz eden bir belgeye rastlanmamıştır, ama bu tarihten sonra –ve belki biraz daha önce– Gelibolu sancak-

35 Colin Imber, "The navy"; Colin Imber, "The reconstruction".

36 İdris Bosta, *Osmanlı*.

37 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 157.

38 İdris Bostan, *Osmanlı*, 133.

39 Kapudan Paşaların kronolojik bir listesi ve yaşam öykülerine ait ayrıntılar için bkz. İ. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkanı*, (İstanbul, 1971).

beyinin Beyi'nin donanmaya komuta etmesi âdet olmuştur. Bunun nedeni herhalde Gelibolu'nun imparatorluğun en önemli deniz üssü oluşu ve burasının sancakbeyinin yetki alanı içinde kalışıydı. Fakat bu sancakbeyinin mutlaka donanma komutanı olduğu anlamına gelmiyordu. Mesela 1475'te Azak ve Kefe üzerine saldıran filoya kumanda eden Vezir Gedik Ahmed Paşa'ydı. 1481'de askeri Avlonya'dan alıp Otranto'ya götüren filonun da kumandanı oydu. Ama görünen odur ki, II. Mehmed zamanında donanma komutanı her zaman fiilen olmasa bile, prensip olarak Gelibolu sancakbeyiydi. Sadrazam Mahmud Paşa'nın kariyerinde meydana gelen bir olay bu noktayı tebarüz ettirir. 1469-70 yıllarında, Fatih Sultan Mehmed Sadrazam Mahmud Paşa'yı azletmiş ve yerine Gelibolu sancakbeyini tayin etmişti. Bunun görünürdeki sebebi Venedik'e ait Eğriboz Adası'na yöneltilmesi planlanan saldırıydı. Bu büyük bir donanmayı gerektiriyordu ve Mahmud Paşa'nın sancakbeyi olarak görevi gemileri inşa etmek ve denize açıldıklarında onların kumandanı olmaktı. Gelibolu sancakbeyliği, hiç değilse o yıl için, imparatorluğun en önemli mevkilerinden biri haline gelmişti ve böyle bir makamı ancak Mahmud Paşa ayarında bir adam doldurabilirdi. Eğriboz fethinden sonra Mahmud Paşa sadrazamlığa döndü.

Sadece sancakbeyi olarak Kaptan Paşaların devletin en üst düzeydeki ricali arasında önemli bir yeri yoktu, ama Mahmud Paşa gibi kişisel bakımdan tanınmış ve sevilen bir kişi bahis konusu olduğu zaman durum değişirdi. Nitekim Hersekzade Ahmed Paşa da iki sadrazamlığı arasında kaptan-ı deryalığa getirildiği zaman durum buydu. Fakat 1533 yılına gelindiğinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde (1520-66), kaptan-ı derya makamı açık olarak tarif edilmiş ve yüksek bir statüye kavuşturulmuştu. Bunun nedeni kısmen gemiciliğin gittikçe artan önemi, fakat esas itibariyle yeni kaptan-ı deryanın göz kamaştırıcı şöhretiydi.

1533'te Süleyman bu yüce makama Cezayir fatihi Barbaros Hayreddin Paşa'yı getirdi. Elbette bu çapta bir adamı Gelibolu sancakbeyliği gibi nisbeten önemsiz bir mevkiye tayin etmek düşünülemezdi.

Onun için Sultan Hayreddin Paşa'yı yeni kurulan bir eyalete, Yunanistan ve Batı Türkiye'nin kıyı sancaklarını mevcut Rumeli ve Anadolu eyaletlerinden ayırarak oluşturduğu Cezair-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) eyaletine beylerbeyi yaptı.

Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti, kalıcı olmakla beraber, *ad hominem* (şahsa mahsus, belirli bir kişi için kurulmuş) bir idarî birimdi. Bu eyalet ancak I. Süleyman'ın ölümünden sonra sürekli ve ismine lâyık bir eyalet statüsüne kavuştu ve başına kaptan-ı derya getirildi. Barbaros 1546'da öldüğü zaman, halefi sultanın kapıcıbaşısı Sokollu Mehmed oldu. Bu Sokollu'nun saray dışında ilk göreviydi. Kariyerinin bu aşamasında hiç tanınmamış, temayüz etmemiş olduğunu dikkate alan sultan onu hemen beylerbeyi yapmak istemedi. Onun yerine, Barbaros'tan önceki kaptan paşalar gibi, Sokollu'yu da önce Gelibolu sancağının başına getirdi. Bu Sokollu'nun halefi Sinan Paşa için de öyle oldu. Ne var ki Sinan Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşiydi ve belki de onun ısrarı üzerinedir ki, Süleyman kaldırılmış olan Cezair-i Bahr-i Sefid eyaletini ihya ederek Sinan'ı beylerbeyi yaptı. Ama sultanın hâlâ Akdeniz Adaları eyaletini yalnız belirli kimseler için kurulmuş saydığı belliydi, çünkü Sinan Paşa'nın halefi Piyale Paşa da kaptan-ı deryalık ile birlikte Gelibolu sancakbeyliğine atandı. Sultan, Piyale Paşa'yı Kaptan-ı Deryalığa getiren iradesinde şunları yazmıştır: "Kapıcıbaşım Piyale"nin *zeametine* teveccühümü artırarak... [8 Ocak 1555] tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, Kaptan-ı Deryalığı ve Gelibolu Sancağı'nı 550.000 akçeli *has*'ı ile birlikte kendisine tevcih ettim... Piyale ancak 1558'de, Kuzey Afrika'da İspanyollara karşı açılan seferde yararlıklar gösterdikten sonra, Cezair-i Bahr-a Sefid beylerbeyliğine terfi ettirildi.[40]

1566'da, II. Selim'in tahta çıkması üzerine, Piyale Paşa bir daha terfi ettirilerek vezirliğe getirildi. Kaptan-ı derya olarak halefi Yeniçeri Ağası Müezzinzade Ali Paşa oldu. O da aynı zamanda Cezair-i Bahr-a Sefid beylerbeyliğine atandı. Bu belki de mevcut statüsünün karşılığıydı, fakat onun Müezzinzade'nin atanmasından itibaren, eya-

40 Colin Imber, "The navy".

let sürekli olarak varlığını korudu ve kaptan-ı deryalar hep bu eyaletin beylerbeyi oldular.

Kaptan-ı derya olmak için daha önce denizcilikte tecrübe kazanmış olmak şart değildi. Bu makama seçilmek için adayın aynı zamanda beylerbeyi olması gerekirdi. Kaptan-ı deryalığa atanma, beylerbeyliğine atanmaya benzer bir prosedür izliyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda, Enderun'dan yetişmiş, yani Saray hizmetinde bulunmuş kaptan-ı deryalara sık sık rastlanır. Sokollu Mehmed ve Piyale Paşa buna örnek gösterilebilir. Sonraki yüzyıllarda da bu durum değişmedi. Örneğin, Kâtip Çelebi kaptan-ı deryalar listesinde, (sonradan sadrazam olan) Derviş Paşa'yı gösterir ve şöyle der: "Derviş Paşa [18 Ocak 1606'da] Enderun'dan yetişmiş, bostancıbaşı iken Kaptan-ı Deryalığa getirilmiştir. Hafız Ahmed Paşa da Saray'dan yetişerek 1608'de Kaptan-ı Derya olmuştur."[41] Daha sonraki Kaptan-ı Deryalar ise, Müezzinzade Ali gibi, Yeniçeri Ağası olarak; ya da, 1591'de Kaptan-ı Derya olan Cigalazade Yusuf Sinan gibi, taşrada vali olarak görev yapmışlardır. Denizcilik tecrübesi olmamak deniz savaşlarında mutlaka başarısız olmak anlamına gelmiyordu. Nitekim, Piyale ve Cigalazade Sinan Paşalar oldukça başarılı donanma komutanları olmuşlardır. Ama bu her zaman böyle değildi ve Kâtip Çelebi bu konuda şunları yazmıştır: "Etkili ve başarılı bir deniz komutanı olmanın otuz yedi şartından birincisi, eğer Kaptan-ı Derya'nın kendisi bir korsan değilse, denize ve deniz savaşına ilişkin konularda korsanlara danışmasıdır. Kendi başına ve kendi görüşüne göre hareket etmemeli, başkalarını dinlemelidir."[42]

Kâtip Çelebi'nin "korsanlardan" nasihat almak konusundaki ısrarı, Kuzey Afrika korsanlarının Osmanlı donanması için taşıdığı önemin bir göstergesidir. Nitekim, bunların korsanlık faaliyetleri bir denizcilik okulu işlevi görmüştür. Kuzey Afrikalı korsanlar Osmanlı donanmasına sadece kaptanlar tedarik etmekle kalmamışlar, zaman zaman kaptan-ı deryalar da yetiştirmişlerdir. Bunların en ünlüsü Barbaros Hayreddin'dir. Korsanlıktan gelme ikinci Kaptan-ı Derya ise,

41 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 141.
42 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 159.

Kılıç Ali Paşa diye de bilinen Uluç Ali Reis'tir. Uluç Ali, Kaptan-ı Deryalığa İnebahtı Savaşı'nın ardından bir bunalım döneminde getirilmiştir. Denizciliğe Cezayirli bir korsan olarak başlamış, fakat 1556'da İstanbul'a gelerek, şöhretine uygun bir gündelik ile Osmanlı donanmasında kaptan olarak çalışmıştır. Daha sonra Cezayir'e Beylerbeyi olarak dönmüş ve İnebahtı'da bu sıfatla çarpışmıştır. Müezzinzade Ali'nin bu savaşta şehit olması üzerine, onun yerine Kaptan-ı Derya olmuştur.[43] 1588'de halefi olan Uluç Hasan Paşa onun maiyetinde hizmet etmişti. O da daha önce Cezayir'de korsanlık yapmıştı. Uluç Ali Paşa'nın takipçileri içinde, Kaptan-ı Derya olarak görev yapanların sonuncusu Cafer Paşa'ydı ve bu görevde 1606'dan itibaren iki yıl kalmıştı. Bundan sonra donanma komutanlığına getirilen tek denizci, 1616-17'de ve arkasından 1617-19'da yeniden bu görevi ifa eden Çelebi Ali Paşa'dır. Ali Paşa Tunus Beylerbeyi'nin oğluydu ve aslen İstanköy Adası'ndandı.[44] Fakat bu şahsiyetler birer istisna idiler ve Kaptan-ı Deryaların çoğu kara subaylarıydı.

Akdeniz donanmasının kaptan-ı deryası İmparatorluğun en kıdemli komutanıydı. Fakat ondan başka, İstanbul ve Gelibolu dışında filo veya filotilla kaptanları vardı. Bunlar başkomutanın emrinden bağımsız olarak da operasyonlar düzenleyebilirlerdi. Bu filo ve filotillaların kaptanları ilk kez 16. yüzyılın ortasında kayda geçmişlerdir. Fakat çok daha önceden de var oldukları sanılmaktadır. İstanbul'a en yakın olanı Kavala Kaptanıydı ve Ege Denizi'nden güneyde Midilli'ye kadar devriye gezen bir kadırga filotillasının komutanıydı. En önemli işlevi, hiç değilse 16. asrın ikinci yarısından kalma belgelere göre, Kuzey ve Orta Yunanistan'dan başkente tahıl taşıyan gemilere eşlik etmek, onları korsanlardan korumak ve aynı zamanda yasa dışı tahıl satışını engellemekti. Sadece iki kadırgadan oluşan daha küçük bir filotilla da 1566'da Midilli sancakbeyinin altında, adayı ve yakın kıyılarını muhafaza etmekle görevliydi. Rodos sancakbeyinin komutasında daha büyük bir filotilla –1566'da on kadırga– vardı. Bu ada ve mül-

43 Colin Imber, "The reconstruction".

44 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 140-42.

hakâtı Mısır ile İstanbul arasındaki deniz yolunu kontrol eder ve Anadolu'nun güneyi ile Kıbrıs arasında Ege Denizi'yle Güney Akdeniz'in girişini denetlerlerdi. Rodos'un stratejik konusunu dikkate alan Kanunî Sultan Süleyman, 1522'de fethinden hemen sonra oraya bir filotilla yerleştirmiş olmalıdır.[45]

Aynı dönemde, Türkiye'nin Ege kıyısında yer alan başka sancakların yöneticileri de zaman zaman, kendi sancaklarının karasularında bir veya birden çok kadırgayla devriye gezmek için emir almışlardır. Ancak İstanbul dışında sürekli olarak üslenmiş tek gemiler Kavala, Midilli ve Rodos'ta demirlemiş olanlardı. Ancak, 1566'dan sonra, Kaptan-ı Derya'nın eyaleti olan Cezair-i Bahr-ı Sefid kalıcı bir kurum haline gelince, bu eyalete bağlı sekiz beyinden her birinin Donanma-yı humâyuna, denize açıldığı zaman, bir veya birden çok gemi sağlaması âdet oldu. Bu da gemilerin sancaklarda sürekli olarak yedekte tutulduklarını göstermektedir.[46] 1616 ile 1619 arasında Kaptan-ı Deryalık yapan Çelebi Ali, İstanköy, Naksos ve Mehdiye sancaklarından da birer gemi tedarik etmelerini isteyerek bu gemilerin sayısını artırdı.[47]

Özellikle Ege Denizi'nde yoğunlaşan bu küçük filotillalar şebekesi hem donanma-yı humâyunu takviye etmek, hem de deniz güzergâhlarını korsan ve düşman saldırısından korumakla mükellefti. Bu alanın dışında da, bağımsız kaptanları olan daha başka filolar da vardı. I. Selim, 1517'de Mısır'ı fethettiği zaman iki önemli limana sahip oldu. Birincisi, Pîrî Reis'in 1526'da "özellikle Arap toprakları için bir anahtar ada" olarak nitelediği İskenderiye limanıydı.[48] İkincisi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki donanmalar için bir üs temin eden Süveyş'ti. I. Selim'in, fetihten hemen sonra, Mısır'a bir kaptan atamış olması çok muhtemeldir; ancak Mısır kaptanına ait ilk resmî Osmanlı kaydı 1528 yılına aittir. Bu yeni kaptan 1560'a kadar hem Süveyş hem

45 Colin Imber, "The navy".

46 Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman der Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan* (İstanbul, 1863); repr. İstanbul, 1979), 20-21.

47 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 147.

48 Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, 700.

de İskenderiye filolarının kumandanıydı. 1560'ta Sultan Süveyş'e ayrı bir kaptan atadı. İskenderiye'deki filonun görevi Doğu Akdeniz'i ve Mısır'dan gelen ticaret yollarını korumaktı. Bu görevini yerine getirirken, İskenderiye kaptanı Rodos'un sancakbeyiyle işbirliği yapardı. Süveyş'teki filonun görevi ise, Kızıldeniz'i ve Hint Okyanusu'nu savunmaktı. Ama devlet Bâb-ül-Mendeb Boğazı'ndaki Kızıldeniz girişinin de büyük bir stratejik önemi olduğunu düşünüyordu ve muhtemelen 1560'tan kısa bir süre önce orada "Yemen Kaptanı"nın ya da Muka Kaptanı'nın komutasında bir filotilla yerleştirdi. 1565'te bu kaptan, Süveyş'te donatılan altı kadırgalık bir filotillaya komutanlık ediyordu.[49] Ancak, Osmanlıların Yemen üzerindeki hâkimiyeti sallantıda olduğundan, bu düzen uzun süre devam etmiş olamaz.

Gazavat-ı Hayreddin Paşa adlı hatıraları da bulunan Barbaros'un ünlü minyatür sanatçısı Nigârî tarafından yapılmış bir minyatürü. (Kaynak: Topkapı Sarayı Müzesi)

Mısır ve Kızıldeniz'deki bu filolar İstanbul'daki Kaptan-ı Derya'dan bağımsızdı. Tuna Nehri ve kollarındaki bağımsız kaptanların komutasında işleyen gemiler de öyleydi. Bu "kaptanlık"ların ilki Budin'deydi ve I. Süleyman 1541'de bu kenti ilhak etmesinin hemen ertesinde burada bir filotilla kurmuş olmalıydı. Ama sadece bir filotilla yeterli değildi ve 1560'ta Mohaç Sancak Beyi sultana baş vurarak sancağında yeni bir filo kurmasını istedi. Zira düşman, Budin'den gelen gemilerin ulaşamayacağı kadar güneyde kalan bir noktadan Tuna'da-

49 Colin Imber, "The navy".

ki adalara saldırıyordu. Sonraki yıllarda, "Mohaç Kaptanı"ndan bahsedilmiş olması, bu dileğin yerine getirilmiş olduğunu gösterir. Üçüncü Rumeli filosu, Sava Nehri'nde üslenmişti. Osmanlı tarihinde "Sava Kaptanı"na ilk atıf 1556'dadır ve bu da sultanın belki bu donanmayı da Macaristan'ın ilhakından sonra oluşturduğunu gösterir.[50]

Kaptanların veya sancak beylerinin komutası altındaki bu daimî filotillalara ek olarak, sultanlar bazen kısa ömürlü filolar için de geçici "kaptanlıklar" kurmuşlardır. Örneğin 1580'lerde, "Hazar Denizi Kaptanlığı" Osmanlıların Kafkaslar'ı fethetmesinden sonra oluşturulmuştur.[51] Ancak, İstanbul dışındaki en önemli filo Cezayir filosuydu. Akdeniz'de ve ötesinde Hıristiyan gemilerine karşı sürekli akınlar düzenleyenler Cezayirlilerdi. Onlar aynı zamanda, beylerbeylerinin komutası altında savaşırken, Osmanlı donanmasının en dinamik ve enerjik birliklerinden birini oluşturuyorlardı. Ne var ki, Cezayirli korsanların Osmanlı savaşlarına katılması az çok gönüllülük esasına dayanıyordu. Sultan Cezayir Beylerbeyi'nden ancak kaptanları donanmaya katılmaya "teşvik" etmesini isteyebiliyor, imparatorluğun öteki gemi kumandalarına yaptığı gibi, doğrudan emir veremiyordu.

KAPTANLAR VE TAYFALAR

1533'e kadar, Kaptan-ı Deryalar, muhtemelen, Tersane-i Âmire'nin bulunduğu ve sancak merkezi olan Gelibolu'da ikamet ederlerdi. 1533'te Barbaros Hayreddin Paşa'nın bu göreve tayininden sonra ise Galata'da oturmaya başladılar. Bunlar sadece Tersane'nin değil, aynı zamanda mücavir şehir alanının da idarecisiydiler. Kaptan-ı Derya'nın emrinde bir tersane *emin*'i ve bir de *kethüda*'sı vardı. *Emin* malî denetim ve yönetimden sorumluydu, mahallî kâtipler onun nezareti altında çalışırlardı. *Kethüda* ise kadırga kaptan ve mürettebatının temsilcisiydi, donanma denize açıldığı zaman bir kadırga filosuna komuta ederdi. Her iki makam da 15. yüzyılın muhtemelen ortalarında kurulmuştur. II. Mehmed o yıllarda Cenevizliler'in tersanelerini ele geçirmiş ve

50 Colin Imber, "The navy".

51 Bekir Kütükoğlu, Osmasnlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-90 (İstanbul, 1962), 100.

genişletmişti. Eminlik ve kethüdalık 17. yüzyıla kadar devam etti. Kethüda olmanın yolu, anlaşıldığına göre, Galata tersanesinde kadırga kaptanlığı yapmış olmaktı.

İmparatorluğun kadırgalarında ve öteki gemilerinde kaptanlık yapanlar, Gelibolu ve Galata'daki belli başlı tersanelerin civarlarında ikamet ediyorlardı. Her birinin maiyetinde ve emrinde *Azaplar*'dan oluşan birer müfreze vardı. Bunlar, anlaşıldığına göre, tek tek gemilerin mürettebatını temsil ediyorlardı. Bunlara dair günümüze intikal eden ilk referans, 1474 tarihine ait Gelibolu Tersanesi kayıtlarında bulunmaktadır, ama çok daha eskiden beri mevcut oldukları sanılmaktadır. 17. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını koruduktan sonra, kalyonların Osmanlı donanmasında kadırgaların yerini almaları üzerine tarih sahnesinden silinmişlerdir. Bu Azap grupları içinde, kaptanların altında kıdemli mevkileri olanlara *yelkenci* veya *odabaşı* denirdi ve münhal bir yer olduğunda kaptanlık görevi bunlara verilirdi. Ancak sınırlı sayıdaki kayıtlar da, devletin Azapları nasıl devşirdiği ve görevlerinin neden ibaret olduğu belirtilmemiştir.

1572'de Kaptan-ı Derya'ya gönderilen bir padişah buyruğunda, 342 Azabın "teamüllere ve kanunlara göre" devşirilmesi ve bunların arasında "savaşmaya ehil" olanların askere alınması emredilmiştir. Ayrıca, ücretlerinin tahsisi ve isimlerinin ve ücretlerinin listesinin saraya gönderilmesi istenmiştir.[52] Burada kasdedilen şeyin, tıpkı kara ordusuna Azap piyadeler alındığı gibi, donanmaya da eyaletlerden gençler devşirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Eğer bu doğruysa, Azapların doğuştan denizci oldukları doğru olamaz. Aslında hiçbir denizcilik tecrübeleri olmayan Azaplar gemilerde hizmet ederek ve bu arada kürekçilere ve dümencilere nezaret ederek bu mesleğin inceliklerini öğrenmişlerdir. Azapların silah taşıdıklar ve 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde tüfek kullandıkları anlaşılmaktadır.

Her kaptan ve Azap müfrezesinin prensip olarak tek bir geminin mürettebatını temsil etmesine rağmen, mevcut olan kayıtlar müfreze sa-

52 İ.H.Uzunçarşılı, *Merkez*, 409 no. 5.

yısının genellikle gemi sayısından fazla olduğunu göstermektedir. 1518'de Gelibolu'da 93 müfreze vardı[53] ve tersanenin bu kadar gemiyi barındırabileceği şüpheliydi. Galata'da ise 1571'de 227 müfreze vardı ve buradaki gemi sayısının da bunun altında olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl içinde, "müfrezesiz bir 150 kaptan" daha vardı. Bu şu demekti ki, bu kaptanlar bir Azap grubunun başında değillerdi ve münhal bir gemi için sıra bekliyorlardı.[54] Aynı teşkilât 17. yüzyılda da devam etti. Bu zamana gelindiğinde, 34'ü Gelibolu'da olmak üzere, 440 müfreze vardı. Buna ek olarak, 1604'te "müfrezesiz 56 kaptan vardı."[55] Ve bu tarihte artık müfrezelerin sayısı gemi sayısını hayli aşmıştı.

Müfreze sayısı 17. yüzyılda çoğaldıysa da, her birine düşen Azap sayısı azaldı. 1518'de Gelibolu'da müfrezeler küçüktü ver genellikle bir kaptan ile üç Azaptan oluşurdu. Ama 1571 yılına ait bir belgede, "200 geminin her birinde 12 Azap" bulunması gerektiği belirtilmiştir.[56] 17. yüzyılda, her müfrezedeki Azapların sayısı yeniden azalmaya başladı. "Müfrezesiz kaptanların" sayısı da 1604'te 56 iken, 1608'de 30'a düştü.[57] Bu da gösterir ki, bir Azap müfrezesi artık, 16. yüzyılda yapılageldiği gibi, tek bir kadırganın veya başka teknenin tayfalarını temsil eder olmaktan çıkmıştı. Onun yerine, Kaptan-ı Derya mevcut Azapları mevcut kaptanlar arasında, denizde onların emrinde çalışıp çalışmayacaklarına aldırış etmeden dağıtmaya ve toplam sayılarını azaltmak suretiyle para tasarruf etmeye başlamıştı.

Kadırgalar dönemi boyunca, kaptanlar prensip olarak Azapların saflarından çıkmışlar ve terfi ederek bir savaş gemisinin komutanlığını yapmak için icazetlerini Kaptan-ı Derya'dan, tersane emininden ya da filo komutanlarından birinden almışlardır. Buna ilâveten, sultan bazen kadırga kaptanlığı yapmaları için Müslüman korsanlar veya gemicilik uluslararası bir meslek olduğu için, yabancılar atamıştır.

---

53 Fevzi Kırtoğlu, *Gelibolu*, 51-57.
54 Colin Imber, "The navy".
55 İdris Bostan, *Osmanlı*, 51-64.
56 İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez*, 409.
57 İdris Bostan, *Osmanlı*, 51-64.

Gemilerin muharrik gücü yelkenler ve küreklerdi. Bunlara bakanlar bir kadırga mürettebatının çoğunluğunu oluştururdu. Standart bir kadırga, Kâtip Çelebi'ye göre, 150 kadar kürekçi ve 20 kadar gemiciye ihtiyaç gösterirdi.[58] İki grup da yıllık devşirmelerden sağlanırdı. 1530'lara ait bir belgeye göre, Çeşme'de 57 gemici devşirilmiştir.[59] 1604'ten, muhtemelen daha eski bir tarihten itibaren, Gelibolu Sancağı'na bağlı belirli bir yerleşim biriminde, her yedi haneden bir gemici devşirilmiş, fakat bu oran talebe göre değişebilmiştir. Tersane de ihtiyaç halinde mevsimlik armadorlar istihdam edebiliyordu.[60]

Bir geminin donanımına ve yelkenlerine bakmak, onları onarmak bir denizcilik mahareti, bir yetenekti. Günümüze intikal eden birkaç belgeden anlaşıldığına göre, hükûmet gemicileri memleketin kıyı bölgelerinden, belki gemiler hakkında biraz bilgisi ve tecrübesi olan insanların arasından devşiriyordu. Buna karşılık, kürekçi olarak görev yapmak için, devlet onları sadece sağlıklı ve güçlü olmayı şart koşuyor ve daha ziyade Rumeli ve Anadolu'nun iç bölgelerinden getirtiyordu. 16. yüzyılın ortasında, bazı Avrupalılar Osmanlı kürekçilerinin yetersizliğinden bahsetmişse de, gereken kürekçi sayısı dikkate alınacak olursa, hepsinin tecrübeli olması beklenemezdi: Örneğin, 1539'da yaklaşık 150 gemilik bir donanmada 23.538[61] kürekçi bulunuyordu.

Kâtip Çelebi'ye göre, donanmanın ihtiyacı için zorla kürekçi devşirme uygulamasına 1501'de başlanmıştır.[62] Ne var ki, 1499-1500 yıllarından kalan bir belgeye göre, Kâtip Çelebi'nin bu iddiası tamamen doğru değildir.[63] Öte yandan, zorla devşirme yoluna başvurmadan, Fatih Sultan Mehmed'in gemilerine ve hele 1470'te Eğriboz Kalesi'ne hücum eden muazzam filoya yeterli sayıda kürekçi bulunduğunu

58 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 153.

59 Colin Imber, "The navy".

60 İdris Bostanlı, *Osmanlı*, 225-26.

61 Colin Imber, "The costs of naval warfare: the accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi campaign in 1539", *Archivum Ottomanicum* (1972), 204-16; repr. in Colin Imber, *Studies*, 71-84.

62 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 22.

63 İdris Bostan, *Osmanlı*, 187.

tasavvur etmek güçtür. Bununla beraber, devşirmenin 1499-1500 Venedik Savaşı'na kadar muntazam ve sürekli bir uygulama haline gelmiş olmaması da mümkündür. Bu konuda kapsamlı ilk belgeler 16. yüzyılın ortalarına aittir.

Bu da şunu gösterir ki, gemici ve armador devşirme işini hazine üstlenmiş olmalıdır, çünkü insanları kadırgalarda çalışmaya mecbur etmek bir çeşit vergilendirmeydi. Donanmanın denize açılmasından yaklaşık üç ay önce, bölgelerdeki kadılara kürekçileri hazır etmeleri için emirler gönderilirdi. Gerekirse, beylerbeylerine ve sancak beylerine de, kadılara bu konuda yardımcı olmaları için buyruklar gönderilirdi. Devşirmenin ilke ve kuralları, Azap piyadelerin devşirilmesine uygulananların aynısıydı. Kadı adlî yetki alanını mahallelere, köylere, mezralara veya cemaatlere ayırır ve bu bölgeler içinde belirli sayıda hane bir kürekçi çıkarmakla yükümlü tutulurdu. Lûtfi Paşa'nın 1542'den bir süre sonra yazdığına göre, her dört haneden bir tanesi, "güçlü kuvvetli gençler" arasından bir kürekçi göndermek zorundaydı.[64] Aslında, bu oran geminin ve devletin devşirmeyi yaptığı bölgenin büyüklüğüne göre değişirdi. Örneğin, 1551'de, Trablusgarp seferinden önce hazine 23 hane başına bir kürekçi devşirmişti. 1570-71'de, Kıbrıs'ın fethi için, bu oran 15 hanede bire çıkarıldı. Ertesi yıl İnebahtı hezimetinden sonra, yedi veya sekiz haneden birer kürekçi istendi.[65] Kürekçiler ücret alıyorlardı, fakat her grubun içindeki hanelerden kürekçi temin etmeyenler bir kürekçinin aylık masrafını karşılayacak miktarda para ödemek zorundaydılar. Paranın miktarı Müslümanlar için 106 akçe, gayrimüslimler için 80 akçeydi.[66]

Kadırga hizmeti tabiî kolay iş değildi ve kadılara verilen emirlerde, devşirilen adamların çağrıldıkları yere gitmelerini sağlayacak kefiller bulmaları istenirdi. Bazen, kürekçinin adı karşısında sadece bir kefilin adı olurdu, bazen de, kürekçiye bir grup veya "köyün/mahallenin bütün sakinleri" kefil olurlardı. Bu kefiller şahıslarını veya malla-

64 Rudolf Tschudi (ed.), *Das Asafname*, 42-43.
65 İdris Bostan, *Osmanlı*, 188.
66 Colin Imber, "The navy".

rını, ya da her ikisini birden ortaya koyarlardı. Devşirme bittikten sonra, kadı adamları nezaret altında tersaneye veya gemilere iltihak edecekleri yere gönderirdi. Kürekçileri teslim alacak olan yetkililer adı yazılı herkesin geldiğinin kaydedilmesi için bir de sicil defteri gönderirdi.

Kürekçiler için gidecekleri deniz kıyısına kadar yolculuk, donanmada hizmet kadar meşakkatli olsa gerek. Devşirme, sadece gemiye binilecek noktaya yakın yerlerde değil, Anadolu ve Balkan Yarımadası'nın baştanbaşa her yerinde yapılırdı. Bu yüzden, gelenler Arnavutluk veya Orta Anadolu gibi uzak yerlerden ta İstanbul'a ya da başka bir kıyı şehrine kadar yürümek zorunda kalırlardı. Mesela, 1566'da Sakız Adası kuşatmaya hazırlanan donanmanın ihtiyacını karşılamak için, hazine, Anadolu, Karaman ve Rum eyaletlerinden; Arnavutluk, Epir ve Trakya bölgelerinden ve Güney Yunanistan'ın Cezair-i Bahr-i Sefid eyaletine bağlı ada ve sancaklardan kürekçiler devşirmiştir. Bunlar Donanma-yı Hümâyun kürekçileriydi. Mısır ve daha başka yerlerdeki küçük filolar ihtiyaçlarını yerel kaynaklardan karşılarlardı.[67]

17. yüzyılda, kürekçi devşirme sistemi temelde 16. yüzyıldakinden farklı değildi. Yalnız bir noktada daha sistematik hale gelmişti. 1600'den kısa bir süre sonra, vergi kayıtları hangi sancağın hangi hanelerinin devşirmeden sorumlu olduklarını tam olarak göstermeye başlamıştı. Bunların çoğu batı ve içbatı Anadolu'daydı. Örneğin, 1640 yılına ait bir kayıt 62.946 hanenin 6.634 kürekçi çıkardığını gösterir. Bu da her dokuz haneden birinin bir adam tedarik etmek, kalanların da ücretini ve masraflarını karşılamak üzere vergi ödemek zorunda olduklarını gösterir. Toplam sayı 40 veya daha çok kadırganın ihtiyacını karşılamaya yeterliydi.

Bu sistem 17. yüzyılın ilk yarısı için uygundu. Bu dönemde büyük çapta deniz seferleri henüz yoktu ve donanmanın yıllık ihtiyacı pek değişmiyordu. Ama 1645'te Girit Savaşı'nın patlak vermesiyle, donanmanın ihtiyacı arttı ve devlet yeniden, 16. yüzyılda olduğu gibi, Orta Anadolu'da ve Rumeli'de kürekçiler devşirmeye başladı. Aynı za-

67 Colin Imber, "The navy".

manda yeni tedbirler aldı. 1646'dan itibaren, İstanbul esnafından –meyhaneciler, bozacılar, kapıcılar, hamallar ve sucular– ve şehrin Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusundan kürekçiler toplamaya başladı. Hizmetlerine karşılık, bu kürekçiler diğer savaş vergilerinden muaf tutuldular. Sucuların dışındakiler şahsen kürek çekmek zorunda değildi. Bunun yerine, kürekçileri istihdam ve tersaneye teslim etmek için para toplamak ya da para cezası ödemekle mükelleftiler. 1646'da, 337 kürekçi çıkardılar; 1656-57'de Çanakkale Boğazı'nda yaşanan hezimetten sonra, bu sayı 2108'e çıktı.[68]

Donanmadaki kürekçilerin çoğu devşirme yoluyla tedarik ediliyordu. Ama daha ilk zamanlardan beri başka yolların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri gönüllü aramaktı. Buna dair belgeler azdır; ancak 1571 ile 1574 arasında İzmit, Silivri ve İzladi kadılarına 900 ilâ 1000 akçe karşılığında kürekçi için emir verildi. 1585 yılına ait tersane hesapları, bunlardan 1139'una 900, 2475'ine 1000 akçe ödendiğini gösterir. Bu sayılar –gerçekten gönüllüleri yansıtıyorlarsa– çok büyük ve muhtemelen sıradışıydı, zira Girit Savaşı'na kadar bu kadar çok gönüllüye bir daha rastlanmamıştır.[69]

Mahkûmlar, kürekçi bulmak için daha istkrarlı bir kaynak oluşturuyorlardı.[70] Hangi suçluların kürek mahkûmu olarak kullanılabileceklerine dair bir mevzuat yoktu. Suçluları gemilere gönderen emirler, sadece bu kimselerin "fesatçı" ya da "idam cezasını gerektirmeyen derecede ağır bir suçtan mahkûm" olmaları şartını arar. Açıkça görülmektedir ki, kürek cezasına mahkûmiyetin kıstası suçun niteliğinden ziyade, donanmanın belirli bir dönemdeki ihtiyaçlarıydı. Örneğin, 1571-72'de, İnebahtı Savaşı'ndan sonra, İmparatorluğun, en batıda Budin ve en doğuda Van ve Erzurum olmak üzere, her yanındaki kadılar, bölgelerindeki bütün mahkûmların ve emrin tebliğinden

68 İdris Bostan, *Osmanlı*, 191-200.

69 İdris Boston, *Osmanlı*, 204.

70 Kürek cezası hakkında, bkz. U. Heyd (ed. V.L. Ménage), *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), 304-07; M. İpşirli, "XVI. asrın ikinci yarısında kürek cezası ile ilgili hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1982), 204-48.

sonra tutuklanmış olan bütün cânileri İstanbul'daki kadırgalara göndermeleri için emir almışlardır.[71] 1648 ve 1651'de, Girit Savaşı sırasında, "İstanbul zindanlarından" Tersaneye mahkûmlar yollanmıştır.[72] Mahallî filotillalardaki kürekçilerin büyük bir kısmını da mahkûmların teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi kürek mahkûmluğuna yol açan, suçun niteliğinden çok imparatorluğun içinde bulunduğu şartlardı. Ancak mahkûmiyetin süresini belirleyen suçun kendisiydi. En ağır suçların failleri ölüm cezasına çarptırılıyorlardı, fakat başka suçlar için kürekçi –eğer hayatta kalabilmişse– en altı ay sonra serbest bırakılabiliyordu. Tersane, kadının sicil defterindeki sanıkla ilgili kaydın bir nüshasını muhafaza ettiğine ve onu teslim eden kişiye bir makbuz verdiğine göre, kadırgalardaki ağır suçluların sayısını ve ne kadar süre hizmet ettiklerini saptamak mümkün olabiliyordu.[73]

Son olarak, savaş esirleri de insan gücünün bir diğer kaynağını oluşturuyorlardı. Fakat elimizde sayılarını belli edecek bir belge yoktur. Ancak, kürekçilerin çoğunun İmparatorluk sınırlarının içinden gelmiş oldukları kesindir.

ASKERLER

Kadırga tayfalarından sadece Azaplar bilfiil savaşırlardı. Onun için kadırgalar mürettebatın dışında, asker taşırlardı. 16. yüzyılın ortasından kalan Venedik raporları, normal kontenjanın 60 asker olduğunu belirtir. 1571 hezimetinden sonra Dîvân-ı Hümâyun, muhtemelen Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın tavsiyesi üzerine, bu sayıyı 150'ye çıkarmıştır.[74]

Asker toplarken, Osmanlı Devleti kara ordusuyla deniz kuvvetleri arasında bir ayrım gözetmemiştir. Askerlik görevine tâbi erkekler ihtiyaca göre ikisinden birine çağrılabilirlerdi. Bu yüzden kadırgalar-

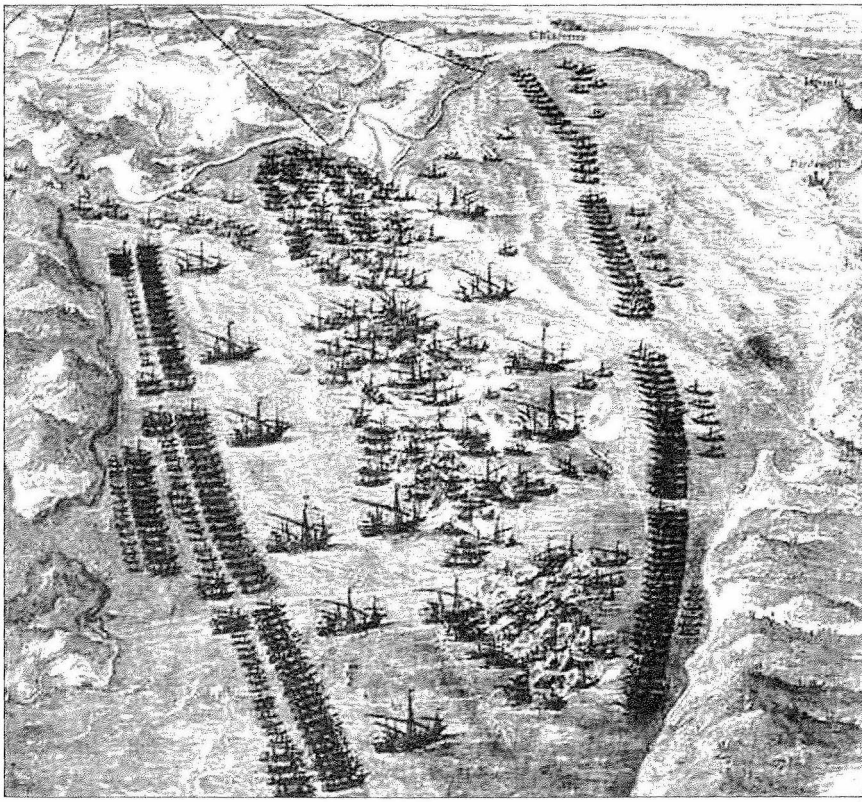
71 Colin Imber, "The reconstruction".
72 İdris Bostan, *Osmanlı*, 218.
73 İdris Bostan, *Osmanlı*, 213-18.
74 Colin İmber, "The reconstruction".

daki askerlerin çoğunluğunun kara ordusunda olduğu gibi tımar sahibi sipahiler olmaları doğaldı. Çok daha küçük bir Yeniçeri grubu da bunlarla birlikte savaşırlardı. 16. yüzyılın ortalarındaki uygulama buydu. Askere alma ile ilgili belgeler günümüze ancak o dönemden sonra intikal etmiştir ve yine de durum muhtemelen bir yüzyıl önce de farklı değildi. 1560 Cerbe, 1565 Malta, 1566 Chios (Sakız Adası) ve 1570-71 Kıbrıs seferleri için gerçekleştirilen asker celplerine ilişkin kayıtlar, donanmada hizmet eden tımar sahiplerinin Rumeli ve Cezair-i Bahr-ı Sefid eyaletlerinden ve bütün Batı ve Orta Anadolu eyaletlerinden geldiklerini gösterir. Karada savaştıkları zaman olduğu gibi, donanmada da valinin veya sancaklarındaki diğer kumandanların komutası altında hizmet ederlerdi. Bu âmirlerden veya donanma komutanlarından herhangi biri fevkalâde yararlık göstermeleri halinde, sipahilerin tımarlarına eklemeler yapılmasını tavsiye edebilirdi. Yine karada olduğu gibi, gemilerde çalışmaya çağrılan sipahilerden de yanlarında silahlı yardımcılar, silah, zırh ve erzak getirmeleri istenirdi. Emirde ayrıca gemilere nerede katılacakları belirtilirdi. Anadolu'dan gelenler için bu yer genellikle Çanakkale kaleleri olurdu.

16. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca, donanmadaki askerlerin ezici çoğunluğunu tımar sahipleri oluşturuyordu. Ancak mevcutlar yetmezse, Dîvân-ı Hümâyun, Cerbe seferi öncesi yaptığı gibi, kale muhafızlarını ya da 1565 Malta kuşatmasındaki gibi, Azapları ve gönüllüleri seferber edebiliyordu. Yerel filotillalar, özellikle Mısır'daki filolar, başka kaynaklardan da asker temin edebiliyorlardı, ama bunların sayısı tımar sahiplerinden çok daha azdı. Bu konudaki kararları veren Dîvân-ı Hümâyun olmakla birlikte, gerekli asker sayısı ve gemiye intikal yerleri hakkında Kaptan-ı Derya'ya danıştığı kesin gibidir.[75]

Bu sistem 1571'e kadar iyi işledi. Ancak bu yıl içinde, İnebahtı hezimeti bir insan gücü ve muharebe taktiği bunalımı yarattı. Birçok tımar sahibi muharebede hayatını kaybetti ve sağ kalanlar yeniden donanmada çalışmak istemediler. 1572'de, devlet, 15-20 bin savaşçı ihti-

75 Colin Imber, "The navy".

İnebahtı (Lepanto) bozgunu, Osmanlı donanmasının bu tarihten sonra eski gücünü hiçbir zaman bulamayacağı bir dönüm noktası oldu. Bu savaş, tüm Avrupa'da adeta Hıristiyanlığın büyük zaferi olarak kutsanmıştı. Vatikan Müzesi'nde bulunan ve Antonio Danti tarafından yapılmış bir freskte İnebahtı Deniz Savaşı.

yacına rağmen, sadece 4396 tımar sahibiyle 3000 Yeniçeriyi seferber edebildi. Bu yüzden ciddi bir insan gücü kıtlığı vardı. Ayrıca bir silah sıkıntısı da yaşanıyordu.

Kaptan-ı Derya İnebahtı bozgununu, hiç değilse kısmen, düşmanın ateş gücü ve asker sayısı bakımından üstünlüğüne bağladı. Bunun üstesinden gelebilmek için, 1572'de denize açılacak olan filonun her kadırgasında, kürekçi oturaklarının arasında iki tüfekçi ve bir okçu bulunacaktı. Bunu gerçekleştirmek için, tımar sahiplerini 1572 seferine

çağıran fermanlarda, sipahilerinden ve maiyetlerinden beraberlerinde tüfek ve yay getirmeleri istenmiştir. Bu fermanların birinde, sancakbeyine talimat verilerek bu duyuruyu erken yapması ve böylece "bilmeyen tımar sahibine tüfeği nasıl kullanacağını öğrenmesi" için zaman kazandırması hatırlatılmıştır. Ama bu tek başına sorunu çözmeye yeterli değildi. Çünkü bütün tımar sahipleri ateşli silahları kullanmasını öğrenmiş olsalar bile, toplam tüfekçi sayısı yine yetersiz olacaktı. Bu açığı kapatmak için, devlet o güne kadar rastlanmamış sayıda gönüllü topladı. Tımar sahiplerini hizmete çağırmak için emir alan her sancakbeyi aynı zamanda gönüllüler de toplayacak ve bunları onar kişilik gruplar örgütleyerek donanmaya gönderecekti. Gemilere bindirildiklerinde, bunlara belirli bir ücret ödenecek ve bol bol peksimet verilerek karınları doyurulacaktı. Rumeli'de, valilere talimat verilerek sadece "gönüllüleri" toplamaları istenmiş, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki beylerbeyleriyle sancak beylerine ise, bilhassa "Kürt ve emsali" gönüllülere yer vermeleri buyurulmuş ve buna sebep olarak da, Kürtlerin "cesaretlerilye ün yapmış" oldukları belirtilmiştir. Bütün bu kişilerin tüfek kullanmasını iyi bilmeleri şarttı. Sancak beylerine ayrıca, gönüllü olmayan kimselere ait tüfekleri satın almaları için emir verilmiştir.[76]

İnebahtı'yı izleyen bunalım, devletin donanma için asker devşirme usulünde sürekli değişiklikler getirmemiş gibi görünmektedir. Belki tek değişiklik, tüfek kullanmasını iyi bilmek konusunda ısrar edilmesiydi. 17. yüzyılda, savaşçıların çoğunluğu hâlâ tımar sahibi sipahilerdi. 16. yüzyıla göre en önemli değişiklik belki de devşirme bölgelerinin rasyonalizasyonu idi. 1600'den sonra, donanmada görev yapan tımar sahiplerinin genellikle Cezair-i Bahr-ı Sefid Eyaleti'nden geldikleri anlaşılmaktadır. Bu eyalete bağlı on sancak 4500 sipahiyi seferber etmiştir.[77] Bunlara ek olarak, hükûmet Anadolu'daki Yay ve Müsellem teşkilâtını lâğvedince, onların topraklarını 1039 tımar itibariyle kaptan-ı deryaya tahsis etmiştir.[78] Bu belki 3-4 bin asker çıkarmaya yeter-

76 Colin Imber, "The reconstruction".
77 Ayn Ali Efendi, *Kavanin*, 69.
78 Ayn Ali Efendi, *Kavanin*, 45-46.

liydi. Cezair-i Bahr-ı Sefid'den gelen adamlarla birlikte, 50 kadar geminin ihtiyacını karşılamaya kâfiydi. 1574 ile 1645 arasında belli başlı bir deniz seferi açılmamış olduğundan, donanma-yı hümâyunun bu yıllar içinde Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de yaptığı yıllık denetim turları için daha fazla adama ihtiyaç kalmamıştı. 16. yüzyılda olduğu gibi, sayıları zaman zaman değişen Yeniçeriler de mevcut diğer askerlere katılmışlardır.[79]

Bu muharip kadroya ek olarak, her kadırgada iki-üç topçu vardı ve silahlara bakan silahtarlar. 1571'den donanmada kalitalar kullanılmaya başladı ve onlarda topçular daha da çoktu.

TAKTİKLER

Osmanlı ve hatta bütün Akdeniz deniz savaşlarının taktikleri kara savaşlarındakinin aşağı yukarı aynıydı. En tipik çarpışma şekli, iki donanmanın karşı karşıya gelmesinden çok, düşman sahillerine ve gemilerine sürekli düzenlenen saldırılardı. 14. yüzyıl sonu ile 15. yüzyılın ortaları arasında Osmanlı donanmasının giriştiği savaş şekliydi. Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyaletlerini besleyen ve özellikle Cezayir'deki Osmanlı ileri karakolu için bir servet kaynağı sağlayan, Hıristiyan gemi ve yerleşmelerine karşı girişilen bu yağma eylemleriydi. Saint Jean Şövalyeleri, Akdeniz'in Hıristiyanlara ait kesiminde buna benzer bir rol oynuyorlardı ve işte Kaptan-ı Derya, resmen barışın hüküm sürdüğü dönemlerde bile, çıktığı yıllık turlarda bu şövalyelere ve diğer Hıristiyan korsanlara karşı tedbirler alıyor, onlara gözdağı veriyordu.[80]

Osmanlı donanması bir operasyona giriştiği zaman, bu açık denizde nizamî bir muharebeden ziyade, kıyıda veya adadaki bir kaleye yöneltilen hem karadan hem denizden bir saldırıydı. 1462'de Midilli'nin fethinden 1645'te Girit'te Hanya'nın zaptına kadar kazanılan Osmanlı deniz zaferlerinin hemen hemen hepsi bu tür zaferlerdi. Açık denizde donanmalar arasında çatışmalar, karada verilen meydan mu-

79 İdris Bostan, *Osmanlı*, 235-41.

80 A.H. De Groot, "The Ottoman Mediterranean since Lepanto (October 7th, 1571). Naval warfare during the seventeenth and eighteenth centuries", *Anatolica*, 20 (1994), 269-93.

harebeleri gibi nadirdi ve meydan muharebelerinin aksine, olayların seyrini değiştirecek kadar belirleyici değildi. 1416'da kazanılan Venedik deniz zaferi (ve Osmanlı yenilgisi) belki de 1450'ye kadar etkili bir Osmanlı savaş donanmasının vücuda getirilememesinde başlıca etken olmuştur. Ama İnebahtı'daki daha ünlü savaş, Osmanlıların Kıbrıs'ı ve üç yıl sonra da Tunus'u fethetmelerine engel olmamıştır. Venedikliler'in 1656'da Çanakkale açıklarında kazandıkları zafer Osmanlılar için ciddi sorunlar yaratmış, ama Girit'in fethini sona erdirememişti. Bu itibarla, 15. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı donanmasının en tipik görevleri sahil kalelerini kuşatmak ve düşman kıyılarına akınlar düzenlemekti. Donanmanın bir görevi de Osmanlı gemilerini ve kıyılarını korumak ve kimi zaman sultanın uzak yerlerdeki otoritesini tekrar kurmaktı.

Kadırganın özellikleri Osmanlı donanmasının harekât alanını sınırlıyordu. Kadırgalar uzun gemilerdi, çok su çekemezlerdi ama şiddetli dalgalara göğüs geremez ve dolayısıyla kışın yola çıkamazlardı. Uygulama her zaman öyle olmasa bile, prensip olarak ilkbaharın başında denize açılırlar, ekimde veya kasımın başında dönerlerdi. Münferit gemileri veya küçük filotillaları kışın denizde bırakmak mümkündü, ama filolar için bu risk göze alınamazdı. 17. yüzyılın ilk yarısı içinde Osmanlı gemi yapımcıları fırtınalara daha kolay katlanmak için, daha geniş ve daha uzun "karpuz kıçlı" kadırgalar inşa etmeye başladılar.[81] Ama bu, sefer mevsimini uzatmadı. Seyir zamanının sınırlı oluşu donanmanın sefer kapasitesini de daraltti. Bir kadırganın harekât kabiliyetini sınırlayan diğer bir etken de mürettebatının sayısıydı.

1656'da, Kâtip Çelebi bir kadırganın, 196 kürekçi ve 100 savaşçı dahil olmak üzere toplam 330 kişilik mürettebatı olduğunu hesap etmiştir. Buna karşılık, bir Osmanlı "mavna"sının 600, ağır bir kadırganın (baştarda) da 800 kişilik mürettebatı olduğunu kaydetmiştir.[82] Bir önceki yüzyılda mürettebat sayısı daha azdı, çünkü kadırgaların her oturakta dört yerine üç kürekçisi ve 100 yerine 50 askeri var-

81 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 153.
82 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 152-53.

dı. Ama bu sayılar da küçük değildir. Üstelik, kadırgalarda dolap, kiler, depo gibi öteberi koyacak yerler de azdı. Bu yüzden gemide ancak 10 günlük yiyecek ve su depolanabiliyordu. Su karada kaynaklardan ve nehirlerden temin ediliyor ve Osmanlı donanması mensupları bunların yerlerini bilirdi. Ayrıca, Pîrî Reis'in 1526'da tamamlanan ve 16. yüzyılın ortalarında kullanılmakta olan Akdeniz haritası kıyıların etrafındaki su kaynaklarını gösterir. Yiyecek tedariki ise ayrı ve daha büyük bir problemdi.

Bir kadırga mevsimlik yiyecek taşıyamayacağına göre, filoyu kıyılardaki belirli noktalardan ikmal etmek ya da 1565'te Malta'da veya 1651'de Girit'te yapıldığı gibi, yiyecekleri vapura yüklemek gerekiyordu.[83] Bunun için de önceden yapılmış dikkatli bir planlama şarttı. Devletin temin ettiği temel ve belki tek yiyecek peksimetti. Donanmanın bunlara ihtiyacı ise çok büyüktü. Mesela tersane hesapları, 1539'da Yeni Hersek'i geri alan filonun ihtiyacının 2305 ton peksimet olduğunu gösterir.[84] Bu itibarla, buğdayı satın almak, öğütmek, fırında pişirip peksimet haline getirmek ve deniz kıyısına taşımak külfetli ve pahalı bir işti. Hazine parayı mahallinde toplar ve yapılacak işleri geniş bir alana yayardı. Mesela, 1566'da, Orta ve Güney Yunanistan'da Arta, Patras, Navplion (Anabolu), Farsala ve Tırhala, Arnavutluk'ta Ergiri'den, Kuzey Yunanistan'da Selanik'ten donanma için peksimet sipariş etmiştir.[85] 17. yüzyılda, 1645'e kadar, filoların büyüklüğü önceden belirlenebilir bir hale geldikten sonra, İstanbul ve Gelibolu, peksimetleri fırında pişirmek için belli başlı merkezler oldular; ama 16. yüzyıldan kalma bir âdet uyarınca, bu işin eyaletler arasında dağıtılmasına da devam edildi. Bu bakımdan Volos çok önemli bir şehirdi. Orta Yunanistan'dan tahıl ihracatının limanı orada olduğu gibi, donanma için peksimet hazırlayan fırın ve imalâthanelerin de merkeziydi. Mesela, 1618'de Cezair-i Bahr-ı Sefid'i gezen Çelebi Ali Paşa, Volos'ta fırınlanmış olup donanma tarafından teslim alınmak üzere Eğri-

83 İdris Bostan, *Osmanlı*, 259.
84 Colin Imber, "The costs".
85 Colin Imber, "The navy".

boz Adası'na nakli gereken bir peksimet stokunun sevkiyatını üstlenmişti.[86]

Sık sık yiyecek satın alma ihtiyacı yüzünden, kadırga filoları kendi sahillerinden uzak oldukları veya deniz yollarının güvenli olmadığı zamanlarda, seyre çıkamıyorlardı. Bu durum ve sefer mevsiminin kısalığı hareket alanlarını daraltıyordu. Bu yüzden Osmanlı donanması, kışlık bir üssü ve yeterli yiyecek stoku olmadan, Batı Akdeniz'i hâkimiyeti altına alamıyordu. Bu ancak Osmanlı donanması 1543-44'te, Fransa Kralının yardım ve işbirliği sayesinde kışı Toulon'da geçirebildiği zaman kısa bir süre için mümkün olmuştur. Aynı nedenle, Hıristiyan kadırga filoları da Doğu Akdeniz'in kontrolünü ele geçiremiyorlardı. Büyük İnebahtı zaferinden sonra bile, Mukaddes İttifak donanmasının kış bastırmadan kendi üslerine dönmekten başka seçeneği yoktu.

Akdeniz'deki deniz savaşlarının niteliğini ve donanmanın hareket alanını belirleyen şey kadırgalardı. Sığ sularda yüzebilen kürekli bir gemi olarak, kadırga rüzgâra bel bağlamak zorunda değildi ve kıyıya yakın yerlerde seyredebiliyordu. Kalafat, yağlama ve onarım işleri için kolayca bir kumsalda karaya çekilebiliyordu. Bu özellikleri sayesinde kadırga bir korsan gemisi olarak çok işe yarıyor ve özellikle rüzgârsız bir günde yelkenini kıpırdatamayan düşmanı tuzağa düşürebiliyordu. Sahile yaklaşabilme özelliği ayrıca, kadırga filosunun başlıca işlevlerinden biri olan kaleleri topa tutmada da yarar sağlıyordu. Aynı şekilde, düşman böyle bir sahil kalesine saldırdığı zaman, kıyıya yakın bir kadırga filosu saldıran düşman filosuna karşı bir savunma hattı oluşturabiliyor ve kendisi kalenin topları ile korunabiliyordu.[87]

15. yüzyılın sonlarına doğru, topların kullanılmaya başlamasından önce, kadırga savaşının temel yöntemi mahmuzla vurmak ve borda etmekti. Topçuluk bu uygulamayı değiştirmedi. Kadırga, topları pruvasında taşır, düşmana cepheden yaklaşır ve öndeki savaş platformunda dövüşen askerler borda etmeden hiç değilse bir salvo ateş etmeye çalışırdı. Düşmanın, geminin yanlarına (bordalarına) saldırmasına

86 İdris Bostan, *Osmanlı*, 249.

87 J. F. Guilmartin, *Gunpowder*, 76-77.

engel olmak çok önemliydi, çünkü gemi en çok buradan hasar görürdü. Kadırganın bu zaafı ve topların yerleştirilme biçimi, komutana yan yana bir sıralanışı ve bütün gemilerin pruvaları düşman filo veya kalesine dönük olacak şekilde bir muharebe düzeni benimsemekten başka alternatif bırakmıyordu. Başarı, bu formasyonu sürdürmeye ve düşman filosu ile karşı karşıya gelince yanından geçip arkasından vurmaya ve saflarını dağıtmaya bağlıydı. 1656'da, Kâtip Çelebi ideal Osmanlı muharebe hattını şöyle tasvir etmiştir: "Muharebede, kadırgalar sıralar halinde dizilmiş olmalıdır. Kaptan-ı Derya'nın gemisi en geride olmalı ve üçü geride, ikisi önde olmak üzere, beş gemi ona refakat etmelidir."[88]

Osmanlı donanması böylece 14. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz savaşlarının yaygın tekniklerini benimsemiştir. Ne var ki, Osmanlı gemi yapımcıları ve denizcileri Batı Avrupalı rakipleri ve özellikle Venedikliler kadar işlerinin ehli olmadıkları anlaşılmaktadır. 15. yüzyılda, II. Mehmed'in donanması, özellikle 1470'de Eğriboz'a saldıran filo, üstün taktiklerinden ziyade, gemi sayısı bakımından ezici üstünlüklerine güvenmişlerdir. Osmanlı deniz gücünün en yüksek seviyesine ulaştığı 16. yüzyıl ortalarında bile, gözlemciler Osmanlı donanmasının eksiklilerine işaret etmişlerdir. Örneğin, 1558'de Venedik elçisi Tersane-i Âmire zanaatçılarının Venedikli gemi yapımcılarıyla karşılaştırılamayacak düzeyde olduğunu ve Türk gemilerinin "bir yıldan fazla dayanmadıklarına, silahsız oldukları zaman acınacak derecede bakımsız halde olduklarına" dikkati çekmiştir.[89] Bazı Osmanlılar da bu eksikliklerin farkındaydılar. 1541'den sonra gördüklerini anlatan Lûtfi Paşa da denizciliğin önemini belirttikten sonra, "deniz seferlerinin düzenlenmesinde Kâfirlerin bizden üstün olduklarını" itiraf etmiştir.[90]

17. yüzyılda Kâtip Çelebi başka sorunlara dikkat çeker, ama bunlar muhtemelen Akdeniz donanmalarının ortak sorunlarıydı. Özellikle, savaş esirlerinin ve mahkûmların kürekçi olarak kullanılmalarına karşı yetkilileri uyarmıştır. Bunların isyan çıkarmaya teşne ol-

88 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 161.
89 Colin Imber, "The navy".
90 R. Tschudi (ed.), *Das Asafname*, 34.

duklarını ve "sayısız geminin bu yüzden kaybedildiğini" söylemiştir. Demiştir ki kaptanlar, mahkûmları mutlaka yıllık devşirmeden gelen "daha güvenilir Türklerle" karıştırmalıdırlar. Kâtip Çelebi bu bakımdan, 1591 ile 1605 arasında iki kez Kaptan-ı Derya yapmış olan Cigalazade Sinan Paşa'yı, her üç mahkûmu üç "Türk" ile karıştırarak gemilerin güvenliğini sağladığı için övmüştür.[91] Ayrıca düşmana nasıl saldırılması gerektiği karşısında da tavsiyelerde bulunmuştur: İlgilileri "deniz savaşı bir ölüm tuzağıdır" diye uyarmıştır. "Donanma Osmanlı kıyılarına yakınken hücum ederse, kadırgalardaki askerler savaşmaktan kaçmak için sahile yüzeceklerdir. Donanma bu şartlar altında hiçbir zaman muharebe vermemelidir. Buna karşılık, düşman sahile yakınsa, o zaman hücum etmenin tehlikesi yoktur, çünkü askerler kaçamazlar. Hayatlarını kurtarmanın tek yolu yerlerinde kalmak ve savaşmaktır."[92]

Demek oluyor ki, Osmanlıların deniz savaşlarında kazanmış oldukları üstünlük, ne iyi gemi yapmalarından, ne iyi gemici olmalarından, ne de iyi savaşmalarından ileri geliyordu. Bu üstünlüğü malzemelerinin, paralarının ve insan gücünün çok olmasına borçluydular. Çünkü bu sâyede hızla yeni filolar inşa edebiliyorlardı. Denizden dönen kadırgalarının perişan durumunu izah eden şey de, belki de bunları kolaylıkla yenileyebiliyor olmalarıydı. Osmanlılar bu avantajdan 14. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar yararlandılar.

15. ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı donanması Akdeniz'in standart kadırga taktiğini benimsedi. 1600'den sonra, iki yeni stratejik sorunla karşı karşıya kaldı. Birincisi geçiciydi. İkincisi kadırga savaşını gününü doldurmuş bir savaş şekli haline getirdi.

Birinci sorun, Karadeniz'de türemiş olan Kazak akıncılardı. Osmanlılar, 1475'te Kırım'da Kefe kentini fethettiklerinden beri, yabancı donanmaları Karadeniz'den çıkarmışlardı. 16. yüzyılın sonlarından beri, Dinyeper ve Don Irmaklar'ı üzerindeki Kazaklar kıyıdaki yerleşim merkezlerine sık sık yıkıcı akınlar düzenlemeye başladılar. Bunla-

91 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 100.
92 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 161.

rın üstesinden gelmek için Osmanlı hükûmeti sahil boyundaki kentleri ve köyleri tahkim etti, akıncıları yola getirmek için karadan kuvvetler ve denizde savaşmak üzere donanmayı ya da filoları gönderdi. Ancak deniz savaşında Kazaklar'ın bir avantajı vardı: Akınlarında *şayka*'lar kullanırlardı, yani taşınabilir altı düz büyük kayıklar... Bunları sığ sularda ve sazlıklarda kullanıyorlardı. Osmanlı kadırgaları da sığ sularda yol alabiliyordu, ama şaykalar kadar değil. Kazaklar bu farktan yararlanıyorlardı. 1614'te Osmanlı donanmasının gemileri, daha önce Sinop'a saldırmış olan Kazaklar'ı takip ettiler, fakat Dinyeper Nehri'ni geçemediler. Ertesi yıl, Kaptan-ı Derya Cigalazade Mahmud Paşa şaykalara saldırdı, ama Kazaklar onu aldatarak kıyıya doğru çektiler ve sonunda kadırgalar karaya oturdu. Bu nedenle Kâtip Çelebi şu tavsiyede bulundu: "Bir kadırga filosu Kazaklarla çarpışırken, şaykaları denize doğru sürmeli, kıyıya yakın yerlerde hücuma geçmemelidir. Aksi takdirde kadırgalar karaya oturur. Oysa, açık denizde şaykalar kadırgalarla baş edemez."[93] Şaykaların sazlıklarda saklanabilme özellikleri de problemler yaratıyordu. Kadırgalar daha derin sularda durup onları kuşatabiliyordu, ama bombardımanları karanlıkta gözden uzaklaşabilen görünmez bir düşmana karşı etkisizdi. Bu taktiklere karşı Osmanlı filoları da, 1630'lardan itibaren, altları düz sandallar kul-

Belirli bir disiplin içinde yetişmeyen kalyoncular, kavgacı, kabadayı ruhlu olup, sürekli olay çıkarmakla ünlenmişlerdi. Bir Batılı ressamın fırçasından kalyoncu eri.

93 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 106-107.

lanmaya başladılar ve bunlarda sazlıkların içine yerleştirebilecekleri askerler ve topçular taşımaya başladılar. Tersane muhafızı Piyale'nin 1639'da Kerç Boğazı'nda Kazaklar'la savaşırken kullandığı taktik buydu. Bu taktik, 1642'de Azak Kalesi'nin geri alınması ve Dinyeper'in ağzındaki Oçakov'un yeniden tahkimi sayesinde Kazaklar nihayet kontrol altına alındı.[94]

Uzun vadede, Osmanlı donanmasının karşılaştığı asıl sorun deniz savaşının değişen doğasıydı. 17. yüzyılın ilk kırk beş yılı içinde, Akdeniz'de önemli bir savaş olmamış ve Osmanlı donanmasının görevi daha ziyade Ege ve Doğu Akdeniz'i korsanlardan temizlemek ve zaman zaman da isyanları bastırmak olmuştu.[95] Bir kadırga filosu bunun için yeterliydi. Ancak, bu dönemde Akdeniz'e kuzey Avrupa'dan gelen gemi sayısı gittikçe arttı. Bunların maksadı ticaret olmakla birlikte, ağır silahlarla donatılmışlardı. Ağır bronz toplardan daha ucuz olan demir top dökme tekniği bu silahlanmayı mümkün kılmıştı. Bu gemiler, yüksek bordaları ve bütün toplarıyla ateş edebilme kabiliyetleriyle Akdeniz savaş kadırgasından üstündüler.[96]

Venedikliler savaş kalyonlarını inşa etme ve donatma tekniğini Osmanlılardan çok daha üst düzeyde öğrenmişlerdi. Bunun sâyesinde 1645'te Venedikle savaş patlak verince, Venedik donanması muharebelerde açık bir üstünlük kazandı. Osmanlı donanmasındaki yegâne kalyonlar Cezayir'den gelenlerdi. 1645'te, Cezayir Osmanlılara 20 gemiden oluşan bir filo gönderdi. Bunların dışında, Osmanlı Devleti Felemenklerden de yelkenli gemiler satın aldı ve 1640'ların sonunda da kendi kalyonlarını inşa etmeye başladı. Kâtip Çelebi'ye göre, Sadrazam bu kararı almadan "bazı kimselerle" konuyu görüşmüştü. Düşman kalyonları rüzgârı kullanmak suretiyle Osmanlı donanmasını dağılmak zorunda bırakarak etkisiz hale getirebilirdi. Aynı şekilde, Çanakkale açıklarında demir atabilirler ve Osmanlı kadırgalarının çık-

94 Victor Ostapchuk, "Five documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman defence of the Black Sea against the Cossacks", *Journal of Turkish Studies*, II (1987), 49-104.

95 A.H. De Groot, "The Ottoman Mediterranean".

96 J.F. Guilmartin, *Gunpowder*, 273.

masına engel olabilirlerdi. Kalyonların ateş gücü de muazzamdı. Kâtip Çelebi ayrıca, tartışmalar sürerken, Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin nasıl kendisini yanına çağırıp Osmanlı donanmasının geçmiş deniz savaşlarında kalyon kullanıp kullanmadığını sorduğunu anlatır. Kâtip Çelebi cevap olarak, büyük çapta seferlerde nakliye için kalyon kullandığını, ama çarpışmalarda sadece mavna ve kadırgalara yer verdiğini söylemiş. Kalyon yapmanın sorun olmadığını, zor olanın yetenekli mürettebat bulmak olduğunu belirten Kâtip Çelebi, kalyon kullanma konusundaki kötümserliğini tekrarlarken, bir kadırganın bir kalyonla nasıl savaşması gerektiğine dair bilgiler vermiş ve geçmişteki başarılı çarpışmalardan örnekler göstermiştir.[97] Kalyonla hemen çatışmaya girmemesi gerektiğini belirtmiş, önce dümenini ve armasını yok etmesini ve bunun için bir kalyondaki borda toplarının menzilinin bir kadırgadaki topların menzilinden kısa olmasından istifade etmesini salık vermiştir.[98]

Olaylar Kâtip Çelebi'nin söylediklerini doğrulamıştır. Osmanlı donanmasının kalyon kullanması olumlu sonuçlar vermemiştir. 1656 yılında donanmanın kalyonları ağır bir Osmanlı yenilgisine engel olamamış ve 1662'de Sadrazam sefere son vermek zorunda kalmıştır. 1669'da, Girit Savaşı Osmanlılar'ın zaferiyle sonuçlanmıştır, ama donanmanın yetersizliği çarpışmaların uzamasında başlıca rolü oynamıştır.

97 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 125.
98 Katib Çelebi, *Tuhfe*, 150.

Bazı Sonuçlar

Osmanlı İmparatorluğu bir hanedan devletiydi ve sultan, hiç değilse görünürde, sınırsız iktidara sahipti. Hem siyasî lider, hem de savaş zamanında başkomutandı. İmparatorluk içinde her görev ve makam sahibi mevkiini, kendisini şahsen bağlayan bir tayin emri mucibince sultana borçluydu. Sultan onu terfi ettirebileceği gibi, görevinden alabilir, hatta isterse idam ettirebilirdi. Sultan görünürde hâkim-i mutlaktı ve Machiavelli'nin zamanından beri, Osmanlı mutlakiyetçiliğini Avrupa'daki hükümdarların durumuyla kıyaslayarak orada asillere tanınan imtiyazların kralın iktidarını sınırladığını kabul etmek âdetti. Oysa, bu geleneksel tablo işi basite indirgemekti.

Sultanın gücü, özellikle 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar gerçekten çok büyüktü, ama büsbütün kayıtsız şartsız değildi. Üstelik, sultanın gücü zaman içinde tedrici olarak giderek artmıştır. İlk iki hükümdar muhtemelen otoritelerini kardeşleri ve oğulları ile paylaşmışlardı. Ancak, kardeş katli uygulamasına başlanmasından ve şehzadelerin taşra sancakbeyliklerine atanmasından sonradır ki, tahtta oturan sultana hanedan içinde mutlak bir yetki tanınmıştır. Bu muhtemelen I. Murad'ın saltanatı zamanında kaydedilmiş

olan bir gelişmedir. Kardeş katli hanedan içinde rekabeti ortadan kaldırmış, fakat sultanı hâkim-i mutlak yapmamıştır. Avrupa'daki soylular anlamında bir zadegân sınıfı olmasa da, bu toprak ağaları da yoktu demek değildir. Tam tersine, erken Osmanlı İmparatorluğu'nun bir özelliği de akıncı beylerin ve toprak üzerinde olsun, makam ve mevki üzerinde olsun irsî haklar iddia eden başka hanedanların ortaya çıkmış olmasıdır. Makedonya'daki Evrenos hanedanı ve Çandarlı ailesinin babadan oğula geçen vezirlikleri buna örnekir. İlk sultanlar bu ailelerin taleplerini hiçe sayacak durumda değillerdi. Bunlar sultanın kulları veya hizmetkârları değil, müttefikleriydiler. Ancak, 15. yüzyılın ikinci onyılından itibaren, sultanlar genellikler akıncı beylerini imparatorluğun merkezî karar organlarından çıkarmışlar, fakat ordu komutanlarıyla ve taşra valilerine dokunmamışlardır. Hiçbir Çandarlı da 1500'den sonra vezir olarak hizmet vermemiştir.

Bu ailelerin azalan nüfuzu sultanların kişisel güçlerini yükseltti, ama imparatorluğun 15. ve 16. yüzyıllarda genişlemesi kaçınılmaz olarak sınırları içindeki mahallî beylerin ve hiziplerin sayısını artırdı. Bunların Osmanlı yönetici elitinin içinde eritilmesi, daha çok 1450 ile 1520 arasındaki yıllara ait bir süreçti. Bazı mahallî beyler Osmanlı fethi zamanında kaçtılar. Zenevis ailesinin bazı üyeleri de, irsî topraklarının 1418'de Osmanlılar tarafından fethi üzerine yerleştikleri Korfu'dan kaçmışlardı. Ama başkaları ne kaçtılar, ne direndiler, gidip sultanın hizmetine girdiler ve vezirlik ya da valilik gibi gibi görevlere getirildiler. Hıristiyan iseler, ihtida ederek hemen Osmanlı yönetici sınıfına girdiler. Bu yoldan, fetihten önce sahip oldukları sosyal ve politik statülerini korudular, hatta daha da iyileştirdiler; ama aslında kalıtsal olan statüleri artık sultanın iradesine bağlı kaldı. Böylece sultan da mahallî hanedanların üyelerini, kendi çıkarlarına muhalefet yerine hizmet etmelerini sağlayacak şekilde maiyetine aldı. Bu öyle bir sistemdi ki, sultanın gücünü amansız baskı tedbirlerine başvurmadan artırıyordu. Ama bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yeri için geçerli bir yöntem değildi. Bazı mahallî güçler, mesela Kürt aşiret reisleri, yerlerinden sökülüp atılamıyorlardı. Bu durumlarda, sultan görüşme, anlaşma ve

Osmanlı unvanları tevcih etme yoluyla bunların sadakatini temine çalışıyordu.

Sultan en büyük gücüne belki 16. yüzyılda kavuşmuştur. Bu dönem, sultanın mutlak hükümdar imajının herkeste yer ettiği bir dönemdi. Enderun'da yetişenlerin –ki çoğu sultanın hizmetine devşirme yoluyla girmişlerdi– ister başkentte vezirlik, ister taşrada valilik olsun, imparatorluk içindeki bütün yöneticiliklerin çoğunu tekelleri altına almışlardı. Bunların saray dışında güvenecekleri hiçbir yer, hiçbir iktidar tabanları yoktu. Eğitimleri gereği de hanedanın emir ve hizmetindeydiler ve kariyerleri sultanın iki dudağı arasındaydı. Nüfuzlu vezirleri Osmanlı kadın sultanlarıyla evlendirmek usulü de, saraydan ayrılıp kendi evlerini kurduktan sonra da hanedana bağlılıkları sayesinde, sultana sadakatlerini muhafaza etmelerini sağlamanın bir yoluydu.

14. ile 16. yüzyıllar arasında, imparatorluğun temel doğası değişmemişti. 14. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu özde Osmanlı hükümdarı ile akıncı beyleri ve başka ileri gelenler arasında kişisel ittifaklardan oluşan bir yapıydı. Çekirdek yapının dışında Osmanlı sultanları, imparatorluğun sınırlarındaki bağımsız hanedanları vasal veya müttefik statüsüne indirgemek için evlilik, zor veya başka araçlar kullanıyorlardı. Sistem, büyük aileler arasında şahsî ilişkilere dayanıyordu. 16. yüzyılda, imparatorluğun yapısını koruyan hâlâ kişisel ilişkilerdi. Ama bu tarihten itibaren, imparatorluğun hâkim sınıfına üyelik artık nüfuzlu bir aileyle kan bağı olmaktan değil, sultanın kapı halkına mensup bir kimse sıfatıyla alınan eğitimden geçiyordu. Göreve atandıktan ve bu görevin getirdiği gelire kavuştuktan sonra atanan kimse kendi kapı halkını kurar, kendi yanaşmaları ve maiyeti olurdu. Ama himaye ilişkileri yine kendisini sultana bağlardı. Sultanla ilişkisi yine kişisel kalırdı –bu 14. yüzyıldan beri değişmemiştir– ama bu ilişki artık bir ittifak değil, bir ast-üst ilişkisiydi. Bu değişiklik sultanın artan gücünü yansıtır. Memurları sultanın emrinde tutmak ve kendi bağımsız iktidar tabanlarını oluşturmalarına engel olmak içindir ki, taşra valilerini belirli aralıklarla bir yerden bir başka yere nakletmek âdet olmuştur.

Bununla birlikte, 14. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında artan güç ve otoritelerine rağmen, Osmanlı sultanlarının iktidarı hiçbir zaman mutlak bir iktidar olmamıştır. Resmî ve gayrıresmî yasaklar hareket serbestilerini sınırlamıştır. Resmî yasakları İslâm dini getirmiştir. 20. yüzyıla kadar, İslâm kendisini şeriat ile ifade etmiştir. Şeriat, pratikte çok esnek olmakla birlikte, aslında değiştirilemez idi. Üstelik, şeriatin yorumu hükümdarların değil, hukuk bilginlerinin göreviydi. Osmanlı sultanları, İslâm'ın pratikte müdahale etmediği toprak mülkiyeti, vergilendirme ve ceza hukuku dışında dinden bağımsız bir kanunlar manzumesi vücuda getiremezlerdi. Fakat bu sınırlı alanlarda da hukuku biçimlendiren, sultanın iradesinden çok örf ve âdetti. İslâm hukukunun prestiji ayrıca imparatorluk içinde, onun resmî müfessirleri (yorumcuları) olanlar için imtiyazlı bir durum yaratmıştı. Gerçi din adamlarını adlî görevlere tayin eden sultandı, ama 16. yüzyıl içinde hukuk kurumundaki yüksek memuriyetler birkaç ailenin inhisarında olduğu için, seçme özgürlüğü çok dardı. Kaldı ki, kadıları ve diğer adlî görevlileri tayin edenler, sultan adına olsa bile, bu yüksek mevkideki hukuk bilginleriydi. Dolayısıyla sultan hukuku ne yapıyor ne de denetliyordu. Ama hukuk sultanın icraatının meşruiyet kaynağı idi. Daha 16. yüzyılın başından beri, Safevîlerin "dalâletine" bir tepki olarak, Osmanlı sultanları kendilerini şeriatın tek meşru savunucuları olarak göstermişler ve saltanatlarının şeriatın uygulanabilmesinin ön şartı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat aynı gerekçeyle şeriat sultanların tahttan indirilmesine de karar verebiliyordu. İmparatorluğun büyük hukuk bilginleri hem I. Mustafa'nın hem de İbrahim'in hal'inde büyük bir rol oynamışlar ve eylemlerini haklı göstermek için her iki olayda da şeriata dayanmışlardır.

İcracı rolünde sultanın iktidarını sınırlayan resmî engeller yok idiyse de, gayrıresmî engeller çoktu. Osmanlı hükümdarının ilk rolü savaşta komutan olmaktı. İlk sultanlar hep ordularının başında bulunmuşlardır. Aşıkpaşazade'nin anlattıklarına göre, sadece birlik komutanlarını değil, askerleri bile yakından tanırlar ve onları ödüllendirir veya cezalandırırlarmış. Sultanların yavaş yavaş halkın gözünden

uzaklaşmaları üzerine, yüz yüze kumanda dönemi sona ermiştir. Fakat sultanlar 16. yüzyılın ortasına kadar ordularına komuta etmeye devam etmişler ve artık erlerle samimi olmasalar bile, operasyonların başında bulunmuşlar ve isterlerse sefer sırasında yapılan tayin ve terfilere müdahale etmişlerdir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren tek tük istisnalarla, sultan artık savaşa gitmez olmuştur ve yetkilerinin çoğu fiilen sefere giden komutana geçmiştir. Bu da ordu komutanına imparatorluğun yönetiminde büyük bir rol vermiştir. Askerlik dışındaki işlerde de, sultanın yetki alanının sınırları vardı. İlk günlerde sultanlar devlet işleriyle bizzat meşgul olmuş olmalıdırlar. Fakat imparatorluk genişledikçe, devlet işlerinin çokluğu ve ağırlığı, sultanların adlarına verilen kararların bile hepsinden haberdar olmalarını imkânsız kılmıştır. İmparatorluğu ayakta ve bir arada tutan şey, sultanın bütün devlet işlerini doğrudan yürütmüş veya denetlemiş olması değil, tebaası olan valilerin, ordu komutanlarının ve diğer yetkililerin durumu olmuştur. Sultan, tek tek idare tasarrufları üzerinde değil, yönetici sınıf üzerinde kontrolünü muhafaza etmiştir. Osmanlı siyasetinin bir özelliğini oluşturan peşpeşe idamlar, bu gerçeğin sürekli olarak hatırlanmasını sağlamıştır.

Demek ki, sultan, dinî hukuk, yani şeriat üzerinde bir yetki sahibi olmadığı gibi, pratikte imparatorluğun günü gününe yönetiminde de fazla bir rol oynamamıştır. Buna karşılık, vezirler önemli işleri elbette sultanın kararına arz etmişlerdir. Bunun dışında da, herhangi bir resmî işe şahsen müdahale etmek istediği zaman, sultanın kararı kesindi. Ama burada da yapabilecekleri konusunda sınırlamalar vardı. Sultanın kayıtsız şartsız iktidarına bir sınırlama Yeniçeri Ocağı'ndan geliyordu. Yeniçeri Ocağı'nın, 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden ilk görevi sultanın şahsını ve mevkiini korumaktı ve bu görevini yerine getirirken belki de siyasî istikrarı sağlayan bir güçtü. İmparatorluk veya tek tek sultanlar ne tür bunalımlarla karşılaşırlarsa karşılaşsınlar, hanedanın kendisi hiçbir zaman tehdit altında kalmamıştır. Öte yandan, Yeniçeriler, silahlı bir kuvvet olarak aynı zamanda kendi çıkarlarını savunacak ve kendi siyasî amaçlarını gerçekleştirecek bir durumdaydılar.

Tursun Bey, Tarih-i Ebu'l Feth (Fatih Sultan Mehmed'in Tarihi) adlı eserinde, Yeniçerilerin silahlı bir isyan çıkarma tehdidiyle zorla ikramiye istemeleri üzerine, Fatih'in nasıl Yeniçeri ağalarını dövdüğünü anlatır. Tursun'un bu hikâyeyi anlatmaktaki amacı müstakbel sultanlara Yeniçerileri nasıl yola getirebileceklerini öğretmekti, fakat bir etkisi olmadı. Yeniçerilerin istekleri sultanların tahta çıkmasında ve tahttan indirilmesinde, seferlerin yürütülmesinde ve hazineden zorla para koparmakta etkili olabiliyordu.

Yeniçeriler sultanın şahsî otoritesine karşı gözle görülür bir tehdit oluşturuyorlardı. O kadar göze batmayan bir tehdit ise sarayın nüfuzuydu. Kararlar haber, bilgi ve danışma gerektirirdi. Haber vermek ve tavsiyede bulunmak için en elverişli durumda bulunanlar ise saray erkânıydı. 14. ve erken 15. yüzyıllarda sultanların, ilerde Dîvân-ı Hümâyun adını alacak olan kurula bizzat başkanlık ettikleri ve zaman zaman da tebaa ile karşı karşıya geldikleri anlaşılmaktadır. 15. yüzyılın ortasından itibaren, sultanlar kurul toplantılarından ellerini çektikten ve dış dünyaya daha az görünmeye başladıktan sonra ilişki çevreleri daraldı. Bu eğilimleri 16. yüzyılın ortasından itibaren daha da belirginleşti ve ender istisnalar dışında artık hiç sefere çıkmaz oldular. Bu şu demekti: Kim sultanın yanına yaklaşabilir ve ona ulaşan haberleri yönlendirebilirse, o kimse sultanın kararlarını da etkileyebilirdi. Osmanlı siyasî doktrininde, bu yalnızca sadrazamın göreviydi ve bu bir bakıma doğruydu. Sadrazam, sultanın adına karar alan Dîvân-ı Hümâyun'un başkanıydı ve bu sıfatla her toplantıdan sonra sultanla görüşürdü. Ama sultanın başka kanallardan da haber alabildiği ve sakalını kesen berberi, Has Odası'nın oğlanları veya kıdemli haremağaları gibi, her gün yanında bulunan kimselerin onu en azından sadrazam kadar etkileyebildikleri açıktır. Ama saray erkânının etkisini değerlendirmek zordur, çünkü bu ilişkiler hakkında çok az yazılı belge vardır. Sadece birkaç kişi –16. yüzyılın sonlarında sultanların hocası olan Sadeddin ve Sultan İbrahim'in üfürükçüsü Cinci Hoca gibi– Osmanlı tarihçilerinin dikkatini çekecek kadar sivrildi. Osmanlı nasihatnâme yazarları saray erkânının ve gözdelerin III. Murad döneminde nüfuz ve güç kazandık-

larını iddia etmişlerdir, fakat bu muhtemelen bir abartmadır. Mabeyinci ve gözdelerin bu dönemde daha eski saltanat dönemlerine göre daha çok nüfuz kazandıklarını söylemek belki daha doğru olur. Saray erkânının hiçbir siyasî yetkisi yoktu, ama sultanı etkileyebilecek bir durumda bulunuyorlardı. Harem-i Hümayun kadınları için de aynı şey geçerlidir. Bazıları, II. Mehmed'in üvey annesi Mara (Mara Despina) gibi, 16. yüzyıldan önce de enformel nüfuzlarını kullanmışlardı, ama haremin nüfuzunun âdeta kurumsal hale gelmesi 16. yüzyıla rastlar. Bu dönemde gözde cariyeler, daha sonra valide sultanlar, hanedan ve imparatorluk politikalarına damgalarını basmışlardır. Bu, yabancı elçilerin bile kabul ettikleri bir durumdu. Nitekim, sefirlerin birçoğu, sadrazam ve vezirlerle resmî ilişkilerine paralel olarak, haremde gayrıresmî temaslar kurmaktan geri kalmamıştır.

Bir sultanın, bu nüfuz kullanımının iradesini ve iktidarını sınırlamasına ne dereceye kadar izin verdiği onun şahsiyetine ve karakterine bağlıydı. İlk on Osmanlı sultanının kişisel otoriteleri, politikaya hâkim olmalarına ve siyasî hizipleri bir ölçüde kontrol altında tutmalarına elverişliydi. On birinci sultan II. Selim, devlet işlerini bir kenara bırakmış ve iktidarının hiç değilse bir kısmının damadı Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın eline geçmesine göz yummuştu. 17. yüzyılın başında, II. Selim'in saltanatı döneminde sadrazam olan Sokollu Mehmed Paşa gibi, sultanın zayıflığını telâfi edebilecek ve böylece rakip hiziplere hükmedebilecek kişisel otoriteye sahip siyasî şahsiyetler yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar kurumsal olmaktan çok kişiseldi ve siyasî sistemin istikrarı sağlamak için kuvvetli bir sultana ya da Sokollu veya 17. yüzyılın ikinci yarısında işbaşına geçmiş olan Köprülü vezirleri gibi büyük liderlere ihtiyacı vardı.

Ancak her şeye rağmen, imparatorluğun olağanüstü bir dayanma ve direnme gücü vardı. 1402'de, Ankara Meydan Muharebesi'nde uğradığı hezimet, normal olarak dağılmasına ve yıkılmasına yol açabilirdi. Halbuki tam aksine, yüz yıl sonra, bir dünya gücü olmak yolundaki çıkışına başlamış, Bayezid'in bozguna uğratan Timur'un devleti ise tarih sahnesinden silinmişti. 17. yüzyılın başında, Osmanlı İmpara-

torluğu iki cephede birden başarısız savaşlarla, Anadolu isyanlarıyla, zayıf sultanlarla ve siyasî istikrarsızlıkla karşı karşıya kalmış, fakat yine yıkılmamıştır. Osmanlılar bu fırtınaları atlatma kapasitelerini belki de iki kuruma borçludur. Bunlardan birincisi, iyi yetişmiş kalem elemanlarıdır. Kalemler, sadrazam ve vezirlerin peşpeşe değişmelerine rağmen her türlü olumsuzluk karşısında çalışmaya devam ederler, vergilerin tahsili ve orduların ikmali gibi acil günlük işlerin sekteye uğramaması için didinirlerdi. 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılda da, kalem servisleri muhasebe sistemlerini yeni vergi toplama ve askere alma yollarına intibak edecek şekilde düzeltmişlerdir. İkinci kurum, mahkemeler ve hukuk sistemidir. Bunlar da çalışmalarını hiçbir zaman aksatmamışlar ve sultanın kullarının işlerine gerektiği gibi bakıldığı ve bakılacağı yolundaki inançlarının sarsılmamasına çalışmışlardı. Görünen odur ki, devletin bu iki günlük ve olağan hizmetindeki süreklilik imparatorluğun ayakta kalmasını sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce askerî bir teşkilâttı. Sultanlar artık bizzat ordularının başına geçmeseler bile ilke olarak savaş zamanında lider olarak kaldılar. Halkın 1596'da III. Mehmed'in ordusunun başında Macaristan'a gitmesini isteyişi, sultanın savaş alanında görünmesinin ordunun başarısını sağlayacağı yolundaki eski inancın ne kadar köklü olduğunu gösterir. Sivil idare ile askerî komuta arasında bir fark yoktu. İmparatorluğun politik yapısı ordunun yapısını yansıtır, vezirler ve taşra valileri savaş çıktığında aynı zamanda komutan olurlardı. İmparatorluğun 1300 ile 1590 arasındaki genişlemesi Osmanlı askerî sisteminin etkinliğinin bir kanıtıdır. Bu zaferden zafere koşuşun birçok etkeni vardır. Birincisi, sultanların emrinde, rakiplerinden pek azının yetişebileceği kadar insan kaynağı ve savaş araç ve gereçleri vardı. İkincisi, 14. yüzyılın sonlarından itibaren, bütün tımar sahibi sipahilerin gelirlerini ve görevlerini kayda geçirme uygulaması, devletin emrindeki askerlerin sayısını sürekli olarak takip edebilmesi anlamına geliyordu. Bu arada Yeniçeri Ocağı'nın ve Altı Bölük Sipahilerinin kuruluşu küçük bir daimî ordu yarattı. Ordu küçüktü, ama savaşta etkiliydi ve birlikte yaşamaktan ve dövüşmekten kaynak-

lanan sağlam bir dayanışma ruhuna sahipti. İlerdeki büyük Osmanlı orduları için istkrarlı bir çekirdekti. Üstelik, bütün bu askerlerin sultana hizmet etmek hususunda akdî bir yükümlülükleri vardı. Savaştan kaçmak veya muharebe meydanında hazır bulunmamak geçim kaynaklarını kaybetmek demekti. Bu da sultanın her an belirli sayıda disiplinli askeri göreve çağırabilmesini mümkün kılıyordu. Nihayet, 16. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlılar silah ve taktiklerini geliştirmekte ve düşmanlarından öğrendiklerinden ders almakta çok mahirdiler. 14. yüzyılda kuşatma tekniklerini ve 15. yüzyılda topçuluk sanatını ve *wagenburg*'u kullanmayı iyice öğrenmiş olmaları bu intibak yeteneklerinin kanıtlarıydı.

Ama ne yazıktır ki, 1593-1606 Avusturya Savaşı sırasında, Osmanlı ordusunun hem silah hem de taktik üstünlüğünü kaybettiği ve özellikle meydan muharebelerinde yeni taktiklere uyum sağlamakta çok büyük zorluklarla karşılaştığı anlaşılmıştır. Bu üstünlük kaybı 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda girişilen savaşlarda daha da açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Buna rağmen, bu gaileli dönemde bile Osmanlıların ordularını ikmal ve arazide tutabilme kabiliyeti hayranlık uyandırmıştır. Bu da imparatorluğun hem kaynaklarıyla etkin idarî sisteminin, hem de askerlerinin yeteneklerinin bir göstergesi olarak kalmıştır.

Kaynakça

Bu kaynakça sadece İngilizce, Almanca ve Fransızca kaynakları içermektedir.*

GENEL TARİH KİTAPLARI

İmber, C, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990).

İnalcık, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age* (Londra, 1973); (*Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ*, İstanbul: Yapı Kredi, 2003).

Kreiser, K., *Der Osmanische Staat, 1300-1922* (Münih, 2001). Bu kitaptan, kaynaklar konusunda bir rehber olarak faydalanılabilir.

Mantran, R. (der.), *Histoire de l'Empire Ottoman* (Fayard, 1989); (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Adam, 1995).

KRONOLOJİ

Alexandresca-Derscu, M.M., *La Campagne de Timur en Anatolie (1402),* (Bükreş, 1942; tıpkıbasımı. Londra, 1977).

Babinger, F., *Schejch Bedreddin, der Sohn des Richters von Simaw* (Berlin ve Leipzig, 1921).

—, 'Von Amurath zu Amurath: Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)', *Oriens,* 3 (1950), 229-65.

—, (çev. R. Manheim, der. W. Hickman), *Mehmed the Conqueror and his Time* (Princeton, 1978); (*Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul: Oğlak, 2003).

Balivet, M., *Islam Mystique et Revolution Armee dans les Balkans Ottomans: Vie de Cheikh Bedreddin, le Hallâj des Turcs (1358/59-1416)* (İstanbul, 1995).

Bayerle, G., The compromise at Zsitva-Torok', *Archivum Ottomanicum,* VI (1980), 5-53.

Beldiceanu-Steinherr, Irene, 'La conquete de la Bithynie maritime: etape decisive dans la fondation de l'etat ottoman', K. Belke, F. Hild, J. Köder, P.Soustal (der.), Byzanz als *Raum* (Viyana, 2000), 21-36.

Blackburn, J., The collapse of Ottoman authority in Yemen, 968/1560-976/1568', *Die Welt des Islams, XIX* (1979), 119-76.

Brummett, Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany, 1994).

Cahen, C., *Pre-Ottoman Turkey* (Londra, 1968).

(*) Kaynakçada yeralan Türkçe yazılmış veya Türkçeye çevrilmiş eserler tarafımızdan eklenmiştir. -yay. n.

Darling, Linda, 'Contested territory: Ottoman Holy War in comparative context', *Studia Islamica,* xci (2000), 133-6 9.

Dennis, G., 'The Byzantine-Turkish treaty of 1403', *Orientalia Christiana Periodica, XXXM,* (1967), 72-88.

Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert,* (Freiburg, 1970).

Emmert, T., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389* (New York, 1990).

Engel, P., 'Janos Hunyadi and the peace of "Szeged" ', *Acta Orientalia,* (Budapeşte), XLVII (1994), 241-57.

Flemming, Barbara, "The reign of Murad II: a survey", *Anatolica,* XX (1994), 249-67.

Giese, F., 'Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches', *Zeitschrift für Semitistik,* 2 (1922), 246-71.

Griswold, W., *The Great Anatolian Rebellion* (Berlin, 1983).

Har-El, S., *Struggle for Domination in* the *Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491* (Leiden, 1995).

Heywood, C, 'Mustafa Celebi, Düzme', *Encyclopaedia of Islam* (ikinci baskı), 7 (Leiden, 1993).

Imber, C, The persecution of the Ottoman Shi'ites according to the *Mühimme Defterleri,* 1565-85', *Der Islam, 56* (1979), 245-73; tıpkıbasım.

—, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 103-28.

—, 'The legend of Osman Gazi', Elizabeth A. Zachariadou (der.), *The Ottoman Emirate, 1300-1389* (Rethymnon, 1993), 67-76; tıpkıbasım Colin Imber, *Studies,* 323-32.

—, 'What does ghazi actually mean?', Bahm-Harding ve C. Imber (der.), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (İstanbul, 2000), 165-78.

İnalcık, H., The policy of Mehmed II toward the Greek population of İstanbul and the Byzantine buildings of the city', *Dumbarton Oaks Papers,* 23/24 (1969-70), 231-49.

Jansky, H., 'Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I', *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* II (1923-26; tıpkıbasımı (Osnabrück, 1972), 169-241.

Jennings, R., 'Some thoughts on the gazi-thesis', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 76 (1986), 151-62.

Kafadar, C, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995).

Kaldy-Nagy, Gy., 'Suleimans Angriff auf Europa', *Acta Orientalia,* Budapeşte, XXVIII (1974), 163-212.

—, 'The Holy War *(jihad)* in the first centuries of the Ottoman Empire', *Harvard Ukrainian Studies,* 3/4 (1979), 462-73.

Kiel, M., 'Mevlana Neşri and the towns of medieval Bulgaria', C. Heywood ve C. Imber (der), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage* (İstanbul, 1994).

Kolodziejczyk, D., *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century)* (Leiden, 1999).

Köprülü, M.F. (çev. G. Leiser), *The Origins of the Ottoman Empire* (Albany, 1992); (*Osmanlı İmpartorluğunun Kuruluşu*, İstanbul: Akçağ, 2004).

Kunt, I.M., 'Ethnic-regional solidarity in the seventeenth century Ottoman establishment', *International Journal of Middle Eastern Studies, 5* (1974), 233-9.

Kütükoğlu, B., 'Les relations entre l'Empire Ottoman et l'Iran dans la seconde moitie du XVIe siecle', *Turcica,* vi (1975), 128-45.

Levy, A., *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1994).

Lindner, R.P., 'Stimulus and justification in early Ottoman history",*Greek Orthodox Theological Review,* 27 (1982), 207-24.

—, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, 1983).

Manz, Beatrice, *The Rise and Rule of Tamerlane* (Cambridge, 1989).

Melville-Jones, J.R., *The Siege of Constantinople,* 1453: *Seven Contemporary Accounts* (Amsterdam, 1972).

Menage, V.L., 'The Islamisation of Anatolia', Nehemia Levtzion (der.), *Conversion to Islam* (Londra, 1979), 52-67.

Niewöhner-Eberhard, Elke, 'Machpolitische Aspekte des Osmanischen-Safawidischen Kampfes um Baghdad im 16/17 Jahrhundert', *Turcica,* VI (1975), 103-27.

Özbaran, S., *The Ottoman Response to European Expansion* (İstanbul: Isis, 1994).

Reinert, S., 'From Nis to Kosovo Polje: reflections on Murad I's final years', Elizabeth A. Zachariadou, *The Ottoman Emirate,* 169-211.

Savory, R., *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1965).

Sohrweide, H., 'Der Sieg der Safawiden in Persien und ihre Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert', *Der Islam,* 41 (1965), 95-223.

Soucek, S., The rise of the Barbarossas in North Africa', *Archivum Ottomanicum,* III (1971), 238-50.

Szakâly, F., 'Nândofehervâr: the beginning of the end of medieval Hungary', G. David ve P. Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994), 47-76.

Tardy, L. ve Vásáry, I., 'Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569)', *Acta Orientalia* (Budapeşte), XXVIII (1974), 213-52.

Vatin, N., *L'Ordre de St. Jean de Jerusalem, l'Empire Ottoman et la Mediterranee entre les Deux Sieges de Rhodes* (1480-1522) (Louvain, 1994).

—, *Sultan Djem* (Ankara, 1997).
Venzke, Margaret, 'The case of a Dulgadir-Mamluk iqta': a re-assessment of the Dulgadir principality and its position within the Ottoman-Mamluk rivalry', *Journal of the Social and Economic History of the Orient,* 43 (2000), 399-474.
Vryonis, S., *The Decline of Medieval Hellenism* (Berkeley, 1971).
Wittek, P. *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938); (Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, İstanbul: Pencere, 2000).
Woods, J., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Minneapolis, 1976).
Zachariadou, Elizabeth A., The conquest of Adrianople by the Turks', *Studi Veneziani,* XII (1970), 246-71.
—, 'Manuel Palaeologus and the strife between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmed', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XLII (1980), 471-81.
— 'Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman chronicles', *Der Islam,* 60 (1983), 268-96.

HANEDAN

Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty,* (Oxford, 1956).
Babinger, F., 'Mehmed's II. Heirat mit Sitt Hatun', *Der Islam,* 29 (1950), 217-35.
Bryer, A.A.M., 'Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage', R.H.C. Davies ve J.M. Wallace-Hadrill (der.), *The Writing of History in the Middle Ages* (Oxford, 1981), 471-93.
Dankoff, R., 'Marrying a Sultana: the case of Melek Ahmed Pasha', Caesar E. Farah (der.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (Kirksville, 1993), 169-82.
Fisher, A., 'Süleyman and his sons', Gilles Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 117-26.
—, 'The life and family of Süleyman I', H. İnalcık ve C. Kafadar (der.), *Süleyman II and his Time* (İstanbul, 1993), 1-19
Flemming, Barbara, 'Political genealogies in the sixteenth Century', *Osmanlı Araştırmaları,* VII-VIII (1987), 123-37.
Gibb, H.A.R., 'Lutfi Pasha and the Ottoman Caliphate', *Oriens,* 15 (1962), 287-95.
Giese, F., 'Das Seniorat im osmanischen Herrscherhaus', *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* 2 (1923-6) (tıpkıbasım Osnabrück, 1972), 248-56.
Heywood, C, 'Mustafa Celebi, Düzme' *Encyclopaedia of islam* (2. baskı), 7 (Leiden, 1993).
Imber, C, 'The Ottoman dynastic myth', *Turcica,* XIX (1987), 7-27; tıpkıbasım Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, (1996), 305-22.
Kappert, Petra, *Die Osmanischen Prinzen und ihre Fürstenresidenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert* (Leiden, 1976).

Köhbach, M., '*Çasar* oder *Imperator*? — Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitva-Torok', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 82 (1992), 223-34.

Necipoglu, Gülru, 'Süleyman the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Hapsburg-Papal rivalry', H. İnalcık ve C. Kafadar (der.), *Süleyman II,* 161-94.

Pedani, Maria P., 'Safiye's household and Venetian diplomacy', *Turcica,* 32 (2001), 9-32.

Peirce, Leslie, The family as faction', Gilles Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 105-16.

—, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford ve New York, 1993).

Skilliter, S., 'Three letters from the Ottoman "Sultana" Safiye to Queen Elizabeth I', S.M. Stern (der.), *Documents from Islamic Chanceries* (Oxford, 1965), 119-57.

—, 'The letters of the Venetian "Sultana" Nur Banu and her Kira to Venice', in *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* (Naples, 1982), 515-36.

Vatin, N., 'Macabre trafic: la destinee post-mortem du Prince-Djem', J. L. Bacque-Grammont ve Remy Dor (der.), *Melanges Offerts a Louis Bazin* (Paris, 1992), 231-9; tıpkıbasım. N. Vatin, *Les Ottomans et l'Occident* (İstanbul, 2001), 77-92.

—, 'Aux origines du pelerinage a Eyüp des Sultans ottomans', *Turcica,* XXVII (1995), 91-9.

—, 'Remarques sur l'oral et Tecrit dans l'administration Ottomane au XVIe siecle', in N. Vatin (der.), *Oral et Ecrit dans le Monde Turco-Ottoman* (Aix-en-Provence, 1996), 143-54.

—, *Sultan Djem* (Ankara, 1997).

Wittek, P., 'Der Stammbaum der Osmanen', *Der Islam,* 14 (1925), 94-100.

ASKERE ALMA

Demetriades, V., 'Some thoughts on the origins of the devşirme', Elizabeth A. Zachariadou (der.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (Rethymnon, 1993), 67-76.

Menage, V.L., 'Sidelights on the devshirme from Idris and Sa'duddin', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XVIII (1956), 181-3.

—, 'Some notes on the devshirme', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XXIX (1964), 64-78.

—, 'Devshirme', *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), 2 (1965).

Palmer, J.A.B., 'The origin of the Janissaries', *Bulletin of the John Rylands Library,* 35 (1952-3), 448-81.

Papoulia, Basilike, *Ursprung und Wesen der Knabenlese im Osmanischen Reich* (Münih, 1963).

Repp, R.C., 'A further note on the devshirme', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XXXI (1968), 137-9.

Vryonis, S., 'Isidore Glabas and the Turkish devshirme', *Speculum,* XXXI (1956), 433-43.

—, 'Seljuk gulams and Ottoman devshirme', *Der Islam,* 41 (1965), 224-52.

Zachariadou, Elizabeth A., 'Les "janissaires" de l'empereur byzantin' *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaca Dicata* (Naples, 1982), 591-7.

SARAY

Dankoff, R., *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662)* (Albany, 1991).

Ertuğ, A., Çağman, Filiz ve diğ., *Topkapı: The Palace of Felicity* (İstanbul, tarihsiz)

Faroqhi, Soraya, 'Das Grosswesir-telhis: eine aktenkundliche Studie', *Der Islam,* 45 (1969), 96-110.

Fleischer, C, 'Preliminaries to the study of the Ottoman bureaucracy', *Journal of Turkish Studies,* x (1986), 135-41.

—, 'Between the lines: realities of scribal life in the sixteenth century', C. Heywood ve C. Imber (der.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage* (İstanbul, 1994), 45-62.

Fodor, P., 'Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: the Ottoman ruling elite and the formation of the Grand Vizieral *telkhis', Ada Orientalia* (Budapeşte), 47 (1994), 67-85.

Foss, C 'Byzantine Malagina and the lower Sangarius', *Anatolian Studies,* XL. (1990), 161-84.

Matuz , J., *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen* (Wiesbaden, 1974).

Menage, V.L., 'On the constituent elements in certain sixteenth-century Ottoman documents', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XLVIII (1985), 283-304.

Miller, Barnette, *Beyond the* Sublime *Porte* (New York, 1970).

Miller Barnette, *The Palace School of Muhammad the Conqueror* (NewYork: 1973).

Necipoğlu, Gülru, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, Mass., 1991).

Raby, J., 'Mehmed the Conqueror's Greek scriptorium', *Dumbarton Oaks Papers,* 37 (1983), 15-34.

Reindl, Hedda, *Manner um Bayezid* (Berlin, 1983).

Reychman, J. ve Zajaczkowski, A., *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics* (The Hague ve Paris, 1968).

Röhrborn, K., 'Die Emanzipation der Finanzbürokratie im osmanischen Reiche

(Ende 16. Jahrhunderts)', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 122 (1972), 118-39.

Röhrborn, K., *Untersuchungen zur Islamischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin, 1973).

Taeschner, F. ve Wittek, P., 'Die Vezirfamilie der Ğandarlyzade (14/15 Jahrhundert) und ihre Denkmäler', *Der Islam,* 18 (1929), 60-115.

Vatin, N., 'L'emploi du Grec comme langue diplomatique par les Ottomans (fin XVe-debut XVIe siede)' F. Hitzel (der.), *Istanbul et les Langues Orientales* (Paris ve İstanbul, 1997), 41-7; tıpkıbasımı N.Vatin, *Les Ottomans et l'Occident (XVe-XVIe siecles)* (İstanbul, 2001), 105-11.

Wittek, P., 'Notes sur la *tughra* Ottomane', *Byzantion,* XVIII (1948), 311-34; *Byzantion,* XX (1950), 267-93; tıpkıbasımı P. Wittek (der. V.L. Menage), *La Formation de l'Empire Ottoman* (Londra, 1982), VI.

Woodhead, Christine, 'From scribe to littérateur: the career of a sixteenth-century Ottoman *katib', British Society for* Middle *East Studies Bulletin,* 9 (1982), 55-74.

—, 'Research on the Ottoman scribal service', Christa Fragner ve Klaus Schwarz (der.), *Festgabe an Josef Matuz* (Berlin, 1992), 311-28.

—, 'Ottoman *inşa* and the art of letter-writing: influences on the career of the *nişancı* and prose-stylist Okçuzade (1630)', *Osmanlı* Araştırmaları, *VII-VIII* (1998), 143-59.

EYALETLER

Beldiceanu, N., 'Recherches sur la reforme fonciere de Mehmed II', *Acta Historica,* 4 (1965), 27-39.

—, Le *Timar dans l'Etat Ottoman (debut XIV siecle-debut XVIe Siecle)* (Wiesbaden, 1980).

— ve Beldiceanu-Steinherr, I., *Recherches sur la Province de Karaman au XVIe Siede* (Leiden, 1968).

Beldiceanu-Steinherr, I., Tiscalite et formes de possession de terre arable', *Journal of* the *Economic and Social History of the Orient,* XIX (1976), 233-322.

Birken, A., *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden, 1976).

Dankoff, R., *Evliya Çelebi in Bitlis* (Leiden, 1990).

David, G., 'Administrative strategies in western Hungary', C. Heywood ve C. Imber (der.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage* (İstanbul, 1994), 31-43; tıpkıbasımı Geza David, *Studies in Demographic and Administrative History in Ottoman Hungary* (İstanbul, 1997), 89-102.

—, 'Administration in Ottoman Europe', I. Metin Kunt ve Christine Woodhead (der.), *Süleyman the Magnificent and his Age* (Londra, 1995), 71-90; (Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası, İstanbul: Tarih Vakfı, 2002).

Demetriades, V., 'The tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa and its inscriptions', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XXXIX (1976), 328-32.

Fleischer, C., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli* (1541-1600) (Princeton, 1986); (Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996).

Howard, D.A., 'The historical development of the Ottoman Imperial Registry *(Defter-i hakanı):* mid-fifteenth to mid-seventeenth centuries', *Archivum Ottomanicum,* XI (1986), 213-30.

—, "Ayn 'Ali Efendi and the literature of Ottoman decline', *Turkish Studies Association Bulletin,* 11 (1987), 18-20.

—, 'Ottoman administration and the timar system: kanunname-i osmani beray-i timar daden', *Journal of Turkish Studies,* 20 (1996), 46-125.

İnalcık, H., 'Timariotes chretiens en Albanie au XVe siecle', Mitteilungen *des Österreichichen Staatsarchiv* (Viyana), IV (1952), 120-8.

—, 'Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire', *Archivum Ottomanicum,* VI (1980), 283-37.

—, 'Ottoman methods of conquest', *Studia Islamica,* 11 (1954), 104-29; tıpkıbasımı Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy* (Londra, 1998), 1.

İlhan, M.M., 'Some notes on the settlement and population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman cadastral survey', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XIV (1981-82), 415-36.

—, 'The process of Ottoman cadastral surveys during the second half of the sixteenth century", *Anuarul Institutului de Istoria si Arheologie A.D. Xenopol'* (Iaşi), XXIV (1987), 17-25.

—, 'The Katif district *(liva)* during the first few years of Ottoman rule: a study of the 1551 cadastral survey', *Belleten, LI* (1987), 781-800.

Kiel, M., 'Central Greece in the Suleymanic age', Gilles Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 399-424.

Kunt, M., *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983).

Röhrborn, K., *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin, 1973).

Schwarz, K. (der. Claudia Römer), *Osmanische Sultansurkunden:Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung Osmanischer Militärs in der Zeit Murads III* (Stuttgart, 1997).

Stanley, T., 'Men-at arms, hauberks and bards: military obligations in the *Book of the Ottoman Custom',* Bahm-Harding ve C. Imber (der), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (İstanbul, 2000), 331-63.

Zachariadou, Elizabeth A., 'Lauro Quirini and the Ottoman sanjaks (c. 1430)', *Journal of Turkish Studies,* 11 (1987), 239-47.

HUKUK

Calder, N., 'Al-Nawawi's typology of *muftis* and its significance for a general theory of Islamic law', *Islamic Law and Society,* 3 (1996), 137-64.

—, 'Feqh', *Encyclopaedia Iranica,* IX (New York, 1999).

Cohen, A., 'Communal legal entities in a Muslim setting: the Jewish community in sixteenth century Jerusalem', *Islamic Law and Society,* 3 (1996), 75-90.

Cvetkova, B., 'L'influence exercee par certaines instititutions de Byzance du moyen-âge sur le Systeme feodal ottoman', *Byzantinobulgarica,* I (1952), 237-57.

Gerber, H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany, 1994).

—, 'Rigidity versus openness in late classical Islamic law: the case of the Palestinian mufti Khayr al-Din al-Ramli', *Islamic Law and Society,* 5 (1998), 165-95.

—, *Islamic Law and Culture, 1600-1840* (Leiden, 1999).

Gradeva, R., 'Orthodox Christians in the kadi court: the practice of the Sofia sheriat court', *Islamic Law and Society,* 4 (1997), 37-69.

Hacker, J., 'Jewish autonomy in the Ottoman Empire: its scope and limits. Jewish courts from the sixteenth to the eighteenth centuries', Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1994).

Heyd, U., 'Some aspects of the Ottoman *fetva*', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XXXN (1968), 35-56.

—, (der. V.L. Menage), *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973).

Heywood, C, 'The evolution of the Ottoman provincial law code (sancak kanunname): the kanun-name-i liva-i Semendire', *Turkish Studies Association Bulletin,* 15 (1991), 223-51.

Imber, C, '*Zina* in Ottoman law', *Contributions â l'Histoire Sodale et Economique de l'Empire Ottoman* (Louvain, 1981), 59-92; tıpkıbasımı Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 175-206.

—, 'The status of orchards and fruit trees in Ottoman law', *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 12 (1982), 763-74; tıpkıbasımı C. Imber, *Studies,* 207-16.

—, 'Involuntary annulment of marriage and its solutions in Ottoman law', *Turcka,* xxv (1993), 39-73; tıpkıbasımı C. Imber, *Studies,* 217-52.

—, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997).

—, '*Fiqh* for beginners: an Anatolian text on *jihad*', G.R. Hawting, J. Mojaddedi, A. Samely (der.), *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder* (Manchester, 2000), 137-48.

Jennings, R., 'Limitations of the judicial powers of the kadi', *Studia Islamic,* I (1979), 151-84.

—, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Century: Women, Zimmis and Shariah Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* (İstanbul, 1999).

Johansen, B., *The Islamic Law of Tax and Rent* (Londra, 1988).

—, *Contingency in a Sacred Law* (Leiden, 1999).

Lowry, H., The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani', Osmanlı *Araştırmaları*, II (1981), 43-74.

Repp, R.C., *The* Müfti *of Istanbul* (Oxford, 1986).

Schacht, J., *An Introduction to Islamic Law* (Oxford, 1964).

Tucker, Judith, *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine* (Berkeley, 1998).

Zilfi, Madeline, 'Elite circulation in the Ottoman Empire: great mollas of the eighteenth century', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26 (1983), 237-57.

—,' "We don't get along": women and *hul* divorce in the eighteenth century', Madeline C. Zilfi (der.), *Women in the Ottoman Empire* (Leiden, 1997), 264-96; (*Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).

ORDU

Âgoston, G., 'Gunpowder for the Sultan's army in the Hungarian campaigns of the sixteenth and seventeenth centuries', *Turaca*, xxv (1993), 75-96.

—, 'Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries', *Acta Orientalia* (Budapeşte), XLVII (1994), 15-48.

—, 'Habsburgs and Ottomans: military change and shifts in power', *Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1998), 126-41.

—, '*Mercesprohibitae:* the Anglo-Ottoman trade in war materials and the dependence theory', *Oriente Moderno*, xx (LXXXI)/I (2001), 177-92.

Brummett, C, 'Subordination and its discontents: the Ottoman campaign, 1578-80', Caesar E. Farah (der.), *Decision* Making *and Change in the Ottoman Empire* (Kirksville, 1993), 101-14.

DeVries, Kelly, 'Gunpowder weapons at the siege of Constantinople', Yaacov Lev (der.), War *and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th centuries* (Leiden, 1997), 343-62.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana, 1988).

Fodor, P. 'Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16.-17. Jahrhundert', *Acta Orientalia* (Budapeşte), xxxv (1981), 55-88.

Heywood, C, 'Notes on the production of fifteenth century Ottoman cannon', *Islamabad: International Symposium on Islam and Science (1980)* (Islamabad, tarihsiz), 58-61.

—, The activities of the state cannon-foundry (tophane-i amire) at Istanbul in the early sixteenth century', *Priloza za Orijentalna Filologija,* 30 (1980), 209-17.

Işıksal, T., 'Gunpowder in Ottoman documents of the last half of the sixteenth century', *International Journal of Turkish Studies,* 2 (1981/2), 81-91.

Kaldy-Nagy, Gy., 'The first centuries of the Ottoman military organisation', *Ada Orientalia* (Budapeşte), XXXI (1977), 147-83.

—, 'The conscription of müsellem and yaya corps in 1540', Gy. Kaldy-Nagy (der.), *Hungaro-Turdca: Studies in Honour of Julius Nemeth* (Budapeşte, 1978), 275-81.

Murphey, R., *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra, 1999).

Parry, V., 'Barud', *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), 1 (1960).

—, 'Hisar', *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), 3 (1971).

—, 'La maniere de combattre', V.J. Parry ve M.E. Yapp (der.), *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), 218-56.

Petrovic, Djurdjica, 'Firearms in the Balkans on the eve of the Ottoman conquest', V.J. Parry ve M.E. Yapp (der.), *War, Technology and Society,* 164-94.

Römer, Claudia, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murad III* (Viyana, 1995).

Vatin, N., 'Le siege de Mitylene, 1501', *Turcica,* XXI-XXIII (1992), 454; tıpkıbasımı Nicolas Vatin, *Les Ottomans et l'Occident* (İstanbul, 2001), 9-29.

Veinstein, Gilles, 'L'hivernage en campagne, talon d'Achille du Systeme militaire ottoman classique', *Studia Islamica,* LXVIII (1983); tıpkıbasımı Gilles Veinstein, *Etat et Societe, v.*

—, 'Some views on provisioning the Hungarian campaigns of Süleyman the Magnificent', H.G. Majer (der.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vanco Boskov* (Wiesbaden, 1986), 177-85; tıpkıbasımı Gilles Veinstein, *Etat et Societe dans l'Empire Ottoman, XVIe-XVIIe siecles* (Aldershot, 1994).

Velkov, A. ve Radushev, E., *Ottoman Garrisons on the Middle Danube* (Budapeşte, 1996).

Williams, A., 'Ottoman military technology: the metallurgy of Turkish armour', in Yaacov Lev (der.), *War and Society,* 363-97.

DONANMA

De Groot, A., 'The Ottoman Mediterranean since Lepanto (7 Ekim, 1571): Naval warfare during the seventeenth and eighteenth centuries', *Anatolica,* 20 (1994), 269-93.

Fleet, Kate, 'Early Turkish naval activities', *Oriente Modemo,* XX (LXXXI)/1 (2001), 129-38.

Guilmartin, F., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea* (Cambridge, 1974).

Hess, A.C., 'The evolution of the Ottoman seaborne Empire in the age of the oceanic discoveries', *American Historical* Review, 75 (1970), 1892-1919.

Imber, C, 'The costs of naval warfare: the accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi campaign in 1539', *Archivum Ottomanicum* (1972), 204-16; tıpkıbasımı C. Imber, *Studies,* 71-84.

Imber, C, 'The navy of Süleyman the Magnificent', *Archivum Ottomanicum,* VI (1980), 211-82; tıpkıbasımı Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul, 1996), 1-69.

Imber, C, 'The reconstruction of the Ottoman fleet after the battle of Lepanto', Colin Imber, *Studies* (1996), 85-101.

Ostapchuk, V., 'Five documents from the Topkapi Palace Archives on the Ottoman defence of the Black Sea against the Cossacks', *Journal of Turkish Studies,* II (1987), 49-104.

Ostapchuk, V., 'The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids', *Oriente Modemo,* XX (LXXXI)/I (2001), 23-95.

Soucek, S., 'Certain types of ship in Ottoman terminology', *Turcca,* VII (1975), 233-49-

Veinstein, G., 'Les preparatifs de la campagne navale franco-turque de 1552 â travers les ordres du Divan ottoman', *Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranee,* 39 (1985), 35-67; tıpkıbasımı, Gilles Veinstein, *Etat et Societe,* VI.

Yerasimos, S., 'Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551', in Gilles Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son Temps* (Paris, 1992), 529-44.

Zachariadou, Elizabeth A., 'Holy War in the Aegean during the fourteenth century', *Mediterranean Historical Review,* 4 (1989), 212-25.

—, (der.), *The Kapudan Pasha and his Domain,* Rethymnon, (Univ Crete Publications: 2002).

Dizin

Abaza 6, 100, 101, 103
Abbas Şah 84, 92- 94, 98-100, 102, 162, 170, 370
Abbasi 162, 170
Abdullah (terlikçi) 260
Abdurrahman Paşa 241
Abdurrahim Efendi 146
Abdülhamid II 156
Abdülkerim 310
Abhaz 5, 6, 196, 218
Adana 11, 50, 51, 59, 94, 95, 248
Aden 73, 78
Adriyatik Denizi 18, 29, 41, 48
Adriyatik 18, 29, 41, 48, 53, 365
Afrika 3, 61, 174, 242, 356, 374, 387, 388
Afyon 138
Ahizade 103
Ahmed Paşa 48, 71, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 130, 146, 196, 218, 388
Akçahisar 35, 43
Akdeniz 63
  Batı 61, 76, 374
akıncılar 13, 32, 38, 51-53, 66, 169, 250, 331, 332, 334, 339-345, 409
Akkerman 50, 153
Akkoyunlu 42, 44, 45, 58, 243, 321, 322
Akşemseddin 150
Alaşehir 303
Alâeddin Ali Karaman 16, 17
Alâüddevle 59, 116, 123
Albert II 32, 52
Ali 156, 162
Ali Ağa 139
Ali Bey 28, 32
Ali Canbulad 94, 95, 96, 98
Ali Cemalî 314
Ali Paşa 18, 56, 80, 101, 107, 108, 126, 127, 132, 140, 145, 377, 389, 399
Alparslan 7
Alp Gündüz 233
Altın Boynuz 38
Amadeo 16
Amasra 40
Amasya 24, 25, 71, 80, 93, 105, 116, 130, 132, 134, 136, 137, 138, 212, 215, 235, 306
Amid (Diyarbakır) 11, 58, 238, 243
Ammarzade 108
Amu Derya (Ceyhun) 6, 7
Anaba 363
Anadolu
  Batı 7-10, 13, 14, 24, 25, 27, 128, 238, 242, 244, 255, Beylerbeyi 21, 56, Doğu 7, 9, 22, 77, Orta 7, 100, 101, 138, 251, 356, Selçukluları 7, Türkleri 6
Andrea Doria 66, 70
Andronikos, III. 13, 331
Andronikos, IV. 16
Andros 66
Angelos 213
Ankara 11, 14, 23-28, 30, 49, 83, 93-95, 100, 126, 128-130, 135, 137, 178, 182, 192, 227, 237, 244, 273, 284, 294, 299, 303, 308, 332, 336, 341, 344, 352, 379, 381, 419
  Meydan Muharebesi 23, 24, 30, 128, 237, 419

Antalya 10, 11, 15, 16, 44, 56, 132, 134, 305
Antonio 30
Apokoroni 106
Arabistan 4, 242, 283
Aragon 40, 379
  Kralı Alfonso 40
Arap
  toprakları 239, Yarımadası 3
Argos 41
Arianit 31
armour 348
Arnavut 5, 6, 32, 35, 47, 52, 100, 177, 214, 216, 217, 218, 243, 405
Arnavutça 4
Arnavutluk 8, 29, 31, 32, 35, 43-45, 47, 51, 57, 66, 238, 243, 244, 249, 255, 259, 301, 397
Arta 31, 405
Asya 3, 7, 14, 15, 21, 22, 26, 30, 34, 38, 43, 73, 193, 235, 343, 350, 356, 362, 373, 374
aşiretler 51, 62, 283
Atina 30, 39, 40, 43, 109, 121, 383
  Dukası 30
Attika 44
Avlonya 29, 385, 386
Avrupa 3, 4, 14-16, 19, 21, 24-26, 28, 33, 34, 36-38, 48, 49, 52, 54, 62, 72, 117, 122, 130, 131, 169, 174, 193, 240, 284, 341, 343, 348, 350, 352, 356, 362, 367, 373, 378, 410, 413, 414
Avusturya 64, 67, 85-88, 90, 91, 96, 98, 101, 239, 271, 274, 275, 336, 344, 356, 364, 366, 368-370, 421
  Arşidükü Ferdinand 64
Aydın 19, 23, 27, 30, 242, 273, 296
  Beyi Cüneyd 30
Aydınoğulları 10
Ayn-ı Ali 96, 241, 242, 248, 251, 272, 346, 347
Ayşe Sultan 116, 123
Azak 46, 79, 85, 98, 341, 386, 410
Azerbaycan 22, 54, 65, 84, 159, 364
Azov 46

Baalbek 23
Baç 67, 89
Bağdat 7, 55, 65, 74, 84, 94, 100-102, 104, 105, 139, 154, 190, 195, 217, 236, 242, 302, 356
Bağdatlı Ebu'l-Vefa 160
Bahreyn 75
bailo (balyos) 39
Balkan Yarımadası 3, 4, 8, 16, 29, 36, 348
Balkanlar 5, 6, 25, 34, 124, 178, 348, 354
Barak 246
Barbaros 66
Barbaros Hayreddin 61
Bartholomeus 347
Basra 3, 74, 75, 77, 78, 83, 85, 242, 378, 382
Batum 236
Bayburt 11, 58, 280
Bayezid, I. 37, 121, 141, 172, 212, 244, 349
Bayezid, II. 48, 49, 116, 124, 130, 139, 149, 153, 173, 203, 215, 245, 261, 319, 322, 337
Bedreddin 27, 28, 296, 316
Bektaş Han 104
Belgorod 104
Belgrad 32, 39, 51, 62, 63, 86, 91, 152, 354, 356, 363, 364
  zaferi 63
Benderi (Bender) 67
Bergama 245, 312

Bertrandon, de la 192
Bethlen Gabor 99
Beypazarı 312
Beyşehir 19
Bileca 128
Birecik 58
Bitinya 10, 13, 14, 255, 330, 331
Bitlis 58, 65, 248
Bizans 6-10, 12-17, 19, 20, 24-29, 32, 33, 35, 37, 38, 40, 44, 116, 120-122, 127, 129, 130, 153, 157, 168, 190, 194, 214, 233, 254, 255, 260, 329-333, 336, 337, 351
Anadolusu 9, hâkimiyeti 7, 9, 10, İmparatorluğu 6, İmparatoru 8, 9, 13, 16, 25, 26, 29, 33, 168, 331, toprakları 9, 10
Bizerta 72
Bobovac 41, 88
Bobovi 196-200, 202, 207
Boğdan 3, 46, 47, 50, 52, 67, 77, 86, 90, 99, 132, 239, 385
Boğdan Voyvodası 67
Bolvadin 94
Bor 356
Boraç 32
Bosna 18, 32, 41, 42, 45, 52, 85, 93, 101, 107, 173, 178, 202, 214, 236, 243, 247, 250, 343, 348, 354
askerleri 18, Krallığı 41, 214, 243
Boyana Gölü 249
boyunduruk 255
Boz Ulus 325
Bozok 274, 323
Böğürdelen 63
Börklüce ayaklanması 28
Börklüce Mustafa 28
Brankoviç 20, 24, 32, 38, 123, 243
Buda kuşatması 68
Buda 64, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 83, 85, 86, 87
Buda Kralı 67
Budin 64, 86, 87, 88, 90, 236, 336, 356, 391, 398
Bulgar 17, 20, 21, 27, 121, 237, 238, 341
Bulgar Çarlığı 17
Bulgar hanedanı 27
Bulgaria 18, 333
Bulgaristan Çarlığı 20
Bulgaristan 16, 19, 21, 25, 27, 41, 50, 86, 237, 246, 333, 356, 384, 385
Doğu 25
Burgonya 21, 33, 42
Dukası 33, Dükü 42
Burgonyalı 21, 173
Bursa 11, 16, 18, 22, 24-26, 29, 40, 56, 85, 94, 95, 100, 130, 131, 134, 137, 139, 181, 190, 191, 212, 234, 238, 261, 296, 298, 300, 302, 311, 312, 320, 321, 324, 325, 330, 332
Busbecq 135
Bükreş 23, 87

Caesar 81, 125
Canberdi Gazâlî 62
Canbuladoğlu Mustafa Paşa 102
Carlo Tocco I. 31, 122, 243
Carlos, V. 64, 66, 68, 70, 71, 72, 161
Celâl 62, 207
Cem Sultan 49, 50, 51, 52, 53, 130, 131, 134, 139, 203
Ceneviz 30, 38-40, 46, 380
kolonileri 39, 40
Cenevizliler 29, 34, 41, 76, 351, 380
Cezayir 3, 61, 62, 66, 68, 72, 85, 236, 242, 374, 378, 386, 389, 392, 403, 410

Chios 400
Ciudadela 72
Colonna 377
Constantine 243
Constantinople 38, 69, 161, 351
Corinth 79
Cossacks 410
Csepel 90, 93, 368
Cyprus 80, 363, 377

Çaldıran Ovası 58
Çanakkale 10, 13, 14, 25, 33, 41, 106-108, 129, 130, 234, 235, 398, 400, 404
Boğazı 10, 25, 41, 107, 108, 129, 130, 234, 235, 398
Çandarlı Ali 18, 212, 260,
Çandarlı Halil Paşa 35
Çar 8, 17, 20, 237, 333
Çelebi Ali Paşa 389, 390, 405
Çelebi Mehmed 29, 122, 205, 244
Çerkez 5
Çeşme 395
Çıldır 81, 248
Çivizade 219, 220, 300, 309
Çorum 19, 93
Çukurova 50, 51, 64

Dağıstan 81, 82
Dalmaçya 53, 66, 107
Darguzin 102
Davud Paşa 144, 215
Deli Hasan 93, 94
Demetrios 33, 40
deniz gücü 36, 54, 61, 407
denizcilik 388, 393, 395
Derbend 81
derebeyleri 10, 18, 24, 36
Derviş Hasan Paşa 203
Derviş Mehmed Paşa 230
Despot Georgios 32
Dilaver Paşa 144
Dimetoka 15
Dinyester 99, 103
dirlik 40, 49, 57, 137, 167, 172, 220, 225, 234, 240, 243, 244, 248, 249, 253-255, 257, 261, 262, 266, 318
dirlik sahipleri 57, 244, 262
Diyarbakır 58, 103, 104, 235, 243, 248
Don Nehri 46
Dördüncü Haçlı Seferi 8
Drakul 30
Drisht 47
Dubrovnik 213
Dulkadir 59, 60, 64, 81, 236
Dulkadiroğulları 62, 64
Beyi 26

Ebu Eyyub el-Ensari 150, 151
Ebu Hanife 288
Ebu Yusuf 288
Ebu's-suud Efendi 138
Ebubekir 156, 162
Edirne 16, 18, 25, 33-35, 46, 83, 104, 129, 130, 152, 173, 182, 190-193, 197, 199, 204, 205, 212, 298, 300-302, 310, 347, 351
Efes 28
Eflak 3, 20, 25-27, 29, 30, 41, 50, 90, 122, 239, 344, 385
Eflak Voyvodası Drakul 30
Eflak Voyvodası Mircea 26
Ege Adaları 8
Ege Bölgesi 39, 383
Ege Denizi 3, 7, 8, 15, 40, 44, 63, 66, 67, 76, 77, 353, 389, 390
Ege kıyıları 9, 19, 27, 236, 385, 390

Eğriboz 8, 39, 43, 44, 373, 383, 386, 395, 407
Eirene 121
Elbistan 60, 93
Enez 39, 44
Erdel (Transilvanya) 3, 32, 67, 70-72, 76, 86, 89-91, 99, 239, 344
Erdel Kralı Stefan Bathory 86
Ereğli 135
Ergani 58, 322
Erivan 82, 92, 98
Ermeni 4, 284, 311, 398
Kiliseleri 4
Ertuğrul 12, 116, 126
Erzincan 11, 22, 55, 58
Erzurum 65, 71, 81, 83, 100, 101, 139, 179, 280, 307, 398
Esad 144
Esau Buondelmonti 17
Eskişehir 311
Esztergom (Estergon) 68
Evliya Çelebi 192, 248, 356
Evrenos 17, 19, 32, 168, 169, 245, 246, 414
Evrenosoğlu Ali Bey 246
Eyüp 150-152

Farsala 405
Farsça konuşan elit tabakası 7
Farsça 7, 197, 198, 223, 224, 261, 294
Fatih Sultan Mehmed 38, 49, 51, 63, 124, 130, 141, 146, 193, 207, 214, 219, 307, 323, 336, 375, 386, 395, 418
Fazıl Ahmed Paşa 218
Fenari 313
Feodosiya 46
Ferdinand 64-69, 71, 72, 76, 161
Ferhad Paşa 82, 83, 85, 86, 203
Feridun Bey 220
Ferrante 43, 48
Fırat Nehri 61
Fırat Vadisi 30, 48
Filistin 62
Foça 39
François I. 66, 68, 77
Fransa 21, 49, 52, 53, 66, 68, 70, 72, 77, 131, 139, 353, 378, 406
Kralı 66, 68, 70, 72, 131, 353, 406
Fransız 21, 49, 52-54, 66, 68, 70, 72, 77, 88, 131, 139, 206, 334, 352-355, 362, 378, 406

Galata 197, 381, 392-394
Gedik Ahmed Paşa 46, 48, 49, 130, 386
Gelibolu 14, 16, 21, 24, 25, 30, 182, 212, 246, 251, 346, 356, 374, 379-383, 385-387, 389, 392-395
Antlaşması 30, 212, Kalesi 14
General Niccolò da Canal 44
George Stracimiroviç 20
Georgevits 347
Georgios Brankoviç 24, 31, 34, 37, 38, 39
Georgios Kastriote 35, 43
Germen 64, 66, 72, 161
Germiyan 15, 18, 19, 23, 242
Beyi 19, kalelerinin 15
Germiyanoğulları 10, 15, 19, 30, 121
Girit Adası 3
Giurgiu 87, 344
Gjirokaster 29, 238
Golubats (Golumbaç) 39
Golubats Kalesi 31, 34, 39
Görice 29
Grand Vizier 218
Greece 271

Greek 12, 38, 120, 224
Gunpowder 351, 357, 375, 376, 377, 406, 410
gümüş akçenin 49, 210
Güney Yunanistan 35
Güney Makedonya 17
Güney Orta Anadolu 10
Güney Rusya 22
Güney Sırbistan 38
Güneydoğu Anadolu 58, 62, 256, 321, 322, 325, 402
Gürcü 5, 81, 82, 84, 100, 179, 218

Habsburg 66, 68, 70, 72, 86, 88, 91, 135, 154, 160, 161, 239, 359
Hacı Mehmed 309
Haçlı Ordusu 33, 52
Haçlı Seferi 8, 21, 33, 42, 52, 131
Haçlı Seferi'nin liderleri 8
Haçlılar 21
Hadım Ali Paşa 51, 56, 132
Halep 11, 23, 60, 69, 83, 94, 95, 96, 210, 238, 296, 306, 356, 383
Haliç 38, 150, 152, 193
Halil 35, 38, 94, 121, 124, 127, 169, 212, 213, 218, 234, 245, 262, 271, 284, 333, 336, 379
Hama 23
Hamadan 85
Hamidoğulları 15
Hamza Mirza 82, 83
Hamza Paşa 29
Han Mengli Giray 46
haraç 3, 19, 31, 41, 46, 47, 49, 50, 78, 84, 91, 93, 94, 121, 122, 161, 237, 239
Harem 115, 117, 120, 193, 195, 198, 216, 419
Has Murad Paşa 44, 214
Hasan Ağa 68
Hasan Kafi 367
Hasan Padişah 322
Hasan Paşa, Yemişçi 89, 90, 93, 218, 368
Hatvan 68, 86, 87, 91
Hayreddin, Barbaros 17, 61, 66, 169, 172, 208, 212, 236, 260, 386, 387, 388, 392, 395
Herakleion 106
Herat 84, 92
Hercules Tocco 31
Hersekzade Ahmed Paşa 51, 124, 214, 386
Hexamilion 351
Hezarpare Ahmed Paşa 107
Hıristiyan 4, 5, 6, 19, 24, 33, 36, 38, 51, 66, 80, 155, 156, 172, 175, 176, 213-216, 243, 245, 257, 283, 350, 359, 392, 403, 406, 414
güçler 24, hanedanları 19, Kilisesi 33
Hundi Hatun 124
Hungarian 63, 357
Hunyadi Yanoş 33-35, 37, 39
Hüma 116, 204, 208, 210, 221
Hüsrev Paşa 101, 102, 306

Ioannes Palaiologos, V. 14-16, 121
Ioannes Palaiologos, VIII. 33
Irak 4, 9, 42, 54, 71, 74, 77, 94, 99, 100, 235, 242, 247, 283, 293, 299
Isparta 10

İbrahim Paşa 64, 88, 303
iç savaş 14, 15, 24, 32, 57, 75, 80, 122, 128, 129, 136, 140, 163, 176, 246
idam 20, 21, 28, 30, 41, 57, 60, 61, 64, 65, 90, 95, 101-105, 107, 108, 130, 134, 138, 141, 142,

144, 145, 147, 200, 206, 213, 214, 217, 237, 241, 312, 324, 325, 398, 413
İdris-i Bitlisî 58
İmroz (Gökçeada) 39, 40, 43, 44
İngiltere 21, 378
İran 3, 9, 10, 22, 36, 42, 54-56, 69, 71, 75, 76, 79, 80, 84, 85, 95, 96, 97, 99, 101, 104, 105, 134, 135, 136, 139, 156, 161, 198, 203, 236, 271, 274, 277, 293, 294, 296, 356, 358, 364, 367, 370, 392
İsa 24, 116, 128, 207, 245, 258
İsfendiyaroğlu İsmail 40
İsfendiyaroğulları 30
İshak 42, 43, 159, 202
İskender Bey (Scanderbeg) 32, 35, 43, 243
İsmail 40, 54, 55, 57, 58, 60, 80, 260
İspanya 4, 53, 61, 64, 66, 68, 72, 79, 160, 161, 355, 374
Kralı 64, 66, 68, 72, 160, 161
İstanbul Boğazı 26, 34, 37, 350
İşkodra Kalesi 45, 47
İtalya 43, 47, 48, 52, 66, 353
İvanko 19
İzmir 44, 94, 137, 274
İzmit 13, 14, 104, 127, 134, 168, 234, 332, 382, 398
İznik 8, 11, 13, 14, 116, 130, 212, 295, 296, 307, 311, 312, 330, 331, 332

Jajce (Yayça) 42
Jean de Nevers 21

Kadı Burhaneddin 19, 22
Kafkas 5, 218
Kahire 36, 51, 60, 61, 74, 83, 85, 229, 296, 297, 302
Kalenderoğlu 64, 94, 95, 96
Kalkhetia 81
Kamenets 103
Kananos 333, 349
Kanina 301
Kansu Gavri 60
Kantakuzenos 14, 15, 120, 121, 127, 168, 329, 331
kaptan-ı derya 53, 66, 104, 236, 252, 385, 386, 387, 388, 389
Kaptan-ı Derya Çelebi Ali Paşa 376, 377
Kara Ahmed Paşa, 71
Kara Ali 146, 147
Kara burun Yarımadası 27
Karadeniz 3, 11, 22, 25, 29, 30, 38, 40, 41, 46, 48, 50, 57, 79, 83, 85, 98, 132, 193, 201, 210, 236, 237, 238, 382, 384, 403, 408
Bölgesi 46
Karagöz Paşa 56
Karahisar 233
Karaman 10, 16, 17, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 33, 37, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 93, 123, 124, 137, 139, 235, 239, 245, 263, 266, 333, 397
Batı 27, Beyi Alâeddin 17, 19, 21, 27, 28, 29, 33, 42, 123, Beyliği 10, 45, 48, 235, tahtı 42, 44, 51
Karamanlı İbrahim 33, 124
Karamanlılar 15, 26, 256
Karesi Beyliği 10, 14, 242, 245
Karlovac 365
Kars 83, 92, 139
Kasım 35, 44, 65, 79, 86, 94, 99, 102, 103, 105, 124, 145, 312, 348
Kastamonu 11, 19, 29, 30, 122, 123, 216, 251, 356
Kastamonulu Süleyman Paşa 19

Kastriyoti 31, 32
Katif 74, 75, 85
Katolik 33, 35, 40, 49
Kavala 389, 390
Kayseri 11, 44, 51, 59, 101, 295
Kayserili Davud 296
Kazıklı Voyvodası Vlad 41
Kefalonya 48, 53
Kefe (Feodosiya) 46
Kefe 46, 386, 408
Kemah 58
Kemalpaşazade 313, 317, 373
Kemankeş Ali Paşa 101
Khios (Sakız) 27
Kıbrıs 3, 6, 79, 80, 219, 236, 307, 316, 364, 366, 376, 390, 400, 404
Kılıç Ali Paşa 80, 389, 399
Kırım 3, 46, 67, 79, 81, 132, 133, 203, 239, 341, 345, 408
Kızıl Ahmed 44
Koca Sinan 85, 86, 203, 218
Komnenos hanedanından 41
Konstantinopolis (İstanbul) 6, 9, 11, 14, 36, 38, 39, 40, 373
Konya 10, 11, 21, 29, 76, 130, 132, 136-139, 235, 238
Korfu Adası 66
Korfu kuşatması 66
Korkud 48, 55, 56, 61, 132, 133, 134, 150
Kosova Meydan Muharebesi 20
Kosova Ovası 35
köle 114, 170, 171, 173, 174, 179, 183, 185, 196, 200, 318, 332
Kölemen 36
Köprülü Mehmed Paşa 119, 218
Kruje 32, 35, 43, 47
Kudüs 36, 60, 62
Kuran 197, 286
Kutsal Roma 66, 72, 161
Küçük Çekmece 307
Küçük Mustafa 29
Kütahya 10, 11, 15, 56, 83, 93, 121, 136, 323

Lala Mustafa Paşa 78, 79, 81, 90, 369
Larende 22, 333
Latin 4, 8, 17, 33, 39, 40, 122
  İmpararorluğu 8, kolonileri 17, kökenli diller 4
Latinler 9
Lazar 17, 18, 20, 39, 243
Lehistan 33, 45, 52, 67, 99, 103, 104, 154, 174, 190
  Lehistan 33, 99
Leonardo 48, 212, 361
Lesbos (Mytilene, Midilli) 41
Levkas 48
Limni 39, 40, 42, 47
  Adası 47
Lutfi Paşa 162, 216, 252
Lübnan 4, 60, 62, 95, 103, 248, 283

Macaristan 3, 20, 21, 31-36, 39, 41, 42, 45, 50-54, 62-65, 67-69, 71, 75-78, 85-88, 90-93, 109, 122, 123, 131, 133, 152, 154, 161, 174, 190, 192, 236, 239, 250, 256, 341, 343, 344, 349, 350, 354, 357, 359, 364, 366, 369, 392, 420
Maçka 236
Mahmud 39, 41, 42, 98, 116, 145, 202, 213, 214, 215, 301, 309, 310, 386, 409
Makedonya 8, 16, 17, 168, 246, 414
Malagina 12, 190, 191
Malatya 22, 96
Malazgirt Meydan Muharebesi 7
Malhatun 115, 120, 160

Malipiero 352, 358
Malkoçoğlu 245-246
Malta 63, 70, 76, 83, 106, 344, 360, 361, 400, 405
Manastır 17, 70
Manisa 10, 11, 34, 35, 56, 80, 132, 134, 136, 225, 245
Manuel, II. 21, 29
Mara 32, 123, 419
Maraş 137, 266
Mardin 58, 59
Marko 245
Marmara Denizi 13, 24, 38, 193
Marmara 13, 24, 38, 193
Marmaris 63
Marsilya 70
Martinuzzi 67, 69, 71
Maruniler 4
Massawa 75
Matheus 14, 15
Matthias Corvinus 39, 42, 50, 51
Medine 36, 62, 307, 374
medrese 219, 224, 295, 297, 299-302, 307, 308
Mehmed, I. 26, 30, 116, 124, 205, 208, 302
Mehmed, II. 36, 39, 42, 48, 49, 116, 130, 141, 150, 160, 190, 193, 195, 206, 207, 212, 213, 215, 235, 238, 239, 245, 256, 297, 336, 337, 349, 351, 360, 362, 377, 386, 392, 407, 419
Mehmed Çelebi 24, 29, 122, 306
Mehmed Paşa, Öküz 98
Mehmed Paşa 58, 76, 88, 91, 100-103, 137, 141, 146, 209, 211, 214, 215, 218-220, 228, 311, 419
Mekke 36, 62, 85, 374
Memlûk 22, 36, 48, 50, 57, 59, 60, 62, 132
İmparatorluğu 62, kumandanı 60, Sultanı 36, 60
Memlûkler 50, 51, 59, 60
Menavişe 67
Mendoça 367
Mengli Giray 46
Menteşe Beylikleri 19, 23
Menteşeoğulları 10, 30
Meriç 16, 17, 173, 245, 334
Mesih Paşa, Vezir 48, 214, 228
Messina 66
Methoni 53
Mısır 3, 4, 36, 48, 60-63, 73, 78, 96, 106, 130, 132, 134, 174, 209, 235, 242, 283, 297, 299, 305, 356, 357, 374, 383, 384, 390, 391, 397, 400
Midilli 42, 53, 54, 353, 356, 361, 373, 381, 385, 389
Mihaloğlu Mehmed 19, 245, 246, 344
Mihael Palaiologos Konstantinopolis, VIII. 9, 13
Mihriban 101
Mihrimah 125, 135, 136
Mimar Sinan 194
Minorca 72
Mircea 20, 25, 26, 29, 122
Mistra 17, 31, 35
Despotu Theodoros 17, 31
Moğol rekabeti 9
Moğollar 9
Mohaç 63, 64, 83, 89, 239, 343, 357, 391, 392
Moldova 46
Molla 207, 209, 296, 297, 301, 303, 308-309, 313, 314, 316
Molla Abdullah 235, 307
Molla Alâeddin 296
Monemvasia (Menavişe) 41, 67
Mora 8, 17, 30, 35, 37, 40, 41, 42,

48, 53, 55, 57, 67, 109, 242, 374, 375
Mora Yarımadası 8, 42, 48, 55, 57
Moravya Vadisi 25
Moskova 45
Büyük Dukası 45
Mouzalon 329, 330, 331
Muhammed 149, 160, 286, 288
Mukaddes İttifak 66, 79
Murad, I. 15-19, 30-34, 36, 44, 57, 80, 83, 87, 88, 95-97, 100, 102-106, 115, 118, 119, 121-123, 127-130, 134, 142, 145-148, 154, 156, 158, 168, 169, 172, 183, 184, 191, 195, 196, 199, 203, 207, 214, 220, 225, 229, 230, 237, 240, 272, 273, 278, 301, 313, 332-334, 341, 349, 374, 413, 418
Murad, II. 29, 35, 116, 124, 140, 149, 190, 192, 205, 212, 215, 336, 339, 350, 351, 363
Murad, III. 339
Murtaza Paşa 104
Musa 24-28, 116, 122, 128, 129, 192, 246, 258
Musa Paşa 107
Musli Çavuş 96
Mustafa, I. 98, 416
Mustafa Küçük 29, 30
Mustafa Ağa 143
Mustafa Paşa 81, 102, 105, 106, 108, 218
Musul 102
Müftü 294, 308
Müezzinzade Ali Paşa 387, 388, 389
Müezzinzade Ayn-ı Ali Efendi 236
mülk 49, 148, 168, 306
Nakkaş Hasan Paşa 96
Naksos 66, 390
Napoli Kralı Ferrante 43
Napoli Krallığı 66, 72
Napoli 31, 43, 66, 72, 131, 168
Nasuh Paşa 97, 230
Navarino 53
Navpaktos 47
Negroponte (Eğriboz) Adası 43
Negroponte 39, 43, 44
Neograd 68
Nice 68
Nif 94
Niğbolu 21, 237, 246, 334
Nikaia (İznik) 8, 13, 330
Nikomedia 13
Nilüfer 14, 115, 116, 120, 121
Niş 17, 18, 333
Novaberde 38
Novo Brdo (Novaberde) 38
Noygrad 68

Oğuz Han 158, 159, 160, 163
okçular 198, 332
Okçuzade 219, 223, 224
Olivera 20, 122
ordubozan Türkler 5
Orhan 13-15, 26, 115, 116, 120, 121, 126, 127, 129, 140, 155, 160, 167, 168, 172, 189-191, 233, 234, 255, 295, 331, 332
Orta Asya 7
Ortadoğu 7, 36, 295
Oruç Reis 61
Osman 6, 10, 12-14, 22, 26, 31, 39, 72, 74, 81-83, 87, 96, 98-100, 105, 115, 116, 119, 120, 122, 126, 127, 134, 136, 140, 143-145, 148, 153-160, 162, 167, 172, 183, 190, 192, 201, 215, 233, 243, 245, 255, 260, 271,

277, 313, 321, 329, 330-332, 334, 337, 350, 358, 360, 390, 408
Osman Paşa 74, 82, 83, 215, 277
Osmanlı
donanması 27, 38, 52, 53, 70, 71, 73, 80, 108, 203, 373, 375, 377, 378, 388, 392, 393, 403-411, fatihleri 8, hanedanı 10, 115, 120, 126, 147, 158, 160, 169, Rumelisi 30, sarayı 123, terminolojisi 5 toprakları 3, 18, 19, 24-26, 28, 33, 35, 41, 55, 61, 77, 78, 103, 128-130, 168, 250, 255, 294, 295, 297, Yahudileri 4
Osmanlı-Habsburg 65, 67, 236
Otranto 48, 49, 66, 83, 361, 386

Ömer Hoca 143, 144
Ömer 40, 41, 115, 143, 144, 156, 162
örf hukuku 57
Özbek 84, 85, 92

Pachymeres (Pahimeres) 13, 329, 330, 331
Palaiologos 14, 20, 21, 40, 121, 214
Paluta 88
Papa Calixtus 40
Papa 17, 40, 42, 53, 66, 70, 79, 88
Papa II. Pius 42
Papa III. Calixtus 40
Papa III. Paulus 66
Papalık 33, 53, 131
Papalık Devleti 50
Parga 217
Paros 66
Pasha 168, 216, 252
Patras 405
Paul 12, 21, 150, 158, 210, 317, 370
Pécs (Peçuy) 68
Pegai 330
Peje 249
Pera 34, 38, 350, 351, 380
Perevolok 79
Pertev Paşa 76, 137
Petru Rareş 67
Pir Ahmed 43, 44, 124
Piri Mehmed Pasha 215
Piri Reis 74, 390
Piyale Paşa 72, 79, 104, 387, 388
Ploşnik 17
Podocattaro 363
Portekiz 73-75, 374, 378
Prens Lazar 18, 243
Preveze Körfezi 66
Priştine 20
derebeyi 20
pronoias 255
Protestan 70, 77
Prousas (Bursa) 13, 330

Ramberti 198, 200, 221
Rethymnon 12, 106, 126, 140, 167
Rodos kuşatması 48
Rodos 48-50, 61, 63, 85, 130, 131, 134, 214, 306, 307, 354, 361, 374, 380, 389-391
Roma İmparatorluğu 38
Roma 16, 33, 38, 40, 49, 52, 64, 69, 160, 161, 193, 379
Romanos Diogenes 7
Rum 4, 9, 16, 41, 214, 215, 235, 239, 266, 274, 284, 381, 397, 398
Rumca 4
Rumeli 15, 25, 28, 30, 50, 56, 59, 62, 70, 107, 116, 122, 129, 132, 133, 138, 172, 173, 180, 181, 208-210, 213, 219, 228, 234-237, 240-247, 250, 251, 255, 262-266, 272, 276, 299, 300, 305, 308, 310, 311, 335, 338, 339, 342,

343, 345-347, 357, 359, 385, 387, 392, 395, 397, 400, 402
Rusya 174

Sabac 62
Sadeddin 154, 418
Sadrazam İbrahim Paşa 65
Safevi(ler) 54-60, 62, 64, 65, 71, 80-84, 92, 94, 99, 101, 104, 105, 139, 151, 156, 157, 161, 283
Safiye 118
sahra topları 34, 352, 354
Saint Jean 48, 49, 61, 63, 66, 70, 79, 98, 130, 203, 403
şövalyeleri 48, 63, 66, 98
Sakarya 11-13, 190
Salona 121
Samarkand 379
Samokov 384
Samsun 29, 30, 384, 385
sancak 157, 242, 245, 246, 248, 249, 251-253, 257-259, 262, 279, 280, 322-325, 344, 385, 386, 390-392, 396, 402
Saruhan 10, 19, 23, 27, 28, 242, 244, 245
Satırcı Mehmed Paşa 87
Sava 41, 48, 62, 63, 174, 214, 268, 340, 352, 365, 392
Sava Dükü Stefan 214
Schiltberger 237, 334
Selânik 4, 15, 17, 24, 27, 29, 30, 31, 33, 175
Selçuklular 8, 9, 10, 157
Selim (Trabzon Valisi) 55
Selim I 57, 58, 59, 60, 61, 62, 73, 116, 123, 124, 131, 141, 151, 183, 209, 214, 228, 235, 248, 336-338, 358, 359, 374, 380, 390
Selim II 77, 79, 80, 117, 118, 140, 142, 147,150, 151, 152, 154, 183, 189, 247, 310, 387, 419
Selimiye 182, 310
Semadirek 39
Serez 28, 333
Seydi Ali Reis 74
Sırbistan 8, 17, 20, 26, 31, 32, 34, 38, 39, 41, 122, 213, 214, 243, 246, 255, 333, 348
Sırp 8, 16, 17, 20, 23, 24, 26, 37, 39, 123, 176, 202, 213, 214, 237, 334, 365
Çarı Stefan Duşan 8, derebeyi 16, despotu 26, müfrezesi 23
Sırp Çarı Stefan Duşan 8
Sırpça 4, 224
Sigismund 20, 21, 32, 52, 70-72, 99
Siklos 68
Silifke 45
Silivri 398
Simontornya 68
Sina Çölü 60
Sina Yarımadası 60, 357
Sinan Paşa 31, 78, 87, 92, 215, 301, 364, 387, 388, 408
Sincar 58
Sinop 29, 30, 40, 44, 98, 124, 130, 134, 238, 377, 382, 409
Sinop Beyliği 30
Siouros 329
sipahi 56, 102, 183, 198, 254, 259, 263, 267-269, 320, 335, 337, 346, 400, 402
Sitti Hatun 123
Sivas 11, 22, 56, 100, 107, 108, 269, 271, 296
Siverek 58
Siyavuş Paşa 218
Slavca 4, 245, 321
Smederovo (Semendire) 32, 34, 39, 46

Sofya 17, 26, 34, 51, 83, 193, 258, 305
Sokollu Mehmed Paşa 77, 80, 93, 125, 137, 251
Söğüt 157
Spandounes 211, 220, 221, 318, 319, 324-326, 339, 340, 347, 353, 354
Sratsimir 21
Stanimaka 258
Stefan Bocskay 90, 91
Stefan Kral 46, 50, 52
Stefan Lazareviç 20, 21, 23, 24, 26, 31, 41, 122, 237
Stephen 18, 21, 128
Stracimiroviç Balsic 18, 19
Sultan Hatun 123, 124
Sultanzade Mehmed Paşa 105, 106
Suriye 4, 48, 60, 62, 209, 235, 283, 297, 299, 357
Süleyman Çelebi 24
Süleyman Paşa 14, 46, 73, 123, 127, 168
Süleymaniye 117, 297, 301, 302, 307, 310
Sünnî İslâm 57
Sünnilik 62
Szapolya 67
Szekesfehérvar (İstolni-Belgrad) 67
Szolnok 71

şeyhülislâm 57, 108

tağşiş 210
Taharten 22
Tahmasb 65, 69, 70, 71, 72, 76, 80, 139
Tana 46
Tarsus 50, 51, 94
Taşköprüzade 209
Tatar 15, 46, 52, 79, 99, 103, 104, 132, 345
Tayyar Mehmed Paşa 104
Tebriz 54, 55, 58, 65, 69, 81-83, 85, 92, 98, 104, 337
Tedaldi 351
Teke 10, 55, 56, 242
Tekirdağ 384
Tenedos 106
Tesalya 8
Thamar 17, 121
Theodora (Nilüfer) 14, 121
Theodoros 17, 19, 31
Thessalia 8
Thomas 37, 40
tımar 26, 56, 64, 93, 213, 220, 225, 226, 254-280, 291, 302, 312, 319, 320, 323, 334, 335, 337, 340, 345, 346, 348, 367, 400-402
Timur 22-24, 122, 128, 191, 244, 379, 419
Tire 10, 303, 307, 384
Tirgovişte 87
Tiryaki Hasan Paşa, 89
Tocco 35, 48, 243
Tokat 24, 57, 93
Tophane 61, 182, 351, 353
Topkapı 193, 410
Toros Dağları 43, 50, 51, 54, 135
Tosya 224
Toulon 406
Trablusgarp 3, 236
Trabzon 26, 40, 41, 55, 129, 132, 236, 238
Trakya 15-18, 25, 40, 44, 127, 234, 255, 397
Batı 39, Doğu 15
Transilvanya, 3, 32
Travnik 41
Trikkokia 331

Tripoli 70
Tumanbay 60, 61
Tuna 3, 8, 20, 21, 25, 27, 29-32, 36, 39, 46, 48, 50, 63, 68, 72, 86-90, 93, 123, 133, 173, 174, 210, 236, 239, 243, 246, 341, 343, 344, 366, 391
Tunca 16, 192
Tunus 3, 61, 62, 66, 68, 70, 72, 80, 83, 236, 242, 374, 378, 389, 404
Turahan 30, 37, 246, 341, 343
Turahanoğlu Ömer 40, 41
Turgut Reis 70
Turhan Sultan 108, 119, 120, 218
Tursun Bey 153, 238, 360
Türk 3-7, 9-15, 17-19, 30, 56, 70, 79, 120, 158, 159, 173, 175, 177, 180, 181, 208, 213, 215, 217, 218, 228, 241, 245, 246, 260, 329, 340, 346, 347, 349, 360, 407, 408
beyleri 11, beylikleri 15, çoğunluk 9
Türkçe 4, 6, 7, 11, 12, 29, 181, 197, 223, 224, 226, 240, 255, 321, 349
konuşan aşiretler 4

Ulahlar 4, 20, 27, 35, 323
ulema 100, 147, 148, 160, 218, 300, 310
Ulubat 13, 129
Uluç Ali Reis 80, 389
Uluç Hasan Paşa 389
ulûfe 63
Urfa 58, 93
Uzun Hasan 42, 44, 45, 58, 214, 321, 336, 352, 358

Üsküdar 94-96, 103, 138, 181

Vac (Baç) 67, 87, 88, 91
Valona 29
Valpo 68
Varad 67, 88
Piskoposu George Martinuzzi 67
Vardar 107, 246
Vardar Ali Paşa 107, 108
Varna 34, 35, 212, 336, 350, 351, 357
vasallar 35, 36
Venedik 8, 17, 21, 24, 26, 27, 29-31, 33, 39-47, 49, 50, 52, 53, 57, 66, 79, 85, 106-108, 131, 246, 255, 343, 358, 374-378, 381, 386, 399, 407, 410
adaları 66, Dukası 26, filosu 27, Senatosu 41, 42, 47
Verroia 17
Veszprem 71, 86, 88
Vidin 21, 246, 250, 312, 341
Vişgrad 67
Viyana 14, 65, 85, 86, 89, 91, 92, 109, 161, 262, 332, 339, 355, 364
Vlad 41
Vladislav, I. 33
Vladislav, III. 33
Vlk Brankoviç 20, 24
Vlore 29, 83
Volga 78, 79
Volos 405

Yahudi 4, 5, 6, 284, 285, 398
Yahya 141, 145
Yakub 121, 128, 141
Yanya 19, 31, 122
Yarhisar 116
Yayça 41, 352
Yazıcıoğlu Ali 158
Yemen 3, 73, 75, 78, 242, 356, 391
Yemişci Hasan 89, 90, 93, 218, 368

Yeni Sırp Despotu 31
Yeniçeri Muhafızları 23
yeniçeri 35, 251
Yeniçeriler 34 48, 58, 63, 67, 81, 88, 90, 100-102, 133, 134, 144, 146, 150, 180, 182, 183, 201, 275, 318, 334-337, 339, 345, 348, 357, 358, 369, 403, 417, 418
Yeniköy 98, 100
Yenişehir 130, 134
Yıldırım 21
Yunan 6, 234
Yunanistan 8, 17, 21, 31, 35, 40, 44, 54, 109, 246, 383, 389, 397, 405
Yarımadası 8
Yusuf Kirmasti 319
Yusuf Paşa, 96, 105, 106
Yusuf 84, 95, 96, 100, 105, 106, 116, 173, 258, 288, 319, 388

Zadar 107
Zagros Dağları 65
Zakynthos 53
Zapolya 64, 65, 67
zeamet 254, 257, 264, 265-267, 270, 273, 276, 277, 279, 312
Zeila 73
Zekeriyyazade Yahya 309
Zenevis 29, 414
Zeta 18, 19, 20
Zhabljak 47
Zigetvar 72, 76, 89, 153
Zlatitsa Geçidi (İzladi Derbendi) 34